

Szilágyi N. Sándor

Elmélet és módszer
a nyelvészetben

ERDÉLYI
MÚZEUM-
EGYESÜLET
KOLOZSVÁR

245

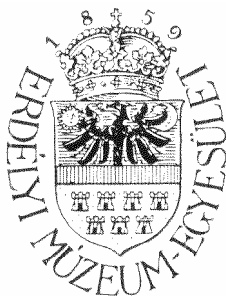
ERDÉLYI
TUDOMÁNYOS
FÜZETEK

SZILÁGYI N. SÁNDOR
ELMÉLET ÉS MÓDSZER A NYELVÉSZETBEN

SZILÁGYI N. SÁNDOR

ELMÉLET ÉS MÓDSZER A NYELVÉSZETBEN

különös tekintettel a fonológiára

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 2004

Megjelent

**a Kulturális Örökség Minisztériuma
támogatásával**

**Szerkesztő
András Zselyke**

**Felelős kiadó
Sipos Gábor**

ISBN 973-8231-35-3

**Készült a Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető: Tonk István
Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos**

Előszó

1973-ban, mikor témát választottam doktori értekezésemhez, tervezett dolgozatomnak még az volt a címe, hogy *Elméleti és magyar fonológia*. Az első részben tehát az elméleti kérdésekről kellett volna szólnom, a második rész pedig egy teljes magyar fonológia lett volna (már amennyire az ilyesmi egyáltalán teljes lehet). Más jellegű munkahelyi elfoglaltságom miatt akkor nemigen értem rá alaposabban foglalkozni a témával, de néhány év múlva már így is arra a következtetésre jutottam, hogy sokkal hasznosabb lesz, ha a fő hangsúlyt az elméleti és módszertani kérdésekre helyezem át, mert mindaddig, amíg azok nincsenek rendesen tisztázva, magyar fonológiát sem írhatok. Ezért kértem akkor címváltoztatást, így lett aztán értekezésem címe *Elmélet és módszer a fonológiában*. Ebben már világosabban benne volt, hogy tulajdonképpen nem a magyar fonológia a fontosabbik része, hanem az elméleti és a módszertani problémák tisztázása, a fonológia pedig inkább arra való, hogy legyen min bemutatni, mire jók azok az eredmények, amelyekhez az elmélet végiggondolása során lehet eljutni.

Az olvasó azonban még az utóbbi cím alapján is bizonyára arra számíthatna, hogy az elméleti kérdéseket is szorosan a fonológia kapcsán fogom kifejteni (tehát hogy ez a könyv elejétől végig szigorúan fonológia lesz), ezért is döntöttem úgy, hogy végleges címe inkább ez a mostani legyen, mert ez jobban jelzi, hogy itt tulajdonképpen nem is a fonológiáról lesz szó elsősorban, hanem a nyelvészetről, még ha a második része a fonológián mutatja is be, hogy másfajta koncepció szerint is lehetne eredményesen tudományt művelni, mint ahogyan az manapság történik. A könyvben szóba hozott legfontosabb problémákat már csak azért sem lehetett volna szorosan a fonológia körén belül maradván végiggondolni, mert a fonológiai elmélet nem önálló nyelvészeti elmélet, hanem szervesen bele van ágyazva a tágabb elméleti keretbe. Azok a kérdések tehát, amelyeket ebben a dolgozatban végig szerettem volna gondolni (vagy ha talán nem is végig, de legalább addig, hogy az olvasónak ne maradjon utána nagy hiányérzete), szükségszerűen a nyelvészeti elméletek egészét érintik, s a fonológiai elméletet inkább majd mindezek következményeképpen. Ráadásul nyelvészeti elméleteink szintén nem függetlenek attól az általános európai tudományos paradigmától, illetve hagyománytól, amelyben létrejöttek.

A problémák végiggondolását éppen ezért még messzebből kellett indítanom – vagyis tulajdonképpen a legelejéről –, ez határozza meg dolgozatom szerkezeti felépítését is. A Bevezetésben olyan kérdésekkel voltam kénytelen foglalkozni, amelyek a tudományos terminusok és elméleti kategóriák általános problémáihoz, illetve részben az ismeretfilozófiához tartoznak, a nyelvészeti szempont azonban nemcsak a célban van jelen, vagyis annak szem előtt tartásában, hogy mire kellenek majd nekünk az itteni eredmények, hanem az itt tárgyalt problémák elemzésének is módszertani háttérét adja. (Más szóval: a Bevezetés tulajdonképpeni tárgya nem sajátosan nyelvészeti ugyan, de az ott felvetődő kérdések ilyen szempontú vizsgálatát csak nyelvész végezheti el.) A Bevezetést követő Első rész a nyelvészet általános elméletének kérdéseivel foglalkozik, ebben írom le részletesen azt az elméleti keretet, amelyben aztán a fonológiai elméletet is el lehet helyezni. A Második rész elméleti szempontból tulajdonképpen nem hoz sok újat az Első részben elmondottakhoz képest, hanem inkább ennek konkrétan a fonológiában való alkalmazásaként arról fog szólni, hogy mindannak figyelembevételével, amit korábban megállapítottunk és rögzítettünk, hogyan lehet fonológiát írni: milyen lépései vannak a módszernek, milyen terminusokat kell bevezetni, ezeket hogyan kell értelmezni, és hogyan lehet a szinkronikus beszédmű-fonológiai modellt felépíteni. Az Első rész foglalkozik tehát az elméleti kérdésekkel, a Második rész pedig a módszertaniakkal, mégpedig – mivel itt már

konkrétan a fonológiai kutatás módszeréről van szó – nem általában, hanem egyértelműen a fonológiára építve.

A megvizsgált elméleti problémákat alaposan újra kellett gondolnom, mégpedig, mint mondtam, a legelejétől. Ezért helyenként kénytelen voltam olyan dolgokról is beszélni, amelyek egy részének explicit kimondása talán fölöslegesnek is tűnhet, hiszen ezek a nyelvészet régi axiómáihoz és evidenciáihoz tartoznak. Ezekről könnyen úgy gondolhatja az olvasó, hogy egy ilyen jellegű dolgozathoz elmaradhattak volna. Mégsem hagyhattam el őket, mert egyrészt az elméleti kérdések újragondolása során éppen ezekre az evidenciákra kell építeni az egész gondolatmenetet, ehhez pedig ki kell őket mondani, másrészt meg sokszor még ezeket is meg kell vizsgálni olyan értelemben, hogy az itt alakuló felfogás szempontjából nyugodtan rájuk hagyatkozhatunk-e mint evidenciákra, vagy pedig még ezeket is át kell értelmeznünk.

Mivel esetleg gondot okozhat dolgozatom olvasásakor, a stílusával kapcsolatosan kell annyit megjegyezni, hogy ez bizonyos szempontból nézve egyenetlennek tűnhet olyan értelemben, hogy helyenként nagyon konkrét, tehát inkább a tudományos esszé stílusára emlékeztet, másutt meg inkább a szigorúan szakmai jellegű tanulmányéra. Ez más műfajban talán nem volna feltűnő, de a doktori értekezés hagyományosan kialakult műfaji követelményeit szem előtt tartva esetleg zavaró, netán megbotránkoztató lehet. Mégsem írhattam ezt meg másképpen, mert – mint majd kiderül – elég nehéz feladatra vállalkoztam itt, mégpedig arra, hogy lehetőleg a konkrétumok szintjén maradván írjak tudományos elméletet. Ez nem azért nehéz dolog, mintha a konkrétumok erre eleve nem volnának alkalmasak, hiszen nagyon is azok, hanem inkább azért, mert a tudományművelés absztrakciókra építő (és írás közben folyton az előtérbe tolaikodó) hagyományának következtében állandóan ügyelni kell arra, hogy a tudományos értekezések jól bejáratott, absztrakciókat kedvelő stílusa magával ne sodorja az embert, hiszen ennek tartalmi következménye is lehet. Ezért írás közben védekezésképpen igyekeztem tudatosan megmaradni az élőbeszédhez közel álló kifejezésmódnál, ilyenkor ugyanis könnyebben szembetűnik, ha véletlenül megszegem saját szabályaimat. (Persze az, hogy ebből nekem mennyi hasznom származott közben, hogy hányszor mentett meg attól, hogy egy szerencsétlenül megválasztott úton nagyon előremenjek, a végső szövegből már nem látszik, mert a téves irányú kísérletek nyomai innen már el vannak tüntetve.) Ez viszont azt eredményezi, hogy a dolgozat stílusa sokszor éppen ott a legkonkrétabb, ahol az olvasó talán leginkább elvárná az absztrakt kifejtést, hiszen ezt magam is érezvén közben, ilyen helyeken kellett a legtudatosabban védekeznem az ilyen kísértéssel szemben. A stílus pedig azért lett kissé egyenetlen, mert olyankor, mikor valamilyen konkrét probléma aprólékos elemzése közben azt szeretném, hogy azt minden részletében lássuk, de ne a már ismert értelmezések szemüvegén keresztül, hanem ezektől lehetőleg függetlenül, a stílus is nagyon konkrét és részletező. Olyankor azonban, mikor biztos lehetek benne, hogy az éppen használt terminusok értelmét már kellőképpen tisztáztuk, és most már ilyenek alapján kell a problémát továbbgondolni, nyugodtabban merem „tudományosabban” is megfogalmazni mondanivalómat. De hogy továbbra is biztonságban érezzem magam, igyekszem ilyenkor sem eltávolodni túlságosan az élőbeszéd természetes kifejezésmódjától.

E dolgozat története tulajdonképpen az 1967/68-as tanévben kezdődött el, elsőéves egyetemi hallgató koromban. A kolozsvári egyetem magyar tanszékén a fonológia volt az egyik olyan terület, ahol a modern szemlélet érvényesült, Teiszler Pál ilyen irányú érdeklődésének köszönhetően. Ezen akkor nálunk elsősorban a prágai iskola fonológiáját kellett érteni, az újabb törekvéseknek akkor még inkább csak a híre jutott el Kolozsvárra. Teiszler Pál vezetett be minket a nyelvtudományba, így kezdtem egyre inkább érdeklődni a fonológia iránt. Ő lett aztán 1972-ben megvédett szakdolgozatom irányítója is, és ma is csak megilletődve tudok rá visszaemlékezni, milyen készséggel, bizalommal, megértéssel és szeretettel támogatta akkori munkámat, amely pedig meglehe-

tősen eltért az akkor nálunk még szinte egyedül hitelesnek és tekintélyesnek tartott nyelvészeti elméletek és módszerek szemléletétől. (Máskülönben talán a magától értetődő dolgok közé tartozott volna, de éppen az eset rendkívülisége miatt említem meg, hogy nem kis utánajárással még azt is lehetővé tette számomra, hogy mire dolgozatom megírásának neki kellett fognom, már kézbe vehettem a Chomsky–Halle-féle generatív fonológiát is, a SPE-t.)

Hogy miért akartam akkor másféle fonológiát kidolgozni, mint amilyet alkalmam volt megismerni, arról és a gondolat alakulásáról szakdolgozatom előszavában a következőket írtam: „Olvasgatni kezdtem a kérdés szakirodalmát, és első olvasmányaim – emlékszem – csalódást okoztak. Laziczius fonológiáját tanulmányozva az utolsó lapig reménykedtem, hogy majd csak következik már az *igazi* fonológia is. De nem következett, és csalódottan kellett megállapítanom, hogy a fonológia nem több annál, mint amit Lazicziustól kaptam. Egyedüli reménységem Trubeckojban volt, de a *Grundzüge* francia fordítását végigolvasva ugyanazzal a hiányérzettel tettem le, mint Laziczius könyvét. E hiányérzet akkor még nagyon általános volt, magam sem tudtam, hogy mit vártam volna tulajdonképpen. Csak az egyre gyülekező és a szakirodalomban sehol sem vagy alig tárgyalt kérdések alapján értettem meg végül, hogy mi is az, ami a fonológiából hiányzik: a dinamizmus, a nyelv működése. Közben egy másik, egy filozófiai természetű úton is ugyanoda értem, hogy a fonológia trubeckoji kidolgozása a maga nemében kitűnő, de nem kielégítő. A különböző területekről származó kérdésekre választ keresve gyakran zsákutcába futottam, gyakran spanyolviaszt fedeztem fel, végül azonban a kérdések és válaszok kezdtek lassan a helyükre kerülni, és körvonalazódni kezdett egy önálló rendszer váza. Az elméleti következtetések legfőbb alapja és mozgatója az volt, hogy 1969 nyarán hozzáfogtam a magyar irodalmi nyelv fonológiai elemzéséhez, amely a leírás formalizálatlansága folytán nem sok eredményhez vezetett, de amelynek alapján a következő év nyarán elkészült a magyar irodalmi nyelv fonológiai szabályainak első, nagyon bonyolult és így, utólag visszagondolva nagyon kezdetleges leírása. Ez és az elmélet alapvonalaiban már megvolt akkor, amikor a generatív fonológiával megismerkedtem, és ez igen nagy előny volt: ha véletlenül hamarabb akad a kezembe egy generatív fonológiai leírás és elmélet, akkor nincs kizárva, hogy kritikátlanul elfogadtam volna, hiszen alaptendenciájában nagyon hasonlít ahhoz, amit a fonológiától vártam. Így azonban már volt némi alapom ahhoz, hogy kellő kritikával viszonyulhassak a generatív fonológiához, és elkerülhettem annak jó néhány – nézetem szerint alapvető – tévedését.” Ehhez még hozzá kell tennem, hogy annak idején a prágai iskola, illetve Jakobson fonológiáján kívül természetesen más irányzatokkal (a koppenhágai iskola, az amerikai disztribúciós fonológia, a saumjáni kétlépcsős fonológia szemléletével) is megismerkedtem, de mindegyik – ugyanúgy és ugyanazért – „híjával találtatt”.

Egyetemi szakdolgozatom már közelebb járt ahhoz, amilyennek a fonológiát látni szerettem volna, de éppen a megírása közben felvetődött sok-sok kérdés mutatta, hogy még mindig nem az, aminek lennie kellene, különösen a magyar nyelv fonológiai leírásának részletkérdéseiben. (Amúgy talán a későbbi lexikális fonológiához hasonlított leginkább.) Ebben a formájában tehát nem tartottam kiadhatónak, már csak azért sem, mivel a végére jutva világosan láttam, hol rontottam el olyan mértékben, hogy azon csak az egész dolgozat újraírásával lehetett volna segíteni. Erre azonban akkor már nem maradt időm, utána pedig tizennyolc évig kiadói szerkesztőként dolgozva nem jutottam oda, hogy tető alá hozzam. Ez idő alatt csupán annyi történt, hogy 1974-ben megjelent a módszer-fejezet rövid összefoglalása (Szilágyi 1974), hat év múlva pedig egy középiskolai tankönyvben a magyar fonológia elnagyolt, elméleti és módszertani kifejtést egyaránt nélkülöző leírása (Szilágyi 1980), amelytől éppen ezért nem remélhettem, hogy a szakmabeliek érdeklődését kiválthatja; kellemes meglepetést jelentett, hogy többen figyeltek fel rá, mint vártam volna.

Ezért is gondoltam először arra, hogy a szakdolgozatomban elkezdett munkát kellene doktori értekezés formájában befejeznem és kiadhatóvá tennem, ám ahogy teltek az évek, egyre világosabbá vált, hogy azt már nem is érdemes az egykori elképzelésem szerint befejezni, hanem teljesen más elméleti alapról újra kell gondolni az egészet. Első tudományos irányítóm Márton Gyula volt. Hálásan emlékszem vissza kitartó biztatására és sürgető leveleire, de megértésére is, amellyel tudomásul vette, hogy a késedelem nem egészen rajtam múlik. Az ő 1976 áprilisában bekövetkezett korai halála után Szabó T. Attila vette át a szakirányítói szerepet, és ő is gyakran emlékeztetett törlesztendő adósságomra, megható önzetlenséggel ráadásul, hiszen ő azt is jól tudta, hogy az ahhoz szükséges időt csak a számára mindennél fontosabb *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárral* való kiadói elfoglaltságom rovására tudhattam volna kiszakítani. Mégis kitartóan biztatott, míg csak 1987 márciusában ő is el nem távozott az élők sorából.

1990 októberétől, mióta a kolozsvári egyetem magyar nyelv és kultúra tanszékére kerültem, Péntek János kollégám mint tanszékvezető, majd mint dolgozatomban tudományos irányítója is mondhatni havi rendszerességgel emlékeztetett elvégzendő feladatomra. Neki is, más kollégáimnak is köszönöm, hogy végig biztattak dolgozatomban megírására, és szükség esetén segítséget is nyújtottak ehhez.

Végül itt köszönöm meg a budapesti kollégáknak, elsősorban Kálmán Lászlónak, Kassai Ilonának, Kontra Miklósnak, Nádasdy Ádámnak, Siptár Péternek és Szende Tamásnak, hogy olyan szívesen segítettek nekem abban, hogy a legfontosabb újabb szakirodalomhoz hozzá tudjak jutni.

Kálmán Lászlónak, Siptár Péternek és Szabó Zoltánnak azt is köszönöm, hogy 1999 májusában doktori értekezésem megvédése nemcsak egy formális összejövétel volt, hanem igencsak védekezni kellett, mivel dolgozatomban opponenseiként igen alapos, aprólékos kritikus munkát végeztek; észrevételeik és kérdéseik sokat segítettek abban, hogy a dolgozat több pontatlanságát és néhány hibáját ebből a változatból el tudhassam tüntetni. Hármuk közül érthetőn a fonológusnak, Siptár Péternek volt a legtöbb megjegyzése és kérdése (különösen a második részhez), lehet, hogy a megfelelő helyen az ezek nyomán beiktatott módosításoknál és pótlólagos magyarázatoknál ezt mindenütt jelezni is kellene, de olyan sok lenne, hogy észrevételeit inkább itt köszönöm meg együtt.

Kolozsvár, 2004. március

A szerző

Bevezetés

Vannak a tudományos kutatásnak olyan szakaszai, amikor leginkább úgy tudunk előrelépni, ha visszatérünk az alapokhoz, és – immár a felgyülemlett tapasztalatok alapján is – szigorú vizsgálatnak vetjük alá sarkalatos axiómáinkat, ezekre épülő tételeinket, de még a terminusainkat is. Ezek ugyanis rendszerint egy adott kor tudományos paradigmájában fogalmazódtak meg, az illető korban úgyszólván mindenki jónak, természetesnek, magától értetődőnek tartotta őket, és ez az értékítélet (vagy kevésbé tapintatosan szólva: hiedelem) olyannyira mellékük szegődött már, hogy a későbbi kutatók, noha időközben az egykori szemlélet megváltozott, nem is igen érzik szükségét annak, hogy kritikai vizsgálatnak vessék alá őket, hacsak az értelmezhetetlen tények sokasodása nem készíti őket erre. De arra is van példa, hogy bizonyos elvek vagy terminusok, amelyek korábban hatékony eszközei voltak nemcsak a szempontok és vizsgálati módszerek tisztázásának, hanem a vizsgált adatok értelmezésének is, idővel elveszítették korábbi jelentőségüket, de nem azért, mintha valaki is megcáfolta volna őket, vagy kimutatta volna, hogy tarthatatlanok, illetve hasznavehetetlenek, hanem inkább a kutatási divatok változása következtében, vagy netán egyszerűen kényelmi okokból.

A terminusok említése talán szószaporításnak tűnhet, hiszen hajlamosak vagyunk úgy vélni, hogy a terminológia megválasztása függhet ugyan az elmélettől (vagyis ha összefügg is vele, másodlagos ahhoz képest), az elmélet azonban teljesen független a terminológiától: olyanformán képzeljük, még ha tudjuk is, hogy a gyakorlatban ez nem egészen így történik, hogy a nyelvész megalkot egy elméletet, és pedig úgy, hogy ebben a folyamatban a maguknak a megválasztott terminusoknak nincsen semmi jelentőségük (vagyis úgy fogjuk fel, mintha az elméletalkotás valami nyelvtől, pontosabban szavaktól független, tiszta gondolati folyamat volna, nyelvi természetű probléma pedig csak akkor merülhet fel, ha valami egészen új fogalmat kell megnevezni), majd az egészet megfogalmazza valamilyen terminusokban. Ha mindez csakugyan így volna, akkor a terminológia kérdése nem is tartozna hozzá szorosan az elméletek és az ezek keretében megfogalmazódó kijelentések kritikai elemzéséhez.

Pedig a műszóhasználat és általában a nyelvi kifejezőmód problémája sokkal fontosabb ennél. Régebben, mikor még nagyon hittünk benne, hogy a műszavak is, akárcsak egyéb nyelvi jelek, konvencionálisak és „ártatlanok”, azt hittük, hogy tulajdonképpen mindegy, mit minek nevezünk, csak az a fontos, hogy pontosan definiáljuk az illető műszó értelmét. Mára azonban – elsősorban a kognitív nyelvészet újabb eredményeinek köszönhetően – tudjuk, hogy a szóhasználat egyáltalán nem lényegtelen, még akkor sem, ha történetesen tudományos terminológiáról van szó (sőt éppen ilyenkor kell nagyon résen lennünk), hiszen az éppen használt szó vagy kijelentésforma aránytalanul kiemelheti annak bizonyos aspektusait, amit megnevezünk vele, illetve amiről állítunk valamit (vagy olyasmit is sugall, amit pedig nem kellene), egyeseket előtérbe állít, másokat meg a felismerhetetlenségig elrejt. Ez pedig nem marad következmények nélkül: az így megnevezett dolgokat csakhamar annak is látjuk csakugyan, amit a műszó sugall, és úgy is kezdünk róluk gondolkodni, s az egészben az a legkellemetlenebb, hogy észre sem tudjuk venni közben, hogy ettől kezdve magát az elméletet is abba az irányba fejlesztjük tovább, amerre a terminus vagy a kijelentésforma viszi. Az így kialakuló szemlélet-től aztán nagyon nehéz megszabadulni.¹

¹ Figyelemreméltó, mit mond Konrad Lorenz az angolszász tanulásméletek egyik jellemzőjének nyelvi-terminológiai meghatározottságáról: „Számos etológus azon véleménye, mely szerint a tanulás része kell legyen minden valamennyire összetett magatartásformának, nagy valószínűséggel abból ered,

Nem véletlenül említettem az imént a kognitív nyelvészetet. A szerencsétlenül megválasztott terminusok és kijelentésformák veszélyét az elmélet további alakulására e nélkül is fel tudhatjuk ugyan ismerni, ha nagyon odafigyelünk (bár éppen a dolog természetéből adódik, hogy ezt nem mindig érezzük szükségesnek, mikor pedig nagyon is az lenne), de kognitív nyelvészeti alapról nézve világosabban át tudjuk látni azt a beszédbeli folyamatot, sőt az ilyen folyamat szerkezetét is, amely szinte elkerülhetetlenül viszi tévútra a kutatás további menetét (az ilyeneket nevezem majd alább nyelvi csapdáknak), s ha ezeket is látjuk, akkor nemcsak saját terminusainkat tudhatjuk sokkal körültekintőbben megválasztani, hanem a korábban kialakított elméletekben is könnyebben fel tudjuk ismerni az olyan kijelentéseket, amelyek csak azért fogalmazódhattak meg éppen abban a formában, mert a nyelvész nem jól választotta meg a terminusait. Így a kognitív nyelvészet eddigi eredményeit (és ezek szerencsére szaporodóban vannak) nemcsak a nyelvnek nevezett folyamatok adekvátabb értelmezésében lehet hasznosítani, hanem arra is jók ezek, hogy a tudományos beszédre folyamatosan alkalmazni tudjuk azt a sajátos nyelvkritikát is, amelyhez a kognitív nyelvészet adhatja a szempontokat. Mivel így nagy bajoknak vehetjük elejét, az ilyenfajta nyelvkritikát a tudományos módszertan nagyon fontos részének is tartom, és e dolgozatban alkalmazni is fogom majd mindenütt, ahol csak szükségesnek látszik.

Véleményem szerint ugyanis a fonológiának is nemcsak számos olyan tétele, hanem sok olyan terminusa is van, amely mára igencsak megérett a kritikai elemzésre. Az ilyen problémák egy része (talán a nagyobb része) azonban olyan természetű, hogy nem sajátosan a fonológia körébe tartozik, hanem ahhoz az általános nyelvészeti, illetve módszertani kerethez, amelyben a különböző fonológiai elméletek megszülettek vagy megszülethetnek. Éppen ezért a kritikai elemzésnek néhány általános nyelvészeti (elméleti és módszertani jellegű) tételre és terminusra is ki kell terjednie, még ha ennek az lenne is az ára, hogy ezekkel a nem sajátosan fonológiai, de a fonológiára is messzemenő következményekkel járó problémákkal talán többet kell majd foglalkoznunk, mint amennyit szigorúan a fonológia tárgykörében maradván általában el szoktak mondani.

Mindezekre pedig azért térek ki mindjárt itt az elején, még ha netán olyan érzést keltenék is vele, hogy túl nagy feneket keríték további mondandómnak, mert fontosnak tartom, hogy az olvasó már kezdettől fogva láthassa, milyen elveket fogok majd követni a továbbiakban, és milyen elvi-módszertani alapról vizsgálom meg a meglevő nyelvészeti, illetve fonológiai elméletek néhány alaptételét és terminusát, illetve próbálom majd a magam módján kialakítani a fonológiai elemzéshez és modellépítéshez szükséges szempontokat.

Az absztraktumok csapdája

A vizsgálatot azonban még messzebből kell kezdenem, olyasmivel, ami már (vagy még) nem is nyelvészet igazából (csak a sors iróniája, hogy – mint látni fogjuk – nagyon is köze van hozzá), de hatása a nyelvészetben is lépten-nyomon ott van. Ugyanis nemcsak a fonológia ágyazódik be szervesen az általános nyelvészeti elméletekbe, hanem ezek az elméletek, illetve bizonyos alapkategóriáik maguk is egy sajátos, elsősorban az európai filozófiai hagyományra épülő szemlélet alapján alakultak ki. Olyasmivel kell tehát kezdenünk, ami sokkal inkább kap-

hogy összetévesztik a pillanatnyi információt értékelő mechanizmusokat és a tanulást [...] Az angolul beszélő etológusok talán azért tévesztik különösen könnyen össze ezt a két különböző dolgot, mert angolul akkor is mondhatjuk, hogy »I have just learned that ...«, mikor voltaképpen azt gondoljuk, hogy »éppen most tudtam meg, hogy ...« (Lorenz 1978/1985. 232).

csolódik a tudományos gondolkodásról, illetve ennek bizonyosfajta gyakorlatáról kialakított általános felfogásunkhoz, mint sajátosan a nyelvészethez, ezt pedig azért nem halaszthatjuk máskorra, mert éppen ennek az elemzésnek az eredményéhez és tanulságaihoz kell majd viszonyítanunk sok mindent, mikor később a nyelvészeti elméletek néhány alapkategóriáját kell majd megvizsgálnunk. Mivel azonban az itt alább elemzett probléma olyan természetű, hogy nemcsak az egyes (elsősorban humán) tudományokban járt nehezen jövátéhető következményekkel, hanem ennek egyenes folyamánként paradigmászerűen határozza meg néhány, a tudományművelés szempontjából igen fontos intézményünk működését, illetve az ezekben való viselkedésünket is, sőt sokszor még a beszédmódunkat is immár, ezt sem hagyhatom majd említés nélkül, még akkor sem, ha valaki talán arra gondolna majd, hogy ez már biztosan nem tartozik hozzá ahhoz, amit egy ilyen tárgyú dolgozat bevezetésében kell elmondani.

Azt hiszem, nem tévedhetek vele nagyot, ha azzal kezdem, hogy ha európai fajta kultúrában mozgunk, akkor a tudományról és ennek feladatairól alkotott elképzelésünkhöz óhatatlanul hozzátartozik az az általános hiedelem, miszerint a tudományos gondolkodásnak igen fontos módszertani követelménye az **absztrahálás**, az, hogy elvonatkoztatunk a megfigyelt adatok egyedi vonásaitól, így eljutunk az **absztrakcióig**, ezek egységes rendszerbe foglalása lévén a tudomány igazi célja és értelme. Tudjuk ugyan, hogy a tudományos kutatás ennél sokkal bonyolultabb folyamatok együttese, és mégis: az absztrakt fogalmak kialakítását, illetve az ilyenekben való gondolkodást annyira jellegzetesen hozzátartozónak véljük, hogy ezt úgyszólván axiómáink között tartjuk számon, ezért nem is igen látjuk szükségét annak, hogy megpróbáljuk megvizsgálni, úgy van-e csakugyan, s ha netán úgy volna is, úgy kell-e vajon lennie okvetlenül minden esetben. Jó-e az mindig, ha úgy van, és ha igen, mikor és miért jó, vagy ellenkezőleg, sokszor nagy baj, éspedig mikor és miért? Ha meg valamilyen humán tudománnyal – nyelvészettel, irodalomtudománnyal, esztétikával, szociológiával stb. –, vagy különösen ha filozófiával foglalkozunk, akkor ezt a hitünket saját gyakorlatunkban látjuk igazolódni nap mint nap, hiszen az ilyenek elméletei rendszerint úgy épülnek fel, hogy könnyen az az érzésünk támad: itt meg sem lehetne az ember az absztrakt fogalmak nélkül, és azt hisszük, hogy ez szükségszerűen adódik tárgyunk sajátos természetéből.

Az absztrakt fogalmak bizonyos fajtáit és magát az ilyenekhez elvezető absztrakciót/absztrahálást mint mentális folyamatot pedig azért hisszük a tudomány lényeges tartozékának, mert úgy gondoljuk, hogy ezek nélkül a tudós csak az egyes konkrét/egyedi adatokról beszélhetne külön-külön, és állításait nem fogalmazhatná meg úgy, hogy adatait együttesen jellemezze velük, majd ezek alapján általános érvényű következtetéseket tudjon levonni, végül pedig elméletet is tudjon alkotni. Mikor ugyanis *absztrakció*-t mondunk, akkor ezek **prototipikus eseteiként** rendszerint az absztrakció iskolapéldái szoktak eszünkbe jutni, vagyis az olyanok, amelyekről azt tanultuk annak idején (vagy legalábbis mindig ilyen példákon mutatták be őket, de nemcsak az iskolában, hanem lexikonokban és enciklopédiákban is), hogy a **tárgyi** (fizikai) világban közvetlen tapasztalás útján megfigyelhető **dolgok** egyedi vonásaitól,² tehát azoktól, amelyek nem jellemzőek az illető dolog minden egyes példányára, elvonatkoztatunk, és megalkotjuk az **absztrakt fogalmat**, amelynek a tárgyi világban nincs ugyan pontos megfelelője

² A *tárgyi* meg a *dolgok* azért van kiemelve, mert ez nagyon fontos: az absztrakció klasszikus értelmezéseiben ugyan ez nincs ott mindig explicit módon, de az absztrakt fogalom kialakításának folyamatát és módját rendszerint ilyen példákkal szokták szemléltetni, éspedig nem is akármivel, hanem legtöbbször az **asztal** (mint – úgy látszik – a tárgyi környezet legprototipikusabban dologszerű és ugyanakkor a tanulmányát író szerzőhöz legközelebb levő eleme) esetével.

mint olyan, de gondolkodás közben nagy hasznát vesszük, mert az az illető dolog minden egyes példányának lényeges jegyeit egyetlen könnyen kezelhető **egységbe** foglalja össze számunkra. (A nyelvészetben ennek jó példája az, ahogyan bizonyos egymáshoz hasonló és a beszédbeli használat alapján bizonyíthatóan összetartozó, egyenértékűként kezelt hangok esetlegességeitől eltekintve, elvonatkoztatva megalkotjuk az absztrakt fonémát mint számunkra praktikusán használható egységet – a baj itt csak az, hogy a nyelvészetben az ilyeneket rögtön a mi absztraháló eljárásunktól függetlenül, valóságosan léteznek is kezdjük hinni.) Eredetileg csakugyan ezt kellett érteni az *absztrakció* szón, amint azt már csak a szó etimológiája alapján is meg lehet állapítani: a latin *abstraho* ugyanis azt jelenti: 1. 'elhúzik, elvonok, erővel elvesszek/elviszek' (esetünkben tehát bizonyos jegyeket a dolgokból), de alább majd meg fogjuk látni, hogy a latin szó 2. 'félrevezetek/csábítok' értelmét is mennyire alapul vehetnénk, mikor az ilyen absztrakciók használatának következményeit vizsgáljuk a tudományos diskurzusban.

Ha azonban jobban megfigyeljük az *absztrakció* szó különböző helyzetekben való tényleges használatát, azt vesszük észre, hogy e szót igazából nemcsak ilyen értelemben használjuk, hanem, mire észrevettük, *absztrakció*-nak nevezünk már mindent az égvilágon, még azt is, amit nem kellene, ha megnevezésére olyan **főnevet** használunk, amelynek a tárgyi, illetve fizikai világban nem lehet valamilyen **közvetlenül megfigyelhető, dologszerű, illetve anyagszerű** megfelelőjét találni. A szóhasználat ilyen metaforikus kiterjesztésének éppen az volt az alapja, hogy ha semmi másban nem is, de abban az egyben biztosan hasonlítanak ezek is az előbb jellemzett, tulajdonképpeni absztrakciókhoz, hogy **anyagszerűen** vagy **dologszerűen** (azaz a szó eredeti értelmében **re-álisan**) semmi sem felel meg nekik a fizikai világban mint olyan, tehát nem is lehet őket közvetlenül megfigyelni. Ezt azonban nem kellene okvetlenül úgy is érteni mindjárt, hogy akkor azok is egytől egyig pusztá fikciói volnának az emberi elmének, vagy egyszerűen csak a beszéd minden valóságos alapot nélkülöző cselei lennének. Semmiképpen sem volna célszerű például, ha valaki úgy gondolná, hogy a számok például, vagy a reális dolgok közötti relációk (beleértve nemcsak a különböző kölcsönhatásokat, hanem az oksági viszonyokat is,³ illetve bizonyos térbeli viszonyokat), valamint az idő, a fizikai törvények-

³ Az oksági viszonyok azonosításakor azonban igencsak rosszul járnánk, ha abból indulnánk ki, hogy a mindennapi beszédben milyen helyzetekben alkalmazzuk a *mert* kötőszót, hiszen ezeknek csak egy kis töredéke az, amit csakugyan oksági viszonyoknak kell vagy lehet érteni. (Még azt sem mondhatjuk meg egészen biztosan, hogy az élettelen világban egyáltalán van-e ilyesmi, vagy pedig mindaz, amit mi ott oksági viszonyként észlelünk, tulajdonképpen nem más, mint az állati és emberi viselkedés bizonyos fajtáinak, pontosabban ezek szerkezetének az élettelen világra való extrapolálása a beszédben, amelynek grammatikája a világ zoomorfikus kifejezésére van berendezkedve. Lehet, hogy sajátyszerűbben beszélhetnénk az ilyen relációkról, ha ezeket inkább bizonyos feltételek együttes megléte esetén nagy valószínűséggel megjósolható eseményekként próbálnánk felfogni. De ezt döntsék el a filozófusok.) Nem tudom pontosan megítélni, hogy más tudományokban mi a helyzet (elsősorban a természettudományokra gondolok itt), de azt biztosan merem állítani, hogy a nyelvészetben sajnos elég gyakran szemlélet- és értelmezésalakító módon visszük át gyanútlanul a mindennapi beszédbeli *mert*-es szerkezetek nem okozati viszonyokra való használatának eseteit a tudományos diskurzusba úgy, mintha ezek ténylegesen oksági viszonyokat fejeznének ki, egészen addig a gyaroltságig menően, hogy sokszor még a *Honnan tudjuk?* kérdést is összetévesztjük a *Miért?*-tel, így maga az oksági viszony is, ha van egyáltalán, megfordul, és így, a feje tetejére állítva kerül be értelmezéseinkbe. Aki kételkedne ebben, gondoljon arra például, hogy csak a leg-egyszerűbbet mondjam, hányszor olvashatta azt a különböző magyar grammatikákban, hogy a határozott névelőnek egyebek mellett **főnevesítő** szerepe van, aminek magyarul az az értelme, hogy a határozott névelő maga teszi főnévvé a rá következő szót (vegyük észre a zoomorf kifejezőmódot: a névelő itt valahogyan viselkedik, csinál valamit), amely egyébként melléknév lenne például: *A piros a kedvenc színem*. Pedig itt igazából arról van szó, hogy a határozott névelőnek hozzátartozik a szabályaihoz, hogy kizáró-

ben megfogalmazott összefüggések és más hasonlók csupán a mi absztraháló műveleteink tükrében tűnnének valóságosaknak, de amúgy nem tartoznának hozzá ettől függetlenül is a való világhoz.

Az már más kérdés persze, hogy mikor nekünk az emberi beszéd lehetőségein belül maradva kell ezekről beszélnünk, mert másképp nem tudhatunk, akkor ezek (vagy legalábbis egy részük) sokszor nem egészen sajátyszerűen, a maguk igazi természetének megfelelően fognak feltűnni számunkra, hanem róluk való szemléletünket a használt beszédbeli forma is alakítani fogja, de azt hiszem, ez olyan dolog, amit mi csak tudomásul vehetünk, de változtatni nem tudhatunk rajta. Legfeljebb annyit tehetünk, hogy módszeres gyanakvással viszonyulunk ezek beszédbeli megfogalmazásához és kifejezéséhez, tudva, hogy itt mindenütt nyelvi csapdákkal is körül vagyunk véve. Beszédünk ugyanis eredetileg arra alakult ki, mert másra nem is alakulhatott akkor (és ez a szerkezetébe is megváltoztathatatlanul beleépült), hogy a világról a közvetlen tapasztalás makro-szintjén maradvá beszéljünk vele, tehát ma is erre a legalkalmasabb, sőt igazából csak erre alkalmas ma is. Ha egyébre is használni akarjuk, olyankor mindig ki kell hozzá találnunk a beszédnek valami sajátos módját, amellyel – ha nem is sajátyszerűen, de legalább viszonylag érthetően – beszélni tudjunk olyasmiről is, aminek kifejezésére az emberi beszéd nincsen eredendően berendezkedve. (Ezért aztán a fizikusnak sokszor igen nagy gondja, hogyan tudhasson ő egyáltalán emberi nyelven beszélni olyan jelenségekről, folyamatokról és viszonyokról, amilyenekkel csak az elemi részecskék mikro-szintjén találkozhatott, makro-szinten pedig nemcsak hogy ilyenekkel nem, de még hozzájuk szerkezetükben valamelyest hasonlóakkal sem, hogy legalább metaforikusan vagy pedig csakugyan találó, nemcsak mindkét lábukra sántító hasonlatokkal tudhatná elmondani, amit szeretne. Gondoljunk csak arra, mekkora vesződséggel jár úgy elmagyarázni a fény „egyszerre-részecske-és-hullám” természetét, hogy mindkettő benne legyen, és csakugyan egyszerre! Hiszen már csak azzal is, amit itt mondtam róla, torzítottam valamit: azt a szót használtam ugyanis, hogy *mindkettő*, pedig ezt sem lett volna szabad.)

A szóhasználat említett metaforikus kiterjesztésének következtében tehát annyi mindent nevezünk immár *absztrakció*-nak, hogy itt lenne az ideje elkészíteni ezek tipológiáját aszerint, hogy hogyan és mi végre jönnek létre. Egy ilyen tipológia nemcsak a tudományos diskurzus nyelvének kritikája szempontjából volna rendkívül tanulságos, hanem érdekes kognitív nyelvészeti kutatási téma is lehetne. Ennek meglenne az a haszna, hogy akkor pontosabban meg tudhatnánk azt is mondani, melyek azok az absztrakciók, amelyek csak arra jók, hogy fölöslege-

lag főnévhez lehet kapcsolni, és itt is **éppen azért** kapcsolhatjuk a *piros*-hoz, **mert** ezt mi már eleve főnévként akartuk a mondatba szerkeszteni. A szófajváltás tehát nem a határozott névelő használata **miatt** történik meg, hanem éppen fordítva van: **azért** kapcsolhatjuk hozzá a határozott névelőt, **mert** előbb már megváltoztattuk a szófaját. Mi azonban **a kész mondatot** látva éppen **onnan tudjuk** megállapítani (mégpedig éppen a névelő említett szabályának ismerete alapján), hogy a *piros* itt főnév, hogy határozott névelő áll előtte. De mert ilyenkor, mikor azt akarjuk megmondani, hogy miről tudjuk azt a valamit felismerni, illetve mire alapozva mondjuk azt, amit mondunk, a mindennapi beszédben a *mert* kötőszót szoktuk használni (pl.: *A piros itt főnév, mert határozott névelő áll előtte*, vö.: *Most már nemsoká reggeledik, mert szól a kakas*), gyanútlanul ráhagyatkozunk erre, és ennek alapján az egészet ilyen irányú oksági viszonyként is értelmezzük, így lesz aztán a mi grammatikánkban a határozott névelőnek főnevesítő szerepe, ami pedig semmivel sem értelmesebb dolog, mint az, hogy a kakasszónak napkeltő szerepe van. (Más, nem ide tartozó kérdés, hogy a határozott névelő ilyen használatának másfajta értelmezése is lehetséges volna, amely azon alapulna, hogy az ilyen mondatokban a főnevet – esetünkben a *szín*-t – mint magától, illetve a szövegösszefüggésből hozzáérthetőt egy törőlszabállyal elhagyjuk a mondatból, a névelő így felfogva tulajdonképpen a törölt főnévhez kapcsolódik.)

sen elbonyolítsuk velük azt, ami pedig amúgy egyszerű volna, melyek azok, amelyek egyenesen veszedelmesek – vagy azért, mert a tudományos kutatás menetét teljesen félreviszik, vagy pedig mert olyan módon hisszük őket önállóan létezőknek és minden emberi közreműködés nélkül is valóságosaknak, hogy ez a hitünk mindennapi viselkedésünket is befolyásolja immár (éspedig nagyon sokszor tömegmérésekben és a lehető legrosszabb irányban) –, melyek azok, amelyek nélkül kényelmesen elvagyunk, és melyekkel vagyunk kénytelenek együtt élni, még ha tudjuk is, hogy csak szükségből, jobb megoldás híján, és végül melyek azok, amelyekkel egyenesen jól jártunk. Mert elvileg még azt sem zárhatjuk ki eleve, hogy ilyenek is lehetnek esetleg.

Mivel egyelőre még nincs ilyen absztrakciótípológiánk, most azt sem tudhatom pontosan megmondani, hogy az alábbiakban melyik fajtáikkal fogok foglalkozni, csak annyit bocsáthatok előre, hogy korántsem mindegyikkel. Részletesebben kitérek magára az őseredeti értelemben vett, fentebb prototipikusnak mondott *absztrakcióra*, amelyről úgy látom, hogy legalábbis a humán tudományokban teljességgel nélkülözhető volna, a nyelvészetben pedig egyenesen ártalmas (de gyanítom, hogy más tudományokban sincs ez másképp), ennek az elemzésnek a folytatásaként pedig – a probléma nem minden részletét érintve ugyan, csak a nagyobb gondokat jelezve – azokkal is foglalkozni fogok, amelyeket az előbbitől az *absztraktum* névvel fogok megkülönböztetni, éspedig ezeknek is különösen az ártalmaival. Hogy mi a kettő között a különbség, az majd a továbbiakból kiderül.

Elemzésünket a klasszikus értelemben vett absztrakcióval (tehát a **dologszerű** vagy **anyag-szerű** egyedi dolgok járulékosnak tartott jegyeitől való elvonatkoztatással) kell kezdenünk, amelyről fentebb már mondtam, hogy azért tartjuk annyira a tudományos gondolkodás elmaradhatatlanul fontos részének, illetve a kutatási módszer alapvető összetevőjének, mert úgy gondoljuk róla, hogy segítségével nemcsak általánosan tudjuk jellemezni egyazon kategóriába tartozó adatainkat, hanem – ahogy régebben mondták, a mai gyakorlatnál kissé nagyobb jelentőséget tulajdonítva ennek, de máig tartó szemléletalakító hatással – „magát a lényegét” is csak ezzel tudhatjuk „megragadni”. Ezért szoktuk azt sokszor még a természettudósról is úgy képzelni, hogy meg sem tudna mozdulni anélkül, hogy az egyazon kategóriához tartozó megfigyelési adatok alapján előbb vagy utóbb ne alkotná meg magának elvonatkoztatással vizsgálata tárgyának absztrakt fogalmát.

Valójában ugyan a tudós nem ezt teszi (vagy legalábbis nem minden tudós teszi ezt), de sokszor nagyon hiszi mégis, hogy ezt csinálja (vagy ha ő maga nem hiszi is folyton, mert szerencséjére nem foglalkozik vele, de mások róla – főleg némely filozófusok – annál inkább). Ha meg ezt teszi csakugyan, vagyis absztrakciókat vagy egyenesen absztraktumokat alkot, és ezeket vizsgálja, akkor jaj neki, mert előbb-utóbb nagyon meg fog gyűlni a baja szegény fejének.

Vegyünk egy egyszerű természettudományi jellegű példát, mert ott mindig könnyebb az ilyesmit szemléltetni. Tegyük fel, hogy a tudós pontosan, a tudomány követelményeinek megfelelően le akarja írni, milyen a veréb a maga testi valóságában. Mit kell neki ehhez először is tennie? Mindenekelőtt fognia kell egy verebet. (Manapság ugyan, mivel a verebet nem ő tanulmányozza először, már kezdheti, sőt akár végezheti azzal is, hogy beül a könyvtárba, és elolvassa a kérdés szakirodalmát. Így is megírhatja tanulmányát; hacsak valami nagy bakit el nem követ, senki sem fogja azt észrevenni, hogy ő amúgy verébnek soha életében fiát sem látta. Jobban teszi mégis, ha a veréb fogással kezd. Hamarabb is lesz meg vele, meg aztán látni kell azt.) Megvan hát a veréb, megvizsgálhatja tüzetesen: megméri szélétében-hosszában, szétnyitja a szárnyait, hogy a fesztávolságát is feljegyezhesse, leírja a tollazatát, mindent, ami csak külső megjelenéséből egy tudós érdeklődésére számot tarthat, majd szétboncolja, hogy a belsejébe is beelásson. Ott is áttanulmányozza rendesen. Mikor mindennel megvan, már nagyon sokat tud a verébről. Talán mindent, amire csak szüksége lehet. De neki nem erről az egy verébről kell

írnia. Hátha a másik nem ilyen? Fog tehát még egyet, ezt most már az előbbihez képest vizsgálja meg. Azt találja, hogy ez sok mindenben hasonlít a másikhoz, de mégsem egészen ugyanolyan, mert amaz tojó volt, ez meg kakas. Külsőre is különbözik a másiktól, de belülről is. Gondosan feljegyezi tehát a különbséget. Hogy biztos legyen a dolgában, fog még kettőt. Azt veszi észre, hogy ezeket már igazából kár is volt felboncolnia, mert belül majdnem ugyanolyanok, mint az első kettő. Inkább csak méretre különböznek amazoktól. Most már tehát inkább csak erre figyel. Összefogdos még jó néhányat, de azokat már fel sem boncolja, csak megméri külső méreteiket, majd szabadon ereszti őket. Utána megírja tanulmányát a verébről. (Miután ennek első változatát befejezte, igen jól teszi, ha most már beül a könyvtárba is, hogy elolvassa a szakirodalmat, mert annak is most jött el az ideje.) De nem ám arról a néhányról írja meg, ahányat megvizsgált, hanem minden verébről. Benne lesz, hogy a veréb külsőre ilyen meg ilyen, méretei ilyen és ilyen (legkisebb, legnagyobb) értékek között vannak (ebben esetleg tévedhet, mert csak azt írhatja ide, mekkora volt a legkisebb, illetve legnagyobb azok közül, amelyeket ő megvizsgált, de tudja, hogy ez nem olyan nagy baj, legfeljebb fog majd valaki egy még nagyobbbat, és korrigálja a tévedést), leírja belső szerveinek elhelyezkedését, alakját, szerkezetét és működését, s a végén megállapítja, hogy ilyen tehát „a veréb”.

Ha most azt hinnénk, hogy a tanulmánybeli állítások azért lehetnek érvényesek minden verébre, mert itt igazából nem az egyes „konkrét verebek” vannak leírva, hanem maga „a” veréb mint absztrakt valami, mint valami ideális, hogy úgy mondjam: „szublimált veréb” (egy másik mitológiában, a kabbalában „veréb-Kadmon”-nak hívnák ezt, a platóniban pedig a veréb „ideájának”, tulajdonképpen erre megy vissza ez a mienk is, azért is cseng ismerősebben), amelynek – klasszikus fonológiai terminussal élve – mint absztrakt „veréb-émának” az egyes igazi verebek „csak realizációi” vagy „csak variánsai” (a *csak* pedig nem csupán a történelmi hitelesség kedvéért van itt, hanem mert ezt is Platónról örököltük), akkor az annak volna a jele, hogy úgy gondolkozunk mi is, mint a fentebb említett filozófusok. Hiszen valójában annak, hogy egy állítás bármely verébre érvényes legyen, nem a verébnek kell **absztraktnak** lennie, hanem a kijelentésnek kell **általánosnak** lennie! Ez pedig csakis a kijelentés tartalmán és formáján múlik, nem azon, hogy a veréb absztrakt-e vagy sem.

Szerencsére a természettudós nem ismeri eléggé (vagy talán nem vette elég komolyan) a filozófiai mitológiát (vagy legalább a mi nyelvelméleteinket), mert ha ismerné, biztosan nem azazal kezdené, hogy a konkrét verebek után futkározzék, hanem mindenekelőtt posztulálna egy Ideális Verebet, és majd csak utána, konstruktumának ellenőrzéseképpen kezdené azt vizsgálni, hogy ennek keretében leírhatók-e az egyes verebek, vagy sem, és addig alakíthatná konstruktumát, míg az végül találna a konkrét verebekkel. A végeredmény érdemi része nagyon hasonlítana ahhoz, amit az Ideális Veréb nélkül sokkal rövidebb úton ért el és írt meg, de hát ha a nélkül is meg tudta írni, ráadásul még egyszerűbben és érthetőbben is, akkor meg mi szükségére lett volna neki egyáltalán az absztrakt Ideális Verébre?

De hátha nem is magához a kutatáshoz kell az Ideális Veréb mint absztrakció, hanem csak ahhoz, hogy a tudós minden verébről tudjon beszélni egyszerre, ne csak egyről? Ha jobban odafigyelünk, észrevevesszük, hogy még csak ehhez sem kell. Hiszen van nekünk arra az Ideális Verébnél sokkal jobb lehetőségünk is, hogy **ne absztrakcióként, hanem általános érvénnyel** úgy beszéljünk valamiről, hogy amit mondunk, az **mindegyik példányra érvényes legyen**. Magyarul az ilyen beszédmód formai jelölésére a határozott névelő használatának egyik módja való, de ezt a dolgot valamilyen eszközzel valószínűleg a világ minden nyelvén meg lehet oldani, mert az embereknek mindenütt szükségük lehet arra, hogy általános érvényű kijelentéseket tegyenek, anélkül hogy absztrakciókkal kellene közben terhelniük az agyukat.

De vajon csakugyan erre való-e ilyenkor a határozott névelő? Hiszen fentebb magam is úgy írtam, hogy „a” *veréb*, és ezen ott az olvasó nem is érthetett mást, mint az Ideális Verebet. Itt tehát most meg kell állnunk, és meg kell néznünk, hogyan is használjuk mi a névelőket, mert az általános kijelentések természetét így érthetjük meg a legjobban.⁴

A *határozott*, illetve *határozatlan névelő* terminust fogadjuk el, de ne vegyük nagyon komolyan. Hiszen világos, hogy nem maga a névelő határozott vagy határozatlan: a terminus maga egy egész rövidítőssor végeredménye. De ha így nevezték el, csak lehet a mögött is valami.

Az Akadémiai Nyelvtanban ezt olvassuk: „A névelő [...] v m e l y u t á n a k ö v e t k e z ő f ő n é v [...] j e l e n t é s t a r t a l m á n a k h a t á r o z o t t s á g á r a v a g y h a t á r o z a t l a n s á g á r a, azaz logikai-jelentéstan természetére rámutató, utaló szófaj” (MMNyR. I. 268). Ezt azonban meg sem érthetjük addig, amíg nem tudjuk, mi az, hogy *határozottság*, illetve *határozatlanság*. (Mert ami még itt van, hogy ti. ez más szóval az illető főnév „logikai-jelentéstan természete” volna, *azaz*-zal összekapcsolva ráadásul, mintha itt voltaképpen ugyanarról volna szó, csak kétféleképpen megnevezve, nemcsak hogy szerföltött homályos, hanem bármi lenne is az értelme azok közül, amikre egyáltalán gondolni lehet, igencsak vitatható is.) Erről a továbbiakban ezt találjuk:

„Határozottnak [...] az olyan fogalmat (dolgot) tekinti gondolkodásunk, amelyről a b e s z é d b e l i e l ő z m é n y e k b e n már volt szó, vagy amely a konkrét b e s z é d h e l y z e t b ő l, a beszélő és hallgató feltehető e l ő i s m e r e t e i b ő l kifolyólag már ismertnek vehető. A névelőhasználatnak azonban ez általános szabályokon belül eléggé b o n y o l u l t a használati rendje.

A) A határozott névelő a f o g a l o m k ö r é t l e s z ű k í t h e t i azáltal, hogy az ugyanazon fajtájú dolgok közül egy egyedet – mint ismertet – kiemel.⁵ Első említéskor például még csak határozatlan névelővel vagy névelő nélkül nevezzük meg a közelebbiről meg nem határozott egyedet; ezután azonban az így ismertté vált fogalmat, dolgot már *a*, az névelővel különböztetjük meg a többitől, az ismeretlenektől; vö.: *volt egy diófa. A diófa pedig [...]*. – A határozott névelő állhat azonban t ö b b e s s z á m ú főnév előtt is; ilyenkor az azonos fajtájú dolgok közül több ismertnek – az említettek egész körének – a kiemelésére, elhatárolására való. [...]

⁴ Ami tehát itt következik, az csak látszólag lesz olyan nyelvészeti téma, amelyhez a fonológiának semmi köze. Az természetesen igaz, hogy a névelő használatának szabályaival nem a fonológusnak kell foglalkoznia. Azért kell itt mégis szóba hozni, sőt tüzetesebben megvizsgálni ezt a kérdést, mert nekünk a fonológiában lépten-nyomon általános érvényű kijelentéseket kell tennünk, és tudnunk kell közben, hogy ezeket hogyan is értsük egész pontosan. Az általános kijelentésekkel ugyan mások is foglalkoztak már előttünk, mégsem intézhetjük ezt el azzal, hogy egyszerűen hivatkozunk mondjuk Quine nézeteire. Jobb, ha magunk járunk a végére ennek a kérdésnek, mert minket úgysem csak az érdekel itt, hogyan lehet általános érvénnyel beszélni dolgokról, hanem az is, hogy ez magyarul hogyan lehetséges, mert nekünk majd magyarul kell a fonológiáról beszélünk. Márpedig azt, hogy kijelentéseink általános érvényűek legyenek, magyarul a fonológiában sem érthetjük el másképp, mint a határozott névelő egy bizonyosfajta használatával. A most következő elemzésre tehát elsősorban nem a névelőhasználat bizonyos szabályainak tisztázása végett lesz szükség, ez csak amolyan mellékterméke lesz annak az igyekezetünknek, hogy az általános kijelentések természetét jobban megértsük.

⁵ Ne mulasszuk el észrevenni, hogy a határozott névelő már megint csinál valamit! Próbáljuk csak ezt elképzelni! (Kevésbé mitologikusan ez valahogy így hangzana: beszéd közben a határozott névelővel azt jelezzük a hallgatónak, hogy most az ugyanazon fajtájú dolgok közül nem mindegyikről vagy bármelyikről beszélünk, hanem csak egyről, és mindketten tudjuk, melyikről.)

A mindennapi beszédben ezért beszélünk mint mindannyiunk előtt ismert egy vagy több dologról: »a párt«-ról, »a kormány«-ról, »az ország«-ról, »a dolgozók«-ról, »a főváros«-ról, »a tszcs-k«-ról, »az idő«-ről stb.

B) A határozott névelő azonban nemcsak egyedekre, hanem az egész típusra, főbb kategóriára, a köznév jelölte egyedek egész körére is rámutathat: »A paraszt dolgozik és koplal, az úr pedig ... megeszi a termények javát és bőfög« (Mikszáth: ÖM. XX, 66); *A macska mindig a talpára esik* (köz.m.)” (MMNyR. I. 269–270).

Azt hiszem, nyugodtan mondhatom, hogy ettől nem lettünk sokkal okosabbak. Van benne sok minden, aminek hasznát lehet venni, de az egész valahogy mintha mégsem arról szólna, ami bennünket érdekel. (Ez amúgy nem rendkívüli dolog: gyakran megesik ez, ha az ember nem a verébfogással kezd.) Nem látjuk ugyanis, hogyan történhetik az meg, hogy a határozott névelő egyszer „ugyanazon fajtájú dolgok közül egy egyedet – mint ismertet – kiemel” (tehát azt jelzi a hallgatónak, hogy most csak egyre gondoljon a sok közül, ne mindre), de máskor meg ugyanaz a határozott névelő „az egész típusra, főbb kategóriára, a köznév jelölte egyedek egész körére” mutat rá (vagyis a hallgatót arra figyelmezteti, hogy most meg mindre gondoljon, ne csak egyre), hiszen ez pontosan a fordítottja ez előbbinek.

Ne bajlódjunk hát ezzel sokat, nézzük meg inkább, mi is történik beszéd közben. Hazamegy Jancsi, és azt mondja Juliskának: „*Te Juliska, én vettem egy autót.*” Mire Juliska: „*Jaj de jó! Hogy kellett már nekünk egy autó!*” Ezzel leülnek vacsorázni. Nem beszélnek közben az autóról, mert egyszer azt olvasták Arany Jánosnál, hogy „Szavuk sem igen van azalatt, míg esznek, / Természete ez már magyar embereknek”, s azóta tartják is magukat hozzá, de ott forgatják a fejükben. Vacsora után azt kérdi Juliska: „*Na, és mikor hozod haza az autót?*” Mire Jancsi azt mondja: „*Majd, ha meglesz hozzá a garázs is. Mert nem jó az autót csak úgy a ház előtt hagyni.*”

Ennyi elég is lesz egyelőre. Mi az, amit már tudunk? Tudjuk azt, hogy Jancsi meg Juliska tud magyarul: beszélni is, meg érteni is. De ide ez még nem elég. Azt is hozzá kell tenni, hogy mindketten tudják egymásról is, hogy tudnak magyarul. Számít is rá beszéd közben mindegyik, hogy ha ő egy bizonyos szabályt alkalmaz, annak eredményét a másik úgy fogja érteni, ahogy kell. Vagyis nemcsak külön-külön, hanem egymásra való tekintettel is tudnak magyarul. Ezt tudva most már sorba vehetjük, amit itt láttunk-hallottunk.

Jancsi azzal kezdte: *vettem egy autót*. Így mondta, határozatlan névelővel. Biztosan nem azért mondta így, mert az ő számára az még mindig valami ismeretlen vagy határozatlan dolog. Nagyon is pontosan tudja róla, melyik az, hol van, milyen, szinte látja maga előtt, hiszen egy fél délelőttöt csak vele babrálva töltött el, próbálgatta mindenét. Úgy ismeri már, mintha egy hónapja járna vele. Ez tehát nem lehet magyarázata a határozatlan névelő használatának. Nem is a maga szempontjából mondta ő ezt most határozatlanul, hanem Juliskára, **a hallgatóra való tekintettel**: őt akarta megkímélni attól, hogy most elkezdje visszapörgetni az agyában korábbi közös élményeiket és beszélgetéseiket, hogy kitalálja valahogy, melyik autóra is gondolhat most Jancsi. A határozatlan névelővel ugyanazt mondja itt Jancsi Juliskának, mintha azt mondaná: „Ne is próbáld kitalálni, hogy a világ rengeteg autója közül melyik az az egy, amelyikről én most éppen beszélek, mert **én jól tudom, hogy neked nincs honnan tudnod**, melyikről beszélek!” És számít is rá, hogy Juliska az egy-ből pontosan ezt fogja érteni.

Ha nem így mondta volna, abból nagy baj is lehetett volna. Képzeli csak el, mi történik, ha úgy kezd: „*Te Juliska, megvettem az autót.*” Juliska erre nagyot néz, mert szó sem volt mostanában arról, hogy ők autót vesznek, és rosszat sejtve, baljós hangon azt kérdi: „*Miféle autót?*” Azért kérdi így, mert akárhogy próbálja is kitalálni, nem tudja. Ettől lesz mérges. Erre Jancsi mond neki valamit (*hát-tal* kezdődik), de az az ő mérgén nem segít, sőt még jobban fel-paprikázza: „*De hát mért teszel úgy, mintha nekem tudnom kellene, miféle autót vettél te? Hon-*

nan találjam én azt ki?” Lehet, hogy még vacsorát sem ad Jancsinak. Kérdéseiből jól látszik, hogy nagyon is érti a határozott névelő használatának szabályát: tudja, hogy ez meg ilyenkor azzal egyenértékű, hogy: „Most kutakodj hamar a memóriádban, mert **én tudom, hogy neked (elvileg) megvan rá a lehetőség, hogy kitaláld**, melyikről beszélek.”

Szerencsére Jancsi nem így mondta, hanem úgy, ahogy ilyenkor kell. Juliska erre megörvendett, és azt mondta, *kellett már egy autó*. Ő is határozatlan névelőt használt, pedig biztos lehet felőle, hogy Jancsinak tudnia kell valamit erről az autóvásárlásról. Csakhogy ő most nem erről az autóról beszélt, hanem arról, amely mindmostanáig hiányzott. Nem számított volna pedig, melyik lesz az, csak legyen. Itt tehát a határozatlan névelővel ilyesmit mond Jancsinak: „Ne foglalkozz vele, hogy kitaláld, melyik, hiszen **nekem teljesen mindegy az, hogy te melyikre gondolsz, mert felőlem akármelyik lehet a sok közül** (csak legyen).”

Később afelől érdeklődik, mikor hozzák haza *az autót*. A határozott névelővel jelzi, hogy most egy bizonyos autóról beszél, és számít rá, hogy Jancsinak minden feltétele megvan ahhoz, hogy kitalálja, melyikről, hiszen ő, mármint Juliska emlékszik rá, hogy ők ketten már beszélgettek egyszer erről az autóról, éppen most az imént. A névelőt meg azért szerkeszti a mondatba, hogy Jancsi most el ne felejtse bekapcsolni a memóriáját. Jancsi meg is érti ezt rögtön, és azt feleli, hogy *majd, ha meglesz hozzá a garázs*. Garázs is sok van a világon, de Jancsi ismeri már annyira Juliskát, hogy nyugodtan fel merje róla tenni, hogy most ki tudja majd találni, melyikre gondol ő: arra, amelyikben az autójukat fogják tartani. Éppen ezért ezt már hozzá sem teszi, ehelyett a határozott névelővel azt mondja formán Juliskának: „Nem mondom tovább, hogy melyik garázs, mert tudom, hogy **ha nem beszélünk is róla korábban, a helyzetből ki tudod találni, hogy én melyikre gondolok**.”

És itt jön az, ami miatt annyira érdekes most nekünk ez a mese: *nem jó az autót csak úgy a ház előtt hagyni*. Jancsi most is határozott névelőt használ, pedig most nem egyes-egyedül az ő új autójáról beszél, hanem bármelyik autóról, tulajdonképpen minden autóról egyszerre. De az is világos, hogy nem valami absztrakt autóról, esetleg a világ összes autóinak halmazáról értekezik ő most Juliskával, még csak nem is az autó absztrakt fogalmáról, hiszen ezek közül egyiket sem lehet a ház előtt hagyni. A ház előtt csak igazi autót lehet hagyni, mégpedig – hiszen házról sem egy bizonyosról beszél, hanem a világ minden házának akármelyikéről – házanként egyet-egyet. Több tán el sem férne. De nem is „a köznév jelölte egyedek egész körére” utal vele, ahogy fentebb az idézetben olvastuk. Nem valamiféle körről beszél itt Jancsi, hanem autóról, csak éppen nem egy bizonyosról úgy, hogy nagyon számíton, melyik az, hanem bármelyik létező és elképzelhető autóról, és pedig olyannyira konkrét autókról, hogy azok egyike akár a világ legeslegkonkrétabb autója is lehet, mármint az övé. Ilyenkor ugyanis ő olyasmit mond Juliskának a határozott névelővel: „Felőlem te most gondolhatsz bármelyikre, mert biztos lehetek benne, hogy **akármelyikre gondolnál is, nem értheted rosszul, amit mondani akarok, mert mindegyikre (külön-külön!) áll az, amit róla mondok**.”

Az imént azt mondtam: *ilyenkor* ő ezt mondja a határozott névelővel. Ezt az „ilyenkor”-t most egy kicsit pontosabbá kell tenni. Mert nem akármikor használhatja Jancsi a határozott névelőt a kijelentés általános érvényű voltának jelölőjeként, hanem csakis olyankor beszélhet **általános módon** az autóról, mikor olyasmit állít, amiről Juliska elhiheti (vagy ha nem hinné is első hallásra, egy kis magyarázattal „elvileg” meg lehet majd róla győzni), hogy az minden autóra érvényes lehet (de csak azért mindegyikre, mert bármelyikre). Mert ha nem olyat állít, akkor Juliska csak egy bizonyos autóra akar majd gondolni, nem akármelyikre, és elkezd találgatni, hogy melyik is lehet az.

Ezentúl azonban ez már nem kerül sok fáradságába, mert ettől a naptól kezdve érvénybe lép közöttük az a **szabály**, amely megkíméli őt az ilyen észtüredelemtől: az tudniillik, hogy **ha** (és valahányszor csak) **egymástól hallják** azt, hogy *az autó*, és **ha** ez olyan mondatban fordul

elő, amelyet **nem lehet általános érvényű kijelentésként értelmezni**, akkor **alapértelmezés szerint** mindig ezt az ő autójukat értik majd rajta, és ezt másképp nem is emlegetik.⁶ Ha viszont lehet általános érvényűnek is venni a kijelentést, akkor annak az értelmezésnek van elsőbbsége. Ezt onnan lehet tudni, hogy ha csak az ő autójukról akarnak ilyesmit mondani, akkor azt ezentúl valamilyen módon külön jelölni kell, nehogy a másik rosszul értse. Ha például Jancsi csak az ő autójukról akarta volna azt mondani, hogy azt *nem jó a ház előtt hagyni*, akkor nem azt mondta volna, amit mondott („*nem jó az autót csak úgy a ház előtt hagyni*”), hanem azt, hogy: „*Ezt az autót nem jó csak úgy a ház előtt hagyni.*” A mutató névmást azért szerkeszti bele, mert tudja, hogy ha nem így mondja, akkor Juliska nem csak erre az egyre (illetve nem pontosan erre az egyre) fog gondolni, hanem bármelyikre, pedig ő most nem úgy gondolta.

Ezért is szerepelhetnek a MMNyR.-beli idézetben az olyan példák, mint: *a kormány, az ország, a főváros* (és nem azért, mert ezek „mindannyiunk előtt ismert” dolgokat jelentenek, hiszen ilyen még rengeteg van ezek mellett, sőt legnagyobb részükre még sokkal jobban áll az, hogy „mindannyiunk előtt ismert”). Ezeken tudniillik **az egyazon országbeli magyar emberek egymás között** beszéd közben alapértelmezés szerint az ő kormányukat, országukat, fővárosukat értik. Ha mást kell rajta érteni, akkor azt külön meg kell jelölni. A magyarországi magyar *a kormány*-on Magyarország kormányát érti, ha a Romániáról akar beszélni, akkor azt mondja: *a román kormány*. A romániai magyar viszont azon, hogy *a kormány*, alapértelmezés szerint a román kormányt érti, ezért ezt nem is mondja külön (hacsak nem akar vele e kormány „sajátosan román” voltára is célozni).

Az alapértelmezés beállítása után Juliskával beszélve Jancsi soha többé nem emlegetheti saját autójukat *egy autó*-ként. Képzelnék csak el, hogy miután megvan az autó is, a garázs is, egyszer azzal állítana haza, hogy: „*Na, itthon vagyok végre, egy autót bezártam a garázsba.*”

⁶ Az *alapértelmezés*-t olyanformán kell érteni, ahogy a számítógépprogramok beállításai esetében használjuk (szövegszerkesztő program esetében például ilyen a betűtípusra, sorközre, margók szélességére stb. vonatkozó értékek egyszeri – de később megváltoztatható – beállítása, az angol nyelvű változatokban *default setting*-ként találkozunk vele): a beállított alapértelmezés szerinti értéket a program automatikusan alkalmazza, minden elindításkor. Az ilyen dolgokra beállított értékeket csak akkor kell megint megadni, ha el akarunk térni az alapértelmezés szerintitől, vagy meg akarjuk változtatni magát az alapértelmezést. Rendkívül ökonomikus, praktikus eljárás ez, éppen ezért élünk beszéd közben is olyan gyakran ezzel a lehetőséggel: olyan elemek, amelyeknek általában vagy az adott helyzetben igen nagy a várható valószínűségük, általános, illetve helyi érvényű alapértelmezés szerinti értéket kapnak, ezek rendszerint jelöletlenek lesznek, s az ilyen érték beállítása után csak az ettől való eltéréseket jelöljük. A névelőhasználat mellett az elemzett beszédesemény leírásában egy másik ugyanilyen jellegű is megfigyelhetünk: „[...] Jancsi, és azt mondja Juliskának: [...] Mire Juliska: [...] Ezzel leülnek [...] Nem beszélnek [...] azt olvasták [...] tartják is magukat hozzá, de ott forgatják [...] azt kérdi Juliska: [...] Mire Jancsi azt mondja: [...]” Vagyis: miután előbb külön-külön megemlítettem a két szereplőt, utána, ha mindkettőjükről beszélek, nem teszem mindig oda alanyként, hogy „Jancsi és Juliska”, hanem egyszerűen a többes szám harmadik személyt használom, az alanyt meg egyszerűen elhagyom. Azért tehetem meg, mert mihelyt én Jancsit meg Juliskát legelőször megemlítettem, azzal az alapértelmezést is beállítottam arra, hogy mindaddig, amíg ezen a mostani szövegen belül maradunk, illetve amíg ezen belül más témára át nem váltunk, a többes szám harmadik személyen Jancsit meg Juliskát fogjuk érteni. Az alanyt csak akkor kell kitennem, ha csak egyikükről akarok beszélni, vagy ha olyan másokról is, akik miatt többes szám harmadik személyt kell használnom, tehát e grammatikai formának az itt megadott (helyi) alapértelmezés szerinti értékétől el kell térnem.

Juliska ettől nagyon megijedne, meg is kérdezné rögtön: „*Jézusmária! Hát a miénnkel mi lett? Nem avval jöttél haza?*” Mert nem tudhatná sehogy az *egy autó*-t a saját autójukként érteni.⁷

De más helyzetben is használhat még Jancsi határozott névelőt. Például mikor azt mondja Juliskának: „*Nézd csak, milyen érdekes ma este a hold!*” Ezt meg azért mondja így, mert biztos lehet benne, hogy Juliska ki tudja majd találni, melyikre kell gondolnia, hiszen holdból nincsen több, csak egy, tehát biztosan nem gondolhat másikra. Ehhez még csak az alapértelmezés valamilyen előzetes beszédesemény alkalmával való beállítására sincs igazából szükség, de Juliskának valószínűleg ezt is úgy könnyebb megérteni, ha ilyenkor is az alapértelmezés szabályát használja, azzal a különbséggel, hogy a holdra nemcsak abban az egy esetben alkalmazza, mikor Jancsától hallja (ahogy az autóról beszélve történik), hanem mindig, bárkitől is hallaná. (Ha a kormányról esik szó, akkor az alapértelmezésnek már van egy korlátozása: Juliskának tudnia kell arról, akitől azt hallja, hogy *a kormány*, hogy az ugyanabból az országból való-e, mint ő, vagy egy másiktól. Ha mondjuk ő romániai, és tudja, hogy most éppen egy magyarországitól hallja ezt, akkor felfüggeszti, illetve erre az egy alkalomra átértelmezi az alapértelmezés szabályát, és azt feltételezi – hacsak nincs rá nyomós oka, hogy ne ezt higgye –, hogy a másik a magyar kormányról beszél, mert tudja, hogy amannak mi az alapértelmezési szabálya erre a szóra. E mellett a hite mellett meg is marad mindaddig, amíg csak valami miatt gyanút nem fog, amikor is megkérdi: „*Te most melyik kormányról beszélsz tulajdonképpen: a magyarról vagy a románról?*” Mert ilyenkor megesik, hogy az, aki beszél, maga is ismervén hallgatójának alapértelmezését, az ő kedvéért átáll arra. Az ilyesmire viszont nincsen köztük semmiféle előzetes megegyezés, hogy tudniillik mikor melyik igazodik a másikhoz, ezért is keletkezhetnek néha zavarok beszéd közben.)

Ha most össze akarjuk foglalni, mit értettünk meg az eddigiekből, akkor azt valahogy a következőképpen tehetjük. Beszéd közben a beszélő biztos akar lenni benne, hogy **a hallgató nem fog az illető szóval megnevezhető dolgoknak egy olyan példányára gondolni, amelyre az ő állítása nem érvényes**. Ha ő maga olyasmit nevez meg, aminek a megnevezetten kívül még sok példánya van, de (1) tudja, hogy a hallgatónak nem lehetnek támpontjai hozzá, hogy kitalálhassa, melyikre kell gondolnia, vagy pedig ha (2) úgy beszél arról a dologról, hogy neki magának sem fontos (vagy maga sem tudja), melyik éppen az a példány, amelyre kijelentése érvényes lehet, akkor ezt előzékenyen külön jelzi neki a **határozatlan névelővel**. Olyankor viszont, mikor úgy ítéli meg, hogy hallgatójának meg kell legyenek a szükséges támpontjai ahhoz, hogy ne gondoljon olyan példányra, amelyre az ő állítása nem érvényes, akkor ezt a **határozott névelővel** adja a hallgató tudtára, aki ennek megfelelően fog megértés közben viselkedni,

⁷ Erre meg azért érdemes odafigyelni, mert nyomban látszik belőle az is, mennyire nem célszerű dolog a határozott névelő ilyen használatát egyszerűen az anaforák működésének értelmezésébe illesztve magyarázni. Az igaz, hogy **bizonyos értelemben** sok minden áll rá, amit az anaforákról el lehet mondani (például az, hogy az anafora „meghatározói egyszerre kapcsolatosak a szöveg nyelvi szerveződésével, a világra vonatkozó ismereteinkkel s a külvilági »lehorgonyzással«”: Pléh 1998. 164), de – éppen mert az anaforát mindig szoros összefüggésben látjuk állni „a szöveg nyelvi szerveződésével” – ha egyértelműen anaforaként kezeljük ezt, akkor az valahogy azt hozná magával, hogy a Jancsi és Juliska között sok-sok éven át sorozatosan kialakuló beszédeseményeket tulajdonképpen egyazon szöveg epizódjainak tekintjük, ami pedig nem biztos, hogy nagyon célszerű lenne (bár a szövegnek bizonyosfajta „parttalan” értelmezése ezt is megengedheti). A határozott névelő ugyan mindig visszaüt egy korábbi, esetleg nagyon régi beszédeseményre, mikor az alapértelmezés beállítódott, de csak ilyen értelemben utal rá vissza: abban a tényben megállapíthatóan, hogy az akkor beállított alapértelmezés mindmáig érvényben van. Magát a kérdéses beszédeseményt azonban nem idézi fel úgy, ahogy azt a valóban szövegbeli előzményre utaló, igazi anaforák esetében figyelhetjük meg.

és keresni kezdi a támpontot. A keresés első leágazása az, hogy (1) a kijelentés elfogadható-e általános érvényűként.⁸ Ha igen, emellett marad, és úgy érti azt, amit hallott, hogy az bármelyik példányra érvényes. (Tehát eleve nem is gondolhat olyan példányra, amelyre a kijelentés ne lenne érvényes.) Számít közben arra, hogy ha nem így kellene érteni, azt a beszélő külön jelezte volna valamivel. Ha nem fogadható el általános érvényűként, akkor itt megint elágazik a keresés aszerint, hogy (2) van-e már erre **kettejük közt** valamiféle alapértelmezés (ebbe most az egyszerűség kedvéért – mint kivétel nélkül minden beszélő esetére érvényes alapértelmezést – azt az esetet is bevettük a fentebbi megfontolások alapján, amelyben az illető szóval megnevezhető dolognak csak egy példánya van), vagy nincs. Ha van, akkor emellett marad, ha nincs, akkor elkezd a memóriájában keresni, hogy mikor, milyen helyzetben volt már erről szó közöttük. Ha talál ilyet, akkor úgy érti, hogy most arról a példányról van szó, ha meg nem talál, akkor a közvetlen beszédelőzményben próbál valami olyasmit találni, amivel az éppen megnevezett dolog szoros kapcsolatban lehet. Ha talál ilyet, akkor az azzal való relációja alapján azonosítja a szóban forgó példányt, ha meg ilyet sem talál, akkor ezt visszajelzi a beszélőnek. (Igaz ugyan, hogy ha a hallgatónak eszébe tud jutni, mikor beszéltek már erről, akkor ez nyilván csakugyan megtörtént már közöttük, ezért tehát alapértelmezésnek is lennie kellene, így az előző leágazásnál nem is errefelé kellett volna térnie. Csakhogy megtörténhetik, hogy az alapértelmezést egyszer már beállították ugyan, de erre már csak a beszélő emlékszik, a hallgató meg elfelejtette közben. A keresgéléssel azonban eszébe juthat.)⁹

Ennyi most elég is ahhoz, hogy amire nekünk ebből szükségünk lehet a fonológiához, itt legyen előttünk. Vegyük először is észre, hogy itt végedes-végig konkrét, valóságos autókról volt szó, nem volt szükségünk semmiféle absztrakció (mint ideális egység) feltételezésére.

⁸ Mivel itt távolról sem az a célunk, hogy a névelőhasználat szabályait hiánytalanul leírjuk (ezért nem is térünk ki számos olyan részletre, ami pedig amúgy nagyon is hozzátartozna ehhez a témához), nem foglalkozunk most azzal az egyébként szerföltött érdekes kérdéssel (pedig éppen itt elég fontos volna az is), hogy milyen szemantikai és szintaktikai kritériumok alapján tudja azt a hallgató eldönteni, hogy a kijelentés elfogadható-e általános érvényűként, vagy sem. Mert ezt neki el kell tudnia dönteni, hiszen itt éppen ezen múlik ilyen vagy olyan irányú választása. A hallgató kritériumainak részletes elemzése azonban túl messzire vezetne. (Bizonyos esetekben például – más szempontok érvényesítésével együtt! – számít az, hogy a mondat jelen idejű-e, vagy nem.)

⁹ A névelőhasználat szabályai tehát nem szoros értelemben vett grammatikai, hanem inkább kommunikációs, közelebbről pragmatikai szabályok. Éppen ezért nem is lehet azt várni, hogy ennek bármiféle, a szó szoros értelmében vett (akár hagyományos, akár generatív vagy más) grammatika – a grammatikán belül maradva! – megfelelő értelmezését tudná adni. A grammatika nem tehet többet annál, mint hogy a határozottságot vagy határozatlanságot egyszerűen tudomásul veszi, adottságként kezeli. Márpedig a beszédtevékenységet szabályozó teljes rendszerhez a névelőhasználat szabályai is nagyon szorosan hozzátartoznak, sőt – éppen mert a teljes rendszer szervesen egybetartozó egészet alkot – a névelőhasználatnak a grammatikában nagyon fontos szerepe is van, úgyannyira, hogy ezt egyetlen magyar grammatika sem kerülheti meg. Ebből viszont az is következik, hogy egyetlen olyan (magyar) grammatikát sem lehet a beszédtevékenység teljes modelljének tekinteni, amely csak a szigorú értelemben vett grammatika leírására korlátozódik. Ugyanakkor maga a névelőhasználat is, de a különböző alapértelmezések általános vagy helyi értékének beállítására vonatkozó szabályok is (amelyeknek szintén messzemenő következményei vannak maguknak a grammatikai szabályoknak az alkalmazása során, gondoljunk csak korábbi példánkra, amelyben a többes szám harmadik személyt éppen egy ilyen szabály indokolja) a beszédnek egyéb mentális folyamatokkal való oly mértékű kapcsolatait is feltételezik, hogy ebből meg az következik, hogy az olyan grammatikát sem lehet a beszédtevékenység megfelelő modelljének tekinteni, amely a grammatika más mentális folyamatoktól való teljes függetlenségére épít.

Normális beszédhez nem is kellhet ilyesmi. Sőt most már még afelől is nagy gondban vagyunk, hogy van-e Jancsinak egyáltalán **absztrakt fogalma** (olyan, amilyenre a filozófusok vagy az ő elméleteikre alapozó pszichológusok gondoltak régebben és helytel-közzel ma is, azaz absztrakt ideája) az autóról, vagy hogy úgy mondjam, ahogy ilyenkor szokták: van-e neki „absztrakt autó-fogalma”?¹⁰ Mert ezek után az a kérdés, hogy ha van, de még itt sem kellett igénybe vennie, mert anélkül is tudott az autóról úgy beszélni, hogy amit mond, az bármelyik példányra érvényes legyen, akkor vajon mikor és mire használja ő azt egyáltalán? Ha meg úgy lenne, hogy soha, akkor meg minek terhelné vajon vele az agyát?

Erre azt mondhatnánk, hogy beszéd közben ugyan nem jó neki semmire, de mivel tudjuk, hogy a gondolkodásnak az absztrakt fogalom az alapja, e nélkül még gondolkozni sem tudhatna. Jancsinak erről egy kicsit más emlékei vannak, mégpedig elég kínosak. Elmesélte egyszer, hogy az iskolában – mert akkor ott még termelési gyakorlati tárgyakat is tanítottak, és ezt hívták munkára nevelésnek – autótéchnológiát is tanultak. Egy egész iskolaéven át próbálkoztak vele módszeresen, hogy kialakítsák benne az autó absztrakt fogalmát (vagy az absztrakt autó fogalmát, erre már nem emlékszik pontosan), mégsem sikerült. (Pedig nagyon igyekezett rajta a tanár, mert a tantárggyal kapcsolatos követelmények listáján mindjárt az elején ott szerepelt a feladatai között, hogy márpedig neki ki kell alakítania a tanulókban az autó fogalmát. Tudniillik azt az egyet még a minisztérium sem tudta elképzelni, hogy az ilyen absztrakt fogalmak csak úgy maguktól ki tudhatnának alakulni, hanem eleve abból indult ki, hogy ehhez tanár kell, ez másképp nem megy.) Hiába próbált ő absztrakt autóra gondolni gondolkodás közben, mindig csak egy valamilyen autót tudott maga elé képzelni. De még ha nem is mindjárt absztraktan, de legalább általánosan kellett volna az autóra gondolni, ő akkor is csak valamilyekre tudott mindig, azzal, hogy a többi is ilyen. Így van vele mind a mai napig. Volt pedig róla valami halvány sejtelme, milyen lehet az, mikor más absztrakt fogalmakban gondolkodik, hiszen elég volt csak a tankönyveit végignézni, rögtön láthatta, milyenfajta gondolkodásmódra szeretnék őt is rászoktatni. Csakhogy ő azt sehogy sem tudta felfogni. Érteni még csak értette, az eszével, de igazából nem azt, amiről a lecke szólt, hanem inkább csak azt, hogy miért mondják ezt így mások, akik absztrakt fogalmakban szoktak gondolkodni. De látni és átlátni is a tankönyvbeli dolgokat úgy a maguk valóságában, azt nem tudta sehogy sem, mert valahogy úgy érezte mindig, hogy azoknak nincs is „maguk valósága”. Nem azért volt ez, mert a tankönyvek sajátos gondolkodásmódjára nem figyelt fel idejében, hiszen azt már elsős elemista korában észrevette, mert nem is lehetett azt nem észrevenni, hogy a tankönyvekben nem olyan iskolában nem olyan tanító nénik tanítanak nem olyan gyerekeket, mint amilyen iskolában az ő tanító nénijük őket tanítja. Ennek okát keresve gondolt később arra, hogy a tankönyvekben azért van minden másképp, mert ott az absztrakt iskolában absztrakt tanító néni tanítja az absztrakt gyerekeket. Beszélni is biztosan ezért beszéltek úgy, ahogy ő soha senkit nem hallott addig beszélni, sőt el sem tudta képzelni, hogy valaki is úgy beszéljen, hiszen azt nagyon kinevelték volna érte. Még nagyobb baj lett olyankor, mikor házi fel-

¹⁰ Az esetleges félreértések elkerülése végett kell megjegyezni, hogy ez a kérdés nem azonos azzal, hogy: „Tudja-e Jancsi, mi az, hogy autó?” Hiszen hogyne tudná. Ehhez azonban nem okvetlenül szükséges, hogy egy absztrakt, idealizált miniatűr autó legyen a fejében, amely pontosan leképezze „az autó lényegét”: elég, ha tudja azokat a szabályokat, amelyek alapján egy addig sohasem látott dologról meg tudja mondani, hogy autó-e az, vagy nem, illetve szükség esetén ki tudja alakítani magában az autó képzeletbeli képét.

adatként szabták meg neki, hogy így gondolkodjék ő is, és így gondolkodva írja meg fogalmazását, melynek fölöttébb épületes címe az volt, hogy *A mi iskolánk*. Ahogy meghallotta, rögtön tudta, hogy ez nem az ő ütött-kopott iskolájukról kell szóljon, hanem a tankönyvbeli absztrakt iskoláról. Űlt szegény a füzet előtt, nagy gonddal, akkurátusan meghegyezte a ceruzáját, közben kétszer-háromszor kiment halaszthatatlan dolga-it elintézni, majd restelkedve, azzal a kínos érzéssel, hogy most olyasmit kell csinálnia, amiért, ha nem tudnák, hogy a leckébe kellett, biztosan kinevetnék, de ha már ezt várják tőle, hát az ő kedvükért egye fene, lesz, ami lesz, nagyot sóhajtvá leírta végre az első mondatot: *A mi iskolánk szép és világos*. Ödzkodott is tőle másnap nagyon, hogy elővegye a füzetet, inkább eldugni szeretne volna valahová, nehogy meglássa valaki. Csak akkor nyugodott meg valamelyest, mikor kisült, hogy nem egyedül ő kezdte ezzel az idióta mondattal, hanem rajta kívül még legalább huszonötön az osztályból (többen nem is igen voltak), éspedig szó szerint ugyanezzel. Meg is dicsérte őket a tanító néni, hogy milyen ügyesek voltak. De még ma sem szívesen gondol rá vissza. Tud ő persze, ha nagyon kell, az autóról is gondolkozni, de csak a maga módján, absztrakt fogalmak nélkül. Még azt is tudja, miből áll az autó, sőt azt is érti, hogyan működik a differenciálmű. De ha érti is, nem azért érti, mert számára ez valami absztrakt differenciálmű, absztrakt autóbá beszerelve, hanem azokban az autókban látott ő ilyeneket, amelyeket a gyakorlati órán kinn a teherautógarázsban olyan kíváncsian vizsgált végig (tehette, mert szét voltak szedve), hogy nem tudott vele betelni. De már a frekvenciával meg a hullámhosszal például nagy bajban van. Sokszor hallja ezeket a szavakat a rádióban, és tudja is, hogy ezekről fizikaórán beszélt a tanár, de mindig úgy beszélt róluk, ahogy az absztrakt fogalmakról szoktak, ő meg úgy nem tudta őket elképzelni sehogy. Pedig érezte közben, hogy ha legalább egyszer megmutatta volna a tanár, milyenek ezek, vagy ha nem is mindjárt ezeket, de valami hozzájuk nagyon hasonlót, akkor rögtön meg tudta volna érteni, miről is van itt szó. De csak magyarázta, mutatni nem mutatta meg. Nem is emlékszik már az egészből többre, csak arra, ami akkor a legfontosabb megjegyezni valónak tűnt a következő órára (mert azt azzal kezdte mondani a tanár, hogy ezt tehát jól jegyezzük meg): hogy a frekvencia fordítottan arányos a hullámhosszal. Ezt máig tudja, ha álmából felköltik is, csak azt az egyet nem érti azóta sem, hogy vajon mik is lehetnek ezek. Később is sokat foglalkoztatta ez a dolog az absztrakciókkal, és már-már arra kezdett gyanakodni, hogy neki talán valami szellemi fogyatékosága lehet, vagy ilyesmi, hogy ennyire nem képes egyetlenegy absztrakt fogalmat sem felfogni, nemhogy használni, ha egyszer azzal a dologgal valahol is konkrét mivoltában találkozhatott, mígnem egyszer elmesélte valakinek, hogy az iskolában is végig olyanformán érezte magát, mint Arany János Bolond Istókja, s az ajánlotta erre, hogy olvassa el Karácsony Sándor *Magyar éjszárását*. Elolvasta, és azóta megnyugodott, hogy talán mégsem benne volt a hi-ba.¹¹

¹¹ Ezt a behúzással jelölt betétet megint nem véletlenül írtam meg úgy, hogy Jancsirról szóljon, és ne általában a gyermekről vagy az emberről. Azt akartam vele szemléltetni, hogy általános érvénnyel akár még így is lehet beszélni. Hiszen azt minden olvasó kitalálhatta már néhány sor után, hogy nem egyetlen iskolás gyermekről van itt szó, hanem százazrekről, még ha nem Jancsinak hívják is mindegyiket, és még ha nem is éppen ezek a dolgok estek meg velük, csak ezekhez hasonló. Beszélhettem volna ugyan általában is az iskolás gyermekről, és akkor ilyeneket kellett volna írnom: „Az absztrakt fogalmak kialakításának és használatának erőltetése a gyermekben állandó stresszállapotot idézhet elő, mely olyan tünetekben nyilvánulhat meg, mint például a gyakori vizelési inger feladatvégzés közben, vagy a különböző

Mi pedig most visszatérhetünk a verebekkel bajlódó természettudásunkhoz, hiszen onnan kellett elkanyarodnunk, hogy tisztázzuk a határozott névelő használatából azt, amire hirtelen nagy szükségünk lett. Most már sokkal jobban értjük, hogyan tudhatott ő egyszerre minden veréből írni, anélkül hogy ehhez az absztrakt Ideális Verébre is szüksége lett volna: egyszerűen azt írta, hogy „a veréb”, és ezt kizárólag olyan mondatokba szerkesztette bele, amelyeket minden olvasója általános érvényűnek vehetett. Nem írt tehát olyasmit, hogy „A veréb beteg”, vagy „A veréb leszállt a tyúkok közé”, még ha látott is esetleg ilyet, miközben a verebekkel foglalkozott, éspedig azért nem írt, mert ezeket nem lehetne (de nem is lenne szerencsés) általános érvényűnek érteni, nem pedig azért, mert az Ideális Veréb eleve, „fogalma szerint” nem lehet beteg, vagy nem szállhatott a tyúkok közé. Ha ilyesmit írt volna, olvasói nem tudnák ezeket úgy érteni, hogy a világ bármelyik verébre érvényesnek higgyék. A tanulmány elolvasásának végeredménye pedig nem az lesz, hogy az olvasó fejében ott lesz a veréb absztrakt fogalma, hiszen erre még a tudósnak sincsen szüksége, nemhogy neki, hanem az, hogy mindent tudni fog utána, amit a világ bármely verébéről pillanatnyilag tudni lehet és érdemes is.

De mi lesz akkor, ha a tudós nem a verebet akarja leírni, hanem a madarat? Ezt a kérdést azért kell itt feltenni, mert a madárról könnyen úgy gondolhatjuk, hogy itt már nem lehetünk meg az Ideális Madár nélkül, mivel a madár, úgymond, már maga is absztrakció, hiszen madár „mint olyan” nincsen is, hanem csak veréb van, vagy fecske, galamb, gólya, sirály, varjú stb.¹² Pedig a madár semmivel sem absztraktabb, mint a veréb, csak általánosabb módon van megnevezve: ugyanazt az előttem elszálló egyedi valamit nevezhetem gazdagabb definíció szerint *veréb*-nek vagy aluldefiniáltabb, tehát általánosabb szóval *madár*-nak. (Mikor azt mondjuk például, hogy „Elment a madárka, / Üres a kalitka”, akkor világos, hogy nem valami absztrakcióra kell itt gondolnunk, hanem egy nagyon is konkrét, igazi példányra. Ha a *madár* csak ugyan olyasmit jelentene, amilyennek az absztrakciót képzelik némelyek, akkor ez a szó inkább csak általános érvényű kijelentések alanyaként fordulhatna elő, ilyenben pedig, mint a fenti is, nem.) Mi azért hisszük sokszor, hogy absztraktabb, mert madarat nem is tudunk elképzelni, hiszen akárhogy próbáljuk is, mindig csak verebet, fecskét, galambot vagy más ilyesmit képzelhetünk el. Csakhogy ezzel nem egy különbséget vettünk észre a madár és a veréb esete között, hanem éppen egy nagy hasonlóságot: hiszen nemcsak a madárral vagyunk így, hanem a verébbel is. Verébre gondolva sem tudunk valami Ideális Verebet látni magunk előtt, hanem mindig csak **egy**et, mégpedig egy igazit tudunk belőle elképzelni. Pontosan ugyanez van a ma-

kényszeres cselekvések” – és így tovább. Így megfogalmazva kétségtelenül tudományosabbnak hatott volna, csak éppen a legfontosabb mondanivalóm nem tudhatott volna kiderülni: az, hogy nagy baj van, és tenni kellene róla sürgősen. Mert ennek megértéséhez nem elég még általános módon sem beszélni, nemhogy absztrakt terminusokban: ehhez egy igazi gyermeket kell magunk előtt látnunk mindennapi gondjainak-bajaival együtt, de nem mint egyedi esetet, hanem mint az iskolás gyermekek általánosan érvényes helyzetének egyetlen konkrét példáját.

¹² Ez így megfogalmazva amolyan közhiedelemnek látszik, de ne higgyük, hogy nem voltak eddig éppen elegenden olyanok, akik ezt a kérdés tudományos értelmezése közben is így hitték. Hogy csak egy példát idézzek: „[...] a genus csak a fajok együttese, méghozzá olyan együttese, amely nem jelent reális tárgyat (mint ahogy minden olyan osztály, amely az adott genus faja, csak a részosztályok, az adott osztály fajainak és végső fokon individuumainak együttese). Tehát a genus, amelyet a fajokkal szembeállítunk (éppúgy, mint az individuumokkal szembeállított faj) csupán absztrakció” (Vojsvillo 1967/1978. 256). – Persze azt is hozzá kell ehhez tenni, hogy ha a szerző csakugyan absztrakcióként fogja fel, amit éppen vizsgál, akkor ennél jobb eredményre nem is igen juthatna, ennél is rosszabbra azonban igen, mégpedig akkor, ha az ilyen absztrakciónak az ezt létrehozó gondolati folyamatról független, valóságos létet is tulajdonít, ami különösen a humán tudományokban elég gyakran meg is történik.

dár esetében is: dehogyis azért képzeljük azt el verébként például, mert a madár absztraktabb, hanem azért, mert a madárból is csak egyet tudunk elképzelni, akárcsak a veréből, az meg, ha egy, akkor egész biztosan vagy veréb, vagy fecske, vagy galamb stb. is lesz egyszersmind.

Már korábban meg kellett volna mondanom, de most már nem is halaszthatom tovább, hogy mi itt most igazából a szavakban és kifejezésekben, illetve a velük végezhető műveletekben rejlő nyelvi csapdák kérdése körül forgunk. És ennek az egész eszmefuttatásnak azért van olyannyira indokolt helye a fonológia elméletéről és módszeréről szóló gondolatmenetben, hogy meg sem tehetjük, hogy félretegyük, mert a fonológia is szavakat használ, szavakból (és sokszor szavakra) építi elméletét, azokban meg rengetegféle csapda leselkedik ránk.

Most pedig éppen az egyik legjobban álcázott csapdánál tartunk, a csapdák csapdájánál, amely ráadásul minden elméleti tudomány labirintusának mindjárt a bejáratánál van elhelyezve. (Ezért is kell vele itt a legelejen foglalkoznunk.) Ha pedig a tudós ebbe belement, el van veszve. Mert innentől kezdve a csapda abból áll, hogy feltűnő helyeken jól látható, félreérthetetlenül egyértelmű útjelző táblák vannak benne elhelyezve, a tudós nagy öröme, hogy itt olyan könnyű eligazodni. A táblák pedig egytől egyig a csapda mélye felé vezetnek, egyik a másik után, sőt némelyek újabb, hasonlóan rafinált csapdákhoz, amíg csak olyan helyre nem ér, ahol úgy érzi, megtalálta azt, amit keresett. Itt aztán megnyugszik, és összeszed egy ölnyi babért, ami fölös mennyiségben terem ebben az elvárásolt kertben, halomba rakja, és boldogan letelepszik rá megebédelni. Utána szundít egyet, olyan nyugalommal, ahogy csak az tudhat, akinek tiszta a lelkiismerete. Ha meg felébredve véletlenül gyanút fogna, hogy esetleg mégsem ez az a hely, ahová ő el szeretett volna érni, és széjjelnéz, hogy megtalálja, melyik úton is jutott ő ide, hogy ugyanazon mehessen vissza, megdöbbenve tapasztalja, hogy útjelző tábla sehol: mintha a föld nyelte volna el őket. A végigjárt helyek szerint meg nem tud tájékozódni, hiszen azokra ő nem is figyelt errefelé jövet, mert elég is, meg kényelmesebb is volt csak a táblákat nézni.

Ez a csapda rafináltan alattomos, mert azon az általános emberi gyarlóságunkon alapszik, amitől a tudós sem lehet mentes, hiszen ő is ugyanolyan beszélő ember, mint más, hogy tudniillik mi nagyon sokszor gyanútlanul ráhagyatkozunk bizonyos nyelvi kifejezésekre, ha már jól be vannak járva. Így aztán kétségtelen evidenciának vesszük azt is, és hittel hisszük is, és pedig nem is csak beszéd közben, hanem máskor is (sőt inkább csak máskor, hiszen beszéd közben egyébbel vagyunk elfoglalva), hogy „A SZÓ JELENT VALAMIT”. Úgy gondoljuk, ennek nem is szükséges mögé nézni, hogy úgy van-e csakugyan, és ha úgy van, hogyan is értsük tulajdonképpen. Ez a kijelentés úgy van megfogalmazva, hogy formájával valami nagyon fontosat takar el, mégpedig azt, hogy ember is kell ehhez: egy beszélő meg egy hallgató. (Elméletben persze tudjuk, hogy jelviszony nincsen a jelet értelmező nélkül, de egy az, amit mi elméletben tudunk, és teljesen más az, mikor magunk vagyunk olyan helyzetben, hogy szavakat kell használnunk.) Maga a kijelentés ugyan értelemszerűen a hallgató szemszögét részesíti előnyben, hiszen a szó az ő számára jelent valamit, ha jelent, de ez nincs benne nyilvánvalóan. Azt sugallja, hogy maga a szó, önmagában, úgy, ahogy van, jelent valamit. Magától, akár ott vagyunk mi is, akár nem.

Ez a meggyőződésünk nyelvi észlelésünk egyik jellegzetes sajátosságára vezethető vissza, azért is tudjuk olyan nehezen felismerni: tulajdonképpen annak az „interaktív szemüvegnek” a produktuma, amellyel mi a világot látjuk olyankor, mikor éppen beszélünk rólá. Ilyenkor pedig a világban levő gyanánt látjuk meg és vesszük észre azt is, ami pedig igazából a szemüveghez tartozik. (A nyelvi észlelésről bővebben l. Szilágyi 1996 – ez ugyan már nagyon régi, több mint nyolc éves szöveg, azóta már sok mindent másképp mondanék, de az itteni probléma jobb megvilágításához még ez is használható.) Az ilyenkor alkalmazott eljárásnak az a jelleg-

zetessége, hogy egy adott helyzet nyelvi észlelése során az illető helyzet valamelyik „mellékszereplőjére” váltjuk át a fókusz. (A fókusz itt nem a mondat nyomatékos elemeként értendő, hanem metaforikusan: olyasmi történik itt, mint mikor zseblámpával világítunk meg valamit, s ha a fénysugár irányát megváltoztatjuk, akkor mást fogunk látni, mint azelőtt, az meg, amit addig láttunk, láthatatlanná válik, mert sötétbe borul.¹³) Ennek beszéd közben az a nagy előnye, hogy sokkal rövidebben tudjuk elmondani, amit akarunk, a hallgató pedig végeredményben nem fog mást érteni, mint amit mondani akartunk neki. (Az ilyen fókuszváltás kicsit a metonímiához hasonlít, tudniillik itt is rövidítünk, mégsem az. A metonímia egy szemantikai feltételekhez kötött szintaktikai szabály alkalmazásával jön létre, legalábbis a mindennapi beszédben, a fókuszváltás viszont a szintaktikai szabályokat strukturálisan megelőző nagy szabálycsoportban, a nyelvi észlelési szabályok, azaz a nyelvi világmodell-szabályok között érvényesül. – Ezekről, nem nagyon részletesen kifejtve ugyan, l. Szilágyi 1996. 37–113., a metonímiáról: 49–53.) Ha például szöveget vágok ollóval, és meg vagyok elégedve az olló élességével, akkor ezt nem úgy mondom el másnak, hogy *[Én] jól tudok vágni ezzel az ollóval, mert éles*, hanem a fókuszát az ollóra átváltva azt mondom: *Jól vág ez az olló*. Ez is ugyanarról szól tulajdonképpen, mint az előző, sokkal hosszabb mondat, de a terjedelemsökkenés mellett lett közben egy másik, sokkal nagyobb különbség is: az, hogy a másodikban én már nemhogy háttérbe (árnyékba) szorultam, hanem egyszerűen nem vagyok (nem látszom) sehol. Nélkülem vág már az olló, nélkülem ír vagy nem ír a ceruza, nélkülem csinál már minden szerszám azt, amit akar. S hogy ebben nincsen semmi túlzás, azt az adatok fölös számával lehet igazolni. Hiszen ha nem így volna, biztosan nem mondhatnánk olyasmit, hogy: *Nem akar ez az olló vágni*. Márpedig mondunk, sőt beszédünk legmegszokottabb fordulatai közé tartoznak az ilyenek. (Ez meg a zoomorfizmussal függ össze, erre l. Szilágyi 1996. 84–88.) Miután pedig fókuszát váltottunk, utána már maga a motor nem akar beindulni, maga a spárta nem akar elszakadni, és egyáltalán: ettől kezdve úgy viselkedik már minden, mint a mesében vagy a mítoszokban, és mivel ez beszéd közben nagyon praktikus is, meg eredményes is, sohasem támad olyan érzésünk, hogy itt talán nem is úgy mondtunk valamit, ahogy kellett volna.

Nem véletlenül említettem a mítoszokat, hiszen a nyelvi észlelésnek erre a jellegzetességére egész filozófiai vagy tudományos mitológiák épülnek. Csak éppen nem így hívjuk őket, hanem filozófiai, illetve tudományos elméleteknek vagy rendszereknek. Hiszen ugyanez a fókuszváltás eredményezi azt is, hogy „a szó jelent valamit”, márpedig ez egész filozófiai és szemantikai rendszereknek lett a kiindulópontja, illetve az alapja.

A csapdába pedig akkor lépünk be, mikor ahelyett, hogy „én, a beszélő, a szóval kijelentek valamit, megjelenítem a hallgató számára”, magára a szóra állítjuk át a fókusz, és azt mondjuk, olyan **igével**, amelynek immár a *szó* az alanya, hogy „a szó jelent valamit”. Ezzel kezdődik el a mitológiai világ megkonstruálása.¹⁴ Az első útjelző tábla egy grammatikai transzformáció-

¹³ A fókusz tehát itt nagyjából azt jelenti, amit a kognitív nyelvészet egyes művelőinél: „... some particular space (possibly the same one as the viewpoint space, but not necessarily) is in *focus*, it is the space to which structure is being added, and it is accessed from the current viewpoint space” (Fauconnier–Sweetser 1996. 12).

¹⁴ Mivel már többször is *mitológiá*-nak neveztem eddig a nyelvi csapdák működése következtében keletkezett szavakra épülő rendszereket, és pedig nem is minden rosszallás nélkül, meg kell itt jegyeznem, még mielőtt bárki is félreértene mondanivalómat, hogy rosszallásom semmiképpen sem vonatkozik arra is, amit hagyományosan mitológiának nevezünk. A klasszikus értelemben vett mitológiának ugyanis korántsem lehetnek olyan ártalmi, mint annak, amiről itt szó van, hiszen amannak egyfajta „műfaji következménye”, hogy a róla való beszéd közben valamilyen módon mindig jelezzük, valamilyen eszközzel (például a múlt idő használatával) nyilvánvalóvá tegyük, hogy most olyasmiről beszélünk, aminek való

ba van beleszerkesztve: „a szó jelent [valamit] → a szó jelentése”. A nyíl mutatja, merre kell menni. Vegyük észre, hogy ezt a grammatikai transzformációt a *szó* alanyú kifejezésre csak azután alkalmazhatjuk, miután a fókusz a szóra helyeztük át. Enélkül a *szó*-nak sohasem lehetett volna *jelentés*-e. De már lett is neki, észre sem vettük, mikor és hogyan, de egyszer csak ott volt előttünk a nagy misztérium: „az ige testté lett, és lakozik mi közöttünk”, ezentúl „mindörökkön örökké, a világ végezetéig”. A *jelentés* ugyanis most már **főnév**, az ilyenekről meg tudjuk, hogy testeket vagy testszerű dolgokat, **valami**-ket szoktunk vele megnevezni. Először ugyan ige volt, mert akként kapcsolódott állítmányként a *szó*-hoz a fókuszváltás következtében, és semmi sem történhetett volna tovább, ha előbb nem lett volna az. Úgy van tehát, ahogy meg van írva: „Kezdetben vala az ige. [...] Minden őáltala lett, és nála nélkül semmi sem lett, ami lett.”

A következő útjelző tábla ez: „a szó jelentése → a szónak jelentése van”. Ez is egy grammatikai transzformáció. Annnyival vagyunk előrébb, hogy most már állítjuk is azt, amit az imént csak láttunk. Biztosan jelentjük ki, hogy ez számunkra ugyanolyan evidencia, mint bármely tapasztalat útján szerzett tudás. Innen már látszik is a következő tábla. Ez egy kicsit bonnyolultabb, mert egy plauzibilisnek látszó következtetés útját mutatja. Körülbelül így néz ki: „Ha igaz az, hogy egy valóságosan létező A dolognak B-je van, akkor B-nek is valóságosan léteznie kell. Igaz az, hogy a valóságosan létező szónak jelentése van. → A jelentés valóságosan létezik.” De nem is csak valóságosan immár, mivel a csapda működése belopott ide közben egy új elemet, amit mi észre sem vettünk, mert alattomban történt: azt, hogy a jelentés ráadásul **önállóan** is létezik már „mint olyan”. A nyíl bal oldalán a *jelentés* még nem abszolút módon szerepel, hanem relatív módon, a *szó*-hoz kapcsolva, annak valamilyen tartozékaként (vagy részeként). A jobb oldalon azonban már **abszolút módon** van megnevezve, hiszen eltűnt közben az, amihez képest beszéltünk róla korábban, vagyis a *szó*.

Ettől kezdve a tudós már tudja is, mi az ő dolga, hiszen őt éppen arról lehet megismerni más gondolkodó emberek között, hogy ő szigorúan olyasmikkel foglalkozik, amik valóságosan (és önállóan) léteznek. A „Jelentést Mint Olyant” kell tehát neki megvizsgálnia, azt kell neki leírnia. De egyedül nem boldogulhat vele, mert nem alkalmazhatja azt a módszert, amit a természettudós a verébbel: nem kezdheti azzal, hogy először is fog egy jelentést. Mert a jelentés „mint olyan” megfoghatatlan. Ezért aztán sok-sok más tudóssal együtt, évszázadokon át gyötrelmesen küszködve és szenvedélyesen vitatkozva írják majd meg azt az irdatlan bábeli könyvtárat, amelyben, akár a Borgesében, meglesz minden elképzelhető és el nem képzelhető elmélet leírása, és minden elmélet cáfolata is, a cáfolatok cáfolata is, és így tovább, s amelynek legutóbb beszerzett, friss nyomdafesték szagú kötete még mindig a „Mi a jelentés?” című fejezet-

voltát (hajdani tényleges megtörténtét) elfogadjuk ugyan, de akkor is egy olyan világ részeként, amely elveiben és ennek folytán a benne megtörténhető események lehetőségeinek tekintetében nagyon is különbözik ettől a mienktől. A mitológiai lényekről nem úgy beszélünk, mint amelyek természetes tartozékai volnának a mi világunknak. Ezzel szemben a különböző absztraktumokhoz úgy viszonyulunk, mint amelyeknek a mi világunkban valódi létük van, s amelyekkel ezért mindig számolnunk is kell, ha olyan problémával foglalkozunk, amelyekben ezeknek valamilyen szerepük lehet. Nem egy valamilyen mitológia szereplőiként gondolunk rájuk, hanem inkább úgy, mint ahogy a valamely hiedelemrendszerben mozgó ember a hiedelemlényekre gondol. Én meg azért nevezem őket mégis, ezt tudva is mitológiai lényeknek, illetve a rájuk épített rendszert mitológiának, mert ezzel azt szeretném jelezni, hogy ha már sehogy sem kerülhetjük el, hogy beszéljünk róluk (mert mások előttünk már nagyon meghonosították őket a beszédben), akkor igazából ilyenkor is úgy járnánk el helyesen, ha alkalmaznánk a mitológiai diskurzus distanciateremtő nyelvi eszközeit, hogy megóvjuk magunkat attól, hogy ezeket mint valódi létezőket építsük be tudományos elméleteinkbe.

tel kezdődik, ami arra utal, hogy e könyvtár, bár mérete máris felfoghatatlanul hatalmas, igazából még csak kialakulóban van.

A jelentés ugyanis nem olyan, hogy csak úgy egyszerű megfigyeléssel, utólag bármikor ellenőrizhető módon le lehetne írni, mint a verebet vagy a madarat: a jelentés tudniillik **absztraktum**. Éspedig attól absztraktum, hogy úgy keletkezett, ahogy itt láttuk. De nemcsak a jelentés jött így létre: kivétel nélkül **minden absztraktum beszéd közben keletkezett és keletkezik, bizonyos nyelvi észlelési, illetve grammatikai szabályok, ekvivalenciák vagy eljárások gyanútlan alkalmazásának eredményeképpen**.

Itt a helye, hogy megmondjam, mert korábban ezt nem is lehetett volna még megérteni, hogy amit itt *absztraktum*-nak nevezünk, azt azért nem *absztrakció*-nak mondjuk, mert az absztraktumon nem ugyanazt kell itt érteni, mint amit általában absztrakciónak szoktunk hívni. (Lehet, hogy teljesen más nevet is kellene adni neki, de akkor meg az tűnne el a szemünk elől, hogy milyen közeli rokonságban van ugyanakkor azzal, amit eddig is absztrakciónak neveztek.)

Az **absztrakciót** mint az absztrahálás végtermékét olyasminek szoktuk képzelni, mint ami úgy jön létre, hogy az ember a sok-sok konkrét egyedi dolog esetleges tulajdonságaitól, jellemzőitől elvonatkoztatva alkotja meg.¹⁵ Az ilyennek felfogott absztrakciók alapjai, tehát maguk a konkrét dolgok, amelyeknek megfigyelése és összehasonlítása alapján az absztrahálás állítólag történik, valóságosan léteznek, csak a művelet végeredménye, az absztrakció mint olyan nem létezik valóságosan, „odakint”. (Kellemetlen „tulajdonsága” azonban, hogy ezt is lehet valóságosan létezőnek is hinni, amint azt fentebb az Ideális Veréb vagy veréb-Lényeg példáján láthattuk, ebben tehát nagyon hasonlít az absztraktumokhoz.) Éppen ezért az ilyen absztrakciók, még ha volnának is – ha nem is valóságosan, de legalább a fejünkben (noha ott is teljesen fölöslegesen) –, **viszonylag** ártalmatlanok lennének, hiszen az ilyenek esetében igazából arról van szó, hogy a filozófus ugyan hihet valami ilyesmit léteben, de a tudós valójában úgysem ezek alapján, hanem az általános érvényű kijelentésekkel állítja azt, amit állít. Nem absztrakciókat vizsgál tehát, hanem konkrét, valóságosan létező dolgokat, és ilyenekről is beszél még akkor is, mikor már nagyon általános módon nevezi meg őket, és csak a filozófus érti föltre, hogy mit is csinál a tudós tulajdonképpen. (Baj tehát csak akkor lesz, ha a tudós maga is absztrakciónak értelmezi azt, amivel dolgozik, éspedig valamiféle valóságos létet is tulajdonítva a maga kitalálta absztrakciónak.)

Az **absztraktumok** viszont nem konkrét, „odakint” valóságosan létező dolgok alapján történő „elvonatkoztatással” jönnek létre, hanem egytől egyig a beszédben keletkeznek, ezért nincsen is mögöttük semmiféle valóságos dolog, sem az absztraktum pontos megfelelőjeként „mint olyan”, sem pedig ennek valamilyen konkrét „képviselőteként”. Miután létrejönnek, az absztraktumok olyan főnevek használatába rögzítve maradnak fenn, amelyeknek **reálisan nincsen semmiféle referenciájuk mint olyan**. A beszélő ezekkel a szavakkal is megnevez vala-

¹⁵ Az *absztrakció*-t eredetileg így értették, később azonban kiterjesztett értelemben is használatos lett, amikor is nem a **dolgok**, hanem a köztük levő (egyedi) **viszonyok** „esetlegességeitől” vonatkoztatunk el. Ennélfogva ez már nem egészen ugyanolyan absztrakció, mint az előbbi. Például abban a helyzetben, amit úgy fejezünk ki magyarul, hogy *Jancsi autója*, azonosítani tudunk egy birtokviszonyt. Ha ezt a viszonyt absztrakt módon akarjuk látni, „esetlegességeitől megtisztítva”, akkor ebből két „esetlegességet” kell elhagynunk, mégpedig Jancsit meg az autót. Ami megmarad, az lesz „a birtokviszony”, tiszta formájában. Az ilyenfajta elvonatkoztatásra beszédünkben megvan a lehetőség (hiszen csakugyan tudunk „a birtokviszonyról” „mint olyanról” beszélni), itt azonban már nagyon vigyáznunk kell a továbbiakban, hogy hogyan fogunk majd erről beszélni, ha erre elméletet is építünk, hiszen gondoljuk csak el: mivel is maradunk mi itt igazából, miután ebből a relációból Jancsit meg az autót elhagytuk?

mit, és mindig **valamit** nevez meg (hiszen főnévvel azt szoktunk), de az a „valami” nem olyan, mint a reálisan létező dolgok, hanem inkább mint az álomkép vagy a hallucináció: nincsen ugyan reálisan, de mindig azt a látszatot kelti, hogy valóságosan létezik. (Olyannyira, hogy a tudós úgy látja: ezekkel is ugyanúgy végezhet ugyanolyan formális logikai műveleteket, mint az absztrakciókkal, illetve az ezek alapján álló konkrétumokkal. Ennek megfelelően például „konkrét absztraktum” lesz a *jelentés* abban, hogy „a *veréb* szó jelentése”, és „absztrakt absztraktum” abban, hogy „a jelentés általános elmélete”.)

Attól kezdve tehát, hogy a tudós egy ilyen absztraktumot (igazából nyelvi hallucinációt) kezd vizsgálni, elveszett ember, mert nem valóságos dolgokat vizsgál immár, hanem olyasmit, amiről csak hiszi, hogy valóságosan létezik. Azt ugyan észreveszi, hogy az absztraktumok nem úgy léteznek, mint a tapasztalati úton elérhető dolgok, és ez neki nagy problémája is lesz egy idő után, de akkor sem az „absztrakt entitás” „objektív létében” kezd kételkedni, hanem ehelyett létrehoz egy újabb bábeli könyvtárat, amely az „absztrakt entitások létezési módjáról” fog szólni.

Megvan tehát az első mitológiai alak, a Jelentés. Ezt vizsgálja most már a tudós. De mivel mint olyat megfogni nem tudja (fel sem nagyon), nem vizsgálhatja közvetlenül, hanem csak „az egyes szavak jelentését” elemezve. A jelentés „mivoltának” vizsgálata közben ugyanis talál egy másik útjelző táblát, amely visszavezeti őt az előző pontra, de mivel most az ellenkező oldalról érkezik ide, nem veszi észre, hogy talán eleve megállhatott volna itt is, és még tán jobban is járt volna valamivel, ha nem kerülővel jut ide vissza. A táblán pedig ez áll: „a szó jelentése → a szó jelent valamit”. Ez is grammatikai transzformáció, tulajdonképpen ugyanaz, mint az első volt, csak fordítva. Ezúttal azonban, mivel most a nyíl jobb oldalára került, újnak, figyelemre érdemes többletnek tűnik neki az, hogy itt az is ott van, hogy „valamit”. (E nélkül ugyanis a *jelent* szót nem használhatjuk.) Ebben lehet tehát a kulcsa annak, amit ő meg szeretne érteni. Elkezd hát vizsgálni, hogy **mit jelent** például az a szó, hogy *veréb*. Másképpen úgy is szokta kérdezni, hogy „**Mi** a *veréb* jelentése?” (hiszen a jelentés **valami**). Innen is látszik tehát, hogy célja felé közeledik, hiszen ha ebből elhagyja a teljesen esetleges *veréb* szót, akkor éppen az ő nagy kérdését kapja eredményül. Elkezd tehát figyelni, hogyan használják ezt a szót az emberek. Csakhogy nem arra figyel, amire kellene. Erre neki már lehetősége sincs igazából, mert ő ezt is a csapdából nézi, ami kötelező módon úgy állítja be nézőpontját, hogy ne az embereket nézze, vagyis hogy mit csinálnak most éppen az emberek. Őt az emberek nem érdeklik, hiszen nem ezért figyeli őket, hanem hogy adatokat gyűjtsön a *veréb* jelentésének leírásához. Ő csak a *veréb* szót figyeli, ember nélkül. Azt veszi észre, hogy a *veréb* szót a világ dolgaival közvetlen (!) relációba állítva van egy bizonyos következetesség: ez a szó számtalan reális dolgot jelenthet, de nem mindent, hanem a létezőknek csak egy kis töredékét, és nem is akármit, hanem olyan dolgokat, amelyek nagyon hasonlítanak egymáshoz, noha nem teljesen egyformák. Megállapítja tehát, és a beszédében járatos szokás szerint meg is fogalmazza, hogy a *veréb* szóval megnevezhető dolgokban van valami **közös**. Bennük van tehát ez a közös valami, így fogja mondani ezentúl. Ez is nyelvi csapda tulajdonképpen, de ő már a nagy csapdából nézve az ilyen alig álcázottakat sem veszi észre. Úgy gondolja tehát, hogy ha azt akarjuk megtudni, **mi az**, amit a *veréb* ténylegesen jelent, azt kell megvizsgálni, mi az a **közös valami**, ami minden verébben benne van, amittől tehát veréb a veréb. Ehhez pedig úgy lehet eljutni – és most születik meg benne az **absztrahálás** mint eljárás gondolata! –, hogy sorra elhagyjuk az egyes verébekből az olyan vonásokat, amelyek egyedül csak rájuk jellemzőek. Ami megmarad, az egy absztrakció, egy absztrakt Ideális Veréb, és ezt jelenti a *veréb* szó tulajdonképpen.

De ha ő minden egyes verébben csakugyan azonosítani tudja ezt a „benne lévő”, minden egyedi jegytől „megtisztított” valamit, akkor világos, hogy azt nem is szabad valamiféle konstruktumnak tekinteni, ami csak a tudós fejében keletkezett – ez különben már az útjelző

tablán ott volt, hiszen ha a szó **valamit** jelent, akkor azt nem lehet fikciónak gondolni –, hanem igenis úgy kell venni, hogy az is valóságosan létezik, de „létmódja szerint” nem a reális dolgok „létrendjének szintjén”, hanem azokban ugyan, de inkább a jelentés valóságához foghatóan. Ezzel kistestvére született a Jelentés nevű mitológiai lénynek. Nem számít, hogy még kicsi, nagyra nő az majd idővel. Úgy született meg ez is, beszéd közben, mikor a tudós ezt a „szublimált” verebet, amelyhez ő a nyelvi csapdán kívül sohasem tudhatott volna eljutni, elnevezte a veréb Lényegének.

Ez természetesen lázba hozza a filozófus világot. Hiszen rendkívül izgató tud lenni egy ilyen „szublimált” veréb, mely nem egyik vagy másik veréb, hanem maga a „Verébség”. Elkezdik hát értelmezni ezt is csapatostul. Ebből lesz majd az újabb bábeli könyvtár. Eleinte a lényeket annyira közel látják még a jelentéshez, hogy nem is igen különböztetik meg őket. Hosszú vitát folytatnak tehát a természetéről, de még *név*-nek mondják. Azért éppen *név*-nek, mert most nem a szó, hanem a megnevezett dolog felől nézik a problémát, s innen nézve ez úgy látszik, hogy a dolog neve (vagy valami annak megfelelő) van valahogy benne a dolgokban is. Van, aki szerint a név **előtte jár** a dolognak (van is ebben valami, hiszen a *veréb* szó már megvolt, még mielőtt a mai verebek bármelyike a világon lett volna), ebben az esetben tulajdonképpen minden veréb a *veréb* névvel megnevezett „Verébség” valamilyen megtestesülése, testet öltése (realizációja, ahogy a fonológus mondaná), mások azt állítják, hogy **benne** van a dologban (ők inkább az arisztotelészi hagyományt tartják szem előtt, nem a platónit, mint az előbbieket), megint mások, hogy **utánuk** van a dolgoknak (ők azt tartják inkább szem előtt, hogy a nevet az emberek adják a dolgoknak). A kompromisszumra hajlamosabbak meg azt mondják, hogy is-is, mindhárom egyszerre, esetleg csak kettő belőle. Ez azonban régen volt már, még mikor a nominalista és realista skolasztikusok vitatkoztak vagy kétszáz évig az univerzáliairól.

Hanem közben a Lényeg nagyra nő, és ahhoz fogható lesz a tekintélye is. Hát hogyne, mikor felfedezése nyomán nagyon praktikussá lehet tenni a világ megismerését. Nem kell már minden verebet megvizsgálni, hanem a lényegüket kell megragadni, hiszen abban benne van minden, amit csak tudni érdemes a verébről. A lényeket azonban nem lehet csak úgy ránézésre meglátni. Ennek pedig az az oka, hogy ott van ugyan minden verébben, de természetéhez tartozik, hogy – amint azt meg is írták róla a bábeli könyvtárban –, „szeret elrejtőzni”. Behúzódik a dolgok legmélyére, ezért oda kell lehatolni utána, onnan kell feltárni, de meg is kell ám ragadni jól, hogy ki ne csússzon a kezünkből.

A lényeket vizsgálva egyes tudósok már elég korán gyanakodni kezdenek, hogy talán jobb lenne, ha inkább úgy mondanánk, hogy amit az absztrakció útján, a név segítségével megragadunk, az igazából a minden egyediben meglevő általános. A szónak éppen ez az általános a jelentése. Meg kell adni, formája szerint kevésbé hangzik mitologikusan, de ennél több változás azért nem történt. Hiszen másképp hívják ugyan, de változatlanul olyannak látják, úgy beszélnek róla, mint ami benne van valahol az egyedi dolgokban. A lényeg tehát maradt, de Janus-arca lett: ha innen nézem, Lényeg, ha amonnan, Általános. Akár így hívom azonban, akár úgy, mindenképpen absztrakt mitológiai alak. Figyelemreméltó azonban, hogy ebben az általánossal való próbálkozásban volt azért valami, amiből akár jó dolog is lehetett volna. Sejtettek ők valami igazán fontosat, de nem tudhattak rájönni, mi az, mert ehhez a beszélgető embereket kellett volna nézni, ők meg csak a szavakat meg a szavak jelentését figyelték.

Ha valaki ennyit viaskodik ilyen mitikus lényekkel, érthető, hogy egyszer csak arra is kíváncsi lesz, hogy a közönséges halandók honnan tudják azt vajon, hogy mit nevezhetnek *veréb*-nek, és mit nem. Mert tapasztalati tény, hogy tudják. Tudnak tehát valamit, amit a tudós még hosszas keresés után sem lát világosan: hogy mi(lyen) a veréb lényege. Elmondani nem tudják ugyan, hogy milyen az, de világos, hogy ott kell legyen a fejükben a veréb lényegének

valamilyen megfelelője, hiszen enélkül nem tudhatnának ráismerni beszéd közben. (Mármost a verébre.) Még gondolkodni sem tudhatnának róla. Ez is ugyanolyan valóságos és ugyanolyan módon valóságos valami tehát, mint a Jelentés meg a Lényeg. De meg azért sem elég csak a lényegét jelölni meg olyanként, mint amit a szó jelent, mert az emberek olyan szavakat is mondanak, mint például a *manó*. Hogyan lehetne egy manónak lényege, mikor igazából még manó sincs? Így születik meg a harmadik testvér is, az absztrakt Fogalom, az Ideális Verébnek a beszélő fejében élő eszméje, absztrakt ideája. És mint a mesebeli harmadik, legkisebb testvérnek, ennek is vannak olyan tulajdonságai, amelyekkel az előbbi kettő még nem dicsekedhet: az absztrakt Fogalom vagy Idea ugyanis már egyértelműen élőlény is, azt is tudjuk róla, hol él: a tudatunkban. A szó pedig most már nemcsak a lényegét jelenti, hanem ugyanakkor az absztrakt fogalmat is. Fogalmunk meg lehet mindenről, még a manóról is – meg ugyanúgy, ahogy a manóról, lehet a jelentésről is, a lényegről is, meg az absztrakt fogalomról is. Ezzel a mitológiai triumvirátussal most már kielégítően értelmezni tudunk mindent. Amire nem képes az egyik testvér, képes rá a másik, de amúgy is jól összeműködnek mindenben. Az persze, hogy mi az absztrakt fogalom (vagy absztrakt idea), ugyanolyan bonyolult kérdés lesz csakhamar, mint az, hogy mi a másik kettő. Ennek tisztázására megint annyi tinta folyik majd el, hogy hamarosan újabb bábeli könyvtár lesz abból is.

És most itt álljunk is meg, mert ennek a nyelvi csapdának elértük a végét. Vannak ugyan még benne olyan útjelző táblák, amelyeknek útvonalát nem követtük végig, de most az nem is nagyon fontos. Ne azt kérdezzük most e tragikomikus történet után Vörösmartyval, hogy „Ment-e / A könyvek által a világ elébb”, hiszen nem is feladatunk ezt most kideríteni, de még tán jó ízlésre se nagyon vallana. Azt se kérdezzük, hogy sírjunk-e most inkább, vagy nevesünk, az előbbi ok miatt. Még csak a királyra se kezdjünk kuncogva ujjal mutogatni, hogy íme, meztelen, mert ez sem illene hozzánk. Nincsen is ezen semmi nevetnivaló, de ráadásul még el is bagatellizálnánk vele a bajt: hiszen nem egy királyról van itt szó, bárcsak úgy lenne, hanem egész dinasztiákról, teljes udvartartásukkal együtt. Ne ezekkel foglalkozunk tehát most. A baj megtörtént, ezt már úgysem tudhatjuk jóvátenni. Hanem álljunk meg, és jól gondoljuk meg, mert ezt kell itt nekünk meggondolnunk, hogy érdemes-e, szabad-e ezeket a bábeli könyvtárakat tovább gyarapítani. Magam úgy gondolom, hogy nem érdemes, és nem is volna szabad. Mert ezek hatása a világra máris akkora, hogy az rengeteg ember életét keseríti meg. Ezekből származnak például pedagógiai alapelveink, amelyek nevében módszeresen untatjuk a közömbössé válásig a gyerekeket az iskolában nemzedékről nemzedékre azzal, hogy absztrakt fogalmakkal, illetve absztrakturnokkal akarjuk mindenáron teletömni a fejüket, mert azt tartjuk a tudás legértékesebb formájának, amely az absztrakt gondolkodásban „csúcsosodik ki” (hiszen a lényegét, ugyebár, azt csak az absztrakt fogalommal lehet megragadni), kiölve belőlük nemcsak a természetes kíváncsiságnak és érdeklődésnek még a nyomát is, hanem – különösen ha írniuk kell majd – mondanivalójuk természetes, hiteles, egyszóval normális kifejezésének képességét is. (Utána meg bosszankodunk rajta, hogy egyik-másik még tizenhét évesen is milyen iskolásan fogalmaz, és megpróbáljuk valahogy kitalálni, honnan is tanulhatta vajon az ilyesmit. Pedig ott a nyitja a nevében – abban tudniillik, hogy *iskolás* stílus –, csak hogy mi azt a világerő sem akarjuk úgy érteni, ahogy kellene, mármint hogy ’az iskolában miáltalunk módszeresen, a jutalmazások és büntetések hatékony eszközeivel beléjük sulykolt’, mert sokkal megnyugtatóbb nekünk az az értelmezés, hogy ’iskolásokra természetükénél fogva jellemző’, hiszen ezzel minden felelősség át van hárítva a gyerekekre: úgy vesszük formán, hogy ez azért van, mert valami megmagyarázhatatlan életkori sajátosság következtében elsőtől úgy hatodikos-hetedikes koráig minden gyereknek törvényszerűen elmegy az esze, és elfelejt magyarul, pedig azelőtt már egész rendesen tudott. Mi meg nem győzünk rajta eleget szörnyülködni, de azért dolgozatait továbbra is aszerint pontozzuk, hogy milyen mértékben és mennyiségben ké-

pes alkalmazni a „fogalmi nyelv” absztrakt terminusait és azok egymáshoz kapcsolásának szintaxisát és egyéb kánonszerű szabályait. Ennek készségét pedig azért akarjuk benne mindenáron kifejleszteni, mert az iskola nemcsak az életre kell hogy neveljen – melyikre vajon? –, hanem a sikerességre is, márpedig ha ő mindezeket iskolásként, majd egyetemista korában úgy megtanulja, hogy szinte a vérében lesz, és aztán elég hosszú ideig gyakorolja kitartással és következetesen a nagy nyilvánosság előtt, akkor nyugodt lehet, hogy előbb-utóbb akár akadémikus is lehet belőle, még ha igazi tudománynak soha életében színét sem látta, tudományának igazi tárgyáról nem is beszélve, mert azt teljesen eltakarta a szeme elől az, amit ő annak hitt, pedig csak egy impozáns Patyomkin-fal volt absztraktumokból felépítve, vagy pedig egy olyan sűrű szövésű „fogalmi háló”, amelyen már áttetszeni sem tudott, ami mögötte lehetett, ha volt egyáltalán.) Azért is említtem most éppen az oktatást (az egyetemet is beleértve), mert ennek az intézménynek döntő szerepe van abban, hogy a bábeli könyvtárak „önreprodukáló automataként” működhetnek, és erről azért kell beszélnünk is akkor, mikor a tudományművelés lehetséges módjairól van szó, mert a tudományos beszédmód megváltozását nem remélhetjük addig, míg az absztrakt terminológia nagy presztízsének szemléletét az oktatási intézmények folytonosan újratermelik.¹⁶ Azt hiszem, a nyelvésznek inkább dolga, mint másnak, hogy inkább a nyelvi csapdákat leplezze le, mert vizsgálata tárgyánál és érdeklődésénél fogva legkönnyebben ő teheti ezt, semmint hogy azokban botorkálva maga is ezt a rossz minőségű tudást gyarapítsa (ha egyáltalán tudásnak lehet ezt nevezni a szó ’valóságos dolgokról szóló, ellenőrizhető, ki-próbált ismeret’ értelmében, hiszen inkább egy részletesen kidolgozott, hatalmas méretű és átfogású hiedelemrendszerrel állunk itt szemben).

Magam is jól tudom, hogy ezt sokkal könnyebb mondani, mint csinálni. Az ember – éppen a tudományos beszédmód bevett szokásainak elsodró ereje folytán – olykor észrevétlenül csúszik át abba, hogy a főárammal haladjon maga is, és egyszer csak azon kapja magát, hogy már megint nyelvi csapdáknak és absztraktumok között téblábol. Legjobb, ha éppen a magam példáján mutatom ezt be, mert akkor biztos lehetek benne, hogy senkit sem sértek meg vele. 1978-ban megjelent könyvem előszavában egyszer már megírtam a következőket: „[...] e könyv írása közben számomra talán éppen ez jelentette az egyik legnagyobb élményt: a nyelvről a leglényegesebbet [...] elmondani, de lehetőleg nyelvészeti szakkifejezések nélkül. Megvallom, nem volt könnyű. [...] De hogy nekem megérte a fáradságot, ahhoz kétség nem fér. Mert nehéz a szakszót megtanulni, de sokkal nehezebb elfelejteni. Műszavakhoz műszavakat kapcsolva építjük fel magunk elé azt a falat, amely végül is teljesen eltakarja előlünk a tudomány igazi tárgyát. És mert a szakkifejezések szövevényében rendszert látunk, azt hisszük, értjük is, amit ezek jelentenek. Pedig dehogy! Próbáljunk csak valakinek megmagyarázni egy-

¹⁶ Az absztraktumok amúgy is nagy veszedelme az emberiségnek, hiszen – akárcsak más mitológiai lények – gyakran még emberáldozatot is követelnek. Mert nemcsak Poszeidónnak kellett ám időnként szüzeket feláldozni, hanem a mi absztraktumainknak is emberéleteket, és pedig jóval többet, mint Poszeidónnak. Az ilyenek neve a modern Európában gyakran *-izmus*-ra végződik: *fasiszmus, kommunizmus, nacionalizmus, internacionalizmus*. Vegyük csak észre, hogy ilyenkor az emberek mindig úgy érzik és mondják, hogy ők most az ilyen absztraktumok **nevében** és **érdekében** cselekszenek olyasmit, amit máskülönben, csak úgy maguktól biztosan nem tennének, mert ellentétben áll mindennel, amiről pedig ők úgy tudják, hogy azt kellene cselekedniük. Beszélni is úgy beszélnek tehát róla, ahogy más természetfölötti hatalmasságokról szoktak. Jelszavaikból, melyek gyakran „**Éljen** a [Nagy Absztraktum]!” szerkezetűek, az is látszik, hogy viselkedés közben olyanformán viszonyulnak hozzá, mint valami titokzatos, nagy hatalmú élőlényhez.

egy fogalmat, s mindjárt rájövünk, hogy mihelyt kicsúszott a lábunk alól a műszó biztosnak érzett talaja, rögtön ott tátong alattunk a nagy bizonytalanság. És megértjük végre, hogy mit nem értünk. Ez az úr pedig többet ér, mint akárhány műszó. Ha ezt látjuk, a többi már könnyebben megy. Mert akkor végre a lényegesebb dolgokra is rá tudunk kérdezni, s a jó kérdésben már ott van a válasz lehetősége. Nem szégyellem bevallani: írás közben nemegyszer történt meg velem, hogy nagy nekiveselkedve elkezdtem írni egy-egy fejezetet, de néhány mondat után rájöttem, hogy ajánlatosabb lesz, ha először én értem meg, mi is az, amiről szólni akarok, s majd csak azután folytatom” (Szilágyi 1978. 5–6). És mégis, bár tudva tudtam ezt, azóta is számtalanszor esett meg rajtam az a gyarlóság, sőt éppen ebből a könyvből is tudnék rá idézni példát, és alább majd, a maga helyén fogok is, hogy már megint teljesen rossz irányba vitte el mondanivalómat egy-egy szerencsétlenül megválasztott szó vagy kifejezés.

Az ilyen jellegű csapdákat, illetve nyelvi hallucinációkat, vagyis az absztraktumokat ugyanis ma már, legalábbis ha európai fajta kultúrában mozgunk, és ilyen nyelveken beszélünk, nagyon nehéz volna hiánytalanul akár leleplezni is, nemhogy még el is kerülni, hiszen ebben a kultúrában ezek már a köznapi beszédet is elárasztották. (Azt hiszem, nem tévedek, ha úgy gondolom, hogy ezek nagy része a bábeli könyvtárakból szabadult ki, mint gonosz szellem a palackból, éspedig nem is a könyvtárak létrehozói-nak és működtetőinek tudta, jóhiszemű segítő szándéka és akarata nélkül.) Az emberiség boldogabb korában ez még nem így volt, sőt antropológusok még nemrégiben is sok helyről jeleztek és írtak is le normális embereket. A kitűnő antropológus és nyelvész, Franz Boas¹⁷ írja például (a szögletes zárójeles megjegyzések és a lábjegyzetek tölem származnak): „Azt állították [mármint bizonyos európai kultúrájú tudósok], hogy egy nép gondolatainak tömörsége és világossága nagymértékben nyelvtől függ. Az a könnyedség, amellyel modern európai nyelveinkben tág absztrakt eszméket egyetlen szóval fejezünk ki, s amellyel széles körű általánosításokat egyetlen egyszerű mondat formájába öntünk, egyike – mint állították – fogalmi tisztaságunk, gondolataink logikai ereje, s a lényegtelen részleteket azokból kiküszöbölő precizitásunk alapfeltételeinek. Látszólag sok minden szól e nézet mellett. Ha a mai angolt egyik olyan indián nyelvvel hasonlítjuk össze, amely alakító kifejezésében [? – ennek megértéséhez az eredetit kellene látni] igen konkrét, az ellentét valóban meglepő. Ha mi azt mondjuk: »A szem a látás szerve«, az indián nem képes a »szem« szót kimondani, hanem el kell döntenie, hogy ember vagy állat szeméről van-e szó. Nem egykönnyen fogja az indián általánosítani sem a szemet mint a tárgyak egész csoportjának képviselőjét, hanem egyediesíteni fogja így: »ez a szem itt«. A »szerv« eszméjét sem tudja talán egyetlen szóval megjelölni, hanem olyan kifejezéssel kell körülírnia, mint »a látás eszköze«, s így az egész mondat ilyen alakban jelenik meg: »Egy meghatározatlan személy [= *valaki*, vagy ahogy mi mondanánk: *kinek-kinek a*] szeme az ő látásának eszköze.« [El ne mulasszuk észrevenni, mennyivel pontosabban és egyértelműbben mondja ezt, aki így mondja, nemcsak

¹⁷ F. Boas (1858–1942) nemcsak nagy tudós volt, hanem a maga módján nagy emberjogi aktivista is. Egész életművére jellemző az, hogy antropológiai munkássága sohasem vált külön az akkor még primitívnek nevezett népek alsóbbrendűségéről szóló előítéletek elleni küzdelemtől: úgy tartotta, a tudósnak kötelessége is, hogy tudományos eredményeit ilyen értelemben is az emberiség javára fordítsa. Ugyanakkor maga is európai fajta kultúrájú tudós volt, tehát az alább következő idézetben érdemes arra is odafigyelni, hogy milyen érvekkel próbálta kimutatni, hogy a „primitív emberek” értelme nem marad el a művelteké mögött.

egyetlen, hanem bármely szemre érvényes módon, mint ahogy mi szoktuk, éspedig nem **bár**, hanem **azért, mert** a szemről nem mint olyasmiről beszél, ami csak úgy magában is előfordulhatna, abszolút módon, reláción kívül tehát. Sőt még az is bele van foglalva, hogy itt még természetes dolog, hogy ki-ki a maga szemével lát, ez is kevésbé jellemző már a mi kultúránkra.] Mégis el kell ismerni, hogy az általános eszmét jól ki lehet fejezni ebben a specifikus formában. Nagyon kérdésesnek látszik, mennyire lehet bizonyos nyelvtani alakok használatának korlátozottságát valóban az általánosított eszmék megfogalmazása akadályának felfogni. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy ezeknek az alakoknak a hiánya abból származik, hogy nem volt rájuk szükség. Amikor a primitív ember társával beszélget, nem szokott absztrakt eszméket megvitatni. [Persze hogy nem szokott. De nem azért, mert primitív, hanem azért, mert nem tölti az idejét hiábavalóságokkal: nem mond olyasmit, ami semmiről sem szól, csak magamagáról.] Érdeklődése mindennapi életének foglalatosságaira irányul, s amikor filozófiai problémákról esik szó, azok vagy határozott személyek vonatkozásában, vagy a vallási hiedelmek többé-kevésbé antropomorf alakjaiban jelentkeznek. A primitív beszédben alig fordul elő a tulajdonságok megvitatása függetlenül attól a tárgytól, amelyet e tulajdonságok jellemeznek, vagy tetteknek vagy állapotoknak a megbeszélése függetlenül attól a személytől, aki cselekszik, vagy aki bizonyos állapotban van. [Gondoljuk csak el, mennyi kellemetlenségtől szabadulhattunk volna meg mi is, ha nem arra szoktattak volna bennünket még az iskolában, hogy a nyelvet (a grammatikát) abszolút módon, az azt beszélő embertől függetlenül próbáljuk megérteni!] Így az indián rendszerint nem beszél a jóságról mint olyanról, de nagyon is beszélhet egy személy jóságáról. Nem szól a révület állapotáról attól a személytől elvonatkoztatva, aki ilyen állapotban van. Nem utal a látóki képességre anélkül, hogy megnevezné azt a személyt, akinek ilyen képessége van. [Micsoda fáradságába kerülhet szegény európai kultúrájú antropológusnak, míg erre vissza tud szokni!] Ezért van az, hogy az olyan nyelvekben, amelyekben a birtoklás eszméjét a főneveknek alárendelt elemekkel fejezik ki, az összes absztrakt szó mindig birtokos elemekkel együtt jelenik meg.¹⁸ Mégis teljesen elképzelhető, hogy egy filozófiai

¹⁸ Ezek elhagyása azonban nem éppen ugyanaz, mint az absztrakció, csak rokonságban van vele, és talán bizonyos mértékben következménye is (hiszen úgy is létrejöhet, hogy mikor az esetlegességektől el szeretnénk vonatkoztatni, egyben relációikat is lenyesegetjük a dolgokról). Arról van itt inkább szó, hogy mi azt, ami pedig természetes módon hozzátartozik valamihez, és ezen a reláción kívül nem is fordulhat elő, sokkal gyakrabban nevezzük meg **abszolút** módon, vagyis úgy, hogy azzal rögtön ki is szakitjuk őket természetes összefüggéseikből. Ez is különösen a tudomány nyelvére jellemző (pl. **a beszéd**ről vagy egyenesen **a nyelv**ről értekezni, nem pedig **valakik beszédéről**). Csak sorozatos kudaraink vezetnek rá majd nagy későn a korszakalkotó felfedezésre, hogy a dolgokat összefüggéseikben nézve jobban meg lehet érteni, mint kiszívetelve. (De még akkor is csak úgy merjük mondani: *ha visszahelyezzük őket összefüggéseikbe*. Mert arra már gondolni sem merünk, hogy talán ki sem kellett volna emelnünk őket onnan.) Ez azonban, mondom, inkább csak az absztrakciók bővületében mozgó tudományra áll, a normális ember nem így beszél, és nem kell ahhoz még primitívnek sem lennie, hiszen elég, ha például magyar. Magyar ember sem beszél soha *hűg*-ről vagy *néné*-ről, **abszolút** módon, hanem mindig csak **relatív** módon, természetes relációjában meghagyva, azaz csak valakinek a *hűg*-áról, *nénjé*-ről. Azt sem mondja, hogy *A fej nem káptalan*, hanem csak azt, hogy *Az ember feje nem káptalan*. (Ezt nevezte Karácsony Sándor nem egészen szerencsés, mert félreérthető szóval **mellérendelésnek**, és ezt a magyar észjárás egyik szervező elvének tartotta, de igazából – mint később meg is írta –, nem is csak a magyarénak, hanem általában a normális emberének. L. Karácsony 1939.) Az abszolút módú megnevezés hangzásra is olyannyira szokatlan nekünk, hogy egyik-másikat még a magyar anyanyelvű nyelvészek sem tudják jól kikövetkeztetni, erre jó példa az inkább csak szótárainkban előforduló, rosszul kikövetkeztetett *öcs* szó, amely pedig igazá-

gondolkodásban járatos indián megszabadítja az alapvető főnévi alakokat a birtokos elemektől, s így olyan absztrakt alakokhoz jut el, amelyek a mi modern nyelveink absztrakt alakjainak felelnek meg.¹⁹ [Ennek csakugyan fennállhat a veszélye, ha a többi indián nem elég óvatos és előrelátó. Így kezdtük ezt mi is, és azután meg így folytattuk:] A Vancouver-sziget egyik nyelvével, amelyben egyetlen absztrakt kifejezés sem fordul elő birtokos elemei nélkül, a következő kísérletet tettem. Némii vita után [!] igen könnyen [!] ki tudtam alakítani az absztrakt kifejezés eszméjét egy indián tudatában, aki kijelentette, hogy a birtokos névmás nélküli szónak megvan az értelme, bár a nyelvben nem használják. Ezen a módon pl. sikerült különválasztanom a »szeretet« és a »sajnálát« szavakat, amelyek általában csak birtokos alakban fordulnak elő, amilyenek »iránta érzett szeretete« vagy »irántad érzett sajnálatom« (Boas 1938/1975. 96–97). Állítsuk ezt most szembe azzal, hogy mi viszton milyen könnyedén, sőt kényelmesen tudunk a szeretetről „mint olyanról” beszélni, és ennek mivoltát is egész bábeli könyvtár boncolgatja már, s talán ez is vezetett oda, hogy bennünket a szeretet is már inkább csak mint absztraktum (vagy annak is csak a fogalma) tud foglalkoztatni, az pedig, hogy ebben a kultúrában szereti-e vajon egyik ember csakugyan a másikat, vagy nem (vagy legalább megsajnálja-e néha), már csak huszadrendű, mert „csak partikuláris” kérdés. Ami pedig absztrakciókkal és absztraktumokkal teletűzdelt beszédünknek a tudományművelésre való alkalmasságát és hatékonyságát (avagy ennek mítoszát) illeti, arra hadd álljon itt még egy rövid idézet Boastól (a félkövér kiemelések is az enyém): „[...] ez az angol mondat: »Az ember elejtett egy szarvast«, a következő kötelező kategóriákat tartalmazza: »az« határozott, »ember« egyes szám, »elejtett« múlt, »egy« határozatlan, »szarvas« egyes szám. Egy kwakiutl indiánnak azt kellene mondania: »az« határozott, »ember« egyes szám helymegjelöléssel, pl. közel hozzám látható, »elejtett« határozatlan idő, határozott vagy határozatlan tárgy, helymegjelöléssel, pl. távol levő és láthatatlan, »szarvast« egyes vagy többes szám, helymegjelöléssel, pl. távol levő és láthatatlan. **Hozzá kell adnia értesülésének forrását, hogy az saját tapasztalata-e, vagy hallomás,** és annak megjelölését, hogy az ember, a szarvas vagy az elejtés

ból *öcse* lenne, hiszen csakis ebből tudhatjuk megérteni az *öcse*: *öcsé-m*, *öcsé-d*, *öcs-cse* (vö. *apa*: *apá-m*, *apá-d*, *ap-ja*) szóalakokat, az *öcs* alapján csak **öcsöm*, **öcsöd* (esetleg **öcsem*, *öcsed*) alakokra lehetne számítani.

¹⁹ Erre meg azért érdemes odafigyelni, mert implicit módon benne van egy rendkívül fontos tétel, amely újabb tanulságos vizsgálatnak lehetne tárgya, az tudniillik, hogy a normális emberi beszédmódról az absztrakciók és absztraktumok nyelvére nem lehet természetes úton áttérni: ehhez mindig **nyelvújításra** van szükség, ezt pedig más nem is viheti véghez eredményesen, csak „egy filozófiai gondolkodásban járatos indián”. Alább aztán meg is írja a szerző, hogy a „jelenleg ismert európai nyelveket nagymértékben a filozófusok absztrakt gondolkodása alakította. Az olyan kifejezések, mint a »lényeg, szubsztancia, lét, eszme, valóság«, amelyekből sok ma már közhasználatban van, eredetileg mesterséges megoldások az absztrakt gondolkodás fogalmainak jelölésére. Így azokra a mesterséges, a nyelvben nem használt szavakra hasonlítanak, amelyeket a primitív nyelvekben ki lehet alakítani” (i. m. 98). Ilyen szempontból pedig az sem látszik véletlennek, hogy a magyar nyelvújítás is akkor volt éppen virágjában, mikor az értelmiség java része nemcsak mély egyetértséssel tudta olvasni, hanem őszintén lelkesedett is azért, amit Berzsenyi *A Pesti Magyar Társasághoz* címzett versében írt 1815-ben: „Az ész az Isten, mely minket vezet, / Az ő szavára minden meghajul.” Azt hitték és remélték, hogy még a nyelv is. Az ilyen nyelvújítást azonban nem úgy kell elképzelni, hogy valamikor egyszer megtörténik, és azontúl mindenki úgy fog beszélni. Hogy az eredmények tartósan fennmarad hassanak, ahhoz minden egyes nemzedék beszédmódját módszeresen, intézményesen, ha kell, erőszak alkalmazásával is meg kell változtatni, hiszen különben visszanyúllyednének a „primitív ember” beszédmódjának szintjére. Erre való nálunk az iskola.

szerepelt-e előzőleg a beszélgetésben vagy gondolataiban” (i. m. 95). Mennyivel könnyebb volna most a dolgunk, ha a tudományt szigorúan a kwakiutl nyelv szabályai szerint írnánk! Hiszen sokkal pontosabban tudhatnánk mindig, miről is beszélünk mi tulajdonképpen!

Miközben a fenti idézetekkel és kommentálásukkal foglalkoztam, az a gondolatom támadt, hogy érdemes lenne utánanézni, van-e vajon az ilyen nyelvekben a *szó*-nak *jelentés*-e, olyan értelemben, hogy szoktak-e az ilyen kultúrákban a szó jelentéséről beszélni egyáltalán. Hiszen ők is kerülhetnek olyan helyzetbe, hogy erre szükségük lehet, például ha nem értenek egy-egy szót, és meg kell kérdezniük – vajon mit? Azt-e, hogy **mit jelent** az a szó, vagy pedig azt, hogy **mit mondott** azzal a beszélő, illetve hogy **mit értsenek** ők rajta? Évéggett hamar megszereztem az internetről a világ különböző helyein dolgozó néhány nyelvész és antropológus e-mail-címét, akik olyan nyelvekkel és kultúrákkal foglalkoznak, amelyeknek mindeddig kevés kapcsolatuk volt az antik görög hagyományt továbbvivő európai kultúrával. Megkérdeztem tőlük, hogy ha azok az emberek nem értenek valamit, mit kérdeznek: azt-e, hogy „Mit jelent ez a szó?”, vagy valami egyebet (hogy mire gondoltam, azt nem árultam el). Külön megkértem őket, hogy tudassák majd velem, hogyan fejezik ki az illető nyelven azt, hogy „a szó jelentése”. Az volt a hipotézisem, hogy olyanformán történhet ez ott is, mint a hagyományos magyar kultúrában: az ember nemigen szokott itt sem a szó jelentése felől érdeklődni, ehelyett azt kérdi, hogy: „Mit értek én ezen?”, „Mit akarsz ezzel mondani?”, vagy egyszerűen: „Mi az, hogy kuplung?” (Vagyis a megnevezett dologra kér egy definíciót, nem a szó jelentése felől érdeklődik.)

A válaszok elég jól igazolták ezt a feltevést. Az algonkin nyelvek közé tartozó csejen (Cheyenne) nyelvről például a következőket tudtam meg Wayne Leman szíves közléséből: ha a csejenek nem értenek egy szót vagy egy kifejezést, azt kérdik: *Henaa'tsenhestohe?*, szó szerint lefordítva: 'Mi van ezzel mondva?' ("What is said by this?"). Olyan szót vagy kifejezést pedig, hogy 'a szó jelentése', keresve sem találtak ebben a nyelvben. ("Unfortunately, we have been unable to find any phrase to talk about the 'meaning' of a word. I have spent quite a long time on this."). – A nyugat-afrikai (észak-ghánai) dagari nyelvben K. K. Luke leírása szerint a szó 'beszédmag' (*yel-biri*), a jelentése pedig ennek a 'töve' (*pare*). A szó ebben a nyelvben sem tud jelenteni valamit, a jelentésre vonatkozó kérdés szó szerint ez: „Mi ennek a beszédmagnak a töve?” (Szükség esetén azonban „egy filozófiai gondolkodásban járatos” dagari esetleg beszélhetne erről a „beszédmag-tőről” abszolút módon.) – Mark Donohue az új-guineai warembori nyelv beszélőiről azt írja, hogy szó jelentése felől nem szoktak érdeklődni, hanem az egész mondatot vagy kifejezést mondatják másképp a beszélővel, azzal, hogy nem értik, vagy azt kérdezve tőle, hogy mit akart mondani. (Ennek különben az is lehet az oka, hogy ez a nyelv rendkívül szintetikus és agglutináló, így a szó és a mondat sokszor egybeesik. Az például, hogy *Epuetatanamenatao*, azt jelenti: 'Elmentem a kutyáimmal disznókra vadászni.' Ehhez M. Donohue csak annyit fűz hozzá: úgy látszik, a waremborik nem nagyon hisznek a mondatstruktúra-grammatikában.) – Az ismeretlen kollégáknak itt is megköszönöm segítségüket.

A fentebb bemutatott nyelvi csapdába, mint láttuk, akkor tévedt bele a tudós, amikor azt mondta (láttuk, miért), hogy „a szó jelent valamit”, majd következőleg azt, hogy „a szónak jelentése van”, nem pedig azt, amit akkor mondott volna, ha nagyon ügyel rá, hogy pontosan azt mondja, amit ő **ténylegesen megfigyelt**, se többet, se kevesebbet, fókuszváltás és grammatikai

transzformációk nélkül: azt tudniillik, hogy **a beszélő most kimondott egy szót, és ezzel elérte, hogy a hallgató az ő szava hallatára arra gondoljon, amire ő szeretne volna, hogy gondoljon.** Ha ezt mondta volna, akkor a mi mesénk is sokkal rövidebb lett volna. (Így meg látjuk, milyen nagy baj lett belőle.) Mert akkor a tudós első kérdése az lett volna: mit csinált most tulajdonképpen a beszélő? Látott egy verebet, és kimondta azt a szót, hogy *veréb*. Ha ezt gondolta volna tovább, rögtön nem a szónak lett volna **jelentése**, hanem a beszélőnek és a hallgatónak egy **szabálya**, amely azt tartalmazza, hogy **miről lehet felismerni** azt, amit *veréb*-nek lehet és kell nevezni. A szabály meg valahogy úgy szólna, hogy: ha akármelyikünk **olyan valamit** lát, vagy olyasmire gondol, ami ránézésre ilyen meg ilyen, akkor mi azt *veréb*-nek fogjuk nevezni (akár még ha „esszenciálisan” nem az lenne is véletlenül – például ha fényképen látjuk is!), és ha ezt a szót halljuk a másiktól, tudni fogjuk, hogy olyan valamire kell gondolni. A szabály pedig nem a szóban van, nem is a verébben, hanem a beszélőben meg a hallgatóban. Rajtuk kívül pedig nincsen is semmilyen formában. És a továbbiakban nem lett volna neki szüksége sem a jelentésre (abszolút módon megnevezve ráadásul), sem a lényegre, de még az absztrakt fogalomra vagy ideára sem. Hiszen világos, hogy mikor a beszélő úgy beszél, ahogy a határozott névelőről szólva már láttuk, hogy tudniillik **általános érvénnyel mond valamit** a verébről, akkor nem a veréb-lényegre nevezi meg, nem is a veréb fogalmát, hanem olyasmit mond, ami **bármelyik** igazi verébre érvényes. Persze ilyenkor is csak egyszer használja a *veréb* szót, határozott névelővel, ezért mondjuk, hogy ilyenkor **a beszélő általánosan nevezi meg** a verebet. Az általános érvényű kijelentés megformálásának módja is az ő beszélési szabályaiban van, nem pedig a verebekben az „általános”. (A csapdában ez úgy szólt, emlékszünk, hogy a szó a dolgokban levő általánost jelöli.)

Mondhatná úgy is, hogy: *Bármelyik veréb szürke*. De nem úgy mondja, mert van rá praktikusabb szabálya is: *A veréb szürke*. És ezt minden hallgató éppen úgy érti, ahogy kell, hacsak nem filozófus. Vagyis **minden egyes**, illetve **bármelyik** verébre, **külön-külön**. Ha azonban filozófus vagy tudós (vagy egyik sem, csak éppen többet járt már iskolába annál, ami még nem árthatott volna meg neki), akkor tulajdonképpen félreérti a határozott névelőt, mert azt látja meg benne, amire az ő gondolkozása már át van állítva: arra gondol, hogy a határozott névelő itt magára a **lényegre**, a misztikus Ideális Verébre utal. (Ezért is szokta sokszor egyszerűen csak idézőjelbe tenni – vagy beszéd közben jól kiemelkedő hangsúllyal ejtett, a főnévtől rövid szünettel elválasztott – határozott névelővel jelezni, hogy most Arra gondol: „a” *veréb* – úgy, ahogy magam is tettem fentebb néhányszor, mikor még biztosra vehettem, hogy az olvasó ezt úgy fogja érteni, ahogy az iskolában tanulta.²⁰)

A beszélő maga dönti el, hogy szabályainak lehetőségein belül maradva mennyire általánosan akar valamit megnevezni az adott helyzetben. Nevezheti **ugyanazt a dolgot** *veréb*-nek, de általánosabban *madár*-nak is. Ugyanarról beszél mindegyik esetben. A madár nem absztraktabb, mint a veréb, hanem általánosabban van megnevezve. A *madár* szabálya ugyanis sokkal

²⁰ Ez egyben azt is jelenti, hogy a magyar határozott névelő használatának szabályai között megjelent egy olyan, amely csakis az iskolázott emberek beszédére érvényes, mégpedig az, hogy másképp ejtve, mint rendesen, ezzel adjuk tudtára a hallgatónak, hogy most az illető dolog lényegét, fogalmát, absztrakt ideáját kell értenie a névelőt követő szón. Mert ha már kitaláltuk, erről is kell tudnunk beszélni valahogy. A névelő sajátos ejtismódja meg onnan ered, hogy az ember az ilyen értelmű névelőhasználatnál leggyakrabban írott formában találkozott, s az ottani idézőjelet vagy dőlt betűt próbálja vele az élőbeszédben is átmenteni. De mert nem mindig bízott meg egészen ennek sikerében, sokszor beszéd közben is hozzáteszi az idézőjelet, így: „*De most nem egyik vagy másik verébről beszélek, hanem a [szünet] verébről, idézőjelben.*”

aluldefiniáltabb, mint a *veréb*-é. Ezért lehet vele a verében kívül még sok más madarat megnevezni. Ha azonban általános érvénnyel mond valamit, akkor nem mindegy, melyiket használja. Mindent mondhat általános érvénnyel a veréről, amit a madárról is mondhatna, de fordítva nem.

A természettudományban vagy a matematikában azonban az is bevett gyakorlat, hogy a kijelentések általános érvényét nem a határozott névelővel jelölik, hanem – biztonság okáért – a *minden* vagy a *bármely* névmással. A *minden*-nel egyértelművé és explicitté teszik, hogy a kijelentés kivételt meg nem engedő módon mindegyik ilyen dologra áll (külön-külön!), a *bármely*-lyel pedig csak explicitebbé teszik azt, ami a határozott névelős formában is benne volna, csak implicit (és egyben valamivel kevésbé szigorú) formában. A Pitagorasz-tétel például közismert formája szerint így szól: „*Bármely* derékszögű háromszögben az átfogó négyzete egyenlő a két befogó négyzetének összegével.” Ez pedig a világ minden derékszögű háromszögére érvényes, létezőkre vagy csak képzeletbeliekre, régiekre, mostaniakra, ezutániakra. De külön-külön érvényes mindegyikre, nem pedig valami bennük lévő közös általánosra, lényegre, illetve a derékszögű háromszög valamiféle ideájára.

A háromszöget és ideáját megint nem véletlenül mondtam. Ez a példa ugyanis már egy olyan műből való, ahol mindaz, amiről itt szó volt eddig az absztrakciók és a hozzájuk vezető nyelvi csapdák kapcsán, gyönyörűen, ritka józansággal és világossággal le van írva: George Berkeley 1710-ben (!) megjelent *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről* c. könyvének Bevezetéséből. Minden nyelvésznek okvetlenül el kellene olvasnia, hiszen még az is ott van, hogy ennek a már akkorra jó kuszává vált zürzavarnak egyes-egyedül a nyelv az oka, illetve pontosabban az, hogy a filozófusok nem jól élnek a nyelvvel. Magát a nyelvi csapdát Berkeley nem írta le részletesen, ami abban a korban érthető is, annak azonban, hogy a Bevezetésben oly világosan elmondottakat a későbbi filozófusok és tudósok mégsem vették elég komolyan, a megfelelő konzekvenciákat is levonva, mégsem ez az oka, hanem az, hogy magában a műben aztán a szerző elég furcsa és nehezen hihető következtetésre jut, nevezetesen arra, hogy anyagi szubsztancia nem is létezik.

És ha már az elődök is szóba kerültek, ne hagyjuk említés nélkül Karácsony Sándort sem, aki nem olyan régen ugyan, mint Berkeley, csak hat-hét évtizeddel ezelőtt, szintén kitaróan és nagy meggyőző erővel hadakozott az absztrakciók ellen (elsősorban a nevelésre és oktatásra való katasztrofális következményeiket tartva szem előtt, mert ő mindenekelőtt pedagógus volt). A fentieket figyelembe véve azonban úgy látom, hogy Karácsony Sándort újra kellene olvasni ahhoz, hogy úgy értsük csakugyan, ahogy kell, mert sajnos nem a legszerencsésebb terminusokban adta elő mondanivalóját. Ő ugyanis azt, amit mi itt az absztrakciók világában való mozgásként értelmeztünk, *indogermán észjárásként* írta le, a normálisat meg *magyar észjárásként*. Ez egyébként teljesen érthető, hiszen neki az absztrakciók és absztraktumok világában gyökerező észjárással elsősorban az indogermán (elsősorban német) nyelvű magaskultúra termékeiben volt alkalma találkozni, a normálissal meg a számára legközvetlenebbül ismert magyar parasztkultúrában. Meg is írta később, hogy „A »magyar« nem magyar immár a gondolkodásban a nyilvánosság számára sem, hanem egyetemes emberi. Az igazságnak tartozom azzal, hogy megvalljam őszintén: fokról-fokra jutottam idáig, sokáig magam is »magyar«-nak véltem azt, ami »humánus«” (Karácsony 1945. 11. – És természetesen a korábban „indogermánfésleség”-ként értelmezett valami sem indogermán már, hanem, ahogy ő mondja keresetlen egyszerűséggel: „marhaság”. – Mondani sem nagyon merem, mégis megkockáztatom: igazából az volna a legérdekesebb, ha megpróbálnánk

Karácsony műveit nemcsak újraolvasni, hanem megfelelőbb terminusokkal újra is írni. Mert akkor rögtön kiderülne, mi az, ami nem állja ki az újraírás próbáját, s úgy azt is látni lehetne, mit takart el előle, illetve mit hozott magával az, hogy ő éppen azokat a terminusokat használta, és nem másokat.)

Mindezekből pedig számunkra elég kellemetlen következmények is adódnak. Az eddigi nyelvtudományi elméleteket ugyanis a fent jellemzett európai paradigma keretében alkották meg, így ezek telis-tele vannak nemcsak absztrakciókkal (illetve ilyenként felfogott kategóriákkal), hanem absztraktumokkal is. Az előbbiekkal viszonylag könnyen elboldogulnánk, hiszen sokszor elég lenne, ha átértelmezzük, illetve újradefiniáljuk őket, és tisztázzuk, hogyan is kell azokat ezentúl érteni, és akkor sok minden maradhatna majdnem úgy, mint eddig. Csak akkor kellene magát az elmélet szerkezetét is módosítani, ha abból a hitből, hogy itt absztrakciókat vizsgálunk és írunk le, illetve pontosabban hogy ezek az absztrakciók mint olyanok valószínűségeként léteznek valamilyen módon, olyan tételek és következtetések is származnak, amelyek magába az elméletbe is beépültek.

Az ilyen „felszíni kozmetikázásra” azonban nemigen van gyakorlati lehetőségünk, mert nemcsak absztrakciókkal vannak tele meglevő nyelvészeti elméleteink, hanem absztraktumokkal is, és pedig olyan módon beléjük építve, hogy sokszor ezekből áll az egész elmélet tartószerkezete. Az absztraktumok fentebb jellemzett fajtájával pedig egyszerűen nincs mit kezdenünk, ezeket semmiféle átértelmezéssel sem lehetne átmenteni egy olyan elméletbe, amely programja szerint valószínűségeként létező dolgok, jelenségek, folyamatok és viszonyok, nem pedig saját nyelvi hallucinációink értelmezésére való. Itt már csak egyetlen radikális eszköz segíthet rajtunk: ha megpróbáljuk őket minél hamarabb elfelejteni és véglegesen kiiktatni elméleteinkből. Ennek eredménye azonban az is lehet, hogy esetleg – mivel a tartószerkezetet kell megbontanunk – az egész elmélet összeomlik, mint a kártyavár.

Nem öröm az az embernek, ha ilyesmit kell csinálnia. Szépek is ezek az építmények (legalábbis némelyik), meg sok munka is van bennük. Sajnáljuk is őket, meg aztán hogyan építsünk helyettük hirtelenjében másikat? Mégis azt mondom, és a továbbiakban megpróbálom magam tartani is ehhez, hogy a nyelvészeti elméletet szigorúan a konkrétumok alapján kell felépíteni, és nemhogy absztraktumokkal, de még absztrakciókkal sem szabad dolgoznunk, ha azt szeretnénk, hogy elméletünk olyasminek legyen az értelmezése, amit nem mi találtunk ki.²¹ Nem hiszem, hogy a beszélni és megérteni tudó emberről a konkrétumoknál megmaradva, csak általános érvénnyel beszélve is ne lehetne elmondani elvileg mindent, amit csak érdemes. Amit pedig csak ilyenfajta absztraktumok konstruálásával lehetne, azt meg egyszerűen nem is érdemes elmondani, sőt szabad sem igen volna, mert azzal csak a bábeli könyvtárakat gyarapítanánk tovább.²²

²¹ Most lenne jó, ha megvolna már a korábban említett absztrakciótípológiánk, mert akkor pontosabban meg tudnánk mondani, mit is kellene nekünk igazából elkerülnünk. Én itt az olyanokra gondolok, amilyenekről fentebb láttuk, hogy főlegesen vagy kártékonyak. Még egyszer hozzátésem azonban, hogy ezt nem úgy kell érteni, hogy akkor most már a dolgok közötti viszonyokról se beszéljünk például, csak azért, mert azok sem létezhetnek dologszerűen. Csak arra kell majd ügyelnünk, hogy ezeket ne abszolút módon próbáljuk megérteni, hanem csakugyan mint valamik **között** fennálló viszonyokat, amelyek nélkül viszonyról beszélni értelmetlenség volna.

²² Mivel itt fennáll a veszélye annak, hogy az olvasó ebben valami vulgáris értelemben vett empirizmust vagy ilyesmit lásson, és az egészet az ilyenkor szokásos megértő rálegyintéssel elintézzze, meg kell jegyezmem, hogy én itt nem valami konkrét adatokba belevesző és onnan tovább sem lépő pozitivistá fajta, hanem magyarázó elméletre gondolok, de éppen azért, hogy csakugyan az lehessen, absztraktumok

A helyzet azonban mégsem annyira reménytelen, mint amilyenek itt első látásra tűnik. Az eddigi elméletekben és különösen az egyes konkrét problémák nyelvészeti elemzéseiben ugyanis rengeteg olyasmi van, ami konkrétumokról szól, és – még ha sok-sok absztraktumra épülő elmélet keretébe ágyazva is – lokálisan a konkrétumokról való beszéd szabályait betartva van értelmezve is. Ezeket természetesen felhasználhatjuk ezután is, illetve – szükség esetén a megfelelő átértelmezéssel – beépíthetjük őket egy majdani újrafogalmazott elméletbe.

Végül a terminológiával kapcsolatban azt látom itt szükségesnek elmondani, hogy elméletet írni tudományos terminusok nélkül nem volna éppen lehetetlenség, sőt tapasztalatomból tudom, hogy legalább egyszer érdemes volna azt is mindenkinek kipróbálni, mert abból nagyon sokat lehet tanulni. Elméletíráskor és főleg -alkotáskor azonban a megfelelő terminusok nemcsak nagy könnyebbséget jelentenek, hanem szükségesekek is. Ha tehát azt mondom, hogy magam az absztrakciókat és az absztraktumok fent jellemzett fajtáját mindenáron el szeretném ezentúl kerülni (ami persze bajosan fog teljesen sikerülni), sőt másokat is erre szeretnék buzdítani, az nem azt jelenti, hogy mostantól kezdve semmiféle terminológiát nem fogok használni. A terminusoknak ugyan szinte állandó jelzőjükké vált az, hogy „absztrakt” (éspedig nem is egészen alaptalanul, tekintve a nyelvészeti elméletekben és más – főként humán – tudományokban eddig alkalmazottak elég nagy részét), ebből azonban nem szabad mindjárt arra következtetni, hogy minden terminus szükségképpen és óhatatlanul egytől egyig absztrakció vagy absztraktum volna, és más nem is lehetne. A jó terminussal nem absztrakciókat nevezünk meg, hanem konkrét valóságos dolgokat, illetve ilyenek közt azonosítható viszonyokat általánosan. Ennek meg fokozatai vannak: megnevezhetünk valamit egyik szóval csekély mértékben általánosan, egy másikkal általánosabban, egy harmadikkal még általánosabban (azaz még aluldefiniáltabban). Ebből nem származhat baj, ha pontos definícióját adjuk egy-egy ilyen terminusnak. Így aztán lehetnek olyan terminusaink is, amelyekkel már nagyon általánosan tudunk megnevezni valamit (amilyen például a *főnév* vagy a *magánhangzó*), de attól még változatlanul konkrétumokat nevezünk meg. Elméletalkotás közben az ilyen terminusoknak nemcsak az lesz az előnye, hogy röviden és egyértelműen tudunk velük beszélni, hanem az is, hogy mindig pontosan tudni fogjuk, miről is beszélünk tulajdonképpen. Ez pedig vajmi ritkán történhet meg akkor, ha terminusaink absztraktumok(at jelölnek): olyankor csak hisszük, hogy tudjuk is, miről beszélünk, de próbáljuk csak meg valakinek elmagyarázni az illető problémát terminusok nélkül! Rögtön kiderül majd, hogy nem tudjuk, mert az olyan terminus csak magamagáról szól, a probléma meg a terminusról, így a terminussal maga a probléma tűnik el. Ha meg eltűnik, akkor jobb nekünk, ha véglegesen ott is marad.

nélkül. Hogy ezt egyáltalán szóvá kell itt tennem, az jellegzetesen a humán tudományokban meghonosodott gyakorlat miatt van. A természettudós valószínűleg rögtön értené, mit akarok itt mondani, hiszen ő is magyarázó modellekkel dolgozik, de ehhez nincs szüksége ilyenfajta absztraktumokra. (Vele is megtörténhetik azonban, hogy nem elég figyelmes, és beleesik a fent említett három veszedelem egyikébe, már-mint hogy (1) absztrakciónak fog fel valamit, amit általános megnevezésmódnak kellene látnia, (2) az itt jellemzett típusú absztraktumokkal kezd foglalkozni, vagy pedig (3) abszolút módon, összefüggéseiből kiemelve kezd vizsgálni valamit, ami csak teljes relációhálózatában érthető, azon kívül pedig egyszerűen abszurditás – esetleg ezt a hármat kombinálva. Valahányszor azonban ilyesmi esik meg rajta, mindig ugyanolyan gyötrelmeknek néz elébe, mint a humán tudományok valamelyikét művelő tudós, aki képtelen megnyugtató módon definiálni absztraktumait, hiszen azokat nem is lehet, de feladni sem akarja. Ilyen párját ritkító dolog történt a természettudósokkal akkor, mikor az információt és annak „mivoltát” abszolút módon kezdték vizsgálni. Lett is neki csakhamar kétszáznál is több definíciója, de még mindig nem tudjuk, mi az, és ha azon az úton akarnak haladni továbbra is, amelyen elindultak, akkor nem is fogjuk soha meg tudni.)

ELSŐ RÉSZ

Módszertani alapelvek, előfeltevések és kikötések

Az előző részben, a Bevezetésben nagyon szigorú feltételeket és kikötéseket szabtam meg magamnak, olyanokat, amelyek miatt most újra kellene gondolni tulajdonképpen az egész nyelvtudományt. Arra itt természetesen nincs lehetőség, hogy ez hiánytalanul megtörténjék, hiszen az egész nyelvtudomány újragondolása akkora feladat, hogy ahhoz egy ember bajosan lehetne elég. Valakinek azonban el kell egyszer kezdenie ahhoz, hogy talán folytatása is lehessen majd. Kezdetnek meg a legfontosabbnak látszó kérdést kell feltenni, azt, amely a nyelvészeti kutatás tárgyának definiálására vonatkozik, hiszen az erre adott válasza elméletek és kutatási módszerek épülnek, és ezen múlik az is, hogy a nyelvész mit fog csinálni tudományművelés közben, és hogyan.

Mit vizsgálhat a nyelvész?

Minden tudományt vizsgálata tárgyának megjelölésével és körülhatárolásával lehet a legkönnyebben meghatározni. A természettudományokban ez viszonylag egyszerű dolog, mert ott a kutatók olyasmivel foglalkoznak, ami csakugyan van is, vagy legalábbis volt valamikor (például az őshüllőkkel). Hogy a világban létező dolgokat hogyan, milyen szempontok szerint osztják fel egymás között a különböző tudományokat művelő természettudósok, illetve hogy mit fognak aztán keresni a világnak abban a részében, amelyet saját kutatásuk tárgyának tartanak, mit fognak éppen tényeknek tekinteni mindenkori érdeklődésüknek megfelelően, milyen kérdéseket fognak feltenni, milyenfajta viszonyokat fognak ott azonosítani és értelmezni, és milyen elméleteket fognak alkotni, az változhat és változik is idővel. Bármilyen történjék is azonban, egy dolog változatlan marad: az, hogy valóságosan létező dolgokkal és jelenségekkel foglalkoznak. Az igaz, hogy – bár nem nagyon gyakran – megtörténhetik az is, hogy a természettudós is absztraktumokat kezd vizsgálni, vagy másfajta nyelvi csapdába esik bele, hiszen tudományt művelni ő sem tudhat másképpen, mint beszélve (még ha mondanivalójának egy részét némelyikük képletekben mondja is el), és ő is esendő ember, de ott az ilyesmi korrigálása elég hamar megtörténik: az egyes természettudományokat biztosan nem lehet hosszú időre arra berendezni, hogy egyébbel foglalkozzanak, mint ami csakugyan van is. Téves elméletek hosszú ideig is fennmaradhatnak, de a téves értelmezések is valóságos dolgokról szólnak.

A kutatás tárgyának azonosítása messziről a humán tudományokban is egyszerűnek látszik, pedig egyáltalán nem az. Itt ugyanis gyakori dolog, sőt az a jellemző, hogy az egyes tudományok tárgyát bizonyos értelemben maguk az illető tudomány művelői „teremtik meg”, mégpedig valamilyen absztraktum formájában. Ezt az absztraktumot, amelyet aztán vizsgálatuk specifikus tárgyának tekintenek, nem mindig maguk alkotják meg csakugyan, hanem (hogy legtöbbször-e, azt most nem tudnám hirtelen megmondani, de olykor biztosan) úgy veszik át a szót a mindennapi, vagy legalábbis nem tudományos beszédből, csak azon módosítanak egy kicsit esetleg, amit majd a tudományban érteni fognak rajta. Ez az átértelmezés rendszerint egy még tudomány előtti, de már értelmiségi fajta beszédben kezdődik meg, itt válik a szó igazi absztraktummá, alkalmassá arra, hogy egy humán tudomány művelői azt tekinthessék tudomá-

nyuk igazi tárgyának. De az is megtörténik (különösen a részdiszciplínák esetében), hogy a tárgyat megnevező, illetve képező absztraktum már az illető tudományos diskurzusban keletkezik.

Mert mivel is foglalkoznak az ilyen tudományok művelői? A nyelvészetben a nyelvet akarjuk mindenáron vizsgálni, az irodalomtudományban az irodalmat, a művészettudományban a művészetet, az antropológiában a kultúrát, és így tovább. A felsorolt tudományokban az a közös, hogy mindegyik humán tudomány, a felsorolt tárgyakban meg az, hogy egyik sem létezik valóságosan mint olyan. A „mint olyan” pedig nemcsak a pontosítás végett került most ide, hanem azért is, mert így is folytatni lehet: mint olyan, amilyenként ezekben a tudományokban hosszú ideig vizsgálták őket, illetve legtöbbször vizsgálják ma is. Mindezek ugyanis igazából absztraktumok. Nincsenek mint olyanok, e tudományok művelői számára mégis evidenciának tűnik, hogy vannak, éspedig nem is akárhogyan, hanem abszolút módon, többé-kevésbé önálló valamikként. A nyelvet például úgy vizsgáljuk, és olyannak is képzeljük legtöbbször, mint önálló rendszert, amelynek sajátos belső struktúrája van, részei, komponensei, alsóbb és felsőbb szintjei, belső törvényszerűségei, külön története mindegyiknek, kialakulása, fejlődése, változása, vízszintes és függőleges tagolódása. Határai is vannak természetesen, meg mindenféle kapcsolatai más absztraktumokkal. Olyan kérdéseket szoktunk például feltenni, hogy meddig tart a nyelv, és hol kezdődik a kultúra, a gondolkodás (az is mint valami), még azt is megkérdezzük olykor, hogy hol létezik a nyelv, erre pedig a legkülönfélébb válaszokat adjuk (ezek közül még az a legszerencsésebb, hogy a beszélők fejében, de azt sem én találom ki, hogy valahol a beszélők feje között, a „kollektív tudatban”, a szövegekben, vagy egyszerűen csak úgy, helyhez nem köthető módon, de működő rendszerként mégis, és önállóan). De valahogy így vannak a tárgyukkal más humán tudományok is. Az igaz, hogy nem mindegyikben tulajdonítanak neki annyira önálló létet, mint ahogy azt mi tesszük a nyelvészetben (hiszen nálunk aligha számítana botrányos dolognak, ha valaki akár egy egész hosszú értekezést írna is a minden beszélőtől függetlenül felfogott nyelv sajátos „létezési módjáról”, mert fel sem tűnne talán, hogy itt esetleg valami nincs rendben, az irodalomtudományban azonban legalábbis furcsa volna, ha valaki ilyen módon tulajdonítana objektív létet az irodalomnak „mint olyannak”), de beszélni mindegyikben úgy beszélnek róla mégis, és legtöbbször úgy is gondolkoznak róla, egyesek következményeként annak, hogy a tárgynak tekintett absztraktum külön főnévvel van megnevezve.

Pedig lehetne ezeknek szerencsésebben megválasztott tárgyak is, ráadásul olyan, amelynek alapján mindezek össze tudnának valahogy találkozni. Most ugyanis, mivel a vizsgált tárgyak külön-külön vannak abszolút módon definiálva (úgy értem: az emberekkel való természetes relációikból kiemelve), az ember nem is látja hirtelen, hogy e tudományok között van-e valami kapcsolat, sőt egyáltalán lehet-e. Több éves tapasztalatom például, hogy végzős diákjaink anélkül mennek el az egyetemről, hogy valaha is megfordulhatott volna a fejükben, hogy amit az általános nyelvészeti előadáson hallottak, annak esetleg ahhoz is lehetne valami köze, amit irodalomelméletből tanultak. (De ez még mindig semmi ahhoz képest, hogy a magyar grammatikát is úgy tanulják, mert megvan rá a lehetőségük, mint ahol már nyugodtan el lehet felejteni mindent, amit az általános nyelvészetből megtanultak, mert azt egy másik vizsgára kellett tudniuk. Hiszen a részdiszciplínáknak is külön önálló tárgyak van.)

Azt hiszem, e tudományok integrációja nagyon is esedékes lenne már, csakhogy ilyen módon definiált vizsgálati tárgyakkal ez egyszerűen lehetetlenség. Az absztraktumokat nem lehet egy nagyobb absztraktumba integrálni, de még ha lehetne is, tiszta kár volna. Az integráció azonban szinte magától megtörténhetne, minden külön erőfeszítés nélkül, ha nekünk, az ilyen tudományokban buzgólkodóknak lenne egyszer hozzá annyi lelkierőnk, hogy elhatározzuk: márpedig mi nem absztraktumok vizsgálatával fogjuk tölteni ezentúl az időnket, hanem azt

fogjuk kutatni, ami valóban létezik és történik. Mert akkor hirtelen mindezekben a (humán!) tudományokban felfedeznénk magunknak azt, amiről eddig megfélekedtünk formán: az embereket. És kiderülne az, ami most sehogy sem tudhat, hogy tudniillik mindnyájan ugyanazt vizsgáljuk, csak más-más vonatkozásában: azt, hogy hogyan viselkednek az emberek különböző relációikban. A nyelvész azt a fajta viselkedésüket tanulmányozza, mikor éppen szót értenek egymással, az irodalmár azt, mikor az egyik verset ír például, a másik meg elolvassa és megérti, és így tovább. Mindezeknek a külön-külön folytatott, de mégis közösen végzett és egymással kapcsolatot tartó, sőt egymástól is inspirálódó vizsgálatoknak pedig a pszichológia, illetve a biológia, közelebbről az etológia lehetne a közös háttére és kiindulási alapja, így az ilyen tudományokat a természettudományoktól ma még elválasztó szakadék is megszűnne rögtön, megváltozhatna végre a humán tudományok özőnvíz előtti világ- és emberképe, amelynek alapján ma még a humán szférát a biológikumtól mereven elválasztva, a világ egészéből (sőt még a viselkedés egészéből is!) kiszívetelve próbáljuk értelmezni, és tudatára ébredhetnének végre annak a jó hírnek, hogy az ember nincsen egyedül, hiszen szervesen beletartozik a minden élők nagy családjába, az élővilágba. És akkor az is kiderülne, hogy mind e tudományok végső soron azon fáradoznak (vagy legalábbis azon kellene), hogy együttesen elkészítsék a Homo sapiens rendkívül bonyolult viselkedésének etogramját, és ezzel együtt az is, hogy a „humán tudomány” megnevezést tulajdonképpen a „humán viselkedéstudomány” rövidítéseként kellene felfognunk (noha ezen nem éppen ugyanazt, illetve nemcsak azt kellene értenünk, amit ma humán etológiának hívunk).

Ha így lenne máris, akkor e tudományok elméletei arról szólnának, hogyan tudhatja az ember az illető specifikus viselkedéshez szükséges műveleteket elvégezni, és mi kell ahhoz. Hogyan tudhat értelmesen és mások számára érthetően beszélni, milyen grammatika kell hogy legyen ehhez a fejében, az hogyan talál (vagy nem talál – de ez legalábbis furcsa volna) szerkezetében a viselkedés más fajtáihoz szükséges struktúrákkal, milyen az a grammatika részleteiben, amellyel éppen magyarul tud majd beszélni a Homo sapiens, hogyan tudja azt a másik megérteni; hogyan, milyen szabályok betartásával tudhat olyasmit írni, amit az adott kor olvasója versnek tud elfogadni, s ha el tudja, miért tudhatja, és mi minden szükséges ehhez. Nem (absztrakt) **valamiket** vizsgálánk tehát a humán (és ebben az esetben csakugyan humán) tudományokban, hanem egy sereg **hogyan?** kérdésre kellene választ találnunk, mert ez mind, mind az ember viselkedésének lenne egy-egy hogyanja. (Az ember valamiként való vizsgálatát nyugodtan az anatómusra hagyhatnánk, de még arra is érdemes lenne olykor odanézni, hogy ő mire jutott. Az agykutató, a neurológus és neuropszichológus eredményeit meg különösen figyelemmel kellene követni.) Még a történelemben sem az volna a fő kérdés, hogy **mi** volt a harmincéves háború oka például, hanem ez is átfogalmazódna: egy ilyen rendszerbe sokkal jobban illeszkedne egy olyan formájú kérdés, amellyel azt próbálnánk értelmezni, **hogyan** juthattak az emberek adott körülmények között olyan helyzetbe, hogy így kezdenek viselkedni, mármint hogy tömegesen elinduljanak egymást pusztítani.

Mivel a humán tudományok mind a Homo sapiens valamilyen társas viselkedésével foglalkoznak (illetve dehogyis azzal foglalkoznak, azzal csak kellene), az ember ilyen vagy olyan viselkedését nem írhatják le egyetlen ember viselkedéseként abszolút módon, hanem mindig csak úgy, hogy hogyan viselkedik egyik ember a másik relációjában.¹ Hogy a beszélő miért

¹ Ennek kapcsán pedig megint meg kell említenem Karácsony Sándor nevét, hiszen neki alaptétele volt, hogy a humán tudományokban – az ő terminusával élve – mindig társaslélektani alapról kell kiindulni. Valójában erről szól egész életműve, rendszerének tömör összefoglalását l. Karácsony 1938. IX–XLI.

csinálja azt, amit éppen csinál, azt csak a hallgató viszonylatában lehet megérteni, de azt sem érthetjük meg igazán, amit a költő csinál, ha nem olvasója viszonylatában nézzük. Ezt azért kell itt külön is megemlíteni, mert éppen ezekre a tudományokra még a részletkérdések vizsgálatában is az jellemző, hogy bevett szokás szerint nagyon sokszor abszolút módon definiálnak és írnak le dolgokat. (Így történhetik meg aztán az a képtelenség, hogy az igeragozást még az iskolában is mondaton kívül, abból kiemelve, abszolút módon próbáljuk megérteni a gyerekekkel, pedig alany nélkül annak az égvilágon semmi értelme.)

Ha tehát a humán tudományok olyasmit akarnak vizsgálni, ami csakugyan létezik, akkor az embereket kell vizsgálniuk, azt, hogy hogyan viselkednek ők specifikusan abban a fajta relációjukban, amellyel az illető tudomány foglalkozik. Egyes tudományok esetében azonban másvalamit is lehet és kell még vizsgálni ezenkívül (pontosabban inkább ezzel együtt, de mégis külön), és mert az is valóságosan létezik. Az emberek bizonyosfajta relációi ugyanis (elsősorban a kommunikációs jellegűek) olyanok, hogy abban létrehoznak valami többé-kevésbé marandó, de mindenképpen regisztrálható terméket, ami specifikusan abban a relációban jön létre, és ami nélkül ők semmiképpen sem tudhatnának az illető reláció szerinti módon viselkedni. A beszélő a beszéd produktumát hozza létre, amit alább majd beszédműnek fogunk nevezni, a költő a verset, a festő a festményt, a zeneszerző a zeneművet stb. Természetesen ezeket is az illető tudományoknak kell vizsgálniuk, de másfajta módszerrel, mert ez másfajta, más jellegű tárgya a tudománynak, mint az előbbi. Ebben az esetben ugyanis a humán tudományokban is **valamit** vizsgálunk, nem **valahogyant**. (Az ilyen humán tudományokban általában a produktumok elmélete és vizsgálati módszerei vannak jobban kidolgozva, ami érthető. Sőt e tudományok némelyikének történetében voltak olyan irányzatok is, amelyek szerint ezeknek nincs is más tárgyük, mint a produktumok, egyetlen értelmes feladatuk pedig ezek vizsgálata.) Ennek részleteit sajátosan a nyelvészeti vizsgálatra vonatkoztatva majd alább fogom kifejteni, mikor a beszédtevékenység, illetve a beszédmű nyelvészetéről lesz szó.

Tartozom még vele, hogy legalább röviden azt is megindokoljam, miért éppen a humán tudományok kapcsán hangsúlyozom annyira az absztrakciók és bizonyosfajta absztraktumok használatának fölösleges voltát, sőt veszélyeit. Ennek részben az az oka, hogy mi itt most éppen nyelvészettel foglalkozunk, mely szintén humán tudomány. Van azonban valami, ami miatt általában is valószínűsíteni lehet azt, hogy a humán tudományokban a tudományos diskurzus lehetővé tétele végett eleve sokkal ritkábban lehet szükségünk arra, mint egyes természettudományokban, hogy tárgyunkról emberi nyelven beszélve bizonyos értelemben erőszakot kelljen tennünk a normális emberi beszéd általánosan bevett formáin. A Bevezetésben már említettem, hogy a fizikusnak például, ha mikro-szintű dolgokkal és folyamatokkal foglalkozik, és emberi nyelven szeretne erről beszélni, sok esetben különleges módjait kell feltalálnia a nyelvi kifejezésnek, mert az emberi beszéd – mint a viselkedés része – nem ilyenfajta, hanem makro-szintű dolgok, események, viszonyok és folyamatok kifejezésére jött létre, és igazából csak erre alkalmas. A humán tudományok azonban egytől egyig emberi dolgokkal foglalkoznak: vagy az emberek ilyen vagy olyan viselkedésével, vagy pedig e viselkedésfajták produktumaival. Ezért eleve nem is számíthatunk arra, hogy itt mással találkozhatnánk, mint makro-szintű folyamatokkal, és elég valószínűtlen volna, hogy ezeket esetleg mikro-szinten kellene értelmeznünk. Makro-szintű maga az emberi viselkedés, de ennek produktumaival is ilyen viselkedés során kell az embereknek bánniuk. Itt minden emberre szabott, akárcsak a beszéd is mint a viselkedés szerves része. Ezért a humán tudományokban nem várható az, hogy az emberi nyelven való értelmezés lehetővé tétele végett olyan sajátos beszédbeli formákat kellene bevezetni a tudományos diskurzusba, mint egyes természettudományokban, hiszen a normális emberi beszéd minden tudományok között a humán tudományokban a legalkalmasabb arra, hogy vele a vizsgálat tárgyát a lehető legmegfelelőbb módon értelmezni lehessen.

A humán tudományok művelőiben mégis elég nagy a hajlamosság az absztrakciók és absztraktumok használatára. E gyakorlat meghonosodásában nem kis szerepet játszott az is, hogy e tudományok mindig is bizonyos kisebbségi érzéssel viseltettek a természettudományokkal szemben. A nyelvészetben is gyakran találkozunk annak bizonygatásával, hogy ez igenis tudomány (még ha nem kísérletezik is). A tudomány prototípusai mindig is a természettudományok voltak, ezért mintaképpen is szolgáltak a humán tudományok számára, és pedig nemcsak a módszeresség iránti igény, hanem a beszédmód tekintetében is. A nyelvész például mindig is irigykedve nézte egy kicsit a fizikus egzakt képleteit, és időnként maga is megpróbált valami azokhoz hasonló mutatós dolgot produkálni, noha ugyanazt a közönséges emberi beszéd eszközeivel sokszor érthetőbben és egyértelműbben tudta volna elmondani. Az absztrakciók és absztraktumok használatát pedig a humán tudományokban leggyakrabban nem annyira az indokolja, hogy ezek nélkül itt nem lehetne megenni, hanem inkább az, hogy ezek bizonyos mentalitás szerint a tudományosságnak amolyan „státusszimbólumai”, noha sokszor csak a nyelvi csapdák számát növelik.

Mint humán tudományra, a nyelvészetre is állnak mindezek. A nyelvészetben azonban sajátos problémákkal is szembe kell néznünk. Itt ugyanis nemcsak annyi történt, hogy a nyelvészek emberek helyett egy absztraktumot vizsgáltak – mégpedig vagy általánosan **a nyelvet**, vagy egyedi módon, de szintén absztraktumként mondjuk **a magyar nyelvet** –, programszerűen ezt tekintve a tudomány igazi feladatának, hanem ezt eddig többször is elméletük kiindulópontjává tették, ennek szükséges és hasznos voltát elméletileg is megindokolták, és módszereken is igyekeztek ehhez tartani magukat. Jobban fel lévén tehát építve az absztraktum elmélete, itt talán többet kell majd lebontanunk valamivel, mint más humán tudományokban. Ráadásul ezek nagy hatású elméletek lévén, egész iskolák munkáját határozták meg.

A helyzet azonban még ennél is komplikáltabb valamivel, mert minden eddigi nyelvészeti irányzat egyetlen elmélet keretében próbálta értelmezni azt is, ami az emberek tényleges viselkedése, azaz beszéd és megértés közben történik (a fejükben), és azt is, amit ők beszéd közben létrehoznak mint produktumot, az pedig, hogy ezeket nem célszerű (sőt nem is lehet) egyetlen modell keretében leírni, fel sem igen merült, ha meg talán igen, akkor ez nem két külön vizsgálati tárgy, hanem az elmélet és a módszer közötti különbség problémájának látszott. Az **elméletek** ugyanis általában **pszichológista** terminusokban fogalmazódtak meg, ezek tehát csakis annak lehetnének az elméletei, ahogyan az emberek beszélnek (hogy jók-e ezek az elméletek, vagy nem, az más kérdés), a vizsgálati **módszerek** azonban arról szólnak, hogyan írhatja le a nyelvész a beszéd **produktumát**, illetve hogyan, milyen fogalmakat bevezetve és milyen eljárásokat alkalmazva magyarázhatja meg eredményesen az ebben megfigyelhető összefüggéseket. A kettő azonban nem válik világosan külön sehol mint **két** különböző vizsgálati tárgy, amelyek mindegyike sajátos elméletet és kutatási módszert igényel, így a nyelvtudomány tárgya egységes valaminek látszik. Ebben is nagy szerepe van annak, hogy a nyelvészek a nyelvtudomány tárgyát a nyelvben (mint absztraktumban) jelölték meg, hiszen ha nem így mondták volna, a különbség talán magától is észrevehetővé válhatott volna.

A következőkben tehát azt kell aprólékosabban megnéznünk, mit tehet majd a nyelvész, ha vizsgálatának tárgyát újradefiniálja: milyen problémákkal kell szembenéznie, mi az, ami szinte magától eltűnik a meglevő problémák közül, és milyen előnyei és új lehetőségei származhatnak a tárgy újradefiniálásából, hogy aztán majd a második részben azt is meg tudjuk vizsgálni, hogyan lehet fonológiát írni a közben levonható tanulságok figyelembevételével.

1. A beszédtevékenység nyelvészete és a beszédmű nyelvészete

Ezt a megkülönböztetést (dichotómiát) először egyetemi szakdolgozatomban vezettem be (Szilágyi 1972. 9–11). Akkor még a *beszédtevékenység*, illetve a *szöveg* nyelvészetéről beszéltem. Öt évvel később, amikor *Világunk, a nyelv* c. könyvem írtam, ismét kénytelen voltam elkülöníteni a kettőt, de valamilyen, ma már számomra is érthetetlen okból az a szerencsétlen ötletem támadt, hogy átkereszteljem őket, így ebben a könyvben ezek mint *nyelv* és *nyelvhasználat* szerepelnek (Szilágyi 1978. 100–108). (A *szöveg* név már korábban sem nagyon tetszett nekem, mert ha azt mondom: „a szöveg nyelvészete”, azt könnyen össze lehet tévesztetni a szövegnyelvészettel, pedig itt egészen másról van szó. Ez volt az egyik oka a műszóhasználatbeli újításnak, de mivel nagyon rosszul sikerült, ennek némi – nem is jelentéktelen – tartalmi következményei is lettek, ezekre később térek majd ki.) A kérdés akkor került megint elő, noha csak érintőlegesen, mikor egy középiskolásoknak szánt nyelvtankönyvön dolgoztam, ebben sajnos megint a *szöveg* terminushoz tértem vissza,² a *beszédtevékenység* helyett viszont az adott kontextusban könnyebben érthetőnek (illetve nehezebben félreérthetőnek) találtam a *nyelvismertet*-ét, itt ezek jelennek meg (Szilágyi 1980. 11–13); maga a különbségtétel szükségessége itt érthető okokból nincs részletesen kifejtve.

A beszédmű, illetve a beszédtevékenység nyelvészetének megkülönböztetése tehát nem egészen új keletű dolog, meg kell azonban mondanom, hogy a belőle adódó legfontosabb következményeket jó ideig valójában magam sem ismertem fel, le sem vonhattam tehát. Erre most fog először sor kerülni. A dolog történetéhez tartozik még, hogy annak idején, 1972-ben igazából csak azért találtam ki ezt a megkülönböztetést (és azért kellett nekem kitalálnom, mert ez nem azonos sem a *langue/parole*, sem pedig a kompetencia/performancia kettősséggel), hogy minél elegánsabban tudhassak megszabadulni a fonológiai és grammatikai leírásban léptenyomon felbukkanó olyanfajta érvelésektől, amelyek egy-egy kérdést (mint például a kötőhangzó-vitát) a nyelvérzékre való hivatkozással próbálnak eldönteni. Ennek használhatatlanságára ugyan már az is ráébredszetheti az embert, hogy a különböző szerzők olykor egymással

² Azért sajnos, mert ezt aztán többen csakugyan félre is értették a fentebb jelzett módon, és ez csakis az én hibámból történt: hiszen ha én ott a nem megfelelő műszóválasztás következtében a maga helyén szövegtípusokról voltam kénytelen beszélni, akkor ezen csakugyan nehéz lett volna nem szövegtani értelemben vett szövegtípust érteni. Pedig én ott nem gondoltam ilyesmire: a szövegen valójában azt értettem, amit itt majd beszédműnek fogok nevezni, ezért nemcsak azt hívtam így, ami szövegtani értelemben is igazi, teljes szövegnek minősülne, hanem a teljes szövegből kiemelt, rövid szövegdarabokat is. Nekem tudniillik eszem ágában sem volt ott valamiféle szövegtani tipológiát felállítani, hanem az volt mögöttem, hogy nagy bajba kerültem: el kellett volna magyaráznom az elmagyarázhatatlant. Különböző próbálkozások után végül arra gondoltam, hogy ha a beszéd konkrét produktumait, a beszédműveket osztályozom és jellemzem, azt a középiskolások sokkal könnyebben meg tudják érteni, mint ha azzal kísérletezem, hogy érthetővé tegyem számukra, hogyan lehetséges az, hogy az egy magyar **nyelven** belül tulajdonképpen tucatnyi **nyelvet** kell megkülönböztetni – hivatalos nyelv, szaknyelv, diáknyelv stb. –, hiszen ezt még én sem tudom felfogni, nemhogy ők, mert ez sokkal komplikáltabb, mint a Szentháromság teológiai problémája. (Ebben az esetben ugyanis egy absztraktumon belül kellene rész-absztraktumokat elkülöníteni, de úgy, hogy azok közben a nagyobb egészre jellemző tulajdonságokat is tartalmazzák.) Emellett olyan előnye is lett annak, hogy így jártam el, hogy a beszéd kommunikációs funkcióit is ugyanilyen alapon tudtam bemutatni. (Az is igaz persze, hogy ha valaki szövegtani értelemben vett szövegtipológiát látott abban, ami ott van, akkor sem tévedett nagyot, hiszen a beszédművek ilyen osztályozása sok tekintetben átfedi vagy átfedheti a szövegtanit, esetleg alapja lehet annak.)

homlokegyenest ellenkező nézeteket próbálnak vele alátámasztani, az itt tárgyalt dichotómia bevezetésével azonban elvi alapon lehetett kizárni magát az ilyenfajta érvelést. Később kiderült, hogy a kétfajta nyelvészet elkülönítésének ennél sokkal nagyobb haszna is van, mivel jó értelmezési keretet nyújthat a különböző szempontú leírásokhoz és modellekhez, lehetővé téve, hogy különböző természetű dolgokat ne mossunk egybe, illetve hogy eredményeinket ne értelmezzük félre, amint az enélkül könnyen megtörténhet.

Miről is van szó? Ismert dolog, hogy mikor két ember beszélget, az ilyen folyamatnak három fő összetevőjét lehet elkülöníteni, mégpedig: (1) a beszédmű **létrehozása**, (2) maga a **beszédmű**, mely a beszélő és a hallgató (vagy még pontosabban: a beszélő ajka és a hallgató füle) között – tehát hozzájuk képest a „külvilágban” – regisztrálható, és (3) a beszédmű **megértése**. (A műszóhasználatban jegyzem meg, hogy a *beszédmű* mint műszó talán még mindig nem a legjobb erre a célra, mivel valamilyen tudatosan „mű”-vé szerkesztett szövegre emlékezteti az embert. Mégis ennél maradok, mert a szakirodalomban ez a műszó ilyen értelemben már használatban van. A *korpusz*-t azért nem szeretem, mert az meg azt sugallaná, hogy a beszédmű vizsgálata során okvetlenül valami jól körülhatárolható valóságos, kész beszédmű-gyűjteményt elemzünk, pedig nem egészen erről van szó. Lehet, hogy akkor lenne a legkönnyebb dolgunk, ha a humboldti, végeredményben nagyon hasonló értelmű megnevezéseket vennénk át a *beszédmű* és a *beszédtévékenység* helyett: *ergon* és *energeia*.) Az (1) és a (3) mindig, természete szerint feltételez egy beszélőt, illetve egy hallgatót: tulajdonképpen ró-luk kettejük-ről van szó olyankor, mikor ezeket vizsgáljuk, arról, hogy amit beszéd közben tesznek, azt **hogyan** csinálják, vagy még pontosabban: honnan **tudják** ők, hogy amit csinálnak, azt **hogyan** kell csinálni, hogy mit csinálhatnak egyáltalán, és mit nem. Ezt a **tudásukat** vizsgáljuk tehát mint működő rendszert. A közbülső összetevőt viszont, a beszédművet, bár ez létét és szerkezetét tekintve mindig a beszélő (és hallgató) beszédtévékenységének függvénye és következménye, el tudjuk választani a beszélőtől és hallgatótól, és mint ilyet külön is vizsgálhatjuk.

Ennek megfelelően a nyelvtudománynak is két, **viszonylag** önálló fajtája lehetséges. Ezeket a kutatás tárgyának megjelölése révén tudjuk a legvilágosabban meghatározni. Az egyik a **beszédtévékenység nyelvésze**, amely a beszédmű létrehozásának és/vagy megértésének folyamatával foglalkozik, így szoros kapcsolatban van a pszichológiával, pszicho- és neurolingvisztikával, a kognitív tudományokkal és más hasonló tudományágakkal. A nyelvtudomány másik fajtája a **beszédmű nyelvésze**, amelynek tárgya a hangokban vagy betűkben megjelenő beszédmű, a kész termék, célja pedig a beszédmű belső összefüggéseinek, viszonyainak azonosítása és explicitté tétele, ami aztán lehetővé teszi azt is, hogy pontosan megjósolhassuk, mi az, ami az adott nyelvű beszédművekben nagy valószínűséggel várható, mi az, aminek elég valószínűtlen a megjelenése, illetve az, ami teljességgel ki van zárva. Mint kutatási tárgy a beszédmű természetesen nem okvetlenül egy bizonyos egyedi, bizonyos helyen és időben ténylegesen elhangzott beszédművet jelent (bár ez is megtörténhet), hanem az adott nyelvű beszélők szabályai alapján létrehozott, illetve létrehozható beszédművek összességét. (Vizsgálni természetesen csak azt tudjuk, ami már létre van hozva, de ezek alapján meg tudjuk mondani aztán azt is, hogy milyen lesz az, ami az adott nyelven egyáltalán létrehozható.) A beszédmű nyelvésze természetesen nem építheti be modelljébe sem a különböző pszichológiai folyamatokkal, sem pedig a beszélő nyelvérzékével (vagy implicit nyelvtudásával) kapcsolatos tényeket, mert ezzel meghaladná saját kutatási területét, és átlépne a beszédtévékenység nyelvészetébe, amely pedig a beszédmű nyelvészetétől mind tárgyában, mind módszerében igencsak különbözik.

A beszédmű nyelvésze esetében tehát lényegében az történik, hogy a beszédművet egyszerűen kimetsszük a közlési folyamat egészéből, és önálló vizsgálat tárgyává tesszük mint a

beszéd kész termékét. Az a fonológiai leírási módszer, amelyet a második részben fogok körvonalazni, egyértelműen és programszerűen beszédmű-fonológiai lesz.

Bár jól tudom, hogy ezzel a módszertani törekvéssel – mármint hogy e dolgozat második részében beszédmű-nyelvészettel szeretnék foglalkozni – szembemegyek a mai legtekintélyesebb nyelvészeti irányzatokkal (elsősorban természetesen a generatív grammatikával, következésképpen az ennek eredeti vagy továbbfejlesztett elméleti keretében kidolgozott fonológiai elméletekkel is, ezek szemszögéből ugyanis ez első látásra egyenesen visszalépésnek tűnhet, de a kognitív nyelvészet felől nézve sem látszhat nagyon korszerűnek), mégsem tehetem meg, hogy ne így járjak el, még ha ebből előreláthatólag nem kevés kellemetlenségem fog is származni. Hogy félre ne értse valaki, rögtön megjegyzem, hogy itt nem a más véleményt vallókkal támadható nézeteltérésekre gondolok, hiszen az természetes, enélkül nincs is tudomány, hanem arra, hogy ezekkel a szigorú megkötésekkel tulajdonképpen saját helyzetemet nehezítem meg, olyannyira, hogy helyenként talán nem is tudok majd úgy megoldani egyes problémákat, hogy közben az előre leszögezett elvek ellen ne vétsek, de hát itt éppen az ilyen esetek lesznek a legtanulságosabbak, ha lesznek, mert ezek alapján lehet aztán még pontosabbá tenni a terminusokat és finomítani a módszert (vagy netán végképp elvetni – hiszen ez sem volna példátlan dolog a tudományban).

Ha az ember programszerűen beszédmű-nyelvészetet művel, akkor a generatív grammatikával elvileg nem volna szabad ellenkezésbe kerülnie, hiszen ha ez, mint programja szerint állítja magáról, csakugyan a beszélő és hallgató nyelvi kompetenciáját modellálja, azaz beszédtevékenység-grammatika, akkor a kettőnek nincsen is egymással találkozása. Csakhogy a gyakorlat nem mindig szokott megfelelni a programnak: valójában a generatív grammatika (illetve ezen belül a generatív vagy az abból kinőtt többféle fonológia) bajosan válna be annak, aminek művelői hiszik és mondják. (Igaz, beszédmű-nyelvészetnek sem egykönnyen.) Chomsky eredeti célja kétségtelenül az volt, hogy a hús-vér emberek fejében valamilyen módon ott levő, a beszédet és megértést lehetővé tevő és vezérlő implicit nyelvtudás dinamikus modelljét szerkessze meg, az eredmény azonban véleményem szerint valami egészen más lett; a kérdés részleteire később térek majd ki.³

Éppen az ilyen félreértések elkerülése végett látom nagyon fontosnak, hogy a beszédmű, illetve a beszédtevékenység nyelvészetét gondosan különböztessük meg egymástól, alaposan vizsgáljuk meg egymáshoz való viszonyukat, és vonjuk le az ebből adódó módszertani konzekvenciákat is.

Mivel elég általános vélemény, hogy a nyelvésznek a nyelv vizsgálatával kell foglalkoznia, célszerűnek tűnhetne először is azt tisztáznunk, mit is kellene értenünk tulajdonképpen a *nyelv* terminuson egyrészt a beszédtevékenység, másrészt meg a beszédmű nyelvészetében, vagy egyáltalán: használhatjuk-e mind a kettőben (vagy legalább az egyikben)? Ha ugyanis a beszédművet módszertani megfontolásból kiemeljük a beszédfolyamatból, és mint illet tesszük vizsgálat tárgyává, még az is kérdésessé válik, hogy lehet-e vajon egyáltalán nyelvről beszélni a beszédműről szólva, vagy pedig a beszédmű csupán olyan végterméke a beszélésnek, amelyben nyelv „mint olyan” nincs is, hiszen úgyszólván „kilúgoztuk belőle” azzal, hogy a beszédtevékenységtől elválasztottuk. Ha meg nincs benne nyelv, akkor mit tudhat rajta egyáltalán vizsgálni a nyelvész?

³ Chomsky munkásságának más értelemben vett értékét és hasznát természetesen nem vitatom: Kolumbusz felfedezésének értéken sem csökkent az semmit, hogy ő úgy járt-kelt Amerikában, hogy közben szentül meg volt róla győződve, hogy Indiában van, mert hogy ő tulajdonképpen oda indult, Amerika felfedezése pedig nem is szerepelt az úti programjában.

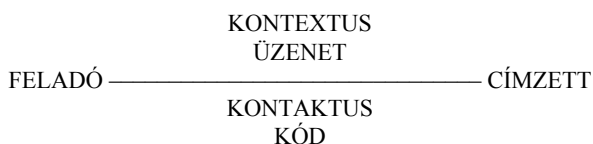
Ezt már csak azért is szóba kellett itt hoznom, mert az ilyenfajta kérdésfelvetés nemcsak a hagyományos pszichologista elméletekre, hanem a generatív grammatikai szemléletre is jellemző. Hiszen azzal, hogy a nyelviként felfogott folyamatok „helye” vagy „foglalata” gyanánt a generatív grammatika (klasszikus) elmélete az ideális beszélő/hallgató nyelvi kompetenciáját jelöli meg, magát a nyelvet voltaképpen – itteni felosztásunk értelmében – egyértelműen átutalja a beszédtevékenység területére. Ha viszont ez így van, akkor van-e még egyáltalán értelme a beszédmű önálló stúdiumként felfogott nyelvészetének?

Ezt most azzal is folytatni lehetne, amivel ilyenkor gyakran szoktuk, hogy tudniillik minden azon múlik, mit értünk nyelven. Így igaz, mégsem fogom így folytatni, mert akkor éppen az történné megint, amire a nyelvészeti szakirodalomban már úgyszólván sokkal több idézhető példa van, mint amennyire okvetlenül szükség volna, vagyis hogy egy elvi természetű problémát terminológiai csűrös-csavarással próbálnánk megoldani. Nagyon is telibe talált vele néhai Pais Dezső, mikor éppen egy ilyenfajta ügyeskedésre azt mondta, hogy a terminológia száraz pecázás. Ehelyett inkább rátérek előbb a beszédtevékenységre, majd a beszédmű nyelvészetének tárgyalására, ennek egyben meglesz az a haszna is, hogy e kétfajta nyelvészet egymáshoz való viszonyát is világosabban fogjuk látni. Az pedig, hogy mi lesz a nyelvvel – pontosabban, hogy mit vizsgál a nyelvész – az egyik, illetve a másik esetében, majd kiderül menet közben.

1.1. A beszédtevékenység nyelvészete

Beszédtevékenységen már eddig is azt értettük, és ezután is azt fogjuk érteni, amit a beszélő tesz beszéd közben, illetve a hallgató megértés közben, beleértve ebbe nemcsak azt, amit ténylegesen csinál adott esetben, hanem mindent, sőt inkább azt, amit ilyen relációiban egyáltalán csinálhat. Mielőtt bármi érdemlegeset is mondanánk a beszédtevékenységről és ennek nyelvészetéről, először is árnyaltabban kell felvázolnunk a beszéd folyamat közismert kommunikációelméleti modelljét, ugyanis ennek klasszikus formája csak nagyon korlátozott mértékben alkalmas arra, hogy annak alapján megfelelő módon megértsük a beszéd folyamat természetét.

A még mindig forgalomban levő, noha egyre kevésbé divatos modell – kisebb-nagyobb, de a lényegét nem érintő eltérésekkel – a következő (Jakobson 1969/1972. 216):

Más változatok ezek mellett feltüntetik például azt is, hogy az üzenet továbbításához egy csatornára is szükség van, amelyet mindig kisebb-nagyobb zaj jelenléte jellemez, illetve azt, hogy a címzett oldaláról folytonos visszacsatolás is van a beszélőhöz.⁴

⁴ E modell különböző változataival kapcsolatosan érdemesnek látszik megjegyezni, hogy eléggé meglepő rajtuk, hogy a kommunikációelmélet megszületése (1948) után készültek. A kommunikáció elméletét, mint tudjuk, eredetileg olyan élettelen berendezések működési elveit szem előtt tartva dolgozták ki, mint amilyen a távíró, telefon, rádió. Mivel ezek működésének modellje alkalmasnak látszott arra, hogy a beszédbeli kommunikációt is eszerint lehessen értelmezni, ez később elég általánossá is vált, ami bizonyos műszavak áthozatalával is együtt járt (*adó, vevő, kód, visszacsatolás* stb.). Karácsony Sándor azonban tíz évvel a kommunikációelmélet előtt jelentette meg lényegében kommunikációelméleti alapon

Ebben a formájában ez a modell sok mindenre jó, segítségével nagyon áttekinthetően le lehet írni például a nyelv különböző kommunikációs funkcióit, ahogy azt R. Jakobson is teszi. Számunkra azonban éppen azt nem szemlélteti eléggé, hogy mi a szerkezete magának a beszéd folyamatnak. Ezért most tüzetesen, aprólékosan végig kell gondolnunk, mi is történik valójában a nyelvi kommunikáció során.⁵

Ahhoz, hogy a kommunikáció létrejöjjön, szükség van először is egy **feladóra**, akitől az üzenet elindul, vagyis a nyelvi kommunikáció esetében egy **beszélő** emberre. Ez az ember azért tud beszélni, mert a fejében – mindegy, hol és milyen formában, ebbe most ne bonyolódjunk bele – van egy szabályrendszer, és ezt alkalmazva a szintén a fejében lévő, de más módon mások számára hozzáférhetetlen értelmi, érzelmi vagy akarati jellegű információkat olyan fizikai közegbe tudja áttenni, amelyet mások érzékszervi úton fel tudnak fogni, és abból megértik azt, amit a beszélő mond. A beszélő fejében lévő szabályrendszert sokszor a beszélő **nyelvismereteként** szoktuk emlegetni, de inkább ne tegyük ezt, mert félrevezető lehet. Ezen még az sem segít sokat, ha a *nyelvismeret* szó elé odatesszük, hogy *implicit*. Tudniillik itt nem ismeretről van szó, hanem olyan folyamatokról, amelyeket semmiféle ismerettel nem lehet helyettesíteni. (Másképpen: az ember **tud** ugyan beszélni, de ezt nem olyan értelemben **tudja**, mint ahogy például tudja, ki az államelnök, hanem olyanformán, ahogy **tud** biciklizni: igazából maga sem tudja, hogyan csinálja, el sem tudná magyarázni, de a gyakorlatban jól elboldogul mégis.) Célszerűbb most csak annyit mondani, hogy a beszélő használni tud egy kódot, és hogy ez a kód valamilyen formában ott van a fejében. (Ezt nem árt, ha jól megjegyezzük már itt: a kód „helye” a valóságos, hús-vér beszélő, illetve hallgató agya/elméje, másutt, ezen kívül pedig keresni sem érdemes. A „kollektív tudatot”, amelyet Saussure azért volt kénytelen beleszerkeszteni nyelvelméletébe, hogy valahol az ideális, *langue* nevű absztraktum is lakhassék, ha már van – I. Saussure 1916/1967. 127. –, azt hiszem, nyugodtan és minden kellemetlen következmény nélkül véglegesen elfelejthetjük. Ezzel máris kevesebb lett eggyel a reménytelenül megmagyarázhatatlan problémák száma.)

A nyelvi kommunikáció másik tényezője tehát a **kód**, amely mindazt együttesen tartalmazza, amire csak a beszélőnek szüksége lehet ahhoz, hogy az adott nyelven beszélni tudjon, és amelyet azért kell külön néven számon tartanunk, tehát bizonyos értelemben „elválasztanunk” a feladótól, mert az utóbbi névvel a beszélőt abban a minőségében nevezzük meg, mint aki elsősorban a fizikai közegbe kódolt mondanivaló **tartalmi** oldaláért felelős (tehát azért, hogy milyen értelmi, érzelmi vagy akarati jellegű információk – úgy is mondhatjuk: milyen hír – meg tudását teszi lehetővé a hallgató számára). A kód viszont a **formai** oldal meghatározója: a **mit?** kérdés a feladón múlik, a **hogyan?** a kódon. Más kérdés, hogy maga a kód is a beszélőnél van, hogy ő alkalmazza, illetve alkalmazkodik hozzá, ez itteni problémánk szempontjából kevésbé fontos. (Ezt a különválasztást azonban ne úgy képzeljük, hogy ezek most már minden

álló *Magyar nyelvtanát*, s az ő kiinduló analógiájának alapján nem az ilyen berendezések állnak, hanem „A vásár, ahová az emberek egymás kedvéért mennek” (Karácsony 1938. 1), vagyis az emberi interakciók egy sajátos helye. Ez aztán számos előnnyel is járt a „beszédbeli érintkezés” folyamatainak értelmezése szempontjából.

⁵ Lehet, hogy ez csupán közismert dolgok fölösleges ismétlésének fog tűnni, magam azért ragaszkodom hozzá mégis, mert az a tapasztalatom, hogy a tudományos kutatásban néha azért bonyolódunk bele szinte kilátástalan értelmezésekbe, mert az elején restelljük rögzíteni – egész pontosan: **leírni, papírra vetni** – az egyszerű banalitásoknak tetsző evidenciákat, később pedig éppen emiatt egyszerűen szem elől tévesztjük őket, elfelejtkezünk róluk, holott az értelmezés kulcsa sokszor ezekben van.

szempontból teljesen függetlenek is egymástól, hiszen az ember ugyanazzal az eszével alkalmazza a kód szabályait is, mint amelyekkel gondol is valamit.)

Ez a kód tehát, amelyről itt szó van, a feladó fejében van valamilyen módon. De nem úgy van ott, hogy azt bármilyen módszerrel vagy eljárással közvetlenül meg lehetne figyelni. Ott még a legfinomabb műszerekkel sem lát az ember egyebet, csak idegsejteket, amelyek rendkívül bonyolult módon kapcsolódnak össze egymással. Ma már van ugyan lehetőség arra is, hogy megfigyeljük, mi történik az idegsejtekkel akkor, ha egy-egy szót kimondunk vagy megértünk, az agy melyik területén kezd tüzelní bizonyos csoportjuk (s az ilyen megfigyelések a nyelvész számára is nagyon érdekesek és fontosak lehetnek bizonyos kérdéseinek eldöntéséhez), de arra a belátható jövőben nem számíthatunk, hogy ilyenfajta megfigyelések alapján és ilyen terminusokban az egész kódot le lehetne írni, de még ha le lehetne is, az a nyelvész számára nem volna praktikus, sőt alighanem teljesen hasznavehetetlen, mert érthetetlen volna. (Számítógépes analógiával élve: a számítógépet a legapróbb részleteiig szétszedhetjük, mégsem fogunk ott soha programot megfigyelni. Amit látunk belőle, az a hardver. A program pedig a szoftverhez tartozik, ahhoz a logikai rendszerhez, amelyen a működés hogyanja múlik. Még ha működés közben próbálnánk is megfigyelni a számítógépet, akkor is legfeljebb csak azt figyelhetnénk meg, és azt rögzíthetnénk folyamatosan, hogy a merevlemez melyik pontjáról milyenfajta mágneses hatás éri a leolvasó egységet, de az ilyen adatok alapján bajosan lehetne rekonstruálni a szoftvert, a program logikai rendszerét is.) A nyelvészt, mikor a kódot akarja leírni, nem az idegsejtek kisülése és a közöttük levő kapcsolatok aktiválódása érdekli közvetlenül, hanem az, ami mindezek eredményeképpen lehetségessé válik éppen olyankor, mikor az ember beszél: az agy célfunkcionális működése beszéd közben, de akkor sem az, hogy maga a működés hogyan valósul meg ténylegesen, hanem e többé-kevésbé szigorú feltételeknek eleget tevő működés hogyanja, vagyis a logikai szerkezete, amit ő a legvilágosabban szabályok formájában tudhat emberi nyelven leírni. Amögött pedig, hogy egyáltalán ilyesmire vállalkozik, az a plauzibilis hipotézis áll (hiszen a beszéd eredményességének feltétele az, hogy így legyen), hogy az agy ilyenkor nem véletlenszerűen, hanem mindig a szükségnek és az elérendő célnak megfelelő módon működik. Mikor tehát kódról beszélünk, akkor azt a logikai rendszert értjük rajta, amely az idegsejtek kapcsolathálózatának szerkezetébe és e hálózat szerkezetétől függő mindenkori működésébe van valamilyen módon „beleszerkesztve”, és amelynek következtében a beszédhez szükséges specifikus működés vezérelt folyamat lesz. Mivel bennünket éppen e vezérlés szerkezete és módja érdekel, ennek modelljét explicit módon megfogalmazott szabályokból építhetjük fel, noha úgy, ahogyan mi leírjuk, nem figyelhető meg közvetlenül az agyban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy modellünknek nincs is valóságosan létező alapja vagy háttere. Van, de azt a mi modellünk nem valami pontos másolatként fogja tükrözni, hanem – szerencsés esetben – a szerkezetét fogja egészen más közegben leképezni (vagy ha nem is mindjárt azt, de legalább valami ahhoz hasonlót).

A kód vizsgálata nemcsak azért olyan nehéz dolog, mert közvetlenül teljességgel hozzáférhetetlen, hanem azért is, mert mint olyan nem kommunikálható, éppen mert nem ismeret jellegű. Hogy milyen lehet szerkezetében ez a kód, arra csak közvetve, részben a közvetlenül megfigyelhető végeredmékből, részben pedig a kód gyermekkori kialakulása folyamatának, illetve különböző működési zavarainak megfigyeléséből tudhatunk meg bármit is.⁶ Ezek mellett segítségünkre lehet még a nyelvi változások bizonyos fajtáinak figyelmes elemzése is.

⁶ Szándékosan áll itt a *kialakulása*, nem pedig az *elsajátítása*; gondolom, a kettő szemléletbeli különbsége nyilvánvaló: az *elsajátítás* csak akkor volna helyénvaló, ha a kód önállóan, közvetlenül kommunikálható módon, hogy úgy mondjam, valamiféle „tananyagként”, megtanulandó ismeretként megvolna

Mit mondhatunk mégis igen nagy valószínűséggel erről a kódról? Mivel arra kell képessé tennie a beszélőt, hogy véges számú elemből gyakorlatilag végtelen számú és változatosságú beszédművet hozzon létre, és pedig legtöbbször olyanokat, amelyeket addig még sohasem volt alkalma másoktól hallani, ez a kód biztosan nem működhetne eredményesen, ha csupán a hosszú távú memóriában tárolt beszédsszekvenciák egyszerű reprodukálására volna alkalmas. Ugyanakkor az sem volna lehetséges, hogy a beszélő mindent maga állítson elő, önállóan, másokkal való előzetes egyeztetés nélkül, hiszen azt senki sem tudhatná megérteni. A kód tehát szükségképpen két részből kell hogy álljon: egyrészt tartalmaznia kell a kódhoz tartozó hosszú távú memóriában tárolt, a beszédhez készen felhasználható, véges számú elemek állományát, amelyből bármikor előhívható éppen az, amelyre a mondanivaló kommunikálása végett szükség van (és már itt sem csak az illető elem sajátos hangzáskonfigurációját kell tárolni, hanem bizonyos hozzárendelt szabályokat és jellemzőket is, amelyek lehetővé teszik az illető elem szükségesnek megfelelő kiválasztását, illetve annak eldöntését, hogy a mondatban mire lehet azt majd felhasználni), másrészt egy olyan szabályrendszert, amellyel a memóriában tárolt és aktuálisan felhasználásra kerülő elemeket a mondanivalónak megfelelően hallás útján hozzáférhető közegbe leképezve mások számára megfejthető, megérthető formába lehet rendezni. Ezt a két részt pedig úgy képzeljük el, mint ami szerves és osztatlan egységet alkot, nincsen eleve megkülönböztetve egymástól, csak mi különítjük el őket a könnyebb érthetőség végett. (Helyesen pedig akkor járunk el, ha erről a későbbiekben sem feledkezünk meg.) Nyilvánvaló – épp az imént mondottak alapján –, hogy ez a szabályrendszer csakis működő (dinamikus) rendszer lehet, arról azonban, hogy milyen és miféle elvek szerint működik, egyelőre elég keveset tudunk. A kommunikáció eredményessége láttán annyit mindenesetre biztosan állíthatunk róla, hogy bármilyen elvek szerint működik is, meglehetősen célfunkcionális és hatékony.

A kód tehát a beszédhez szükséges elemkészlet és szabályrendszer együttes, szervesen összetartozó egésze. A készlet összegyűjtött mennyiséget, összességet, értelemszerűen véges, de nem egyszer s mindenkorra adott vagy lezárt állományt jelent: ez a készlet bővíthet a kód kialakulása, illetve szegényedhet a kód (kóros) leépülése során, de különben is állandó változásnak van kitéve az emberélet folyamán, új elemek jelennek meg benne, mások kihullanak. Ennek azonban csak az illető (egyéni) kód **története** szempontjából van jelentősége, a kód **működését** illetően nincs: működés közben csakis a pillanatnyilag hozzáférhető készlettel lehet bánni.⁷ A kód másik összetevőjét **szabályrendszernek** képzeljük, ez azonban hipotézis ma-

már valahol, s a beszélni tanuló ezt onnan egyszerű befogadóként elsajátíthatná. Márpedig nyilvánvaló, hogy ez nincs így, már csak azért sem, mert más beszélők kódja is mint olyan kommunikálhatatlan.

⁷ Teljesen más, mert más természetű kérdés, hogy a beszélőnek lehetnek tudatos reprezentációi saját kódjának, illetve a környezetében élő emberek kódjának változásairól, sőt általában vannak is. Tudhatja például, hogy a *nem igazán* kifejezést (pl.: *Ez engem nem igazán érdekel*) ő régebben sohasem használta, sőt igen fűrésállotta, mikor először találkozott vele, de mostanában egyre gyakrabban kapja rajta magát (miután kimondta), hogy ő is él már vele. Vagy hogy gyermekkorában még úgy mondta, most meg másképp. Kódjának elemkészlete nyilván az a szó is beletartozik, amelyet csak gyermekkorában használt, de ezt mi nem annak alapján tudjuk megállapítani, hogy ő emlékszik-e arra, hogyan mondta annak idején, vagy sem (hiszen ez nem a kód, hanem a kódról való tudás része), hanem annak alapján, hogy ha már nem használja is a szót, másoktól hallva még minden nehézség nélkül megérti. – A kódhasználat és a kódról való tudás elkülönítése könnyen valami tudományoskodó szörszálhasogatásnak tűnhet, pedig pszicholingvisztikai adataink vannak rá, hogy ezt a kettőt igenis meg kell különböztetni. Afáziás esetekben előfordul, hogy például a *kanál* szót kétségbeesve kereső beteg egyszer azt mondja: „Na nézze, már megint nem tudom kimondani azt, hogy *kanál*.” A kódhasználat tehát sérült, de a kódról való (bizonyos értelemben metanyelvi) tudás nem. Csakhogy ő ezzel a **saját** kódjáról való tudással semmit sem ér, a be-

rad mindaddig, amíg a kódról többet meg nem tudunk. Ezt a hipotézist azonban nagyon is valószínűvé teszi az, amit a szabályok dinamikus voltáról mondtunk, nehéz lenne ugyanis elképzelni, hogy az együttesen egyazon neurális kapcsolathálózat szerkezetét leképező, egymáshoz hasonló természetű dinamikus szabályok ne alkotnának egyszersmind rendszert is. Ezt már csak az agyműködés ökonómiája alapján is feltételezni lehet.

A feladó tehát a kód alkalmazása révén mások számára hallható közegbe, egy hangfolyamba képezi le közlendő – és más módon közölhetetlen – mondanivalóját. Ez a beszélés végterméke, a **beszédmű**. Erre még visszatérünk, itt csak annyit kell elmondani róla, hogy formája szerint alkalmas kell legyen arra, hogy arra való szabályok alkalmazásával a beleszerkesztett hírt rekonstruálni lehessen, lehetőleg változatlanul, minél kevesebb torzítással. Ez nem mindig szokott százszázalékosan sikerülni, ami bizonyos következtetések levonását teszi majd számunkra lehetővé.

A nyelvi kommunikáció negyedik tényezője a **címzett** vagy **hallgató**: egy másik ember, aki felfogja és megérti a beszédművet, annak alapján rekonstruálja magában azt a hírt, amelynek közlése végett az egész beszélés történik, amely tehát a megértés után az ő fejében is ott lesz. Részesévé válik ő is annak, ami eredendően a beszélő fejében fogant meg, ennek következtében módosul az állapota és a viselkedése: változnak vagy gazdagodnak az ismeretei, tudomást szerez a beszélő érzelmeiről, akaratáról, s ha nem esik nagyon nehezebbre, még a viselkedését is hozzáigazítja a beszélő kívánságához. Ez a közössé tett információ, valamint a közössé válásának tudata sajátos kapcsolatot teremt a két ember között. Mennél gazdagabb és gyakoribb az információk közössé tétele, ez a kapcsolat annál szorosabbra fűződik.

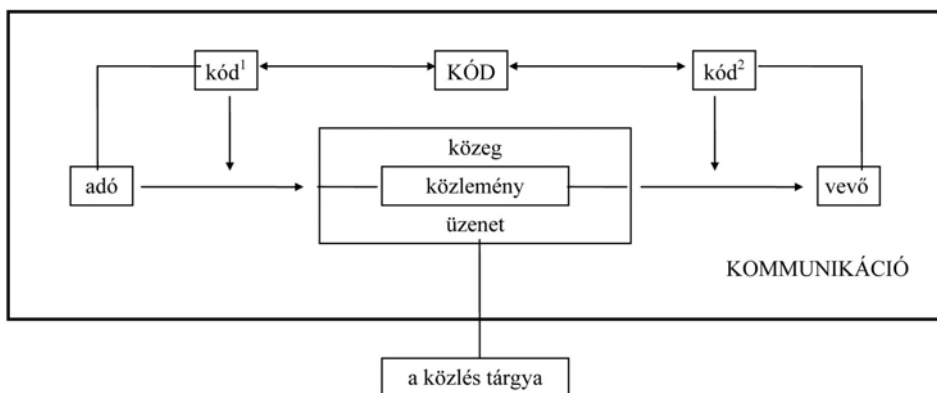
Ahhoz, hogy a kommunikáció eredményes legyen, a hallgatónak képesnek kell lennie arra, hogy a beszédmű alapján rekonstruálni tudja az abba beleszerkesztett hírt. Semmi más támpontja nincs ehhez, csak a beszédmű formai jegyei. A formába kódolt hír megértéséhez neki is szüksége van egy kódra, ez az ő fejében levő kód azonban, amely a megértést teszi lehetővé számára, közvetlenül ugyanúgy megfigyelhetetlen, és ugyanúgy kommunikálhatatlan, akárcsak a beszélőé. Ennek szerkezetére is csupán következtetni tudunk. Ellentétben azonban azzal, amit a nyelvi kommunikáció túlságosan is leegyszerűsített modelljei sugallanak, nem tarthatjuk magától értetődőnek azt a feltételezést, hogy a beszélő és a hallgató (pontosabban a beszélés és a megértés) kódja ugyanaz vagy legalábbis nagyon hasonló volna. Lehet, hogy ezek hasonlítanak egymásra, ám hogy mennyire, arról mindaddig semmit sem mondhatunk, amíg alig tudunk valamit akár az egyik, akár a másik szerkezetéről. Célszerű lesz tehát ezeket a kódokat már csak a rendtartás végett is megkülönböztetnünk egymástól: a **B-kód** lesz a beszélő kódja, a **H-kód** pedig a hallgatóé. A kettő különbsége nem egyszerűen olyan értelemben veendő, hogy „si duo faciunt idem, non est idem”: nem arról van itt szó, hogy az egyik ember nem éppen ugyanolyan kód alapján beszél, mint a másik (bár ez is teljesen plauzibilis), hanem arról, hogy a B-kód a beszédmű **létrehozására**, a H-kód pedig a **megértésére** való (egyébre meg nem is igen alkalmas).

Eddig eljutva meg kell állapítanunk, hogy bizonyos mértékben máris a pontatlanság bűnébe estünk a nyelvi kommunikáció klasszikusnak számító modelljének ismertetése közben. Itt

szédhez nem erre van szüksége, hanem a kódra. (Ezért is hiú ábránd azt hinni, hogy ha valakinek sok grammatikát tanítunk, attól jobban tud majd beszélni. Hiszen a tankönyvbeli grammatika ráadásul még csak nem is a kódról, hanem a kód elméletéről való tudás. Ha tehát **csak ezért** akarunk neki nyelvtant tanítani, akkor kárnak pocékolgatjuk vele az időt. Annak viszont igenis megvolna nemcsak az értelme, hanem a haszna is, hogy ehelyett inkább a **mások** kódjáról való tudását gyarapítsuk, mert, mint látni fogjuk, ezt a tudását az ember beszéd közben is felhasználja.)

ugyanis mi már két különböző kódról beszélünk, holott a klasszikus modellben csak egy szerepel, azt sugallva, hogy ez az egyazon kód tartozik mind a feladóhoz, mind a címzetthez. Mire észrevettük, mi itt egy ettől kissé eltérő eredményre jutottunk.

A dolog történetéhez hozzátartozik, hogy én valami hasonlót már régebben is megpróbáltam, de az értelmezés pontosabbá tételének az az akkor még kellőképpen végig nem gondolt kísérlete elég felemásra sikeredett. Fentebb már említett középiskolai nyelvtankönyvemben a nyelvi kommunikáció szerkezetét a következőképpen ábrázoltam (Szilágyi 1980. 13):

A *kód¹* és *kód²* jelentése elég világos, a *KÓD* és az idézett helyen hozzá fűzött magyarázat azonban annál kevésbé. Az még csak rendben volna, ha nem is egészen, hogy a 12. oldalon azt írom: „A *kód¹* az adó kódismeretét (a beszélő nyelvismeretét) jelenti, azt a szabályismeretet, amelynek révén az adó értelmes, szabályos közleményt tud létrehozni. A *kód²* a vevő kódismerete (a hallgató nyelvismerete), amelynek alapján a vevő megérti a közleményt.” Csakhogy ez a következőképpen folytatódik: „A *KÓD* pedig az az elem- és szabálykészlet, amelyből és amely szerint a közlemény felépül, létrejön, megszerveződik, s amely ezáltal jellemzője az illető közleménynek.” A 13. oldalon aztán ez az elég homályos dolog elszomorítóan egyértelművé válik, ott ugyanis vastag betűkkel a következő állítás olvasható: „A *KÓD* a szövegben megnyilvánuló nyelvi rendszer [...]”. Hát ez bizony elég nagy butaság volt, csodálom is, hogy mindaddig senki sem verte el érte rajtam a port. Én ugyanis itt a *KÓD*-ot egy furcsa manőverrel áthelyeztem a beszédmű oldalára, pontosabban: *KÓD*-nak neveztem olyasmit, amiről egyébként kell is, meg érdemes is beszélni, de azt mindennek lehet nevezni, csak éppen kódnak nem. (Még csupa nagybetűvel sem.) Oda, mint majd látni fogjuk, azt kellett volna inkább írni, hogy *REND*, és egy vonallal összekapcsolni a közeggel.

A B-kód és a H-kód különböző voltának feltételezését elég jól indokolja maga az a körülmény, hogy ez a kettő más-más (sőt más-másfajta!) feladatoknak kell hogy megfeleljen. A beszédmű létrehozása, illetve megértése egymáshoz képest annyira más jellegű folyamat – gondoljunk most a sok közül csupán arra, mennyire más például a beszédműbeli szövegkörnyezet jelentősége a beszéd, mint a megértés közben! –, hogy nagyon nehéz volna a H-kódot egyszerűen a B-kód fordított irányú alkalmazásaként elképzelni. Valószínű, hogy ez a kettő összefügg egymással (sőt egyenesen az valószínűtlen, hogy ne fűggenek össze, hiszen mindkettő egyazon agy működése, és mindkettő a beszéd közben való viselkedéshez tartozik), de hogy

milyen módon, milyen strukturális vonásokban, milyen kapcsolatokon és lehetséges átfedéseken keresztül, arról egyelőre jobb, ha nem mondunk sokat, mert esetleg többet találunk mondani, mint amennyit most még szabad volna, és abból baj lehet később, hanem az egész kérdést a tudósok ezután megoldandó – és nem kis kihívást jelentő – problémái közé soroljuk, e kétféle kód szerkezeti leírásának feladatával együtt. Annyit mindenesetre feltételezhetünk, hogy egyazon ember B-kódjának és H-kódjának közös elemkészlete lehet (most elsősorban a szótárra gondolok itt), amelyhez mind a beszéd, mind a megértés műveleteivel hozzá lehet férni, hiszen egyrészt nagy pazarlás lenne két példányban is tárolni egy ekkora szótárt,⁸ másrészt meg tudjuk, hogy az például nem szokott előfordulni – vagy legalábbis nem jellemző –, hogy valaki hallgatóként ne értene meg olyan szavakat, amelyeket beszélőként használni szokott. Ennek fordítottjára viszont bőségesen van példa – hogy tudniillik valaki sok olyan szót is megért, amelyeket beszédében nem használ –, sőt ez az általános, úgyannyira, hogy ezzel alkalmasint mindenki így is van, de ez már valószínűleg nem a két kód elemkészletének különböző voltával, hanem a tár működésbeli eltéréseivel magyarázható (mert ezt sem képzelhetjük valamiféle betűrendes szótárszerű gyűjteménynek, hanem olyan neurális struktúrák sokaságának, sőt strukturált egészének, amelyek beszéd, illetve megértés közben specifikus módon aktiválódnak, és kapcsolataik kiterjednek az agy más területeire is, tehát nem határolódnak be szigorúan a beszéd- és megértésbeli funkciók területére). Arra is gondolhatunk, mert több körülmény is erre vall, hogy a beszélést szabályozó rendszernek magának eleve kisebb a közvetlen, azonnali hozzáférése a tárhoz, mint a megértés rendszerének. Ez tulajdonképpen még funkcionális is volna, hiszen így beszéd közben nem kell a bőség zavarával küszködni, a túlságosan sok lehetőség közül való választás talán nem is könnyű feladatával tölteni az időt. Amikor viszont az ember mástól hall egy olyan szót, amely megvan ugyan az ő tárában is, csak beszéd közben nincs hozzáférése (vagy legalábbis az elérés útvonala nincs bejáratva), azt ő könnyen meg tudja érteni, mert neki gyakorlatilag bármely szó megértése majdnem ugyanannyi fáradtságába kerül, hiszen ilyenkor nem sok-sok lehetőség között kell választania, hanem készen kapja meg a beszélőtől azt a szót, amelytől meg kell teremtenie a csatlakozást a megfelelő neurális struktúrához.⁹ Persze nagy szükség esetén azokhoz is hozzá tud férni beszéd közben, amelyekhez rendszeren nem, de ezekhez már alkalmasint nem közvetlenül, hanem kerülő úton, sőt olykor igen nagy kerülővel tud csak eljutni, erre a ráfordított idő hosszúságából is következtetni lehet. Ilyenkor, úgy tűnik, sokszor arra is szüksége van, hogy előbb a más beszélők kódjára vonatkozó tudását aktiválja, éspedig nem is általában, hanem inkább személyhez kötve, és emlékezteté-

⁸ Ezt a szótárt hajlamosak vagyunk nagyon nagyra képzelni, talán sokkal nagyobbra is, mint kellene. Pedig nem is olyan borzasztó nagy egy ilyen szótár az emberi agy hatalmas tárolókapacitásához képest. Ha azt akarnánk alapul venni, hogy például az ÉrtSz.-ban hány szó van, az meglehetősen megtévesztő lenne, nemcsak azért, mert azok közül nem mindegyiket ismeri egy-egy ember, hanem főleg azért, mert azok elég nagy része olyan, hogy nem is volna érdemes külön szótári egységként terhelni vele az agyunkat, hiszen szükség esetén magunk is elő tudjuk állítani valamilyen szabállyal. Ugyanakkor viszont azt is szem előtt kell tartanunk, hogy az elemkészlet nemcsak szó (vagy morféma) méretű egységeket tartalmaz: azt például, hogy *csütörtököt mond* (a hozzátartozó jelentéssel) semmilyen szabállyal nem lehet létrehozni, ezt tehát így kell tárolni a hosszú távú memóriában.

⁹ Idegrendszeri környezetben az ilyenfajta működést nem is nagyon nehéz elképzelni, hiszen az idegsejtek egymás közti kapcsolatait biztosító szinapszisok csak egyirányú idegimpulzus-átadásra alkalmasak, így tulajdonképpen eleve egyenirányítóként működnek, de vannak ún. gátló szinapszisok is, amelyek le tudják állítani az impulzustovábbítást. Elég tehát, ha az illető szónak megfelelő struktúrának a megértést szabályozó rendszer felől ugyan van bemenete, a beszélést szabályozó felé azonban nincs kapcsolata. (Másképp persze van, és kell is hogy legyen, hiszen különben semmire sem jó.)

ben ötlük „hallja meg” a keresett szót. Ezt többek közt az olyan adatok teszik valószínűvé, mint a szókeresés közben használt „*Hogy is szokta mondani keresztapád?*”-szerű memóriaserkentők.¹⁰ Ez azonban már nem tartozik szorosan ide, csak annyi belőle, hogy már ez a közismert dolog is arra vall, hogy jobban járunk, ha előzetes hipotézisünkben a megértés kódját másként (vagyis más gyanánt) kezeljük, mint a beszélését.

A nyelvi kommunikáció klasszikus modelljével azonban nemcsak az a gond, hogy csak egyetlen kód szerepel az ábráján, hanem az is, hogy – különösen így, ábrának megszerkesztve – milyen szemléletet sugall, milyen rálátásra állítja be a gyanútlan nyelvészt. Azt sugallja ugyanis például, hogy mi beszéd közben gondolatainkat átadjuk a hallgatónak, mégpedig úgy, hogy a gondolatot, amely eredetileg a mi fejünkben van, valahogy kijuttatjuk onnan, de ez csak úgy sikerülhet, ha előzetesen (a kód szabályai szerint, mely szintén ott van a fejünkben) „becsomagoljuk” valamilyen nyelvi közegbe, s ekkor az egész csomag (úgy gondolatostul, mindezenstül, sőt pontosabban egyenesen úgy kellene mondanunk, hogy maga a gondolat, csak éppen „becsomagolva”) elindul a mi szánktól a hallgató füléig, majd onnan az agyába jutva – szintén a kód szabályai szerint – „kicsomagolódik” (vagy „kihámozódik” nyelvi burkából), a hallgató tehát megkapja a mi gondolatunkat, és attól kezdve foglalkozhat vele. Ha akarja, cserében ugyanígy elküldheti nekünk valamelyik gondolatát. (Így is mondjuk csakugyan: *gondolat-cseré-nek*, vagy ha különleges gonddal összeválogatott gondolatokról van szó, *eszme-cseré-nek*.) Látnivaló, hogy e modell mögött valamilyen formában a levélküldés vagy a palackposta képe lebeg, illetve a VALAKI ÁTAD VALAMIT VALAKINEK szemantikai struktúra, amelyben az átadott valaminek értelemszerű attribútuma az, hogy dologszerű, kézzelfogható. Ha nagyon komolyan vennénk a nyelvi kommunikációról való reifikáló beszédmódot, amelynek következtében dologszerűként nevezünk meg olyasmit, ami pedig a maga valóságában biztosan nem dologszerű, mert lehetetlenség, hogy az legyen, azt kellene hinnünk, hogy beszéd közben az éppen közölt gondolat ott van valahol a beszélő és a hallgató között, talán éppen félúton. Pedig

¹⁰ Az ilyen megfigyelésekből származó adatok mellel arra is utalnak, hogy az ember beszéddel és főleg megértéssel kapcsolatos agyi struktúrái nem arra vannak berendezkedve, hogy mindenki ugyanazt a kódot fogja használni – mondjuk az egyugyanazon és tökéletesen egyforma magyar nyelvet –, hanem inkább arra, hogy minden egyes beszélő B-kódja egy kicsit eltérő lesz a többiétől: a nyelvi variabilitás lehetősége eleve be van kalkulálva, mint amire számítani kell majd megértés közben. Ez pedig éppen így funkcionális; ha nem így volna, akkor abból nagy baj is lehetne, hiszen úgy az emberek csak akkor tudnának szót érteni, ha mindenkinek pontosan ugyanolyan felépítésű és terjedelmű volna a szótára, és minden szóhoz ugyanolyan könnyen – de inkább nehezen – lehetne hozzáférni. Ugyanis itt az alternatíva a következő: vagy mindenki ugyanazt a szótárt használja, amelyhez mind beszélés, mind megértés közben egyformán fér hozzá, de akkor a szótár nem lehet nagyon nagy, hiszen úgy a beszélés nagyon nehézkessé válik a keresés lelassulása miatt, vagy pedig beszéléskor csak egy szűkített szótárhoz fér hozzá, viszonylag gyorsan, de megértéskor az annál jóval terjedelmesebb szótárhoz is, amelyet más beszélők tárhoz férésének egyéni módjára való tekintettel tartogat készletben. Emiatt aztán terjedelmük tekintetében az egyes beszélők **teljes** tárai (amelyeknek minden egyes eleméhez csak megértés közben férnek hozzá) nagymértékben hasonlítani fognak egymásra (hiszen nemcsak az egyik embernek kell megértenie a másikat, hanem a másikat is az egyiket), az egyes beszélők viszont mind más-másféleképpen beszélhetnek az illető nyelv adta lehetőségeken belül, mert ez, mint mondtam, a másik ember megértési stratégiájába eleve bele van kalkulálva. Beszélni meg azért nem is tudhatnak pontosan egyformán, mert a beszélés kódját a szótárhasználat módjával együtt mindenki egyénileg alakítja ki, és sok előreláthatatlan tényezőn múlik az, hogy az illető beszéd közben mihez fér majd hozzá szótárából, és mihez nem. A megértés kódja viszont éppen azért kell hogy mindenhez hozzáférhessen, mert amit meg kell érteni, azt már egy másik ember mondja, aki nem pontosan úgy beszél, mint az, akihez beszél.

nyilvánvaló, hogy ez nem történhet így: kettejük között valójában csak a rezgő levegő van, és elég merész fantáziára van szükség ahhoz, hogy ebbe még gondolatot is beleképzeljünk.

Nem túlzás azt mondani, hogy a nyelvi kommunikáció szerkezetét nem utolsósorban nyelvi okok miatt tudjuk olyan nehezen leírni adekvát módon: azért, mert jóval több főnevet használunk közben, mint amennyit szabad lenne. Ez következménye is, de folytonos újratermelője is a reifikációnak. Itt van mindjárt ez: *közvetítjük gondolatainkat valakinek*. Ártatlan kifejezésnek látszik, pedig nagyon nagy baj van vele (persze nem a mindennapi beszédben, oda megfelelne, de hát ott meg nem is igen mondja ezt így senki, hanem a tudományos szövegben), és ehhez mérhető a következményei is: azt sugallja (és mi ezt készségesen el is hisszük, továbbgondolás nélkül, mert nyelvi evidenciaként jelenik meg számunkra), hogy a gondolat **valami**. Pedig az valójában nem valami, hanem **történik**. De még történni sem úgy történik, mint ahogy például a villámcsapás meg az égzengés. Ami igazából történik, az az, hogy az embernek intenzíven működnek bizonyos neurális struktúrái az agyában. Márpedig ezt átadni valakinek... Ha tehát akár csak ezt az egyet is másképp tudnánk mondani, annak rögtön igen üdvös következményei lehetnének. Mert akkor csakhamar rájönnénk arra is, hogy a nyelv sem **valami**, hogy nyelv **mint valami** igazából nem is létezik, bármennyire is ennek a „valaminek” a tudománya a nyelvészet, és bármennyire hisszük is róla, hogy ténylegesen van mint olyan, hogy bonyolult struktúrája van, meg alsóbb és felsőbb szintjei, mint a dobostortának vagy az emeletes házának. Hiszen ami reálisan létezik, az csak a két ember (aki beszél, meg aki hallgatja), illetve az, aminek valóban fizikai léte van: a sajátos módon és nem véletlenszerűen rezgő levegő a két ember között. Ha pedig valóságosan létező dolgokat akarunk vizsgálni, nem pedig fikciókat és nyelvi hallucinációkat, akkor igazából csak ezekkel érdemes foglalkoznunk: a két emberrel, illetve a levegő rezgésmintázataival.

Hogy is mondhatnánk el most egy kicsit másképpen (és kissé le is egyszerűsítve), mi történik a nyelvi kommunikációnak nevezett emberi interakció során? Az egyik ember gondol valamire, és azt szeretné, ha a másik is ugyanarra gondolna. Evégett megfelelő ideig egészen sajátosan rezegteti hangképző szerveivel a levegőt, attól függően, hogy mire szeretné, hogy a hallgató gondoljon. A levegőnek így sajátos rezgésmintázata lesz. A másik ember agyának neurális struktúrái pedig úgy vannak szerveződve, hogy ez a mintázat egy sajátos, csak az illető mintázatra beinduló működést gerjeszt bennük, ahhoz hasonló, amelynek eredménye lett az, hogy az egyik ember éppen arra gondolt az imént, amire. Így a másik ember is ugyanarra fog gondolni, mint az egyik. Szó sincs itt a gondolat „átpostázásáról” vagy ilyesmiről: ami az egyik embertől elindul, a másikra meg ilyen sajátos hatást gyakorol, az csak a pusztá, de rendkívül finom, célszerűen létrehozott mintázatu levegőrezgés. Igen csúf hasonlaltal élve: olyan ez inkább, mint az ágyúgolyó, amely nem maga viszi beesése helyszínére a romba döntött házat, hanem ott „állítja elő” – a kilövő szándékának megfelelően.¹¹

Ahhoz, hogy a hallgató agyában ezt a hatást kiválthassa, a beszélőnek tudnia kell, **hogyan** rezgtesse a levegőt. Ez a **hogyan** az, amit mi főnévvel *nyelv*-nek is nevezhetünk, mintha az valami volna, pedig amit vizsgálunk kell, az igazából nem valami, hanem **valahogyan**: részletes leírása azt teszi explicitté, hogy az egyik ember hogyan tud szót érteni a másikkal. Másképpen *kód*-nak is mondhatjuk, a kialakult hagyománynak megfelelően. Bár ilyenkor is ugyanúgy fennáll a reifikáció veszélye, mint mikor *nyelv*-et mondunk, hiszen ez is főnév, mégis nagy előnyünk származik abból, hogy e szóhoz nem tapad annyi hiedelem, mint a *nyelv*-hez. Ha tehát a tudományos elemzés során ezt használjuk, akkor kevesebb fáradságunkba kerül, hogy

¹¹ Bár erről is beszélhetünk úgy is, hogy az szerkezetében a kommunikáció megszokott szemléletére emlékeztessen, gondoljunk csak a *halált küld az ellenség*re kifejezésre.

függetlenítsük magunkat egy sereg félrevezető (köznapi, tudományos vagy akár ideológiai) asszociációtól, kevesebb tehát a nyelvi csapda is, amelybe beleeshetünk, és kisebb a veszélye annak, hogy egyszer csak úgy kezdünk beszélni erről is, mint ami valahol fölötte van minden egyes beszélőnek, és abszolút módon létezik. A kódot sokkal biztonságosabban tudjuk mindig szigorúan emberhez kötve, az egyes emberek agyában és csakis ott lévőként érteni. Azt pedig, hogy *nyelv*, fenntarthatjuk arra a célra, hogy az emberi beszéd sok-sok lehetséges módja közül valamelyik szerint beszélő és megértő emberek kódjait együttesen minősítsük és azonosítsuk vele (pl. *magyar nyelv*, *román nyelv* stb.). Vizsgálni azonban nem nyelvet, hanem inkább kódot vizsgálunk.

Mindezek után visszatérhetünk a beszédfolyamat szerkezetének további elemzéséhez, tudva immár, hogy amikor *kód*-ot mondunk, akkor nem valami elkülöníthető, az agy egyéb struktúráinak működéseitől teljesen függetleníthető, sőt önálló léttel bíró rendszerre kell gondolnunk, hanem azokra a beszélő és hallgató agyában érvényesülő folyamatokra, amelyek alapján beszélni tud az egyik, a másik pedig megérti, amit hall, és amelyeket mi legkönnyebben szabályok formájában tudunk leírni.

Beszéd közben a beszélő és a hallgató gyakran szerepet cserél: a beszélőből hallgató lesz, és fordítva. Mindkettő agyában működni kell hát mindkétfajta kódnak. Ezzel egy másik kérdéshez jutottunk: vajon hogyan viszonyul egymáshoz két beszélő kódja (a két B-kód)? Hajlunk arra, de csak megszokásból, hogy azt higgyük, ezek pontosan egyformák. Pedig úgyszólván semmi sem szól emellett. Szinte csodával volna határos, ha két B-kód az apró részletekig menően azonos volna. Elemkészletük már csak az elemek nagy száma folytán sem egyezhet tökéletesen (és itt most a teljes szótárra gondolok, nem a beszéd közben ténylegesen használt részére), ez okozza a kommunikáció kudarcainak egy részét. De nemcsak a számszerű egyezésre kell itt gondolni, hanem arra is, hogy például bizonyos szavakon mennyire mást érthet az egyik ember, mint a másik. De még afelől sem lehetünk meggyőződve, hogy a szabályrendszerük legalább ugyanolyan. Bizonyos esetekben a különbség észrevehetően megmutatkozik a kész termékben, a beszédműben, de nyugodtan feltehetjük azt is, hogy két beszélő esetleg nem pontosan ugyanolyan szerkezetű (formájú) szabályok alkalmazásával, tehát más-más stratégiával jut el ugyanahhoz a beszédműbeli formához. Hiszen még a matematikában sem rendhagyó az, hogy különböző utakon juthatunk el ugyanahhoz az eredményhez. Itt pedig olyan B-kódokról van szó, amelyeket minden egyes beszélő maga kell hogy kifejlesszen, annak lehetősége nélkül, hogy saját kódját **közvetlenül** a másokéra vonatkoztathatná, azokkal egyeztetethetné. Mi hát a garancia arra, hogy ezek a kódok okvetlenül egyformára alakulnak egymástól függetlenül is?

Mindez természetesen nemcsak a B-kódokra, hanem a H-kódokra is érvényes. Éppen ezért akkor járunk el a legkörültekintőbben, ha ezeket a kódokat nem egyszerűen B-kódként, hanem inkább B-kód¹, B-kód², B-kód³, ..., B-kódⁿ-ként, illetve H-kód¹, H-kód², H-kód³, ..., H-kódⁿ-ként tartjuk számon, ahol *n* minimálisan azzal a számmal egyenlő, ahányan az adott időben az illető nyelvet (anyanyelvükként) beszélnek, és azért minimálisan, mert ha régebbi korok beszélőitől beszédművek maradtak ránk – akár írásban, akár hanglemezre vagy -szalagra rögzítve –, akkor azok B-kódjai is egytől egyig benne vannak az *n*-ben. (Amúgy is benne volnának, de ha beszélő voltuknak nem maradt nyoma, akkor nincs miért számolni velük a leírás során.)

1.1.1. Hasonló kódok – a közös nyelv helyett

A kérdés mármost az, hogy mihez kezdetünk mi ennyi kóddal. Ezek vizsgálatát ugyanis nem lehet megkerülni, még ha egyelőre gond van is azzal, hogy ez hogyan is történjék. Van azonban a nyelvi kommunikáció folyamatában valami, aminek figyelembevételével legalábbis bizonyos hipotéziseket fel tudunk állítani.

A nyelvi kommunikáció ugyanis **közösségi jellegű** folyamat: nemcsak egyetlen beszélő és egyetlen hallgató vesz részt benne, hanem B^1 , B^2 , B^3 , ... B^n beszélő, illetve H^1 , H^2 , H^3 , ... H^n hallgató, és **mindegyik hallgató megérti mindegyik beszélő beszédét**, feltéve, hogy ugyanazzal a nyelvvel (a beszélésnek ugyanazon módjával) él mindegyik.

Ez a feltétel maga is értelmezésre szorul: mit jelent az, hogy „**ugyanazzal** a nyelvvel él”? Mert első ránézésre úgy tűnik, most abban ügyeskedünk éppen, hogy amit az imént kidobtunk az ajtón, azt most visszalopjuk az ablakon, mármint egyrészt a B-kód¹, B-kód², B-kód³, ..., B-kódⁿ, illetve másrészt a H-kód¹, H-kód², H-kód³, ..., H-kódⁿ azonosságának feltételezését. Holott itt is csak annyit állíthatunk teljes bizonyossággal, és ennél többet nem is mondtunk szerencsére, hogy bármilyenek lennének is ezek a B-kódok, az ezek szabályaival létrehozott beszédművek egyaránt megérthetők H^1 , H^2 , H^3 , ... H^n hallgatók számára (noha nem okvetlenül ugyanolyan mértékben is!), de nem érthetők más nyelvek számára. Ezekről a beszédművekről tehát biztosan állíthatjuk, hogy van bennük – **a beszédművekben!** – valami, ami mindegyikben több-kevésbé egyforma, ettől lesznek ezek mondjuk magyar nyelvek. Amiben megegyeznek, az éppen az, hogy egytől egyig magyar nyelvek.¹² (A beszédmű nyelvészetének meg éppen azt kell majd kiderítenie, hogy egészen pontosan miben áll ez a magyar nyelvűség. Ezt kell majd azonosítania, éspedig éppen a beszédműben, hiszen másutt azt nem is lehet.) Ennek alapján most már felállíthatjuk azt a hipotézist, hogy ha a végtermékek sok tekintetben egyezést mutatnak, akkor **feltehető**, hogy minden észrevehető vagy csak elképzelhető különbözőségük ellenére a B-kód¹, B-kód², B-kód³, ..., B-kódⁿ, illetve a H-kód¹, H-kód², H-kód³, ..., H-kódⁿ között is nagy hasonlóságok vagy egyezések vannak. Annyi legalábbis egyformán érvényes mindegyikre, hogy mindegyik alkalmas magyar nyelvű beszédművek létrehozására, illetve megértésére, sőt csakis erre alkalmas, másra nem. Ennek alapján pedig nagyon is valószínűnek tarthatjuk, hogy az egyes beszélők és hallgatók nem ugyan teljesen egyforma, de **hasonló** B-kódokat, illetve H-kódokat használnak.

Azt hiszem, nem árt, ha külön felhívom rá a figyelmet, hogy az előző mondatban „**hasonló**”-t írtam, nem pedig „közös”-t. Ennek oka nem az ilyenkor kötelező óvatosság volt. Az is közrejátszott persze, ilyen meggondolásból azonban nem a „közös”-t, hanem az „ugyanolyan”-t kerültem el, s ha csak ennyiről volna szó, meg sem állnék nála. Azért kérem most mégis az olvasót, hogy erre jól figyeljen oda, mert én is nagy ráfigyeléssel ügyeltem közben, nehogy magam is az erről való beszéd megszokott és egészen bejáratott, noha teljesen félrevezető módját válasszam, és véletlenül „közös”-t írjak én is, mert abból nagy baj lehetett volna. Hiszen az rögtön egy meglehetősen ismerős nyelvi hallucinációt varázsolt volna elénk, és már láttuk volna is szinte magunk előtt, minden egyes beszélőtől és hallgatótól különválasztva nemcsak a

¹² Itt azonban megint van egy kis baj, éspedig megint a *nyelv* szóval mint terminussal, ami ismét mutatja, mennyire nem felel meg ez a szó a tudományos kutatás céljainak. Hiszen mi itt a kölcsönös érthetőséget tettük meg az azonos nyelvűség kritériumának, mert a nyelvész számára a dolog természetét tekintve ez látszik a legfontosabbnak, és őt mint nyelvészt a kérdés nem nyelvészeti összetevői nem is igen érdekelhetik. Márpedig tudjuk, hogy nyelvészeti módszerekkel nem mindig lehet azt megállapítani, hogy két ember egyazon nyelven beszél-e, vagy más-más nyelven, hiszen itt az is számít, hogy mit gondolnak erről ők ketten. Ez pedig azt mutatja, hogy a világ nyelveinek a beszélők nyelvi identitástudata szerinti osztályozása nem biztos, hogy pontosan egybe fog esni a nyelvész osztályozásával. Ezt a problémát csak úgy lehetne jól megoldani, ha a nyelvészetből mint a rendszert vizsgáló tudományból végképp ki tudnánk küszöbölni a *nyelv* szó használatát, így aztán világossá válhatna, hogy egyvalamit vizsgál a rendszerösszefüggéseket, illetve a kódok működését vizsgáló nyelvész a maga szemszögéből, és másvalamit mondjuk a nyelvi jogok tiszteletben tartásáért harcoló – amúgy szakmailag is jól felkészült – kutató az alkalmazott nyelvészetben, az ideológus vagy a polgárjogi aktivista.

mindannyiuk által közösen használt vagy használható Nyelvet, hanem a beszélőket és hallgatókat is, amint beszéd közben mindnyájan erre a Mindenható Szabályozóra vetik vigyázó szemüket (a *vigyázó* bármilyen értelmében). Pedig valójában szó sincs itt semmiféle olyan „közösen használt” rendszerről, a (magyar) nyelvről „mint olyanról”, csupa invariánsokból álló, *langue*-szerű „szuperkódról”, miről, amely valami azonosíthatatlan helyen tartózkodó „kollektív tudatban” „él” – és nem is lehet, mert abszurdum volna, hogy legyen –, amely tehát mindenkin kívül volna (vagy mindenki fölött állna), amely senkié és mindenki „közös tulajdona” is volna egyszerre, amelynek gazdagságából mindenki ingyen meríthetne beszéd és megértés közben, hálásan gazdagítva aztán cserébe a maga szerény hozzájárulásával a közös kincset. Dehogyan. Azt vesszük észre, hogy bármit is gondolunk róluk vagy várnánk el tőlük mi nyelvészek, itt mindenki csakis a maga kódját használja, akár beszélnek, akár megértenek vele másokat, mert egyebük ezen kívül nincs is, de még tanulni sem valahonnan „a Nyelvből” tanulták ezt el az emberek, hanem egy ennél sokkal prózaibb, de annál praktikusabb forrásból: egymástól. Hiszen ők nem a Nyelvvvel, hanem egymással akarnak beszélni. Éppen ezért kódjaikat sem csak úgy, a maguk kedve szerint használják, hanem tekintettel vannak közben egymásra: egyrészt már beszélni is a másik embertől tanulnak, másrészt meg, miután már megtanultak, úgy akarnak beszélni, hogy azt a másik ember megérthesse. Éppen ebből származik aztán kódjaik hasonlósága. Ezeket pedig azért hívjuk magyar nyelvűeknek, mert mindegyik alkalmas arra, hogy magyar nyelvű beszédművet létre lehessen vele hozni, illetve meg lehessen érteni, és csakis erre alkalmas. Egymáshoz (talán nagymértékben) hasonló voltukat annak alapján feltételezhetjük nagy valószínűséggel, hogy a szabályaik szerint létrehozott beszédművek kölcsönösen érthetők, de ezt mégsem mondhatjuk biztos állításként, mert azt nagyon nehéz volna ellenőrizni. Hiszen mi az egyes kódokat közvetlenül még megfigyelni sem tudjuk, nemhogy egymással összehasonlítani. Az egyes kódok szerkezetére és működésére is csak következtetni tudhatunk.

Márpedig a nyelvésznek, ha beszédtevékenység-nyelvészetet művel, éppen az adott nyelvű kódok két fajtájának (B-kódok és H-kódok) leírása volna a feladata. Ez a két leírás, valamint a kettő egymáshoz való viszonyának feltárása és értelmezése együttesen volna az, amit a **beszédtevékenység nyelvészetének** hívunk.

1.1.2. Kiket vizsgáljon a nyelvész?

Könnyű ezt mondani, míg csak szembe nem találjuk magunkat a lehangoló kérdéssel: de hát mihez kezdhet a nyelvész ennyi kóddal? Hiszen lehetetlenségre vállalkozna, ha úgy gondolná, hogy majd mindegyiket külön-külön meg fogja vizsgálni!

Mivel nem vizsgálhatja meg mindegyiket külön-külön, két lehetősége marad: vagy egyet-kettőt vizsgál külön-külön, vagy mindet egyszerre. (Esetleg csoportokra osztva, de ez csak a második kicsinyített változata.) A nyelvészet eddigi gyakorlata a második változatot tünteti fel számára rokonszenvesebbnek, pedig ez a nehezebbik és – tegyük mindjárt hozzá – a reménytelenebbik. Hiszen gondoljunk csak bele: neki szabályokat kell majd azonosítania, sőt koherens rendszerbe foglalnia. Egy-egy beszélő B-kódjának szabályait **viszonylag** koherens módon le lehet írni (vagy mondjuk most még tán inkább azt, hogy legalábbis nagyobb reménységgel vállalkozhatunk rá), de sokét egyszerre bajosan, hiszen az egyes B-kódok szabályai nem okvetlenül egyformák, amit már csak a velük létrehozható beszédművek változatosságából is gyaníthatunk. Ha meg mindét akarja egyszerre leírni, akkor annyi „vagy pedig”-et kell a grammatikába szerkeszteni, hogy az minden lesz a végén, csak az nem, aminek szánta. Hiszen – ezt most egy pillanatra se felejtjük el! – ő ezt a beszélés, illetve megértés kódja leírásának szánja, márpedig igazából olyan B-kódot el sem lehet képzelni, amely ennyi „vagy pedig”-gel volna tele, mert az olyannal nagyon körülményes lenne beszélni. Ha ilyen modellt készít, teljesen torz ké-

pet fog vele kialakítani a beszélést és megértést lehetővé tevő szabályrendszeréről. Konkrétan: ha ő csakugyan minden magyar anyanyelvű beszélő (magyar)¹³ B-kódját egyszerre akarná leírni, akkor az jönne ki eredményül – hogy csak egy viszonylag egyszerű példát mondjak itt –, hogy mikor a magyar beszélők a tudományosan *Solanum tuberosum* L. néven ismert növényt akarják megnevezni, akkor azt úgy hívják, hogy *bojóka* vagy *burgonya* vagy *kolompér* vagy *kolompír* vagy *krumpli* vagy *magyaró* vagy *pityóka* vagy stb. Ha valaki egy ilyen módon felépített modell alapján akarná megtudni, hogyan beszél a magyar ember, és nem tudná, hogy igazából miről is van itt szó, azt hihetné, hogy ezeket minden magyar változtatva használja, hol az egyiket, hol a másikat, hiszen ő azt olvasná a bevezetőben, hogy ez „minden magyar beszélő” B-kódjáról szól.

Erre is kínálkozik két megoldás is. Az egyik az, hogy a félreértések elkerülése végett mindig fel kell tüntetni, hogy *burgonyá*-t akkor szokott mondani a magyar anyanyelvű ember, ha baranyai (de fordítva nem áll okvetlenül), illetve ha bárhová valósi is, de éppen tankönyvet ír például, *krumpli*-t, ha bihari, *pityóká*-t, ha székelyföldi, *magyaró*-t, ha mezőszéki. Ezt már nem lehetne félreérteni, viszont megérteni sem lenne könnyű. Az lenne az ember érzése, hogy itt különböző szótárak, illetve grammatikák vannak egybeszerkesztve, kicsit ahhoz hasonlóan, mintha valaki mondjuk a szláv nyelvek grammatikáját egyetlen rendszerbe foglalva akarná leírni, mindig feltüntetve, hogy szláv anyanyelvű ember ezt meg ezt a szabályt így alkalmazza, ha cseh, úgy, ha lengyel, de amúgy, ha szlovák. A nagyobb baj viszont nem ez lenne, hiszen ez végtére is nem lehetetlenség, inkább csak kényelem kérdése. Hanem az, hogy az iménti problémától csak nem szabadultunk meg. Változatlanul egyetlen és egyugyanazon kódként írnánk le valamit, csak most a szabályait különböző megszorításokkal egészítenénk ki. Pedig bajosan találhatnánk akár egyetlenegy olyan magyar anyanyelvű beszélőt is, akinek B-kódjában mindezek megvolnának, a megfelelő megszorításokkal együtt: nem valószínű, hogy valaki is úgy beszélne, hogy szóválasztás közben ilyen feltételekkel találkozna saját B-kódjában, mint: „ha székelyföldi vagy, akkor most mondd azt, hogy *pityóka*, ha bihari vagy, mondd azt, hogy *krumpli* stb.”. (Ráadásul egy ilyen modell a megfigyelt adatokkal sem találna, hiszen attól, hogy valaki baranyai, egyáltalán nem biztos, hogy mindig *burgonyá*-t is mond.)

Ezt a dolgot azonban valamivel bonyolultabbá teszi az, hogy ha mondjuk egy kolozsvári magyar azt hallja valakitől, hogy *pityóka*, akkor jó eséllyel ki tudja találni, hogy aki ezt mondta, az székelyföldi. Ez azonban (mármint aminek alapján kitalálja) nem a B-kódjához tartozik – valamiféle beszélés közben alkalmazott **szabályként** –, hanem a kódról (jelen esetben a szóról) való tudásához: tudja, hogy ezt a szót arrafelé használják. Olyanféle tudás ez, mint aminek alapján ugyanaz a kolozsvári ember az utcán látott ismeretlen emberről az öltözete alapján meg tudja mondani, hogy az széki (noha ő maga nem olyan öltözetben jár). Ezt a tudást már korábban megkülönböztettük a kód tudásától, de itt kell hozzátennem, mert éppen itt volna a legtisztességtelenebb elhallgatni, hogy másrészt ezt a kettőt oly módon sem szabad különválasztani, mintha semmi kapcsolata nem volna egyiknek a másikkal. Hiszen úgy magát a kódot sem lehetne másoktól megtanulni: az ember előbb azt tudja – mások kódjáról való tudásként –, hogy más ezt így szokta mondani (és nem is általában, hanem egy bizonyos beszélőre vagy beszélők szűkebb csoportjára vonatkoztatva), és majd csak azután kezdi maga is úgy mondani. Másrészt meg beszéd közben sem mindig csak a szó szűkebb értelmében vett B-kódját működteti, hanem a mások kódjáról való, pontosabban mások kódjának az övétől való eltéréseiről való tudását is felhasználja: megtörténhetik például, hogy ugyanez a kolozsvári ember Csíkszeredában *pityóká*-t fog kérni a piacon, mert tudja, hogy a szeredaiak így mondják, noha ezt a szót otthon

¹³ A zárójeles pontosítás a két- vagy többnyelvű magyar anyanyelvűekre való tekintettel van itt.

sohasem használja. Ez tulajdonképpen beletartozik abba, hogy az ember lehetőleg a másik emberre való tekintettel, hozzá (is) igazodva próbál beszélni, mert csak így lehet eredményes az, amit csinál.

Az előző bekezdés konklúziója arra is jó, hogy megértsük belőle végre, miért is bonyolódott itt annyira össze a dolog. Mint eddigi tapasztalataink alapján már sejteni lehetett, megint az történt, hogy nem úgy mondtunk valamit, ahogy kellett volna. A feltételezett szabályt ugyanis úgy fogalmaztuk meg: „ha székelyföldi **vagy**, akkor most mondd azt, hogy *pityóka*, ha bihari vagy, mondd azt, hogy *krumpli* stb.”. Ilyen szabálya csakugyan aligha lehet a beszélőnek. Az viszont nagyon is valószínű, hogy olyan igenis lehet, hogy: „ha székelyföldivel **beszélsz**, akkor most mondd azt, hogy *pityóka*, ha biharival, mondd azt, hogy *krumpli* stb.”. Az ilyen szabály, pontosabban megszorítás tehát nem magára a beszélőre vonatkozik, hanem a másik emberre, annak kiletére.¹⁴

Ezzel a pontosítással azonban a kérdés érdemi része még mindig nincs megoldva, hiszen az még mindig elég valószínűtlen volna, hogy legyen olyan magyar ember, aki minden más magyar ember kódja szerint tudjon beszélni, aszerint, hogy éppen melyikkel beszél.

Szinte magától kínálkozik itt az a megoldás, amelyet a mai nyelvészeti elméletek is sugallnak: ez nem számít, hiszen a nyelvésznek nem az a dolga, hogy **egy** bizonyos magyar beszélőnek, illetve az **egyes** magyar beszélőknek írja le a B-kódját, illetve a H-kódját. A nyelvész nem ilyen beszélőkkel foglalkozik, hanem az **ideális magyar beszélővel, illetve hallgatóval**, aki többek között éppen azért volna ideális, mert tökéletesen tudván magyarul, minden magyarral az ő kódja szerint tudna beszélni, és nehézség nélkül meg is értené minden magyar beszédét. Nyelvésznek ez rögtön a Chomsky-féle ideális beszélő/hallgatót juttatja eszébe, noha valójában a néven és azon kívül, hogy egyik sem létezik valójában, nem sok közös vonásuk van. A Chomsky-féle ugyanis sok mindent meg tudhat tenni, csak éppen azt az egyet nem tudhatná sehogy, amitől ez a mienk ideális: mindenkivel az illető kódja szerint beszélgetni. Ezt a hiányosságát egyébként eddig már többször is jelezték (l. például: Chambers 1995. 25–33). Ez az ideális beszélő/hallgató ugyanis már eleve egy idealizált (vagyis ténylegesen nem létező), homogénnek felfogott beszélőközösség képzeletbeli beszélői és hallgatói alapján van absztrakcióként megalkotva.

Egy ilyenfajta ideális beszélő/hallgató posztulálása meglehetősen vonzó gondolat lehet. Hiszen képzeljük csak el: ha egy ilyennek írhatnánk le a B-kódját és H-kódját, akkor abban minden benne lenne, amit az összes magyar anyanyelvű beszélő együttesen tudhat, teljes terjedelmében azonban külön-külön egy sem. Szép álmom ez a nyelvésznek, sajnos a gyakorlati megvalósítása elérhetetlenül távol van tőlünk. Ez azonban a kérdésnek csak a gyakorlati oldala, a zavaróbb az, hogy ez az egész mint modell egy kicsit a Borges-féle térképészország tudósainak helyzetére emlékeztet, akik arra törekedvén, hogy minél pontosabb térképet készítsenek, végül elkészítették országuk 1:1 léptékű térképét, amely azonban annyira áttekinthetetlen lett, hogy utána kénytelenek voltak immár erről a térképről készíteni újabbakat. Hiszen világos, hogy egy

¹⁴ Az ilyen adatok figyelembevételével egyben árnyaltabbá tehetjük a szótárhoz való hozzáférésről való korábbi hipotézisünket is. A kolozsvári ember teljes tárába nyilván a *pityóka* is beletartozik, hiszen különben nem azt találgatná, hová valósi lehet az, aki ezt mondta, hanem azt, hogy mit értsen vajon rajta. Rendesen ehhez a szóhoz beszéd közben nem fér hozzá azonnal, de elképzelhető, hogy az arról való tudása, hogy most éppen kikkel beszél, módosíthatja a tár egyes elemeihez való hozzáférését is. Ezt az egész működő rendszerben úgy is elgondolhatjuk, hogy tárának van egy olyan része, amelyhez alapértelmezés szerint bármikor hozzáfér, ez a jelöletlen beszédhelyzet, amelyben nem kell igénybe vennie a hallgató(k) kiletéről való tudását, a többi viszont ehhez képest jelölt. Ezért is lehet a beszélőnek ilyenkor olyan érzése, hogy most nem egészen úgy beszél, ahogy szokott.

ilyenfajta ideális beszélő/hallgató megkonstruálása csak úgy lehetséges, ha előbb minden beszélőt külön-külön megvizsgálunk, hiánytalanul. Ott vagyunk tehát vele, ahonnan elindultunk. Az ideális beszélő/hallgató leírása csak azért tűnik egyszerűbbnek, mert – egyes számú főnévvel lévén megnevezve – olyan látszatot kelt, mintha ilyenkor csak egy embert kellene vizsgálnunk.

Volna ennek a dolognak egy másik megoldása is, mégpedig az, hogy előre megmondjuk: a nyelvjárásban beszélőket eleve kihagyjuk. (Ne firtassuk most azt, hogy miért éppen őket.) Így már sokkal egyszerűbb modellt kellene konstruálnunk, és nem is volna ebben semmi rossz, feltevé, hogy (1) pontosan meg tudjuk mondani, kit kell bevenni a mintába, és kit kell kihagyni, és hogy (2) modellünket utána nem „a magyar nyelv” grammatikájának nevezzük, hanem pontosan megmondjuk róla, hogy kikének. A kérdés viszont az, hogy mihez kezdünk majd azzal a közismert ténnyel például, hogy az amúgy nem nyelvjárást beszélők is nagyon sok mindent tudnak arról, mit hogy mondanak a különböző nyelvjárásokban, és ezt a tudásukat részben fel is használják beszéd közben. Értenek például, sőt annak megfelelő helyzetben még használnak is egy sor nyelvjárási szót. Az ilyen kellemetlenségeket esetleg azzal oldhatnánk meg, hogy magukat a beszélőket is eleve nem is leegyszerűsítve, hanem inkább hiányosan, illetve szelektíven vennénk tekintetbe: az ilyenfajta, modellünkbe nem illőnek ítélt tudásukat és szabályait, amelyek miatt kötelező módon túl kellene lépniük a kijelölt minta határain, eleve nem vennénk figyelembe. Ennek viszont annyi buktatója van, hogy ez az eljárás is nagyon kockázatosnak tűnik. Hiszen itt meg már eleve mi, modellépítők kell hogy eldöntsük, mit ítélnék abba illőnek, és mit nem. Ez pedig egyet jelent azzal, hogy a megengedhetőnél jóval nagyobb mértékben építjük bele az alakuló modellbe saját előfeltevéseinket, aminek az lesz az eredménye, hogy modellünk csak ezek igazolására lesz jó, arra azonban kevésbé, hogy annak alapján meg tudhassuk, hogyan és milyen szabályok szerint, azok milyen alkalmazásával tud beszélni ha nem is minden magyar ember, de legalább azok, akiket vizsgálunk.

Azzal is megpróbálkozhatnánk esetleg, hogy modellünkbe csakis olyasmit építsünk be, amit minden magyar beszélő egyformán használ. (Van ilyen, ezért nem is érdemes például nyelvatlasz kérdőívébe felvenni a *viszi* igealakot, hiszen azt minden magyar ugyanúgy mondja.) Ez tehát nem egyesített halmaza volna a magyar anyanyelvű beszélők B-kódjainak, hanem metszete. Csakhogy ami így összeállna, az olyannyira hiányos volna, hogy működő rendszerként talán le sem lehetne írni. (Gondoljunk csak el, hogy ebbe a grammatikába például a *-t* végű igék tárgyas ragozásának csak az egyes szám első és második személyű alakját lehetne belevenni, a többit azonban nem, hiszen a magyarok többsége a *látja, látjuk, látjátok, látják* alakokat használja ugyan, de korántsem elhanyagolható számban vannak olyanok is, akik ilyenkor a *lássá, lássuk, lássátok, lássák* alakokkal élnek.) Ezzel az eljárással sem látszik tehát érdemesnek kísérletezni.

Ha jól utánagondolunk, miért is kerültünk mi most ennyire kilátástalan helyzetbe – mert most már aztán még csak ötletünk sincs arra, hogy akkor mit is lehetne hát csinálni¹⁵ –, kénytelenek vagyunk arra gyanakodni, hogy mi alighanem eleve rossz úton indultunk el, és pedig nem is kalauz nélkül. Hiszen úgy kezdtünk hirtelen gondolkodni, ahogy ezt a kérdést a nyelvészetben hagyományosan fel szokták vetni, mert nagyon hozzászoktunk már ehhez. Ennek következtében észre sem vettük szinte, hogy közben nekünk végig valami absztrakt dolog lebegett

¹⁵ Egyetlen olyan változatot nem jártunk még rendesebben körül, amellyel nem egy bizonyos beszélőt vizsgálhatnánk: a Chomsky-féle ideális beszélő/hallgató posztulálását, mégpedig azért, mert az már abból a kevésből is, amit elmondtunk róla, világosan látszik, hogy a mi problémánk megoldásaként szóba sem jöhet.

célként a szemünk előtt, egy olyan absztrakciót szerettünk volna összeszerkeszteni, amely annak leírását tartalmazza, hogyan beszél és ért meg másokat az absztrakt magyar ember. Így aztán az egyedüli, ráadásul szinte magától is kínálkozó megoldást eleve elejtettük, pedig ott volt a kezünk ügyében: azt tudniillik, hogy ne ideális, absztrakt vagy előre kipreparált beszélőket és hallgatókat vizsgáljunk meg, hanem igaziakat, de ne is mindet vizsgáljuk meg külön-külön, mert azt nem is győznénk, meg értelme sem volna, hanem csak kettőt belőlük, legalábbis az elején. Hiszen így csinálja ezt a természettudós is, mikor a verebet akarja leírni, csak neki nem kell rajta ennyit gondolkodni előtte. Veréből kezdetnek egy is elég (de csakhamar szükség lesz ott is egy másikra is, egy másik neműre, hiszen egy veréb nem veréb), nekünk azonban már mindjárt induláskor legalább két embert kell vizsgálnunk, mert egy nem elég ahhoz, hogy beszélgetni tudjanak. Márpedig nekünk éppen azt kell kiderítenünk, hogy **ezt** hogyan csinálják.

Számolok vele, hogy itt nagyon sok kérdésre kellene hirtelen választolnom. Egy részüket máris el tudom képzelni, másukat nem biztos. Az első alighanem az lenne, hogy: de mi lesz akkor a többivel? Hiszen, emlékszünk rá, éppen abból indultunk ki, hogy a beszélők B-kódjai és H-kódjai nem okvetlenül egyformák. Itt tehát nem az a helyzet, mint mikor a verebet kell leírni, hiszen ott, ha néhány igazit leírunk, mindegyikről elmondtunk minden fontosat. Hanem inkább olyan ez, mint mikor a madarat kell leírni. Van is ebben valami. Csakhogy a madarat sem lehet leírni másképp, mint úgy, hogy az ember először is fog belőle egyet. De akkor sem madarat fog mindjárt, hanem verebet vagy galambot vagy szarkát. Úgy lesz belőlük végül mégis madár, hogy a tudós később nem mint verébről, galambról vagy szarkáról akar majd róluk általános érvénnyel beszélni, hanem mint madárról. Emiatt sokszor megszorításokkal kell majd kísérnie általános érvényű kijelentéseit. Megmondja majd, hogy a madarak legtöbb faja repül, de hozzáteszi, hogy ez például a struccra nem áll. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a struccot emiatt most már a többitől teljesen különválasztva kellene leírnia. Hiszen legtöbb általános érvényű kijelentése a struccra is áll. Megszorítást csak a madarak repüléséről szólva kell tennie, no meg a méretéről, hiszen a strucc a világ legnagyobb madara is egyszersmind. Ha meg észreveszi, hogy a struccnál csak valamivel kisebb kazuár sem repül például, akkor esetleg úgy oldja majd meg, hogy ezt a kettőt összekapcsolja, és általános érvénnyel azt mondja a madarak repüléséről szólva, hogy bizonyos méreten felül azonban nem repülnek, hiszen akkora testsúllyal ez már nem is lehetséges. Ennek meg az lesz a haszna, hogy így nemcsak leír egy megszorítást, hanem még magyarázatát is adja annak, hogy ez miért van így: nem azért, mert a strucc esetleg nem is madár, hanem mert madár ugyan, csak éppen nagyobb, mint a többi. Nincs erre más megoldása neki sem, mert különben vagy azt kellene elhallgatnia a strucc és néhány hasonló kedvéért, hogy a többi repül, vagy pedig a struccot kellene kirekesztenie a madarak közül. Mi sem vagyunk itt rosszabb helyzetben semmivel, csak éppen másképp kell majd egy kicsit beszélnünk, mikor általános érvénnyel mondunk valamit, mint ahogy akkor kellene, ha minden B-kód, illetve H-kód pontosan egyforma volna.

Ráadásul nem is olyan reménytelen ez a helyzet valójában, mint amilyennek első látásra tűnik. Hiszen arról is beszéltünk már, hogy a magyar anyanyelvű emberek kölcsönösen megértik egymás beszédét (még ha nem mindjárt egymást is), ezért igen valószínű, hogy B-kódjaik és H-kódjaik nagyon sok tekintetben hasonlítanak egymásra. Lesznek itt olyan szabályok bőven, amelyekről minden megszorítás nélkül is általános érvénnyel állíthatjuk majd, hogy a két megfigyelt emberé alapján mindegyikét leírtuk. Itt van például mindjárt az, amelyet a Bevezetésben a névelőhasználatban megállapítottunk. Ott is igazából csak két embert figyeltünk meg, Jancsit meg Juliskát, és még csak nagyon sok időt sem töltöttünk el velük, mert ennyi is elég volt ahhoz, hogy kettejük beszédének megfigyelése alapján bármelyik beszélőre és hallgatóra érvényes módon állapíthassuk meg a szabályt. Az igaz, hogy ott nem merítettük ki a névelőhasználat összes szabályát, mert másra kellett ez most nekünk: csak azt kellett megvizsgál-

nunk, hogyan tudhat az ember ugyanazzal a szóval akár egyedi, akár általános érvénnyel mondani valamit valamiről, a helyzetnek és pillanatnyi céljának megfelelően, de azt, amit és amennyit leírtunk belőle, bármelyik magyar anyanyelvű emberre általános érvénnyel állíthatjuk. (Persze lehet, hogy tévedtünk ott, és a szabályt mégsem pontosan így kellett volna megfogalmazni, de ha netalán úgy lett volna, annak biztosan nem az az oka, hogy ehhez két ember megfigyelése nem volna elég, hanem egyszerűen az, hogy nem találtuk el. Ez azonban a szabály általános érvényű voltát nem érinti, hiszen akkor a szabály általános érvénnyel rosszul van megállapítva bármely magyar anyanyelvű beszélőre.)

A második lehetséges kérdés éppen az általános érvényű kijelentések érvényességének ellenőrzésével lehet kapcsolatban. Honnan tudhatjuk mi azt, hogy a névelőhasználat fentebb megállapított szabályát kivétel nélkül bárkire általános érvényűnek tarthatjuk? Hiszen mi csak két embert vizsgáltunk meg, de hátha a többi nem ilyen? Vagy hátha van néhány, aki nem ilyen? Nem jutunk-e oda megint, hogy a végén mégiscsak meg kell vizsgálnunk minden beszélőt külön-külön? Azt hiszem, hogy nem. Mert egyrészt általános érvényű kijelentéseink igazságát sokkal inkább valószínűségi mutatókkal mérhetjük, semmint azzal, hogy kivétel nélkül minden egyedi esetre érvényes-e, s ha igen, akkor igaz, ha meg nem, akkor rögtön úgy téves, hogy mindenestül el is kell vetni. Kivételek lehetnek, hiszen a beszélés és megértés szabályai emberi viselkedésbeli szabályok, nem olyanok, mint a fizikai törvények vagy a geometriai tételek.¹⁶ Másrészt az, hogy két embert vizsgálunk meg, nem azt jelenti, hogy akkor másokat figyelembe sem veszünk. Két embert vizsgálunk ahhoz, hogy egy szabályt megállapítsunk, ehhez egy kevés volna, három meg legtöbbször már sok. Utána azonban másokon is ellenőrizzük, hogy így megállapított szabályunkat tekinthetjük-e, és ha igen, milyen mértékben tekinthetjük általános érvényűnek. Ha azt vesszük észre, hogy a szabály általános érvényének ellenőrzése végett vizsgált nagyobb mintában az illető szabályt mindenki ugyanúgy alkalmazza, akkor úgy vesszük, hogy a szabály éppen ilyen használatának várható valószínűsége bármely beszélőre és hallgatóra elég nagy ahhoz, hogy ezt általános érvényűnek tekinthessük. Ezért mondtam fennebb, hogy a névelőhasználatra megállapított szabályt úgy vehetjük, hogy ezzel alighanem bármelyik magyar anyanyelvű beszélő és hallgató szabályát leírtuk. (Az igaz, hogy ellenőrzéséhez nem választottam módszeresen megtervezett mintát, hanem ezúttal ráhagyatkoztam a „spontán minta” viselkedésére, vagyis arra, hogy emlékezetem szerint sohasem fordult még elő velem, hogy bárki magyar beszédében is a névelőhasználat valami sajátos módjára lett volna alkalmas felfigyelni, természetesen csak az illető problémák körén belül maradván.) Ha a kontroll mintában nagy eltérések mutatkoznak a szabály alkalmazásában, akkor a szabályt nem szabad általános érvényűként kezelni, hanem – különösen ha mind az általunk megállapított szabálynak megfelelő, mind az attól eltérő formákat nagyobb számban használják – másik két embert is meg kell vizsgálni, azok közül most már, akik nem olyan szabályt használnak, mint az előbbi kettő, ezek szabályát is meg kell állapítani, majd e két szabályt kell átutalni kutatási témaként a szociolingvistáknak, hogy ők vizsgálják meg tovább, van-e valami szociolingvisztikai természetű összefüggés a kétféle szabály és az azt használók társadalmi csoportjai között, illetve a

¹⁶ Nem lenne jó, ha itt most valakinek az jutna eszébe folytatásként, hogy „a kivétel pedig erősíti a szabályt”, és csak ennyi. A kivétel csak egy esetben erősíti a szabályt: ha meg tudjuk magyarázni, hogy az miért kivétel, és miért nem is lehet rá érvényes a szabály. (Ekkor viszont már tulajdonképpen nem is kivétel, hiszen így vagy rá is áll a szabály, vagy ha adott formájában nem áll rá, akkor nyomban úgy tudjuk finomítani feltételeinek leírását, hogy rá is érvényes legyen.) Mert különben a kivétel csak gyengítheti a szabályt, és el lehet képzelni még azt is, hogy a beszédnek nemcsak erős szabályai vannak, hanem gyengébbek is.

dialektológusoknak, hogy ők meg azt nézzék meg, nincs-e területi megoszlás a kétféle szabály használói között. Magukat a szabályokat azonban az ő eredményeik ismerete nélkül is érvényesnek tartjuk, és pedig mind a kettőt, hiszen ezeket mi megállapítottuk, rögzítettük, csak éppen úgy kezeljük őket, mint olyanokat, amelyekről csak azt tudjuk megjósolni nagy valószínűséggel, hogy bármely magyar anyanyelvű beszélő e kettő közül valamelyiket fogja használni, de hogy ki (mikor és hol) melyiket, arra nézve semmiféle jóslásba nem bocsátkozhatunk. Miatán pedig a szociolingvisztikai, illetve dialektológiai vizsgálat eredményeit is megtudjuk, akkor sokkal pontosabban is megjósolhatjuk a szabályok használatát bármely magyar beszélőre.

Ezzel a harmadik része is be van vezetve a fenti kérdésre adott válasznak, mégpedig az, hogy ezt a tudományt szerencsénkre nemcsak egy ember műveli. A tudomány sok ember dolga, és ez megnyugtató lehet olyan tekintetben is, hogy mi sokszor vagyunk kénytelenek általános érvényű kijelentéseket tenni anélkül, hogy minden egyes beszélőt vagy hallgatót megvizsgálhatnánk külön-külön. Hiszen a tudományra is áll az, amit Humboldt a nyelvről mondott, ez sem *ergon* igazából, hanem *energeia*: nem mű tehát, hanem folyamatos működés. Nem mi vagyunk az elsők, akik részt veszünk benne, sem az utolsók. Írtak már magyar nyelvtant eleget mielőttünk is, és ha netalán egyik-másiknak semmi hasznát sem tudnánk is venni szabályunk megállapítása közben, sőt még szerzőjének felfogása is szöges ellentétben állna is a mienkkel, akkor is nagyon jól felhasználhatjuk mint adatot, amolyan „rendezett korpuszként” arra, hogy az általunk megállapított szabály általános érvényességének valószínűségére következtethessünk. Mikor fentebb azt mondtam, hogy a névelőhasználat szabálya alighanem bármely magyar anyanyelvű beszélőre és hallgatóra érvényes, nemcsak a „spontán minta” viselkedésére gondoltam, hanem arra is, hogy ha valakik figyelemreméltó számban másképp használnák a névelőket, ezt a korábbi nyelvtanok szerzői valószínűleg feljegyezték volna, hiszen valamelyikük csak találkozott volna vele. (De ha ők tán nem is, a nyelvművelők bizonyosan szóvá tették volna.) Mivel pedig az ilyen eredetű adatok sem szólnak ellene, úgy vettem, hogy ezt a szabályt általános érvényűnek lehet tekinteni. De ha véletlenül mégis tévednék, akkor sem kell kétségbe esnem, hiszen nem történt jóvátehetetlen hiba. Majd csak akad valaki előbb-utóbb, aki észreveszi azt, amiről én most nem tudok, és kijavítja a tévedést, én pedig ezt tudomásul veszem mint olyasmit, ami természetes velejárója a tudománynak mint folyamatnak. Ez a szabály azonban továbbra is érvényes marad, csak annyi változik meg, hogy attól kezdve nem úgy tartjuk számon, mint amely bármely magyar beszélőre érvényes volna. Nincsen ez másképp a madár leírásakor sem, sőt ott még valamivel rosszabb is a helyzet, ha jól meggondoljuk. Hiszen aki a madarat akarja leírni, az bajosan tud majd minden fajból legalább egy-két példányt maga is megvizsgálni, sőt megtörténhetik, hogy némelyik fajból csak kitömve ha lesz alkalma látni. Ilyenkor tehát arra van utalva, hogy mások leírására hagyatkozzék. A mi helyzetünk ennél sokkal jobb: a szabályt mindig magunk állapíthatjuk meg a két ember megfigyelése alapján, s ha valahonnan azt jelzik, hogy vannak olyanok, akikre a mi szabályunk nem áll, őket is megfigyelhetjük, hiszen a más-másfajta szabályokat alkalmazók csoportjaiból sokkal kevesebb van, mint madárfajból.

A következő kérdés az lehet, hogy miféle grammatika lesz az ilyen. Nem ugyanaz lesz-e véletlenül, mint amit akkor kapnánk, ha a minden egyes B-kódot és H-kódot magában foglaló ideális beszélőt akarnánk leírni? Természetesen nem lesz ugyanaz. Hiszen abban az esetben **egyetlen** ideális beszélő szabályaiként íránk le olyasmiket, amik pedig valójában nem egyetlen beszélőhöz tartoznak. Itt nincs szó arról, hogy ugyanannak a szabálynak tucatnyi formája lehet egyugyanazon rendszeren belül. Mert mikor egy másíkféle szabályról kezdünk beszélni,

akkor legtöbbször egy másik beszélőről is van szó. Lesznek persze olyan esetek is, mikor egyazon beszélő kétféle szabályt is alkalmaz, de az nem valószínű, hogy tucatnyi félélt is.¹⁷

A dolog azonban csak akkor bonyolódik ennyire össze, ha mi csakugyan olyan grammatikát akarunk írni, amelyből egyetlen magyar beszélő sem marad ki. De nem szükséges okvetlenül ilyen grammatikát írni ahhoz, hogy a tudományos leírással szemben támasztható követelményeket kielégítsük. Jobban és megbízhatóbban meg lehet ezt oldani több grammatikával. Egyik szólhat egy bizonyos (például egy nyelvjárási) csoport beszédbeli szabályairól, egy másik egy másikéről. Csak azt a módszertani követelményt kell betartani, hogy egyiket sem szabad a magyar nyelv grammatikájának hívni, hanem meg kell mondani, hogy kiknek a grammatikája ez.

Ezzel eljutottunk ahhoz a kérdéshez, hogy ki legyen hát az a két ember, akit érdemes megvizsgálnunk. Elvileg bármelyik két ember lehet, azzal a megszorítással, hogy olyanok legyenek csakugyan, akik valóban rendszeresen szoktak is beszélgetni is egymással, mert ugyanabból a nyelvi környezetből valók. Tehát ha az egyik göcseji, a másik ne legyen gyergyói például. De a két ember lehet akár két göcseji, akár két gyergyói is.

Csak hogy mi mégis azt szeretnénk, hogy ha már a magyar nyelv grammatikáját egyben és egészében nem tudjuk is, de legalább „valami hozzá hasonlót” írjunk le. Mert beszélni magyarul beszélnek a göcsejiek is, meg a gyergyóiak is, sőt még a budapesti metró zsebtolvajai is, de valahogy mégsem az ő beszédükre gondolunk először, mikor azt halljuk, hogy „a magyar nyelv grammatikája”. Éspedig nemcsak mi, nyelvészek, hanem a magyar anyanyelvűek nagy része sem. Ez tehát jelez valamit, amit nekünk adatként érdemes figyelembe vennünk, mikor a két embert kiválasztjuk. Olyanformán vagyunk ezzel is, mint ahogy a *madár* szó hallatán is inkább olyanok jutnak eszünkbe, mint a veréb, a fecske, a galamb, és nem olyanok, mint a csirke, a gyöngytyúk vagy a strucc. Pedig madárnak ezek is madarak. Csak annyi a különbség, ahogy a kognitív nyelvészetben mondják, hogy az előbbieket **prototipikusabbnak** észleljük, mint az utóbbiakat. Másképp mondva: számunkra az előbbieket **jobb példák** a madár kategóriájára, mint az utóbbiak. Ennek pedig itt is hasznát vehetjük. Hiszen itt is éppen erről van szó: hogy az egyik két ember beszédét mennyire tartjuk prototipikusabbnak, jobb példának a magyar beszédre, mint a másik kettőét. Ezt pedig többek között azon lehet lemérni, hogy más magyar anyanyelvűek vesznek-e észre beszédükben rendszeresen olyasmit, ami miatt felfigyelnek beszédmódjuk sajátos voltára, mégpedig úgy, hogy az nekik rögtön valamilyen tájegységet vagy társadalmi csoportot is eszükbe juttat. Ha prototipikus magyar beszélőket keresünk, nem az ilyeneket kell kiválasztani. A prototipikus beszédmód az, amely ilyen értelemben jelöletlen.¹⁸ Éppen ezért szoktunk ilyen beszédmódra gondolni, mikor például azt kell eldöntenünk,

¹⁷ Hogy egy szemléletes példával világítsam ezt meg: ha az ember előveszi *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavainak szótárát* (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977, szerzői: Márton Gyula, Péntek János, Vöö István), amely természetesen zömmel romániai magyar beszélőktől származó adatokat tartalmaz, és elolvassa a Bevezetésben, hogy a szótár címszavainak száma 4243 (én ugyan csak 4160-at találtam, de ha a két szám nem talál, az az én hibám is, mert én voltam a kiadói szerkesztője), igen helytelen következtetésre jutna, ha azt gondolná, hogy ezek mindegyikét kivétel nélkül minden romániai magyar használja. Egy-egy ember valójában sokkal kevesebbet használ ennél. Ha viszont mi e szótár adatainak figyelembevételével akarnánk egy olyan „ideális romániai magyar” beszédét leírni egyetlen modellben, amelynek szótára egyesített halmaza volna minden romániai magyar szokásnévnek, akkor ezzel egy olyan „beszélőt” írnánk le, amilyen a valóságban nincs, aki tehát egy személyben mindezeket a szavakat használná.

¹⁸ Ezt másutt mondani sem kellene, de a mi közép- és kelet-európai régióinkban mégsem árt a felhívás, hogy a prototipikust össze ne tévesszük azzal, amit valamikor – emlékszünk még rá – *tipikus-*

mit tanítsunk annak a külföldinek, aki magyarul akar tanulni. A szociolingvisztikában ennek nagyjából (de csak nagyjából!) a **sztenderd** vagy **standard** felelne meg, nekünk ez ide azért nem jó, mert akkor rögtön megint valami nyelvváltozatra gondolunk, és ezzel fél lábbal megint ott vagyunk az absztrakciók világában. Mi itt nem nyelvváltozatot (absztrakt valamit) keresünk, hanem olyan embereket, akik úgy beszélnek, hogy más magyar anyanyelvűek az ő beszédüket prototipikus magyar beszédnek veszik. De azért sem jó ide ez a terminus, mert ha mi azt mondanánk, hogy a sztenderdet használók kódjait írjuk le (vagy pláne „a sztenderdet”), akkor ki kellene hagynunk mindent, ami – szociolingvisztikai terminussal – nem-sztenderd forma, márpedig a prototipikus beszéd mód többek között éppen attól az, hogy az így beszélő ember nem-sztenderd formákkal is él, ha nem is feltűnően gyakran. Ha egyszer sem él ilyenekkel, az már feltűnő lehet. (A kettő különbségét az is mutatja, hogy az általános gyakorlat szerint a külföldinek nem a prototipikus magyar beszédet tanítjuk, hanem a sztenderdet, kihagyva mindent, ami nem-sztenderd, pedig jobban tennénk, ha inkább a prototipikus beszéd módot tanítanánk, mert akkor nem csodálkozná aztán túlságosan, ha beszéd közben mitőlünk nem-sztenderd formákat is hall, és nem lenne olyan érzése, hogy neki nem egészen azt a magyar nyelvet tanították meg, amit az emberek beszélnek.¹⁹)

Végül az is gondot okozhat itt, hogy fentebb Jancsival meg Juliskával példázva mutattam be, hogy egy szabály megállapításához két ember beszédének megvizsgálása is elég lehet. Csakhogy az olvasó bizonyára azt is kitalálta rögtön, hogy én Jancsit meg Juliskát csak elképzeltem, nem megfigyeltem a szó legszorosabb értelmében. Ha tehát így is szabad tenni, akkor meg miért nem maradunk meg inkább Chomsky ideális beszélő/hallgatójánál? Nos, erre a legkönnyebb válaszolni: azért, mert Chomsky ideális beszélő/hallgatója nemcsak hogy nincs, de nem is létezhetne, mert absztrakció, „aki” csak beszélni szokott legfeljebb, autót vásárolni azonban nem, hiszen minek is neki az autó, mikor úgysem jár-kei a világban. Jancsi meg Juliska ezzel szemben nem absztrakció, hanem két konkrét személy, olyan, aki nem létezik ugyan, de akár létezhetne is. Mikor a nyelvész elképzei őket, akkor tulajdonképpen azt az előnyt használja ki, hogy ő is tud magyarul. Van, mikor közvetlenül, vagyis Jancsi meg Juliska nélkül

nak neveztek. Az azonban nem prototipikus volt, de még csak nem is tipikus, hanem éppen a fordítottja: más absztrakciókhoz igazított absztrakt valami, amit onnan lehet tudni, hogy a valóságban sohasem lehetett vele találkozni. A tipikus munkás például (irodalmi hősként persze) reggeltől estig azon törte a fejét, hogyan lehetne a termelést növelni, de közben példamutatóan dolgozott is az esztergapadja mellett, de nem ám a fizetésért, mert az őt nem érdekelte, hanem a dolgozó nép életének felvirágoztatásáért és a szocializmus győzelméért. Ezt a munkást annak idején úgy mutogatták nekünk az ilyen recept szerint megírt regényekben, mint szent **eszményképet**, amelyhez nekünk is igazodnunk kellett volna, ha ennek nem lett volna elháríthatatlan akadálya az, hogy mi viszont valóságos emberek voltunk, ráadásul legtöbbször még normális is. Ez az eszménykép számunkra csillagászati távolságra volt attól, amit mi prototipikus munkásnak tartottunk. Ugyanígy a prototipikus magyar beszélőtől is nagyon messzire esne az olyan, aki feltűnően igyekezne minden szavával a nyelvi eszményként forgalmazott elvárásokat megvalósítani. Hiszen a magyar anyanyelvűek számára az ő beszéd módja is ugyanúgy jelölt volna, mint azé, aki valamilyen nyelvjárásban beszél, csak hogy az ő beszédéről nem valamelyik tájegység jutna eszükbe, hanem a „tudatosan beszélők” szűk társadalmi csoportja, amelyhez mindegyikük a maga módján viszonyulna: egyik nagy elismeréssel, másik lemosolygól, harmadik megrökönyödve, hogy ilyen is létezhet, pedig ő sosem gondolta volna.

¹⁹ Finnországi tapasztalatom: több finn is azt a megjegyzést tette finn beszédemre, hogy nyelvi hibáimból elég hamar észre lehet venni, hogy nem vagyok finn, de inkább abból lehet rögtön rájönni, hogy amit viszont jól mondok, azt „túl helyesen” mondom, pedig a finnek nem úgy szokták. Azt tanácsolták, és csak félig tréfásan, hogy figyeljem, hogyan beszélnek a finnek, és „rontsak” egy kicsit a magam beszédén aszerint.

akarja felhasználni ezt a tudását munka közben, úgy, hogy céljának megfelelően maga hoz létre egy mondatot, és tudván, hogy ő is tud magyarul, megpróbálja eldönteni, hogy az lehetséges-e, elképzelhető-e magyarul, vagy nem. Ennek azonban nagyon sok a buktatója. Az ilyen mondat ugyanis lóg valahol a levegőben, nem egyik ember mondja a másiknak, hanem a nyelvész mondja magának, tesztmondat gyanánt. Így meg nem is látszik meg rajta mindig, hogy egyáltalán el lehet-e azt képzelni élő ember szájából hallva, vagy nem, arról nem is beszélve, hogy ilyenkor a nyelvész az értékelés során sokkal jobban ki van szolgáltatva saját elméleti vagy általánosabban szakmai előfeltevéseinek, és ezt talán észre sem veszi.

A következő konkrét példa jól megvilágítja az ilyen gondokat. Juliska azzal megy haza egyszer, hogy: „Na képzeld, most hallottam, hogy az éjszaka meghalt a Vargáné apja. Tudod, az az öreg, aki mindig benézett az udvarra, mikor itt ment el. Fel is tűnt nekem, hogy mostanában nem láttam. Hát nem csoda, na, nagyon odáig volt már szegény az utóbbi időben. Felejtett el mindent. Nem lehetett már sehová egyedül elengedni. Már csak a templomba járt el, de akkor is nagyon kellett rá vigyázni. A felesége mindig kísérté haza. De most már nem kíséri szegény többet, csak még egyszer a temetőbe.” Ha ezeket a mondatokat Juliskától halljuk, mindegyiket el tudjuk fogadni jó mondatnak, egyikben sem veszünk észre semmi olyasmit, ami miatt arra kellene gyanakodnunk, hogy esetleg valami nagy baj volna bármelyikkel is. Ha azonban nem beszédhelyzetben (vagy inkább élethelyzetben) képzeljük el őket, akkor a mondatok helyességére vonatkozó ítéleteink is elbizonytalanodhatnak, amint azt a következő idézet is mutatja: „[...] egy nyelvi jelenség vizsgálatánál nem elégedhetünk meg a hagyományos értelemben vett adatgyűjtéssel. Ha például a *mindig* határozószó szőrendi helyét kívánjuk vizsgálni, akkor a legegyszerűbb módszer, ha olyan mondatokat szerkesztünk, amelyekben a *mindig* különböző pozíciókat foglal el, majd eldöntjük, hogy az ilyen módon szerkesztett mondat helyes-e vagy sem. Például: helyes a *Mindig a felesége kísérté haza*, és *A felesége kísérté haza mindig*, rossz mondat ezzel szemben *A felesége mindig kísérté haza*. A rossz mondat éppoly fontos szerepet játszik a *mindig* lehetséges szőrendi helyeinek meghatározásánál, mint a jó mondat” (SMNy I. 8). Itt tehát már egyértelműen rossz mondatnak van minősítve az, amit mi az imént még jónak vagy legalábbis elfogadhatónak találtunk. Ha pedig erre az értékítéletünkre szabályt is építünk, akkor a maga helyén ha nagyon jónak talán nem is, de elfogadhatónak minősíthető mondatával Juliska abba a grammatikába már nem fog beleférni. (Nem lenne szerencsés most azt mondani, hogy a kérdéses mondat viszont csak szövegösszefüggésben fordulhat így elő, hiszen ez a másik két, jónak ítélt változatra is ugyanúgy áll.)²⁰

²⁰ A szöveget, amelybe ezt a mondatot belefoglaltam, kíváncsiságból megteszteltem 66 elsőéves magyar mellékszakos, illetve idegen nyelv szakos magyar diákkal, évégett van beleszerkesztve néhány enyhe tájnyelviesség is. (Itt tehát Juliska nem egészen prototipikus magyar beszélő.) Miután lediktáltam nekik, az volt a feladatuk, hogy jelöljenek meg a szövegben mindent, ami csak megfogalmazását tekintve számukra feltűnő, furcsa, vagy amit ők nem úgy mondanának, és írják mellé, hogy ők hogyan mondanák. (Nem azt kérdeztem tehát, hogy van-e a szövegben rossz mondat, és melyik az, hogy bármit jelezhesse nek, ami csak nekik erre alkalmasnak tűnik, azt is, amit talán nem is rossznak tartanak, csak feltűnőnek.) A kérdéses mondat 27-nek tűnt fel (közülük 22 írta át más szőrendűre), 39 szó nélkül hagyta, elfogadta, pedig legtöbbüknek 3–4 észrevétele is volt egyéb szavakkal vagy kifejezésekkel kapcsolatban. Mivel arra is megkértem őket, hogy írják oda, melyik meggyéből valók, arról is meggyőződhettem, hogy ezzel nincs összefüggésben az, hogy a kérdéses mondatmal kapcsolatban volt-e kifogásolnivalójuk, vagy nem. (Táji

Ezért van nekünk szükségünk Jancsira meg Juliskára: mert gyarló emberek vagyunk, és a magunk szájából sokkal könnyebben elfogadunk bármit, mint ha őtőlük halljuk. Elképzelt, de nagyon konkrét, életszerű, hiteles beszédhelyzetekbe helyezve, ugyanilyen beszélő szájába adva rögtön észrevevesszük, hogy bár nekünk jónak tűnt mint mondat, prototipikusan beszélő magyar ember bajosan mondaná azt úgy, vagy ha mégis, akkor mások biztosan körbecsodálnák érte.²¹ Hiába tud tehát a nyelvész magyarul: magamagát, saját alkalomhoz igazított beszédét elvből sem vizsgálhatja, ő csak mások beszédét figyelheti meg. Saját nyelvtudását is csak úgy használhatja fel, ha képzeletben előbb kivetíti másokba, és ott figyeli meg, hogy mi történik. Tévedni persze még így is tévedhet, de sokkal kevesebbet, és főleg nem olyan nagyot.

A prototipikusan beszélő magyar anyanyelvűek beszédtevékenységének nagyon sok szabályát így is le tudjuk írni. Talán a szabályok nagy részét. Ez azonban egymagában nem lehet elég ahhoz, hogy csakugyan megértsük, hogyan is működhet az ő szabályrendszerük, milyen elveken alapszik. Egyik tanítványom – nevezzük Katinak – azt írta szakdolgozatában: „Azért tudunk megérteni másokat, mert ők is a hozzánkéhoz hasonló elvek szerint beszélnek.” Világos beszéd, mehetünk tovább. Elolvastam még vagy két mondatot, és közben egyre jobban ott motoszkált bennem, hogy itt valahol fennebb mintha nem lett volna rendben valami. Vissza-mentem hát, hogy megnézzem figyelmesebben. Akkor láttam meg végre, amit első olvasásra nem: azt tudniillik, hogy Kati azt írta: *a hozzánkéhoz hasonló*. Most már megmondhatom, hogy a fenti mondatban csak ezt idéztem betű szerint Katitól, a többit meg arra gondolva alakítottam így át, hogy hátha meg tudom osztani az olvasóval akkori rácsodálkozásom élményét: hogy lehet az, hogy bennem első olvasáskor nem tudatosodott, hogy ez így magyarul talán nincsen egészen rendben? És hogy írhatta ezt le Kati éppen a szakdolgozatában, amelyről tudta pedig, hogy azt én nagyon figyelmesen el fogom olvasni? Hogy nem tűnt fel egyikünknek sem rögtön a furcsasága, és hogyan tudtam én ebből szabálytalansága ellenére is pontosan azt érteni, amire Kati gondolt, azt tudniillik, hogy *’a mie(i)nkhez hasonló’*? Hogyan működhetett bennem mégis a hiba észlelése? Mert valahogy működnie kellett annak is, hiszen különben nem kellett volna visszatérnem az olvasással. Ezek mind rendkívül értékes adatok lehetnek olyankor, mikor a beszédtevékenység szabályainak a természetét kell megértenünk, hiszen most már tudhatjuk, hogy nem szabad a szabályt olyan módon elképzelnünk, hogy az a *hozzánkéhoz hasonló*-nak még a lehetőségét is teljességgel kizárja, illetve ha így képzelnénk el, azt nem szabad általános érvényűnek mondani még a prototipikusan beszélő magyarokra sem. Persze nem fogja ezt előírni egyik szabály sem, de valamelyiknek olyan kell hogy legyen a formája, hogy hibalehetőségként férjen bele ez is. Nos, az ilyen adatok azok, amelyeket csak valóságos beszédhelyzetben lehet megfigyelni, hiszen ezek minden képzeletet felülmúlnak: nincs az a gazdag fantáziájú nyelvész, aki, bármennyire tudna is magyarul, egy ilyet ki tudhatna találni.

vonatkozása legfeljebb annak lehetett, hogy egyik földim Bihar megyéből, semmi figyelemreméltót nem találva benne, odairta: „Ez a szöveg a köznap beszéd egyik példája.”)

²¹ Azt hiszem, nem eshetek vele nagy túlzásba, ha azt mondom, hogy régebbi és újabb nyelvtanaink elég sok elemzett vagy szemléltető példamondata nagyon megbukna, ha elvégeznénk rajtuk a „Jancsi–Juliska próbát”. (A számtalan lehetségesből csak egyet idézek taláalomra, ez a MMNyR. II. 286. lapján olvasható, forrásként pedig a „közny.” van feltüntetve: *Húgom betegsége lassan enyhül már*. El tud-e valaki képzelni olyan beszédhelyzetet, amelyben élő ember csakugyan ezt mondja a másiknak? Legfeljebb magánlevélbe tudjuk beleképzelni, de akkor sem maiba, hanem mondjuk Kazinczy valamelyik episztolájába. Márpedig ez a nyelvtan címe szerint a **mai** magyar nyelv rendszerét írja le.) De akkor vajon kiknek a beszédéről szólnak ezek a nyelvtanok? Milyen mértékben szólnak igazi beszélőkről?

A fentiekben azért kellett ilyen részletesen kitérnünk arra a kérdésre, hogy kiket vizsgáljon a nyelvész, mert most már talán könnyebben el tudjuk hinni, hogy a beszédtevékenységet anélkül is le lehet írni, hogy olyan absztrakciókat és absztraktumokat kellene vizsgálnunk közben, mint „a magyar nyelv”, a sztenderd mint nyelvváltozat²² vagy a Saussure-féle *langue*. Sőt sokkal könnyebben, megbízhatóbban és praktikusabban le lehet írni ezek nélkül, hiszen így nem kell belebonyolódunk például a *langue* és *parole* saussure-i dichotómiájának absztraktumaiba.²³ Erre azért térek itt ki röviden, mert ez a dichotómia hosszú időre meghatározta a 20. századi nyelvészet elméletét és gyakorlatát is, de azért is, mert erre is gondoltam többek között, mikor korábban azt mondtam, hogy a nyelvészetben többet kell majd lebontanunk, mint más humán tudományokban, mert nekünk jobban kidolgozott és elméletileg sokkal részletesebben alátámasztott absztraktumaink vannak. A kérdésnek, mint tudjuk, a *Cours de linguistique générale* megjelenését követő két-három évtizedben nagy vitája és szakirodalmi lett (ez egyébként elkerülhetetlen következménye mindig, és jellegzetes tünete is annak, ha valamilyen absztraktumot vezetünk be a tudományos diskurzusba), ennek eredménye pedig egy olyan szemlélet kialakulása lett, hogy a nyelvészet igazi, tudományos vizsgálatra egyedül érdemes tárgya a *langue*, az absztraktum, az pedig, hogy mi is történik igazából beszéd közben, háttérbe szorult. Saussure ugyan megengedte, hogy a *parole*-t is lehet (és esetleg kell is) vizsgálni, de az meg szinte lehetetlenné vált, miután a *langage* úgy volt definiálva, hogy az a *langue* és a *parole* egysége, a *langue* pedig mint a *langage* olyan oldala, amely a rendszert tartalmazza. Ha tehát ezt kivonjuk a *langage*-ből, *parole* gyanánt nem is marad ott egyéb, mint egy halom kaotikus törmelék. Ebben pedig nem sok vizsgálnivalót találhat magának a nyelvész, hiszen őt a rendszer érdekli mindenekelőtt. Különben Saussure is azt mondja: „[...] lehet beszélni a beszéd nyelvészetéről is. Ezt azonban nem szabad majd összetéveszteni a tulajdonképpeni nyelvtudománnyal, azzal, amelynek egyetlen tárgya a nyelv” (Saussure 1916/1967. 38). Márpedig ki akarhatott volna egyébféle nyelvtudománnyal foglalkozni, mint a tulajdonképpénivel? Ez aztán egy igen különös helyzet kialakulásához vezetett, amit Szende Tamás nagyon találóan így jellemez: „[...] a XX. századi nyelvtudomány – főként természetesen Ferdinand de Saussure ihletésére [...] – a tényleges nyelvi tevékenységet, az evvel való foglalkozást mintegy a szubtilis elméletiesség fensőbbesleges kézmozdulatával félretolta” (Szende 1976. 11).

Nem szükséges itt részletesen kitérni a számtalan problémára, amely egy ilyenfajta dichotómiából adódik, hiszen az magától látszik. Csak annyit kell megjegyeznünk, bár ez talán amúgy is nyilvánvaló, hogy a beszédtevékenység, illetve a beszédmű nyelvészete közötti megkülönböztetésnek semmi köze a *langue* és *parole* dichotómiájához, sőt egész itteni gondolat-

²² Ez nem azt jelenti, hogy a szociolingvisztikában nem kellene foglalkozni a sztenderdhez igazodó beszédmóddal. (Természetesen az ezzel kapcsolatos tudásunkat is át kellene fogalmaznunk egy kicsit ahhoz, hogy világosabb legyen, hogyan is kell ezt érteni.) Erre azonban itt azért nem szükséges kitérni, mert itt a beszédtevékenység-grammatika konkrét beszélőre alapozott megírásának lehetőségeiről van szó, s a sztenderd kérdése túl messze vinne el bennünket ettől a problémától.

²³ Ezzel azonban egy kicsit bajban vagyunk, mert nem lehetünk benne biztosak, hogy pontosan ki tudjuk következtetni, hogyan is gondolhatta ezt igazából Saussure. A *Cours de linguistique générale* forgalomban levő szövegét ugyanis, mint tudjuk, ő nem láthatta, mert azt tanítványai az ő halála után állították össze egyetemi előadásai alapján, a hallgatók jegyzeteiből. Az ő diákjai bizonyára igyekeztek pontosan jegyzetelni, mert erre minden okuk meg is volt, hiszen a vizsgára készülve arra voltak utalva, amit leírtak maguknak, de még ezt feltételezve is rögtön elmegy tőle a kedvem, hogy a rekonstruált szövegben bármiért is egyenesen Saussure-t tegyem felelőssé, ha elborzadva elgondolom, mi sülnhet ki abból, ha az én egyetemi előadásaimat netán a diákjaim jegyzetei alapján adná ki valaki. Hiszen tudjuk, hogy Saussure is szabadon beszélt előadás közben, nem előre megírt szöveget diktált hallgatóinak.

menetünkben az következik, hogy ez az utóbbi dichotómia teljességgel szükségtelen, mert ami hasznos adódhat belőle, azt más terminusokkal sokkal célszerűbben lehet kezelni, ami pedig lényeges újításszámba ment a korabeli és későbbi nyelvészek szemében, az igazából arra terelte el a tudományt, hogy csakugyan létező lehetséges tárgya helyett absztraktumokkal foglalkozzék. Ha tehát olyasmit akarunk a továbbiakban vizsgálni, ami csakugyan van is, akkor nemcsak a *langue*-ot kell ezután elfelejtenünk, hanem számos nyelvészeti kategóriát és terminust is, amely erre a szemléletre alapszik, vagy ezzel függ össze szervesen, illetve ami a továbbiakban is felhasználhatónak látszik ezek közül, azt először újra kell majd definiálnunk.

1.1.3. Milyen lehet egy beszédtevékenység-grammatikai modell?

Most pedig, hogy látni kezdjük már, mit is kezdhet a nyelvész a sok B-kóddal és H-kóddal, és hogyan érdemes ezeket vizsgálnia, nem marad más hátra, mint hogy rátérjünk arra, hogy mikor a nyelvész beszédtevékenységet vizsgál, milyen modellt építhet, és milyen nem. Van ugyanis néhány olyan megszorítás, amelyről már most az elején is tudhatunk, s ezeket érdemes itt közelebbről megnézni, mert ezzel is nagyobb bajnak vehetjük elejét. A beszéd folyamat szerkezetéből ugyanis következik néhány olyan alapfeltétel, amelyet a beszédtevékenység nyelvészetének mindenképpen ki kell elégítenie.

Világos, hogy a beszédtevékenység nyelvészete, azzal, hogy a B-kódok, illetve a H-kódok szerkezetét kutatja, voltaképpen egy grammatikát keres (ebbe a hozzá tartozó elemkészletet is beleértjük) – hiszen a beszélés és megértés hogyanját meghatározó szabályokat együttesen grammatikának hívjuk, de most nem egy leszűkített dinamikus rendszert értünk rajta, hanem mindent beleszámítunk, ami csak a beszédhez szükséges, és specifikusan ahhoz szükséges –, és pedig nem is egy akármilyen grammatikát, hanem **éppen a valóságos beszédtevékenység alapjában állót**, azt a fejünkben lévő, amelynek alapján mi, hús-vér emberek beszélünk, illetve mások beszédét megértjük. Leírásakor éppen ezért feltétlenül szem előtt kell tartanunk azt a követelményt, hogy itt nem elég, ha a megfigyelt tényekhez hozzárendelünk egy akármilyen magyarázó modellt, amelynek értékelésekor (elbírálásakor) csupán formai kritériumokra vagyunk tekintettel, mint amilyen a következetesség és ellentmondás-mentesség (koherencia), a teljesség (a magyarázó erő), a funkcionalitás (működőképesség) vagy az egyszerűség. Itt valamilyen módon arról is meg kell bizonyosodnunk, hogy a kutatás végeredményeként összeálló grammatika valóban az lesz, amelyet mi keresünk, s nem egy másik. Ennek ugyanis fennáll a veszélye. Azt a néhány formai feltételt ugyanis, amelyet előre meg tudunk határozni, többféle grammatikával is ki lehet elégíteni. Ez a grammatika a már említett okokból kétségtelenül egy **dinamikus** rendszer kell hogy legyen – de egyedül a dinamizmus még nem garanciája annak, hogy valóban a keresett grammatikát írtuk le, hiszen dinamikus grammatikát többféle elvi alapról és kiindulópontból elindulva is lehet szerkeszteni, sőt ami talán a legfélrevezetőbb lehet: még a beszédműbeli rendszert is le lehet írni dinamikus modell segítségével. A B-kód olyan rendszer, amelynek végterméke (outputja) a megfigyelhető beszédmű. Modelljének olyannak kell tehát lennie, hogy a beszédmű minden nehézség nélkül illeszthető legyen hozzá, és természetes módon tegye lehetővé minden olyan beszédmű létrehozását, amelyet a hallgatók meg tudnak érteni, és el is tudnak fogadni olyannak, mint ami az ő nyelvükön van mondva, úgy, hogy ne találjanak benne semmi kivétlivalót (természetesen annak határára belül maradván, hogy a beszélők maguk is jól tudják, hogy mások nem éppen úgy beszélnek, ahogy ők). Ugyanakkor a H-kód is alkalmas kell hogy legyen arra, hogy vele a hallgató értelmezni tudja a készen kapott beszédmű mintázatát, azaz specifikusan viselkedjék e mintázat szerkezetének függvényében, ennek tehát – inputja lévén a beszédmű – szintén simán illeszthetőnek kell lennie a beszédműhöz. Elvileg ilyen dinamikus logikai rendszereket (automatákat) is lehet szerkeszteni, alkalmasint különféle módokon és szempontok szerint, több, egymástól talán nagyon

is eltérő formákban. Mindegyiknek lehetnek előnyei és hátrányai, attól függően, hogy milyen célra kellenek. Beszédtevékenység-grammatikának azonban egyiket sem nyilváníthatjuk addig, amíg valamilyen módon meg nem bizonyosodunk arról, vagy legalábbis valószínűvé nem tesszük, hogy ez éppen az a grammatika, amelyet keresünk, és nem más.

A beszédtevékenység-grammatika modelljének megkonstruálásakor természetesen a konkrét beszédhelyzetben elhangzó konkrét beszédműből indulunk ki mint biztos támpontból. Itt, a beszédmű vizsgálata során azonosíthatjuk azokat a konkrét korlátozó feltételeket, amelyeket a beszédtevékenység-grammatika ilyen tekintetben ki kell hogy elégítsen. (Ilyen értelemben tehát a beszédmű-grammatika módszertanilag megelőzi a beszédtevékenység-grammatikát.) Modellépítés közben ilyenfajta kérdésekre kell válaszolni: Milyen kell hogy legyen az a rendszer (grammatika), amellyel a beszélő, illetve a hallgató éppen ezt és csakis ezt a formát produkálni, illetve értelmezni tudja? Mi kell ahhoz, hogy ezt meg tudja tenni csakugyan? Így juthatunk el azokhoz a hipotézisekhez, amelyeknek alapján magát a rendszert felállíthatjuk.

Ami a beszédtevékenység szabályainak szerkezetét és egyáltalán a szabályok működési elveit illeti, ezekről szükségesnek látszik megjegyezni, hogy várhatóan csalódást okoznak majd annak, aki úgy gondolja, hogy ezeket egy nagyon racionális, szigorúan koherens, mindent okszerűen megindokoló, a tudományban megszokott érvelési stratégiákkal alátámasztott grammatikai modell segítségével lehet leírni. Ellenkezőleg: inkább olyan szabályokra számíthatunk, amelyekben rendkívül kevés a „logika”, legalábbis ennek megszokott értelmében. Hiszen ezek a szabályok nem arra valók, hogy valami tudományos modellt alkossanak együttesen, hanem arra, hogy az emberek a lehető legpraktikusabban tudjanak velük boldogulni, miközben beszélnek, illetve beszédet értenek meg. Itt egyetlenegy dolog számít csupán: a beszéd- és megértéssel hatékonyaság. Éppen ezért könnyen meglehet, hogy a beszélő meg a hallgató olyan elvek szerint működő szabályokat használ, amelyeket a beszédműbeli rendszer leírásának megszokott szempontjain és elvein felnevelkedett nyelvész meglehetősen bizarrnak, ésszerűtlennek, gazdaságtalannak, sőt inkohereusnak fog találni, míg csak meg nem érti, hogy mitől lehetnek ezek mégis olyanok, amelyek idegrendszeri környezetben elképzelve maximálisan vagy ahhoz közelítően praktikusak és hatékonyak.

Mivel nagyon idekívánczozik, és mivel a fentebb elmondottakat is jobban megvilágíthatja, érdemesnek látom ide iktatni 1978-ban megjelent könyvemnek egy hosszabb részletét, amely a beszédmű és a beszédtevékenység nyelvészetének megkülönböztetését tárgyalja (ott, mint már mondtam, ezek mint *nyelv*, illetve *nyelvhasználat* szerepelnek, egy olyan szemléletet tükrözve, amelyet akkor még jónak hittem, ma már kevésbé, tehát ahol alább *nyelv*-et mondom majd, ott beszédművet értsünk rajta, bár ez olykor nem is lesz olyan egyszerű). A 26–27 évvel ezelőtt írott szöveghez helyenként lábjegyzeteket is kell fűznöm, ezek tehát mind mostaniak.

„Nem kell elmagyaráznom, hogy mi a kerékpározás, hiszen ezt a bűvészmutatványt tömegmérétekből gyakoroljuk nap mint nap. De elgondolkozott-e már az olvasó azon, hogy hogyan is történik ez az egész? Ha igen, akkor talán maga is rájött, hogy ezt a műveletet két oldalról is meg lehet közelíteni, és ennek megfelelően e helyzetnek kétfajta tudományos leírása is lehetséges; nem mondom, hogy a kettőnek semmi köze egymáshoz, hiszen van, de hogy a kettő mennyire különbözik, az sokkal hamarabb feltűnik,

mint az, hogy hol kapcsolódik össze. Az egyik a **kerékpár** tudománya, a másik a **biciklizés**.²⁴ Mivel foglalkozik az egyik, és mivel a másik?

Maga a kerékpár többféle szempontból is leírható. Így például egy tudós elmondhatja a kerékpár történetét, ezen belül bemutathatja az egyes alkatrészek alakjának módosulását az idők folyamán, a kerékpár előállításának módját, helyét, idejét stb. Ez a történeti szempont. Megmagyarázza-e vajon ez, hogy menet közben a kerékpár miért, hogyan nem borul fel, annak ellenére, hogy – két kereke lévén mindössze – egyensúlyi helyzete meglehetősen bizonytalan? Nyilvánvalóan nem. Jön a másik tudós, és a kerékpártörténész eredményeit látva azt mondja: bennünket ez nem érdekel, semmi közünk hozzá, hiszen az alkatrészek történetét megadja ugyan, de azt nem mondja meg, hogy ezek hogyan kapcsolódnak egymáshoz, hogy maga a kerékpár hogyan működik, mi a felépítése, mert az alkatrészeket külön-külön tárgyalja, ráadásul csak történetiségüket nézve. A feladat: az alkatrészeket valóban mint az egész jármű egyidejű összetevőit leírni, azzal együtt, hogy az egészen belül milyen szerepet töltenek be, és megmondani, hogyan működik ez a jármű. Ez volna a nyelvészetben a strukturalista leírás. De megmagyarázza-e vajon, hogy hogyan, miért nem borul fel a kerékpár, ha ráülünk, mi teszi lehetővé a rajta való utazást? Nem, hiszen itt az olyan kérdések tárgyalásán van a hangsúly, mint például: hogyan valósul meg a hátsó kerék meghajtása, hogyan történik az erőátvitel a pedáltól a hátsó kerékig? – Jön végre a matematikai és fizikai ismeretekkel felvértezett funkcionalista (vagy magam sem tudom, minek nevezzem; nyelvészként talán generativista lenne), aki megalkotja a kerékpár célszerű használatbeli valóságos működésének elméletét. Felállítja a mozgó kerékpár egyensúlyfüggvényét, amelyben mint változó mennyiségek szerepelnek a következők: a sebesség, a kerékpárra ható centrifugális erő, az elülső kerék síkjának a hátsóéval, illetve a kerékpár síkjának a nehézségi erő függőleges vonalával bezárt szöge. Ennek alapján megalkotja a mozgó kerékpár egyensúlyban tartásának matematikai modelljét, amely, ha valóban helyes, a következő kísérletet is lehetővé teszi. Felszerelünk egy kerékpárt egy elektronikus számítóközponttal, amely állandóan megkapja a fentebbi változó mennyiségekre vonatkozó adatokat, és amelybe betápláljuk a kerékpár egyensúlyfüggvénye alapján az egyensúlyozás programját. Hajtóművet szerelünk a kerékpárra, és elindítjuk. Ha valamerre dől (tehát ha a kerékpár függőleges síkjának a nehézségi erő vonalával bezárt szöge eltér a 0° -tól), az automata a két kerék síkjának egymással bezárt szögét – a kerékpár sebességétől függően – úgy módosítja, hogy a fordulással fellépő centrifugális erő hatására a kerékpár mégse dőljön fel. (Ahhoz, hogy az irányt is tartani tudja, még eggyel-mással fel kellene szerelni.) Ha a kerékpár csakugyan nem borul fel, akkor ez azt bizonyítja, hogy az elmélet helyes.

A nyelvi fogalmakkal párhuzamba állítva a kerékpár (az egyensúlyfüggvényben kifejezett fizikai törvénnyel együtt!) a **nyelvnek** felel meg.

A **nyelvhasználat**tal pedig a biciklizés állítható párhuzamba. A biciklizés tudományának célja tehát: leírni, hogyan tartja egyensúlyban a **bicikliző** a kerékpárt, hogy az ne boruljon fel. E tudomány elsősorban nem a kerékpárral, hanem használójával, a biciklizővel foglalkozik. Központi helyet kapnak benne azok a feltételes reflexek, amelyek szerint a bicikliző a kormányt mozgatja, hogy az egyensúlyt fenntartsa. A vizsgálat

²⁴ Az analógia további leírása elég jól megvilágítja a beszédmű, illetve a beszédtevékenység nyelvészetének különbségét, noha eléggé sántít benne az, hogy a biciklit magát nem a bicikliző hozza létre biciklizés közben.

nem kerülheti meg a lélektani mozzanatot, hiszen tárgyának természete kimondottan lélektani. E tudomány ki fogja mutatni, hogy a bicikliző nem a kerékpár egyensúlyfüggvényének ismerete és alkalmazása által tartja egyensúlyban a kerékpárt. Könnyen előfordulhat például, hogy az a tudós, aki a kerékpár egyensúlyfüggvényét felállította, esetleg az egyensúlyozás automatikus programját is elkészítette, a gyakorlatban tanácsalanel áll a kerékpár előtt, mert tíz métert sem tudna vele megtenni felborulás nélkül. Semmit sem segít rajta az elméleti szabályismeret, hiszen a biciklizés **nem ezeknek** a szabályoknak az alkalmazásán alapszik. Ha tud is biciklizni, egy az, amit elméletben csinál, és egészen más, amit a gyakorlatban. Az elmélet ugyanis racionális összefüggéseken alapszik, a gyakorlat azonban ezekkel kapcsolatban levő, de közvetlen formájukban teljesen értelmetlen szabályokat követ. Azt hiszem, lélektani kísérletekkel be lehetne bizonyítani, hogy a kezdő bicikliző – tehát akinél a biciklizés még nem vált teljesen reflexszerűvé – nem is az elülső kerék irányára összpontosítja a figyelmet, hanem a kormányra, mivel neki azzal kell bánnia. A kerékhez neki semmi köze.²⁵ Viszont az az érdekes, hogy egy olyan – öntudatlanul alkalmazott! – szabályrendszer segítségével, amely elképesztően messze jár a valóságos összefüggésektől, és amely közvetlen formájában egyenesen irracionális, bizzar és érthetetlen (például semmiféle fizikai törvényben nem lehetne **közvetlenül** megjelölni annak okát, hogy adott esetben a **kormány** balra fordítása²⁶ miért ment meg a felborulástól – hiszen ez a fizikai törvények természetéhez képest titokzatos boszorkányművelet és babonáság!), mondom, ezeknek az értelmetlen szabályoknak az alkalmazása által a bicikliző öntudatlanul is megvalósítja az egyensúlyfüggvényben meghatározott valóságos feltételeket, amelyek a kerékpár egyensúlyhelyzetét biztosítják. Nem tudja, de teszi. Hogy miért? Mert több esetben meggyőződhetett róla, hogy ez az »értelmetlenség« a gyakorlatban beválk: őt a kormány ide-oda forgatása már nemegyszer mentette meg.

Nos, ehhez hasonló helyzettel van dolgunk a nyelv esetében is. A **nyelvnek** – a kerékpárhoz hasonlóan – megvannak a saját működési szabályai, a nyelv használója, az egyes beszélő pedig – akárcsak a bicikliző – csakis akkor használhatja célszerűen, eredményesen, ha beszédében követi ezeket a szabályokat, megvalósítja érvényesülésük feltételeit. Ő maga azonban nem ezek alapján beszél, ezekről az összefüggésekről, a nyelvi szabályok meglétéről ő még csak nem is tud, nem is kell tudnia, és ha tudna is róluk, nem ezek alapján beszélne. Ezeket a tudomány fedezi fel a nyelvben mint bennelevőket. Az pedig, hogy a beszélő mégis beszél, csak azért lehetséges, mert a valóságos nyelvi összefüggések áttételesen kivetülnek a felszínre. Ezzel persze el is veszítik eredeti értelmüket, de ebben az érthetetlen formában mégis eléggé tükrözik az eredeti összefüggést. A beszélő, miközben megtanulja a nyelvet, ezeket az értelmüket vesztett összefüggéseket tanulja meg, mivelhogy ezek vannak a felszínen és ezekhez fér hozzá közvetlenül. A gyakorlati érintkezésben is ezeket alkalmazza, ezek szerint beszél, ezáltal pedig, anélkül hogy tudna róla, végeredményben a valóságos összefüggés kívánalmait szerint jár el. Őt persze mindez nem érdekli, őt csak egy dolog érdekli: hogy amit csinál, az beváljk.

²⁵ Sőt úgy tűnik: miután a reflexek kialakulnak, már még a kormány sem érdekes (tehát voltaképpen semmi abból, ami egyáltalán a biciklihez tartozik!), hanem csak az, hogy rajta tartott két kezünket milyen irányba és mennyire mozdítjuk el. Ezért estünk mi akkorákat kölyökkorunkban, mikor virtusból úgy próbáltunk biciklizni, hogy a kormányt keresztben fogtuk meg: hiába volt a gyönyörű teória, hogy merre kell fordítani a kormányt, ha dőlünk, a kezünk ellenkező irányba mozdult magától.

²⁶ Vagy még közvetlenebbül: bal kezünk magunk felé mozdítása!

Ha pedig beválik, akkor mit törődjék ő a többivel? Nem az ő dolga. Csak akkor lesz nyugtalan, ha véletlenül mégsem válik be: a beszélők csak egymás – és (ritkábban) a maguk – hibáira figyelnek fel, a normális beszéd számukra a világ legtermészetesebb dolga.

Van azonban egy igen nagy különbség, és pedig az, hogy a nyelv azért mégsem bicikli. A kerékpár egy fizikai törvényekre hallgató jármű, e törvények pedig már akkor is fennállottak, érvényesek voltak, amikor a kerékpárt még fel sem találták. [...] A nyelv szabályai azonban társadalmi természetűek, és csak annyiban léteznek, amennyiben a nyelvhasználat – egészen másfajta szabályok alkalmazása által – valóságossá teszi őket.

Hogy egy példát is említsek [...]: tudjuk, hogy vannak olyan nyelvek, amelyekben a magánhangzók a hangrend törvényei szerint vesznek részt a szavak felépítésében, a toldalékok pedig az illeszkedés szabályai szerint kapcsolódnak a szótövekhez. Így a magyar *ház* szó mély hangrendű, a *kéz* magas hangrendű, ezért a *ház*-hoz a *-ban*, *-ben* közül a *-ban*, a *kéz*-hez pedig a *-ben* kapcsolódik. Egészen világos, hogy a **nyelv** leírásában²⁷ az illeszkedés szabályát a magánhangzókra, ezek két csoportjára vonatkoztatva kell megfogalmazni, mivelhogy a valóságos nyelvi összefüggés ezek között van. A beszélő azonban a **nyelvhasználatban** nem a magánhangzók minősége szerint megfogalmazott szabályok alkalmazásával jut el a helyes szóalakokig. A beszélő úgy »tudja«, hogy a *ház*-hoz azért kell a *-ban*-t kapcsolni, a *kéz*-hez pedig a *-ben*-t, mert az úgy van jól, úgy hangzik jól, mert mindenki úgy használja; a beszélő nem bontja a szavakat elemeire: ő az **egész** hangalakot állítja kapcsolatba a toldalékváltozat **egészével**, és mint összetartozó elemeket illeszti őket egymáshoz.²⁸ Van az ő fejében is egy szabályrendszer, ez azonban az analógiára épül, és nem a hangok szintjén keresendő, ahol a nyelvben az igazi összefüggés van, hanem a szavak szintjén. A nyelvhasználat analógiás csoportokba sorolja a szavakat, aszerint, hogy melyekhez kapcsolódik *-ban*, *-ba*, *-nak*, *-ra*, *-tól* stb., és melyekhez *-ben*, *-be*, *-nek*, *-re*, *-től* stb. Egyben a toldalékokat is két párhuzamos analógiás csoportra osztja: vannak mélyhangú, és vannak magashangú toldalékok. Itt persze – az analógiás csoportok elnevezésében – rosszul tesszük, ha e csoportokat »mélyhangúnak«, illetve »magashangúnak« nevezzük, mert ezzel belopjuk a hangtani összefüggésre utaló műszavakat. A nyelvhasználat szempontjait talán a »sötét« és »világos« érzékeltetné jobban (noha ezek is ugyanolyan szinesztéziás kifejezések, mint a »mély« és »magas«, de – mivel a magyarban ezek nem hangtani műszavak – jelzik, hogy a szempont nem közvetlenül hangtani). A szabályt pedig ilyenformán fogalmazhatnók meg: sötét csoportbeli szóhoz sötét csoportbeli toldalék illik, világos csoportbelihez pedig világos csoportbeli. Az egy csoportba sorolt tövek hangzásbeli hasonlóságát a nyelvhasználat is érzékeli, hiszen az idegenből átvett szavakat éppen ennek alapján sorolja be egyik vagy másik csoportba, de a nyelvhasználatbeli szabályok mégsem közvetlenül a magánhangzók minőségén alapulnak, hanem azon, hogy a szó a hangzásképp alapján melyik analógiás csoportba került be. A szabály a szavakra vonatkozik és nem a hangokra, pedig a szavak szintjén (a hangtani szempont figyelmen kívül hagyásával) semmilyen értelmes választ nem lehetne adni arra a kérdésre, hogy **miért** éppen azok a szavak kerülnek az illető analógiás csoportba, és nem mások. A valóságos összefüggés

²⁷ Pontosabban – mai eszem szerint – a **beszédmű** leírásában, ezt itt már kénytelen vagyok pontosítani.

²⁸ Alább majd meglátjuk, hogy még ez is túlságosan közelít a nyelvtanok által képviselt szemlélethez, igazából az a valószínűbb, hogy a beszélő a toldalékokat nem is kezeli külön nyelvi egységekként, hanem inkább úgy bánt velük, mint ugyanazon szó különböző lehetséges végződéseivel.

ugyanis a nyelvben nem a szavak, a kész hangalakok szintjén van, hanem a hangokén. Ehhez pedig ebben az esetben a nyelvhasználatnak közvetlenül semmi köze. És mégis, ez a magánhangzók szerinti összefüggés **a nyelvben** csak azáltal maradhat fenn évszázadokon át, hogy **a nyelvhasználat** egy másik, egy voltaképpen abszurd szabály alkalmazása által fenntartja.

Most talán valaki felteszi a kérdést, hogy mire alapozom én mindezt, és miért nem azt mondom inkább, hogy a nyelvhasználat is a hangtani szabály szerint jár el, csak-hogy nem tudatosan, vagyis hogy grammatikai műveltség híján a hangtani szabályt egyetlenegy beszélő sem tudja megfogalmazni, de a nyelvhasználat mégis e szabály szerint történik. Nos, többféle bizonyítékom is van arra nézve, hogy ez nem így van. Csak az egyik legmeggyőzőbb érv két könnyen megérthető példáját mondom el.²⁹ Régen a magyarban volt egy *i*-szerű³⁰ hang, amely mély hangrendű volt, tehát az ilyen hangot tartalmazó szavakhoz (pl. *sír*, *hid* stb.) mély hangrendű toldalékváltozat kapcsolódott (mint amilyen a *-ban*). Igen ám, de egyszer ezek az *i* hangok *i*-vé változtak, tehát magas hangrendűekké lettek.³¹ Mármost ha a nyelvhasználat, a beszédtevékenység nem a *tő* és a toldalék szintjén, az analógiás csoportokba sorolt egyes tövekre vonatkoztatva alkalmazná a magánhangzó-illeszkedés meglehetősen félreértelmezett szabályát, hanem a nyelvi szabály érvényesülésének szintjén, a hangokén, akkor az *i* → *i* változás után – a hangtani szempont alapján – a toldalékban is fel kellett volna cserélnie a magánhangzót. De nem cserélte fel, így aztán ma azt mondjuk: *szívben*, *vízben*, de: *sírban*, *hidra* stb., noha ma már mindegyik töben egységesen *i* hang van.³² Vagyis a hangváltozás nem szolgáltatott elegendő okot arra, hogy maga a *tő* átkerüljön a másik analógiás csoportba. A beszélők bizonyára egyszerűen nem vették észre, hogy a nyelvben a helyzet megváltozott.³³ Az *ő* ráció nélküli összefüggés-rendszerükben minden maradt a régiben: a *sír*, a *hid* megmaradt továbbra is a régi, megszokott analógiás csoportban.

²⁹ Elég rosszul tettem, hogy a többivel annak idején nem akartam terhelni az olvasót: ha akkor azt írtam, hogy többféle bizonyítékom is van erre, akkor az egész biztosan úgy is volt, mert írás közben az ilyen állítások megfogalmazására nagyon ügyeltem, de most csalódva veszem észre, hogy bizony elfelejtettem, mire gondolhattam akkor. (Alighanem a különböző analógiás alakok keletkezésének lehetőségére, mert annak idején ilyesmikkel foglalkoztam.)

³⁰ Mivel a könyv elsősorban a romániai magyar olvasóknak volt szánva, az *ő* könnyebbségükre jelöltem így a veláris, felső nyelvvállású, ajakréses hangot, hiszen ez a románban megvan, s a román helyesírás ezzel a betűvel jelöli.

³¹ Ezt azóta másképp mondanám; ez nyilván úgy értendő, hogy fonetikailag magasak lettek.

³² A manapság alkalmazott fonológiai leírások egy része a mai *i* hangok kétféle viselkedését egy mögöttes veláris *i* feltételezésével magyarázza. Ez azonban alkalmasint arra lehet jó példa, amiről alább lesz majd szó, mármint a szinkroniának a diakroniával való megengedhetetlen összemosására.

³³ A szemfüles generativista most lecsaphat erre az állításra, mondván, hogy éppen ez az: ha a beszélők **észre sem vették**, hogy közben történt egy *i* → *i* változás, ez pontosan azt jelenti, hogy nyelvi kompetenciájukban a mögöttes alakok szintjén nem is történt változás, tehát éppen emiatt teljesen indokolt a mai nyelvben is veláris magánhangzót feltételezni e tövek mögöttes alakjaiban, a mai beszélők beszédtevékenységének ezt a működését pedig a fonológiai szinten, a megkülönböztető jegyekre való hivatkozással értelmezni. Változás csak a kész termék fonetikaivá való „konvertálásában” történt, az erre vonatkozó szabályok alkalmazására pedig az illeszkedés érvényesítése **után** kerül sor, így ennek eredményét azok nem is érinthetik. Be kell látnom, hogy nehéz volna ezzel az érveléssel vitatkozni, mert itt mindenféle érvelés óhatatlanul circulus vitiosusba torkollik: ha egyszer az alapposztulátumokat elfogadtuk, akkor minden olyan kijelentés, amely e posztulátumokra épül, egyben az illető posztulátumok igazolásának is tűnik. Egy ilyen rendszerrel nem is lehet másképp vitába szállni, mint úgy, hogy egy másik rendszert állítunk

Vagy ott van a francia hehezetes *h*, amelynek a hangzásból való eltűntét a beszélők – úgy látszik – máig sem vették észre, már amint azt a *le* vagy *la* határozott névelő használatából ki lehet következtetni. E névelők hangtani szerkezetére az jellemző, hogy magánhangzójuk csak akkor marad meg, ha a következő szó mássalhangzóval kezdődik: *la table* 'az asztal', *le garçon* 'a fiú' stb., magánhangzó előtt pedig a *le* vagy *la* *e*, illetve a hangja eltűnik: *l'école* 'az iskola', *l'homme* 'az ember', *l'humanité* 'az emberiség' stb.; az utóbbi két szó néma *h*-val kezdődik, vagyis – mind hangzásban, mind pedig a szabály alkalmazásából kikövetkeztethetően – valójában magánhangzóval (a *h* itt csak írásbeli sajátosság). Ha viszont az úgynevezett hehezetes *h*-val kezdődik a szó, a magánhangzó megmarad: *la honte* 'a szégyen', noha a *h* egyáltalán nem hallatszik, hangzása szerint tehát ez a szó is magánhangzóval kezdődik (csak éppen hogy ez valamivel később tűnt el, mint a másik, a néma). A francia beszélők nyelvhasználatában azonban még a *h* eltűnte előtt kialakult az az analógiás szabály, hogy a *table* és társai (többek között az *honte* is!) *la* névelőt kapnak, a *garçon* és társai *le* névelőt, az *école* és a többiek pedig *l'* névelőt. Ez akkor megfelelt egy valóságos hangtani helyzetnek. Aztán a *h* eltűnt, a szabály megmaradt. De melyik szabály? Nem az ésszerűbb, racionálisabb szabály maradt változatlanul, hanem a másik, a feje tetejére állított viszonyokat tükröző, a ráció nélküli: a szavak analógiás csoportjai nem bomlottak meg. (Ez aztán a hangtani rendszerben egy új elem megjelenését vonta maga után: megjelent benne egy hallhatatlan mássalhangzó, amely nem semmi, hiszen hangtani szabály vonatkozik rá, mégpedig úgy, mint egy teljes értékű mássalhangzóra. Ez a hangtalan mássalhangzó az, amit úgy hívnak, hogy »hehezetes *h*«, noha nem *h*, hiszen nem hangzik semminek. De ott díszleg a *la honte* szó *h* betűjének megfelelő helyen, mint a raciónélküliség győzelmi lobo-gója, és nem hagyja, hogy a *la*-ból az *a* kimaradjon.)

A nyelvtörténet bőségesen szolgáltat még ezekhez hasonló példákat, de ez a kettő is elég jól szemlélteti, hogy egy a nyelvi szabály, és más – még hozzá egészen más! – a nyelvhasználat szabálya. Az előbbi mégis csak az utóbbi következetes érvényesítése által tud fennmaradni olyannak, amilyen, illetve megváltozni, ha úgy hozza a sor” (Szi-lágyi 1978. 100–108).

A figyelmes olvasó bizonyára furcsállja most, hogy mikor ezt írtam, mintha valami miatt haragudtam volna a beszédtevékenységre, illetve mintha sokkal jobban kedveltem volna a beszédműben azonosítható szabályokat. Nem érzelmi viszonyulás volt ez pedig (különös is lett volna), hanem az egyik szerencsétlen következménye annak, hogy én akkor *nyelv*-nek neveztem el a beszédmű szerkezetében azonosítható – és racionálisan leírható – szabályokat (s ha következetes akartam maradni, egyebet aztán nem is nevezhettem *nyelv*-nek), s e terminológiai melléfogás a szemlélet alakításában oda vezetett, hogy a beszédtevékenységtől szinte megtagadtam formán azt, hogy nyelv állna mögötte. Nem így gondoltam ugyan, de valahogy mégis ez sült ki belőle. Márpedig a nyelvész is, aki a nyelvet akarja vizsgálni, szereti úgy tudni, hogy amit vizsgál, az valóságosan létezik, ezért aztán a fentebb idézett szövegben fölös mennyiségben fordul elő a *valóságos* jelző, mindig csak a beszédműbeli összefüggésekre vonatkoztatva, azt sugallva aka-

szembe vele, és utána ezeket egymásra vonatkoztatva megvizsgáljuk, hogy **független érvekkel** melyiket lehet inkább valószínűsíteni. (Ezért is nem tartok tőle különösebben, hogy generatív alapról eredményesebben lehetne vitába szállni az én posztulátumaimra épülő következtetésekkel és értelmezésekkel. – Ez természetesen nem jelenti azt is, hogy ezek szerint tehát az én elképzelésem a popperi értelemben is falszifikálhatatlan volna.)

ratlanul is, hogy ami a beszédtevékenység mögött van, az csupa félreértések, illúziók és egyéb sületlenségek gyűjteménye. Pedig mindezt el lehetett volna kerülni, ha azt a szerencsétlen műszóhasználati újítást nem vezetem be, hiszen igazából nem így gondoltam. Valószínűleg már akkor is sejtettem, hogy itt valami nincs rendben, hiszen a szöveg aztán – kissé meglepő fordulattal – így folytatódik, megpróbálva helyrehozni a bajt:

„A fentiekből – gondolom – elég világosan kiderült, hogy a nyelvet és nyelvhasználatot nemcsak hogy külön lehet, hanem külön is kell választani. Ezt azonban nem szabad úgy érteni, hogy az egyik kevésbé valóságos, mint a másik: mindkettő van, mindkettő követi a saját rendszerét, amely vizsgálható, leírható, mindegyikkel egy-egy (vagyis: más-más!) tudomány kell hogy foglalkozzék. Az egyik a **nyelv** tudománya, mely kizárólag a nyelv kérdéseivel (elemeivel, szabályaival stb.) foglalkozik, ugyanúgy, mint ahogy a kerékpár tudománya is csak műszaki és fizikai kérdéseket vizsgál, lélektani tényezők pedig egyáltalán nem játszanak szerepet benne. A másik a **nyelvhasználat** tudománya. Fő feladata annak a rendszernek a vizsgálata, amelyen a beszélő és a hallgató beszédtevékenysége, nyelvhasználata alapszik. Ez a tudomány – akárcsak a biciklizésé – természetesen lélektani szempontokat is figyelembe vesz, lélektani fogalmakat is felhasznál. (A kérdés iránt érdeklődők számára csak éppen jelzem, hogy a manapság – művelni és szidni egyaránt – divatos generatív nyelvelmélet nagy tévedése éppen a fenti különbségtétel hiányából származik: egy sajátosan **nyelvi** modell segítségével kívánja leírni a **nyelvhasználatot**. Nem mondom, hogy ez semmi eredményre nem vezet, hiszen máris látványos eredmények vannak. De egyvalamihez aligha férhet kétség: hogy ezek nem azok, amiknek hiszik őket.)” (i. m. 108).

Fentebb, az egyik lábjegyzetben jeleztem, hogy a beszédtevékenység szabályának jellemzésében túlságosan nagy engedményt tettünk a megszokott nyelvtani szemlélet javára (és alkalmasint sugallatára) azzal, hogy úgy vettük, mintha a beszélő valóban toldalékokat kapcsolna a szótövekhez, holott már ez is kétséges. Hogy ez valamivel világosabb legyen, hadd álljon itt egy régebbi megfigyelésem tanulsága. Valamikor sokat bajlódtam a magyar kötőhangzó-vitával (l. Szilágyi 1977). Az erről szóló szakirodalomban többször is előkerült az az érv (leginkább az előhangzós tagolás alátámasztásaként), hogy az írott szövegben előforduló számjegyekhez is az előhangzós tagolás szerint kapcsoljuk a toldalékokat: *15-öt*, *23-at* stb., s ez állítólag arra vallana, hogy nyelvérzékünk szerint ez a tagolásmód a helyes. Nem én voltam az első, aki észrevette, hogy ez az érv már csak azért sem lehet perdöntő, mert az ilyen alakokat mi a helyesírás szabályai szerint írjuk így, az meg azért írja elő éppen ezt, mert azoknak, akik megalkották, már volt egy véleményük a toldalékhatar helyét illetően. Innen támadt azonban az az ötletem, hogy ha már kiadói szerkesztőjeként úgyis olvasom az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárat, írjam ki a toldalékolt számjegyeket az olyan régi korokból származó szövegekből, amikor még nem volt akadémiai helyesírás, és nézzem meg, hogyan írták őket akkor. Tucatszám gyűltek az *5dik*, *6dik*-féle alakok, s már-már hajlani kezdtem afelé, hogy azt higgyem, legalábbis a régi korokban a tövéghangzós tagolásmód uralkodott, mígnem az egyre gyakrabban élém kerülő *15töt*, *3man*, *26tot* és hasonló alakok meg nem világosították számomra, hogy a spontán írásmódban, vagyis mikor az ember csakis a nyelvérzékére hagyatkozik, a toldalékhatárnak – legalábbis az ilyen szóalakok írásában – az égvilágon semmilyen szerepe nincs, a naiv tollforgató (és alkalmasint beszélő!) nem is lát-szik tudni róla, hogy ilyen is létezhet, számára az egyetlen reális tagolási egység, amellyel valóban számol, a szótag. (Az *5dik*, *6dik*-ban sem a toldalék-, hanem szótaghatár az alapja az ilyen írásmódnak. Ezt a gyakorlatot követték egyébként akkor is, mikor

az október, november és december hónapok latin nevének genitívusát rövidítve írták: *8bris, 9bris, xbris*, a latin szótagolási szabályoknak megfelelően.) Ezt a konklúziómat aztán a mai sajtó is megerősítette az olyan adatokkal, mint: *10 000-rek, 1000-ret* (NB. ezek a nyomtatványok legalább egy szerkesztő meg egy korrektor kezén is átmentek, de éppen természetességüknél fogva egyiknek sem tűntek fel!), ami arra vall, hogy ma sincsen ez másképp. Ha tehát az ilyen adatok valóban mondanak valamit a beszélő spontánul alkalmazott szabályrendszeréről (és úgy vélem, hogy igen), akkor ebből önként adódik az a tanulság, hogy a beszélők valószínűleg nem úgy hozzák létre a toldalékos alakokat, ahogyan azt mi, nyelvészek képzeljük („végy egy szótövet, kapsold a végéhez a toldalékot, és alkalmazd az esedékes fonológiai szabályokat”), hanem valahogy úgy, hogy: „Most úgy mondom: *házba*, mert ilyenkor, mikor arról van szó, hogy valamibe, valahogy így szokott hangzani mások is a vége.” Ez az idézőjelbe tett mondat pedig azért sikeredett ennyire esetlenre, mert egyelőre még a megfelelő beszédmódunk sincs kialakulva hozzá, hogy az ilyen folyamatokról a maguk természete szerint tudjunk beszélni. Akárhogy mondjuk is azonban, egyvalamit máris nagy valószínűséggel állíthatunk: azt, hogy bármely olyan grammatika (illetve fonológia), amely világos, pontosan meghatározott toldalékhatárokkal dolgozik, beszédtevékenység-grammatikának aligha válhatna be.

Vagy hogy egy más jellegű érv is álljon itt a fentiek alátámasztására (hiszen az előzőről talán kevesen hiszik el, hogy egyáltalán összefüggésben lehet a beszélő spontán nyelvhasználatának működési elveivel, de a kettő együtt esetleg már érdemesnek fog látszani arra, hogy elgondolkozzunk rajta), nézzük meg a következő szópárokat: *akad – akaszt, alvad – alvaszt, apad – apaszt, árad – áraszt, bágyad – bágyaszt, borzad – borzaszt, dagad – dagaszt, duvad – duvaszt, duzzad – duzzaszt, fakad – fakaszt, fárad – fáraszt, fonnyad – fonnyaszt, forrad – forraszt, fullad – fullaszt, gyullad – gyullaszt, halad – halaszt, hamvad – hamvaszt, hervad – hervaszt, izzad – izzaszt, lankad – lankaszt, lohad – lohaszt, marad – maraszt, nyu vad – nyuvaszt, olvad – olvaszt, puffad – puffaszt, pukkad – pukkaszt, ragad – ragaszt, riad – riaszt, sápad – sápaszt, sikkad – sikkaszt, sorvad – sorvaszt, suvad – suvaszt, szakad – szakaszt, szalad – szalaszt, szárad – száraszt, szikkad – szikkaszt, tapad – tapaszt, tikkad – tikkaszt, virrad – virraszt, zsibbad – zsibbaszt.* Ezekhez hasonlók fölös számban vannak még a magyarban, hiszen a fenti felsorolás még az *-ad ~ -aszt* végűekre sem teljes, az *-ed ~ -eszt* végűek pedig (pl. *reped – repeszt*) mindenestül hiányoznak, de nemcsak ilyen végű párok vannak, hanem másfélék is bőven (pl. *forog – fordul, mozog – mozdul* stb.) A fenti szópároktól nem lehet elvitatni a rendszerszerűséget, a nyelvész pedig, ha ilyet lát, rögtön fogja a szegmentálóját, és levágja a végüket. Ezeket elnevezi (de tulajdonképpen kinevezi) képzőnek, és ettől kezdve a fenti szavakat úgy tekinti, mint amelyek **szóképzés útján**, vagyis egy ilyen művelet **eredményeképpen** jönnek létre (beszéd közben³⁴). A tövel ugyan van egy kis

³⁴ Ezt a zárójeles megjegyzést nem gazdálkodhatjuk meg, mert fontos. Tudjuk ugyan, hogy ezeket a „képzőket” a nem produktívak közé szoktuk sorolni, de ez nem azt jelenti, hogy a szótövek az ilyen képzőkkel teljesen, a beszélő számára szételemezhetetlenül összeolvadtak volna, és ma már együtt gyarapítanak a lexikalizálódott elemek sorát. Ha úgy volna, akkor képzőkként való számon tartásukat sem lehetne indokolni semmivel: a mai nyelvéllapotról szólva nem állíthatnánk, hogy ezek képzők, hiszen azt csak a nyelvtörténész tudhatná, hogy ezek valamikor **képzők voltak**. (Ugyanezért teljesen fölösleges a szinkronikus leírásban elhomályosult összetételekről beszélni.) Az, hogy ezek a „képzők” nem produktívak, csak azt jelenti, hogy azok a szótövek, amelyekhez kapcsolni szabad őket, egy szigorúan zárt, nem bővíthető

baj, hiszen a magyarok amúgy ilyen szavakat, mint *ak-*, *dag-*, *duv-*, *fak-*, *fár-* stb. nem használnak, sőt meg sem értenék őket, ha így hallanák, de ez a nyelvész nem hozza zavarba, hiszen erre is van neki egy jó megoldása, a terminológia: egyszerűen elnevezi őket passzív szótöveknek, s ezek definíciójába belefoglalja, hogy önmagukban, külön sohasem fordulhatnak elő. Nem is csoda hát, ha külön nem értik őket a magyarok. Ekkor úgy veszi, hogy a kérdés meg van oldva. (Sőt, ha nem elég figyelmes, egyenesen úgy fogja gondolni, hogy okszerűen meg is van magyarázva minden, hiszen ezentúl így mondja majd: ezek **azért** nem fordulhatnak elő önmagukban, **mert** passzív szótövek. Pedig ezzel valójában nem mond többet annál, mint hogy ezek azért nem állhatnak önmagukban, mert nem állhatnak önmagukban. A jól hangzó terminus azonban ezt elfedi.)

Eddig tulajdonképpen nincs is evvel semmi baj. A nyelvész olyan módszereket választhat adatainak értelmezésére, amelyek a legjobban megfelelnek céljainak, és meg is maradhat ezek mellett mindaddig, amíg csak nagy kellemetlensége nem származik belőle. Csakhogy ő nem áll meg itt, hanem megpróbálja szabályba foglalni azt is, hogy a beszélő hogyan jut el e „képzett” szavakhoz, milyen műveleteket alkalmaz, s azok hová illeszthetők a beszéléshez szükséges teljes műveletsorban. Tudniillik mire eddig elér, már rég elfelejtette, hogy ezek a „képzők” meg „passzív tövek” eredetileg nem szerepeltek az adatai között, hanem maga alkotta meg őket. Úgy kezeli tehát őket, mintha a szavak építőelemei volnának, nem pedig bontástermékek. Azt szokta mondani, hogy a *bágyaszt* szó a *bágy-* passzív töből és az *-aszt* képzőből van felépítve (összeszerkesztve), pedig sokkal jobban járna vele, ha úgy mondaná, hogy a nyelvész a *bágyaszt* szót a maga céljainak megfelelően a *bágy-* passzív töre és az *-aszt* képzőre szokta felbontani. Ezt ugyanis a nyelvész teszi, de korántsem biztos, hogy a beszélő is. Az ugyan igen valószínű, hogy a beszélőnek is van erre egy szabálya, hiszen nehezen volna hihető, hogy a fentebb jelzett rendszerszerűség őt ne segítené valamilyen módon beszéd közben, sőt éppen ezzel – mármint a beszélő szabályával – magyarázható az adatokban megfigyelhető rendszerszerűség is. Csakhogy könnyen meglehet, hogy az ő szabálya egy olyan szószemléleten alapszik, amely alapjaiban tér el a nyelvésztől. A nyelvész úgy tudja (mert amivel a beszédműben találkozok, az mind olyan), hogy a lexikon egységei teljesen és egyértelműen lineárisak, egydimenziósak, vagyis hogy minden szónak csakis egyetlen kezdete, illetve egyetlen (és értelemszerűen csakis egyféle) vége lehet. A beszélő meg veheti ezt olyanformán is, hogy a szó kezdődik, ahogy kezdődik, de hogy hogyan fog az végződni, azt csak a jó Isten tudhatja előre, majd a helyzet hozza azt magával, hogy merrefelé kell vele elkanyarodni. Ha pedig ez történetesen így volna, akkor az ilyen szavakhoz ő nem valamilyen összerakó szabály, hanem egy általános **hangzásséma** alapján jut el, amelynek szerkezetét valahogy így ábrázolhatnánk:

$$(C)V_{vel}C(C)\frac{ad}{aszt}, \text{ illetve: } (C)V_{pal}C(C)\frac{ed}{eszt}$$

halmazt alkotnak. Ha viszont ezeket képzőkként tartjuk számon, az értelemszerűen azt jelenti, hogy a beszélők beszéd közben specifikus műveleteket végeznek velük, az illető képzők használatára vonatkozó szabályok szerint. Az igaz, hogy a hagyományos grammatika, ha nem mondja is ki, de valahogy úgy veszi formán, hogy maga a szóképzés egy egyszeri művelet (valaki valamikor az illető képzővel alkot egy új szót, s ha mások is átveszik, akkor ez attól kezdve a szókincs része), de ez egyrészt azt jelentené, hogy a szóképzéssel való foglalkozásnak a szinkronikus nyelvéírásban voltaképpen nincs is mit keresnie, másrészt meg igen valószínűtlen volna az, hogy a beszélőnek az így felfogott szótár minden szavát külön-külön, a köztük megfigyelhető rendszerszerűség nyújtotta előnyök teljes mellőzésével kellene megtanulnia.

Ezek a képleteken még mindig nagyon látszik, hogy nyelvész művei, hiszen a „vel(áris)” meg „pal(atális)” nagyon is tudományosan hangzik. A beszélő fejében működő hangzássémát alighanem ezek szemléltetnék jobban:

$$(H)UM(M) \frac{ad}{aszt} \sim (H)\ddot{U}M(M) \frac{ed}{eszt}$$

A beszélő szabálya ezekre az általános hangzássémákra vonatkozhat, és olyanformán szólhat, hogy ha **ugyanazt** a szót kauzatív értelemben használom, akkor az *-aszt* ~ *-eszt*, ha meg rezultatív értelemben, akkor az *-ad* ~ *-ed* lehetséges végződés felé kell kanyarítanom a végét.³⁵ A toldalékhatár kérdése itt természetesen fel sem merülhet, mivel az elágazó szavakban ilyen nincs is, nem is lehet, hiszen amit a nyelvész toldaléknak vesz, az itt tulajdonképpen egyazon szónak két lehetséges vége. A beszélőnek tehát nem a *rag* $\frac{ad}{aszt}$ -ra van külön szabálya, hanem arra a hangzássémára, amelynek egyik hordo-

zója ez az elágazó szó. Hogy itt az általános hangzássémának van döntő szerepe, azt az is jól mutatja (és erre is bőven van még példa a magyar nyelvben), hogy az ilyen sémákban a szótagszám nagyon fontos (figyeljünk oda arra, hogy megint a szótag került elő mint a beszélő számára lényeges szerkezeti elem!³⁶): itt például szigorú, kivételt meg nem engedő szabály, hogy az elágazás előtt csak egyetlen szótag lehet. Ha a beszélő szabálya úgy működne, mint a nyelvészé, akkor semmi akadály nem volna annak, hogy olyan igéink is legyenek, mint pl. **(fel)háborad* ~ *(fel)háboraszt*. De nincsenek, sőt ezek a kitalált alakok is olyan idegenül **hangzanak**, hogy szinte sértik a **fülünket**.³⁷ (Az ilyen összefüggésekre általában az a magyarázat, hogy ezek régi szótövek, ezért egytagúak. Van ebben valami, de vegyük észre, hogy utólag a sémát viszonylag kései kölcsönzésre is alkalmazni lehetett, de csak azzal a feltétellel, hogy egytagú legyen. Ilyen a német eredetű *lyuk* szó esete: *lyukad* ~ *lyukaszt*, amely egyébként páratlan a maga nemében.)

A fenti szópárokban az feltűnő még, hogy az itt felsoroltak mind legközhönségesebb, legtermészetesebb szavaink közé tartoznak, bajos volna tehát azt mondani róluk, hogy ezek valami rendkívülit képviselnének, aminek alapján nem kellene mindjárt következtetéseket levonnunk a beszédtevékenység szabályainak természetére vonatkozólag. Sőt nagyon is úgy látszik, hogy valami egészen jellegzetes alapelv érvényesülését példázák.

Ne mulasszuk el még megjegyezni, hogy a beszédtevékenység nyelvészete szoros kapcsolatban van ugyan a pszicholingvisztikával, de nem kell összetéveszteni vele. A pszicholingvisztika nem konstruál grammatikát, és nem is annyira maga a kód érdekli, mint inkább azok a pszichológiai vagy neuropszichológiai, esetleg neurolingvisztikai folyamatok, amelyek normá-

³⁵ Az ilyen szavak nem minden nyelvben elágazóak, a magyarban, úgy látszik, igen. Angolul például a *sink* ige jelentése hol 'elsüllyed', hol meg 'elsüllyeszt', a szó alakja tehát nem különbözik aszerint, hogy rezultatív vagy kauzatív értelemben szerepel-e a mondatban.

³⁶ Ezt egyébként más természetű adatok is alátámasztják, gondoljunk például arra, hogy beszéd közben néha sehogy sem jut eszünkbe hirtelen egy szó, de azt meg tudjuk mondani róla, hogy három szótagból áll, mert a hangzássémájáig még eljutunk, csak ott akadunk el.

³⁷ Lehet persze, hogy ez az idegenszerűség azért is van, mert ezeket a mesterséges alakokat ismerős töből képeztük.

lis vagy kóros esetekben a beszélés és a beszédmegértés, valamint a kód gyermekkori kialakulása, esetleg kóros leépülése során végbemennek. Célja tehát az, hogy megértse és megmagyarázza, egységes pszichológiai elméletbe foglalja a kód működésének pszichológiai alapjait és hátterét. A beszédtevékenység nyelvészetét viszont nem ezek érdeklik, hanem maga a kód, ennek szerkezete és működése, célja pedig az, hogy ezt minél tökéletesebben leírja, és megalkosson talán nem is egy, hanem két grammatikát: a beszélésgrammatikát és a megértésgrammatikát. A pszicholingvisztikával való kapcsolata azért nagyon fontos, mert más forrásokon kívül onnan is szerezhet értékes támpontokat annak eldöntéséhez, hogy egy adott magyarázó modell értelmezhető-e vajon beszédtevékenység-grammatikaként is egyben, vagy pedig ennek elháríthatatlan pszicholingvisztikai akadályai vannak. A beszédtevékenység grammatikájának használata ugyanis emberi dolog, emberi aggyal történik, és lehetetlenség volna, hogy e grammatika szerkezete akár csak részlegesen is összeférhetetlen legyen az ember pszichikai adottságaival, az agyműködés alapelveivel és általános stratégiáival. (Ha például csupán annyit tudnánk is, hogy az agyműködésnek jellegzetes vonása a párhuzamos információ-feldolgozás, az általunk konstruált grammatikában viszont nem párhuzamosan, hanem meghatározott logikai sorrend szerint egymás után kell alkalmazni az egyes szabályokat, ráadásul olykor rekurzív módon, az már maga elég ok volna az alapos gyanúra, hogy bár azt szeretnénk volna megkonstruálni, megint nem beszédtevékenység-grammatikát alkottunk, hanem egy olyan dinamikus logikai automatát, amely a beszédműhöz való illeszthetőség követelményét ugyan kielégíti, és esetleg remekül illeszthető még az Ideális Beszélő/Megértő – IBM – működéséhez is, de az emberi agyhoz sajnos nem talál, mivel az másképp működik, mint az IBM mikroprocesszora.) Ugyanakkor a pszicholingvisztának is szüksége van a beszédtevékenység nyelvészetének eredményeire, nemcsak azért, mert ismernie kell azt a működést, aminek a pszichológiai hátterét, illetve folyamatait kutatja, hanem azért is, mert éppen ennek alapján tud majd olyan hipotéziseket felállítani, amelyeket aztán kísérleti módszerekkel ellenőrizhet. Ez a kölcsönös összefüggés teszi, hogy e két diszciplína nehezen tudna egymás nélkül megenni.

A beszédtevékenység nyelvészetének kérdését most nem feszegetem itt tovább, mert fentebb már mondtam, hogy a fonológia módszerének alább következő leírása beszédmű-nyelvészeti lesz, ezért fontosabbnak látom, hogy a továbbiakban erről szóljak részletesebben. A beszédtevékenység-grammatikával kapcsolatban azonban később még fogok tenni néhány megjegyzést és pontosítást, azokat ugyanis azért nem lenne célszerű itt mondani el, mert olyan problémákkal vannak kapcsolatban, amelyekről csak ezután lesz szó.

1.2. A beszédmű nyelvészete

A beszédmű nyelvészetében a kész beszédművel, a beszélés végtermékével foglalkozunk, ezt vizsgáljuk, ennek belső összefüggéseit írjuk le. A beszéd folyamat egészében a két beszédpartneren kívül ez az, ami egészen biztosan **van**, a szó legszorosabb értelmében. Itt azonban máris pontosítanunk kell: ténylegesen igazából mindig csak egy nagyon kicsi darabja van, az, amely éppen hangzik, a többi csak volt. Ha például a *kalap* szó kiejtése kb. 0,38 másodpercbe telik, akkor ez – a hangsebességet 360 m/s-nak számítva – egy kb. 137 méteres szó volna, úgy érteve, hogy mikor a *p* ejtését éppen befejezzük, a *k* kezdete már ennyire van tőlünk. Csakhogy a normális hangerővel ejtett emberi hang nem is terjed olyan messzire, a rezgés fokozatosan csillapodik, míg végül elenyészik. A ténylegesen, hangrezgések formájában egyidejűleg létező beszédmű-töredék tehát valójában olyan rövid, hogy a *kalap* szónak a fele sem fér bele. A beszélő szájától a tőle három méterre álló hallgató füléig 8 milliszekundum alatt jutnak el a hang-

rezgések, ez az idő pedig csak töredéke egy beszédhang átlagos időtartamának. Ha tehát komolyan vennénk, hogy a beszédmű nyelvésze azt vizsgálja, ami a beszélő szája és a hallgató füle között ténylegesen van, akkor az egy fél hangot sem jelentene. Szerencsére nem kötöttük ki, hogy **egyidejűleg** van ott. Ahhoz tehát, hogy csakugyan beszédműként vizsgálhassuk, először valamilyen módon rögzíteni kell. Ez azonban már egy alább sorra kerülő kérdéshez tartozik.

1.2.1. Mit vizsgál a nyelvész a beszédműben?

Itt most azt kell inkább tisztáznunk, mit is kell hogy vizsgáljon, és egyáltalán: mit vizsgálhat a nyelvész – esetünkben pontosabban a fonológus – a beszédműben. Hiszen, mint fentebb már mondtam, a nyelvész úgy tudja, hogy neki a nyelvet kell vizsgálnia. Ezt pedig a beszédtevékenység nyelvészetről szólva úgy értelmeztük, hogy mikor a *kód* nem egészen szerencsés, mert még céljaink szerint újradefiniálva is félrevezető szinonimájaként *nyelv*-et mondunk, akkor a beszélés és megértés hogyanjának szabályaira kell gondolni. Ez tehát azt jelenti, hogy a beszédműben ilyen értelemben nincs, mert nem is lehet sem kód, sem nyelv.³⁸

Ha a beszédműben a fenti értelemben biztosan nincs nyelv, márpedig nincs, hiszen nem is lehet, akkor most az a kérdés, hogy mi van benne mégis. Mert valaminek lennie kell, ami világosan megkülönbözteti a beszédművet a nem-beszédműtől (vagyis az olyan hangegyvelegtől, amelynek senki emberfia nem tudhatja értelmét venni, és nem rajta múlik, ha nem tudhatja), illetve egyes beszédműveket másoktól (például a magyar nyelvű B-kódok szabályaival létrehozottakat, illetve ilyen H-kódokkal megérthetőket a román nyelvűek szabályai szerint létrejöttéktől). Ha jól végére járunk ennek a dolognak, végső válaszuk csak egy lehet (én legalábbis többet nem találtam): a beszédműben csakugyan nem nyelv van vagy kód, hanem **nyelvspecifikus rend**. Nyelvet keresni vagy leírni ebben képtelenség, bármiféleképpen értenénk is a *nyelv* szót mint terminust. A hangegyvelegben pedig nincs ilyenfajta rend, a más (nem magyar) nyelvű beszédművekben van, de másféle, mint a magyar nyelvűben.³⁹ A beszédmű nyelvészetében nem nyelvet vizsgálunk tehát, hanem ezt a nyelvspecifikus rendet.⁴⁰ Annak kedvéért azonban, aki ezt nagyon megbotránkoztatónak találná, és úgy vélné, hogy ami nem nyelv, annak vizsgálata nem is a nyelvészre tartozik, hanem mondjuk az információszámítás szakemberére (aki ennek alapján például entrópiát vagy redundanciát vizsgálhat, illetve információértékeket számíthat), nem szívesen ugyan, de megengedhetném, hogy ezt a rendet is

³⁸ Valahogy így látta ezt már Humboldt is: „A *nyelv* a maga lényegét illetően állandóan és minden pillanatban *átalakul*, még az írásban való rögzítése sem tökéletes, mindig csupán múmiaszerű megőrzés, amelynek állandóan szüksége van arra, hogy élő beszédben érzékelhetővé tegyük. Maga a nyelv nem mű (*ergon*), hanem működés (*energeia*). Igazi meghatározása tehát csak genetikus lehet. A nyelv ugyanis önmagát állandóan újateremtő *szellemi tevékenység*, amely az *artikulált hangot* képessé teszi a *gondolat* kifejezésére. [...] a tulajdonképpeni nyelv a nyelvalkotás valódi aktusában rejlik. Minden kutatásnak, amely a nyelv valódi lényegébe akar behatolni, csakis ezt kell igazának és legelsőnek tekintenie” (Humboldt 1836/1975. 20).

³⁹ Igazából csak most, ezt tudva lehet megérteni, miért volt olyan félrevezető választás fentebb idézett könyvemben *nyelv*-nek nevezni azt, amit a *beszédmű rendjé*-nek kellett volna inkább.

⁴⁰ Saussure így határozza meg a szinkronikus törvényt: „A szinkronikus törvény mindössze egy meglevő rend kifejezése, amely a dolgoknak egy bizonyos állapotát konstatálja; ugyanolyan természetű, mint amelyik azt állapítaná meg, hogy egy gyümölcsöskert fái ötös kötésben vannak elültetve. [...] ha szinkronikus törvényről beszélünk, ezen elrendezést, szabályossági elvet értünk” (Saussure 1916/1967. 119). A szinkronikus törvényről azonban nem derül ki világosan, hogy maga tartozik-e a *langue*-hoz, vagy a *langue* csak meghatározza ezt. (Az egész saussure-i szemlélet figyelembevételével az előbbi változat tűnik valószínűbbnek.)

nyelv-nek nevezzük, de akkor a jó rendtartás végett ezentúl mindig egy-egy jelzöt is hozzá kellene kapcsolnunk, mikor a *nyelv*-et egyik vagy másik értelmében használjuk. Könnyen megtörténhet azonban, hogy figyelmetlenségből véletlenül kifelejtsük a jelzöt, vagy aminek még nagyobb a veszélye: hogy a közös elnevezés sugallatára egyszer csak egynek képzeljük mégis a kettőt. Márpedig akkor rögtön visszaáll az a zűrzavarnak is nevezhető állapot, amelyben sohasem tudhatjuk pontosan, miről is beszélünk, és amelynek most éppen a felszámolásán iparkodunk. Ezért tűnik sokkal egyszerűbbnek és biztonságosabbnak, ha az olyan szabályok összességét, amelyek alapján a beszélő létrehozza, a hallgató pedig megérti a beszédművet (illetve – a generatív nyelvelmélet kikötéseire is gondolva – egyrészt meg tudja különböztetni a többitől azt, ami az ő nyelvén van, másrészt az ő anyanyelvéhez tartozó kódok szabályai szerint létrehozott beszédművekben különbséget tud tenni a számára teljesen, részben, alig vagy egyáltalán nem elfogadható grammatikai formák között), nem is *nyelv*-nek, hanem *kód*-nak (B-kódnak, illetve H-kódnak) nevezzük, a beszédmű állapotát pedig, amelyet az elemeinek összeszerveződésében azonosítható összefüggések, kölcsönös vagy egyirányú feltételek, formai korlátozások és kikötések explicit leírásával tudunk jellemezni, *rend*-nek. Így tehát a nyelvész sem az egyikfajta, sem a másikfajta nyelvészetben nem nyelvet vizsgál, erre a szóra mint terminusra nincs is szüksége.

Rendet mondunk tehát, nem **rendszer**t vagy **struktúrát**. Ezt elég fontosnak tartom. Ezzel ugyanis elkülönítjük azt, **amit vizsgálunk** (mármint a rendet), attól, **amit keresünk** (mármint a rendszertől). Keresni csak úgy lehet valamit, ha van egy előzetes elképzelésünk arról, hogy mi lehet, vagy legalábbis milyen lehet az a valami. A keresésben tehát mindig ott vannak a kutató előfeltevései. Ha ezek nagyon részletesen ki vannak dolgozva, akkor a keresés rengeteg bukta-tóval jár. Hiszen találni az ember nemigen találhat egyebet, mint amit keres. Így egész munkájának tulajdonképpen az a célja, hogy igazolását találja előfeltevéseinek. Másrészt meg ha elég sokáig és elég kitartóan keres, akkor előbb-utóbb biztosan talál is majd valamit, de nem biztos, hogy azt, amit keresett (ő azonban könnyen azt fogja róla hinni, hogy azt lelte meg), vagy hogy a legfontosabbat találta meg abból, amit ott egyáltalán találni lehet. Legjobbban tehát akkor járunk, ha nem dolgozzuk ki előre nagyon részletesen a keresett rendszerre vonatkozó előfeltevéseket. Éljük be hát egyelőre annyival, hogy valamilyen rendszert keresünk, de hogy az milyen lesz, az majd menet közben fog kialakulni.

Vegyük észre, hogy mire eddig jutottunk, már két előfeltevést is biztos tudás gyanánt kezelünk. Az egyik az, hogy amit vizsgálunk, az rend, a másik, hogy ebben érdemes rendszert keresni. Mivel ezek nagyon fontos előfeltevések, külön-külön meg kell őket vizsgálnunk.

Az első előfeltevésünk elemzését nagyon megnehezíti, hogy a rendnek nincs pontos definíciója. (Furcsamód még a termodinamikában sincs, pedig ott aztán igazán fontos volna, hogy legyen, hiszen a termodinamika második főtételének egyik verbális megfogalmazása szerint minden zárt termodinamikai rendszerben a folyamatok a rendezettebb állapottól a rendezetlenebb felé tartanak. Ezt a – véleményem szerint amúgy is rendkívül problematikus – kijelentést egyszerűen nem lehet értelmezni, amíg meg nem mondjuk, mit kell egészen pontosan érteni a rendezett, illetve rendezetlen állapoton.) Ezért voltam kénytelen ezt a dolgot magam végiggon-dolni. A kérdés részletes kifejtésére most se terem, se időm, nem is itt van a helye, ezért csak annyit mondok el, hogy egy 70 lapnyi rég megkezdett, de még befejezetlen eszmefuttatásom-nak (melyben amúgy az információ természetét szeretném tisztázni) az lett a tanulsága, hogy rendnek azt és csakis azt az állapotot lehet tartani, amely teljesíti a következő minimális feltételeket (kissé átfogalmazva, hogy ne kelljen az ott használt terminusokat is megmagyaráznom):

a. közege **diszkrét**, azaz egymástól jól megkülönböztethető (noha a szomszédos elemek között nem okvetlenül éles átmenetű) elemekből álljon (hiszen teljesen egyforma elemekből álló homogén közegben nincs is értelme rendet keresni);

b. az adott állapot ne véletlenszerűen, hanem hozzá képest külső tényező közreműködésével, mégpedig kötelezően az elemeket egymástól megkülönböztető tulajdonságokkal kapcsolatos **információ** alkalmazásával jött legyen létre;

c. az állapot létrehozásában döntő szerepet játszó információ alkalmazásának módja **szabály** formájú, ami azt jelenti, hogy van egy feltétel, egy leíró (deskriptív) és egy előíró (preskriptív) összetevője (azaz: **ha x kielégíti** a leíró összetevő kritériumait, **akkor** az előírás szerint így meg így **kell** eljárni),⁴¹

d. ennek következtében az elemek eloszlásának (megfigyelhető konfigurációjának) **valószínűsége sokkal kisebb** legyen, mint ami ugyanezen elemek véletlenszerűen előállt állapotában volna.

A beszédmű állapotát pedig azért lehet rendnek tekinteni, mert a fenti négy minimális feltétel mindegyikét teljesíti: (1) egymástól jól megkülönböztethető elemekből áll, ezenkívül az elemek ismétlődnek is, ami ugyan nem elengedhetetlen feltétele a rendnek (hiszen például egy könyv oldalszámainak növekedő sorrendjében is rend van, pedig a könyvben egyetlen oldalszám sem ismétlődik, illetve ha igen – mert láttam én már ilyet is, mégpedig az *Encyclopaedia Britannica* egyik kiadásában –, az egyenesen rendtelenségnek számít, hiszen megsérti az ottani rend létrehozásának szabályait), de gyakori jellemzője, továbbá (2) a beszédmű nem véletlenszerűen jött létre, hanem a beszédtevékenység eredményeképpen, és pedig (3) olyan szabályok alapján, amelyben az elemeket egymástól megkülönböztető jegyekre vonatkozó (bár alkalmassint csak nagyon áttételes) információknak döntő szerepe van, és végül (4) a beszédmű elemeinek eloszlása a véletlenszerűhöz képest rendkívül valószínűtlen (vagy másképpen, valamivel pontosabban kifejezve ugyanezt: rendkívül kicsi a valószínűsége annak, hogy adott helyen és időpontban – mondjuk Vácott 1848 februárjában – olyan elemek, amelyekből a magyar nyelvű beszédművek épülnek fel, véletlenszerűen álljanak össze egy olyan konfigurációba, hogy az pontosan az *Anyám tyúkjá* szövegét eredményezze).

Ilyen megfontolások után úgy gondolom, nyugodtan indulhatunk ki abból, hogy a beszédműben rendet vizsgálunk. Hogy egészen világos legyen, miről van itt szó, ehhez már csak annyit kell hozzátennünk, hogy a beszédmű éppen ezért lehet alkalmas közege a nyelvi kommunikációnak. Hiszen közlendő mondanivalónkat éppen azért tudjuk másokkal megosztani, mert az valamilyen módon a hangközeg **rendjébe** van leképezve: ami a hallgató számára lehetővé teszi, hogy a hallott hangfolyam alapján tudomást szerezzen arról, hogy mit is akartunk neki mondani, az nem maga a hanganyag, hanem éppen a mondanivalónk tartalmához igazított, sajátos és meglehetősen egyedi módon létrehozott rend. A hangra magára nincs is egyé-

⁴¹ Ebből egyenesen következik, hogy bármely állapotról csak akkor tudhatjuk biztosan megállapítani, hogy rend-e az, vagy sem, ha tudjuk, hogyan jött létre, és azt is, hogy ha külső tényező közreműködésével állt elő (tehát akár rend is lehet), akkor voltak-e létrehozásának valamilyen szabályai, vagy sem. A rendet pusztán formai jellemzők alapján nem lehet azonosítani, hiszen akármennyire rendnek tűnik is (mert egybevág valami olyan állapottal, amellyel leggyakrabban rendként szoktunk találkozni), ha véletlenszerűen állt elő, nem az mégsem. Még befejezetlen tanulmányomból idézem: „Ha egy könyv lapszámozása az 5-össel kezdődik, akkor senki sem csodálkozik rajta, hogy a következő oldalszám a 6-os, majd így tovább, 7, 8, 9, ..., 16. Ez ugyanis rendezett számsor, mindenki tudja, hogy külső beavatkozással, célszerűen alakult ki. Ha viszont ugyanezt a 12 számot ugyanebben az 5, 6, 7, 8, 9, ..., 16 sorrendben a lottón húzzák ki, az világszenzáció, hiszen teljesen nyilvánvaló, hogy ez a sorozat ugyanolyan rendezetlen, mint bármely másik 12 számból álló lottóeredmény. Hogy a keverőkosárból pontosan ezek a számok fognak kiesni éppen ebben a sorrendben, annak meglehetősen kicsi a valószínűsége, de semmivel sem kisebb, mint bármelyik 12 számból álló kombinációé. Szenzációs volta nem a valószínűségi mutatókból adódik, hanem abból, hogy **véletlenül** tökéletesen egybevág egy rendezettként jól ismert számsorral, holott nyilvánvaló, hogy rendezetlen.”

bért szükségünk, csak azért, hogy a rendet legyen miben létrehozni. Nem szerencsés tehát azt mondani, hogy szóbeli közlés esetén a hír továbbítása hangokban történik, valamivel jobb lenne úgy, hogy a hír továbbításához mindig egy sajátosan kialakított rendre van szükség – hiszen a hír éppen a rendbe van leképezve –, ezt pedig szóbeli közlés során hangközegben hozzuk létre. Mindenféle kommunikációban kétféle információval kell tehát számolnunk: az egyikféle maga a közlendő információ, a mondanivaló, amit hírnek nevezünk, a másikféle meg az a (szintén információ-, de nem hírjellegű) szabály vagy szabályrendszer, amelynek segítségével éppen olyan rendet lehet kialakítani az éppen használt közegben, hogy az alkalmas legyen arra, hogy szerkezetét egy (a másikhoz jellegében hasonló, de formájában és működésében attól különböző) szabályrendszer alkalmazásával egyértelműen értelmezni lehessen olyan módon, hogy eredményeként a címzettben mint információkkal bánni tudó (sőt sokszor ilyeneket igénylő) rendszerben rekonstruálódjék az a hír, amelyhez igazodva a rend megszerveződött.

Lássuk tehát másik előfeltevésünket, amely szerint ebben a rendben érdemes rendszert is keresni. Itt megint hasonló problémába ütközünk: mit kell érteni a rendszeren, és minek alapján vehetjük azt szinte biztosra, hogy az általunk vizsgált rendben rendszert is lehet találni?

Legközönségesebb értelmében a rendszer az, aminek az ÉKsz. is meghatározza: „Egynemű v. összetartozó dolgoknak, jelenségeknek bizonyos törvényszerűségeket mutató rendezett egésze.” Ez kétségtelenül magyarul van, érteni is véljük mindaddig, amíg nem kezdjük firtatni, mit is kell érteni azon, hogy *rendezett* és *egész*. Az *egész*-ről általában az jut eszünkbe, hogy kifelé nem terjed akármeddig, hanem határai vannak, ahonnan valami más kezdődik, befelé pedig részekre bontható. Ennél most meg is maradhatunk. A *rendezett*-tel már több a gondunk, de ezen meg egyszerűen túltehetjük magunkat azzal, hogy figyelembe sem vesszük. Az érdembeli rész itt úgyis az, hogy „bizonyos törvényszerűségeket mutató”. Törvényszerűségeket kimutatni pedig csak akkor lehet, ha valami ismétlődik a vizsgálat tárgyában,⁴² és ez az ismétlődés meglehetősen következetes, olyannyira, hogy kielégítő számú megfigyelés után meg is tudjuk jósolni, hogy ha valami történik, illetve valamit csinálunk, akkor mire számíthatunk. Figyeljünk most oda arra, hogy nem határoztuk meg pontosan, minek az ismétlődéséről beszélünk. Nem kell tehát úgy érteni, hogy okvetlenül a rendszert alkotó elemeknek kell ismétlődniük. Mert ismétlődhet egyéb is. A könyv lapjainak oldalszámozásában megfigyelhető rend esetében például egyetlenegy szám sem ismétlődik meg, de van valami mégis, amivel laponként találkozunk: az, hogy a számjegyekkel megjelölt számok bármelyike eggyel nagyobb, mint az előző (illetve, ami ugyanaz: eggyel kisebb, mint a rákövetkező). Ez tehát kielégíti a rendszerként való minősítés feltételeit, és egyben alapelve a rend létrehozásának is. (Látszólag ugyanez lesz az eredménye annak is, ha az ugyanilyen sorrendű lottószámokat nézzük. Ezt azonban mégsem kell rendszernek venni, hiszen itt ezek igazából nem számok, hanem inkább a golyóknak amolyan tulajdonnevei, akárcsak a telefonszámok, amelyekkel szintén nem végzünk matematikai műveleteket.) A sorba rendezettség azonban egymagában még nem jelent rendszert is egyszersmind. A betűk ábécérendbe rendezett sora például kétségkívül rend, még sincs benne rendszer, hi-

⁴² Itt azonban vigyázzunk, mert megint nagyon közel járunk egy nyelvi csapdához. Az *ismétlődik* ugyanis ige, ezeket meg valahogy úgy észleljük, hogy amit az ige kifejez, azt ténylegesen az alany teszi, holott valójában csak arról van szó, hogy **mi magunk** valamit többször, több esetben vagy több példányban is meg tudunk találni és figyelni a vizsgált tárgyban, mert ebben megvan erre a lehetőség. (Az ige-használat ilyen buktatóiról részletesebben l. Szilágyi 1996. 80–88.)

szen semmi olyasmi nem ismétlődik benne, aminek alapján meg lehetne jósolni valamit is, ami az egészre érvényes volna.⁴³

Ebből megállapíthatjuk, hogy a rendnek nevezhető állapot kétféle lehet: olyan, amelyben rendszer is van, és olyan, amelyben nincs. De rendszer sem csak rendben lehet. Az elemek periódusos rendszere például iskolapéldája a rendszerek egyik fajtájának (mi a nyelvészetben paradigmatisztikus rendszereknek hívjuk az ilyeneket), hiszen ha az egyes elemeket sorba rakjuk rendszámuk (atommagtöltésük) növekvő sorrendjében, azt vesszük észre, hogy kémiai és fizikai sajátosságaik kilences csoportonként periódusosan ugyanúgy ismétlődnek (ezt hívják periódusos törvénynek). Mengyelejev csak az akkor ismert elemeket tudta így elrendezni, ezért – éppen a rendszerben (és csakis ebben!) felismerhető törvényszerűségek alapján! – egy-egy helyet kénytelen volt üresen hagyni, a rendszerbeli hely alapján azonban az onnan hiányzó elem tulajdonságait is meg tudta jósolni, mégpedig igen helyesen. (Bár ez csak később bizonyosodott be, mikor az illető elemet felfedezték.) A kémiai elemek azonban együttesen nem alkotnak rendet is (a rend fentebb megadott értelmében). Az imént ugyan azzal kezdtem e rendszer jellemzését, hogy „ha az egyes elemeket **sorba rakjuk rendszámuk (atommagtöltésük) növekvő sorrendjében**”, vagyis rendbe állítjuk őket, de rögtön azzal folytattam: „azt vesszük észre”, ezt tehát nem kellene úgy érteni, hogy rendszer csak akkor van bennük, ha mi előbb létrehozuk a rendet, hanem inkább azt szemlélteti, hogy bizonyos elrendezésekben mi könnyebben fel tudjuk ismerni a rendszert, mint másokban. A kémiai elemeknek ez a rendszere természetes jellemzője az anyagnak, noha a természetben az elemek nyilván nincsenek olyan szép rendbe elrendezve, mint a Mengyelejev-táblázatban. A rendszeren ugyanis nem ezt a táblázatot kell értenünk: a táblázat nem maga a rendszer, hanem **modellje** a rendszernek.

Minek alapján gondolhatjuk ezek után, hogy a beszédműben érdemes rendszert is keresni?⁴⁴ Mint láttuk, a beszédmű rend volta erre maga még nem elégséges alap. Van azonban valami, amit ha figyelembe veszünk, rögtön kiderül, hogy a beszédműben igenis kell rendszernek lennie, mert ha nem volna, az emberek nem tudhatnának egymással eredményesen szót érteni, márpedig tapasztalatból tudjuk, hogy tudnak. A beszédmű ugyanis nem magától jön létre, véletlenül (ezért lehet rend), hanem a beszédtevékenység, pontosabban a beszélés eredményeképpen, azért, hogy az emberek meg tudják vele érteni egymást. A beszélőnek az egész világról kell tudnia beszélni, hiszen nem tudhatni azt előre, miről lesz majd neki mondanivalója, és hogy az éppen mi lesz. De a hallgatónak is mindent meg kell tudnia érteni, bárkitől hall is bármit. (Itt most értelemszerűen azonos nyelvű emberekről beszélünk.) Világos, hogy ha a beszélő minden egyedi mondanivalót egy külön, a többi lehetségesre való tekintet nélkül összeálló, tagolatlan hangformával akarna kifejezni, semmire sem menne vele. Hiszen az ilyenek legnagyobb részét életében csak egyetlenegyszer kellene használnia, de mert hallgatóként ilyeneket hallani is csak egyszer adódna alkalma egész életében, meg sem tudná jegyezni őket, következésképpen most azt sem tudhatná, mit kellene mondania, hogy azt mások is értsék. De amúgy

⁴³ Hacsak az olyan apróságokat nem vesszük ilyennek, mint az, hogy a magyar betűrend esetében a hosszú magánhangzót jelölő betű mindig közvetlenül a megfelelő rövid után következik – de szavak betűrendbe szedésekor ezt legtöbbször nem vesszük figyelembe –, vagy hogy a kétjegyű betűk az első jegyükkel egyező betű után következnek. Ha ezek itt valakit megzavarnának, akkor vegye inkább példának a latin ábécét, ott ilyen gondjai biztosan nem lesznek.

⁴⁴ El tudom képzelni, hogy lesz, aki ezt a „spekulációt” teljesen fölöslegesnek véli, mondván, hogy ezt a rendszert eddig már számtalanszor és számtalanféleképpen leírták, minek kell hát ilyesmivel tölteni az időt, hogy van-e, vagy nincs, mikor nyilvánvaló, hogy van. Csakhogy valaminek a megtalálása legjobb esetben is csak azt bizonyíthatja, hogy az a valami van, bennünket pedig itt elsősorban az érdekel, hogy azt értsük meg: miért lehetetlenség, hogy ne legyen?

is: memóriája nem végtelen, azzal takarékosan kell bánni. Abban csak egy elenyésző töredéke férne el annyi egyedi, egyszer használható strukturálatlan hangformának, amennyire pedig a beszélőnek szüksége volna vagy lehetne. Beszélni tehát csakis úgy tudhat eredményesen, ha az éppen sürgössé vált egyedi mondanivalójának megfelelő beszédművet olyan szabályok alkalmazásával hozza létre, amelyeket más beszédművek megalkotásakor is szélteben használ. Vagyis számtalanszor alkalmazza ismételten ugyanazokat a szabályokat, és pedig nemcsak ő, hanem minden más beszélő is, aki ugyanazon a nyelven hoz létre beszédműveket. Ezek a szabályok, mint fennebb láttuk, **ha ..., akkor ...** szerkezetűek, elvileg sem igen lehetnek másmi-lyenek. Amit pedig a hallgató készen kap, az ezeknek a szabályoknak a produktuma. Nem magát a szabályt kapja meg, avval ő nem is érne semmit, hanem az éppen adott feltételek függvényében így vagy úgy alkalmazott szabályok végeredményét. A beszédműben nem maga a szabály lesz benne (ezért mondtam fennebb, hogy kár lenne abban nyelvet keresni vagy feltételezni), hanem megmerevített, „befagyasztott” állapotban ugyan, de valamilyen módon mégis azonosíthatóan az lesz ott (és éppen az és csakis az), amit az illető szabállyal az adott feltételek figyelembevételével produkálni lehet. Ha pedig a beszélő ismételten használja ugyanazokat a szabályokat különböző helyzetekben, akkor a beszédműben is óhatatlanul ismétlődni fognak ugyanazok a szerkezeti elemek, mégpedig meglehetősen következetességgel, olyannyira, hogy a beszédmű vizsgálata alapján azt is meg tudjuk jósolni, hogy legközelebb hasonló feltételek mellett mire számíthatunk (hiszen ez más szóval éppen azt jelenti, hogy a beszélő megint ugyanazt a szabályt fogja használni ugyanúgy, tehát annak más végeredménye nem is lehet, ha meg mégis más lesz, az arra vall, hogy a beszélő ezúttal nem egészen ugyanazt a szabályt használta, vagy esetleg ugyanazt, de nem éppen úgy, ahogy máskor szokta, aminek oka valószínűleg a feltételek különbségében van, de ha egyszer így használta, akkor arra is számíthatunk, hogy hasonló feltételek esetén máskor is fogja még így használni). Ezért is tudhatja a hallgató értelmét venni annak, amit hall. Most már csak az kell még hogy eszünkbe jusson, hogy fentebb éppen az ilyen következetes és jóslásokat is lehetővé tevő ismétlődésekről mondtuk azt, hogy a rendszert rendszerré teszik, és ezzel, úgy gondolom, teljesen megvilágosodik, hogy a beszédműben csakugyan érdemes rendszert keresnünk, hiszen lehetetlenség volna, hogy ne legyen benne.

1.2.2. Milyen rendszert kereshetünk a beszédműben?

Az előző bekezdés már előkészítette azt, hogy áttérjünk következő, igen fontos kérdésünkre, mégpedig arra, hogy milyen rendszert érdemes keresnünk a beszédműben. Mert a rendszerek többfélék, és jó azt előre tisztáznunk, amit csak tisztázni lehet már az elején, nehogy majd valahonnan félútról vagy netán egészen a végéről kelljen ide utólag visszatérnünk.

A beszédműbeli rendszer nem lehet akármilyen. Először is olyannak kell lennie, hogy azt a beszédtevékenység szabályainak alkalmazásával, illetve a beszéd természetes „eszközeivel” valóban létre lehessen hozni. Ez más szóval az a követelmény, hogy a beszédmű illeszthető legyen a beszédtevékenységhez. Esetünkben ennek megalapozott voltához nem fér kétség, az illeszthetőség gyakorlati, tényleges ellenőrzése azonban a beszédműbeli rendszer leírása során még nemigen lehetséges, mert a beszédtevékenység szabályairól és azok működéséről egyelőre elég keveset tudunk. Másrészt az ilyen illeszthetőség kérdése kevésbé a beszédmű, sokkal inkább a beszédtevékenység nyelvészetének problémája. Mi ugyanis közvetlenül a beszédművet tudjuk megfigyelni, ezért sokkal inkább a beszédmű nyelvészete szab korlátozó feltételeket a beszédtevékenység nyelvészetének, mintsem fordítva. Vannak azonban, ha nem is nagyon nagy számban, olyan korlátozó feltételek, amelyeket annak alapján tudunk megállapítani a beszédműre, hogy tudjuk: ezek a beszédművek emberi beszéd termékei. Ilyen korlátozó feltétel például az, hogy előre megmondhatjuk: a világ bármely nyelvén lennének is előállítva, egyet-

len beszédmű sem tartalmazhat olyan hangokat, amelyeket emberi hangképző szervekkel ne lehetne létrehozni. Azt is megmondhatjuk, hogy mivel emberi beszéden jellegzetesen a hangközeg segítségével történő kommunikációt értjük, minden ilyen beszédmű lineáris lesz, mert az ember a hangokat csak egymásután tudhatja kiejteni, nem tud egyszerre „párhuzamosan” beszélni, két szót vagy annál többet is kimondani egyszerre. (A beszédmű linearitását figyelembe véve aztán a B-kódokra is rögtön megszabhatjuk azt a korlátozó feltételt, hogy mindegyiknek kell legyenek olyan szabályai, amelyek a sorrendbe rendezést vezérlik, mert e nélkül nem lehet megoldani azt a feladatot, hogy a beszélő lineáris beszédművet hozhasson létre, a H-kódokra meg azt, hogy az ilyen szabályokkal létrehozott sorrendet értelmezni tudja.)

Másodszor az is nyilvánvaló, hogy a beszédmű rendszere még csak hasonló sem lehet a beszédtevékenység szabályainak rendszeréhez. Úgyannyira nem, hogy ezt a kettőt még nagy erőszakítétel árán sem lehet összehasonlítani, mert ennek elvi akadályai vannak. A beszédtevékenység rendszere ugyanis **dinamikus** rendszer, más nem is lehet, amely igazából nem is van, hanem történik beszélés és megértés közben (mondhatnám azt is, hogy „működik”, ha nem tartanék tőle annyira, hogy ettől az olvasó mindjárt olyasmire fog gondolni, amire pedig nagyon nem kellene: valami óraműre vagy gépezetre – vagy nyelvre, úgy, ahogy azt sokszor elképzeljük), a beszédműé pedig **statikus**, amely egyszerűen csak van, nem pedig történik, hiszen nemcsak magában ebben a rendszerben, hanem az egész beszédműben sem történhet az égvilágon semmi. Attól a pillanattól kezdve, ahogy a beszélő ajkát elhagyta, a beszédmű úgy van készen, ahogy létrejött, és úgy is marad. Mozgást vagy változást nem lehet benne tapasztalni, esetleg csak belelátni lehet, vagy belemagyarázni. Ha tehát a kétféle nyelvészetet a vizsgált tárgy jellege szerint akarjuk megkülönböztetni, akkor akár azt is mondhatjuk, hogy a beszédtevékenység nyelvészete dinamikus nyelvészet, a beszédműé pedig statikus.⁴⁵ Ez olyannyira nyilvánvaló, hogy úgy gondolom, több szót nem is érdemel.

Ennél többet egyelőre a beszédműben keresendő rendszerről jobb, ha nem mondunk, hogy tovább milyen lesz még, azt majd a vizsgált anyag mutatja meg.

1.2.3. A magyarázó modell kérdése

A beszédműben azonban a rendszer nem valahol, egy helyre koncentrálna van benne, hogy csak úgy rá lehessen bukkanni készen (olyan értelemben, hogy a számunkra legegyszerűbb, legvilágosabb módon), hanem összetevőit és viszonyait mi magunk kell hogy azonosítsuk. Mikor rendszert keresünk, mindig ismétlődő jelenségekre és összefüggésekre figyelünk. Ezek pedig a beszédműben számtalanszor ismétlődnek, más, különféle, szintén ismétlődő jelenségek láncolatával átszövődve és kereszteződve. Ha mi azt az utat követnénk, hogy a beszédmű

⁴⁵ Ne tévesszük ezt össze a statikus nyelvészetnek azzal az értelmezésével, amely a *statikus*-t a *szinkronikus* szinonimájaként alkalmazza, vagyis azzal, ahogyan Saussure értette ezt a terminust: „Az *evolúció* és *evolutív nyelvészet* [mint terminusok a *történeti*-nél] pontosabbak [...]; ellentétéként beszélhetünk a *nyelvállapotok tudományáról* vagy *statikus nyelvészetről*. [...] Szinkronikus mindaz, ami tudományunk statikus oldalára vonatkozik; diakronikus pedig mindaz, ami a fejlődési folyamatokkal van összefüggésben” (Saussure 1916/1967. 107). Hiszen elvileg mind a (statikus) beszédművet, mind a (dinamikus) beszédtevékenységet lehet szinkronikusan is meg diakronikusan is vizsgálni, habár a gyakorlatban – érthető okokból – a diakronikus vizsgálat elsősorban beszédmű-nyelvészetet jelent, noha ez vajmi ritkán szokott tudatossá válni. (Ebben egyébként az is érdekes, hogy Saussure, akinek nyelvelméletére máskülönben az egyértelmű és következetes pszichologizmus jellemző – egy ilyen elmélet pedig csakis arról szólhatna, amit mi itt beszédtevékenységnek nevezünk –, magát a *langue*-ot statikus rendszernek képzei, és olyan-nak is írja le, a dinamizmus az ő felfogásában csakis a történeti változást jelenti, nem pedig a szinkronikus rendszer dinamikus voltát.)

egyetlen dimenziója mentén haladva lineárisan regisztrálnánk a rendszer minden egyes és mindenfajta összetevőjét külön-külön, előfordulásuk sorrendjében, akkor tulajdonképpen amolyan másolatfélét kapnánk meg végeredményként, amely semmivel sem lenne áttekinthetőbb és érthetőbb, mint az eredetije, sőt még érthetlenebb is volna annyival, hogy az eredetit legalább a normális beszédértés szintjén meg lehet érteni, a mi másolatunkat meg még úgy sem, hiszen ebben csak az fordulna elő, amit mi rendszerösszetevőként azonosítottunk. Ezzel tehát sokat nem érünk. Ahhoz, hogy megérthessünk valamit is, nekünk egy **magyarázó modellt** kell létrehozunk, amelyben minden – amúgy sokszor ismétlődő – rendszerösszetevő csak egyszer szerepel, de úgy, hogy explicit módon és hiánytalanul ott legyen annak minden jellemzője, sőt más rendszerösszetevőkkel való összefüggése is. (A modell pedig természetesen nem azért magyarázó, mert ő maga magyaráz meg valamit, hanem azért, mert segítségével mi tudjuk vele megmagyarázni másoknak a rendszer összefüggéseit.) Az ilyen modellre igen jó példa a fentebb már említett Mengyelejev-táblázat, amelynek megalkotásához nem kellett bejárni, sőt részleteiben leírni az egész Világegyetemet, hanem elégséges nagyságú minta alapján egyetlen könyvoldalra elférő formában lehetett egy olyan törvényszerűséget nyilvánvalóvá tenni, amelynek érvényességére bárhol a Világegyetemben számítani lehet (természetesen az olyan jelenségek körén belül maradván, amelyeknek értelmezésére való ez a modell).

Mondani is restelli az ember, de a tapasztalat azt mutatja, hogy mégsem fölösleges megjegyezni, sőt a biztonság okáért le is írni mindjárt az elején, nehogy elfelejtsük aztán: ezt a modellt, amelyet mi nem megtaláltunk a vizsgált anyagban, hanem úgy alkottunk meg mi magunk, mégpedig igencsak a saját képünkre és hasonlatosságunkra, azaz olyan elménkre-szabott módon, hogy azt a mi eszünkkel a legkényelmesebben tudjuk áttekinteni és megérteni, illetve másokkal is megértetni, még csak véletlenül sem volna szabad összetévesztteni magával a rendszerrel, amelyet a vizsgált tárgyban azonosítunk és a modell segítségével értelmezünk is. A Mengyelejev-táblázattal nem is hinném, hogy ez valaha is megtörtént volna: aligha akadhatott olyan még a laikusok között is, aki ennek nyomán úgy gondolta volna, hogy létezik valahol egy ideális világ, ősalapot vagy ilyesmi, ahol az elemek így vannak elrendezve tényleg, kilenc függőleges oszlopba és hét vízszintes periódusba. A nyelvészeti modellekről azonban ezt már nem merném ilyen biztosan állítani. Nem ilyen primitív formában ugyan, és talán nem is nagyon gyakran, de a megengedhető egyszerűsénél mindenestre jóval többször találkozunk olyan értelmezésekkel, amelyek alapján arra lehet következtetni, hogy a nyelvész mélységesen meg van róla győződve, és hittet hiszi, hogy az a modell, amelyet most van szerencséje bemutatni nekünk, nemcsak hogy magát a nyelvet ábrázolja, hanem maga a nyelv az, úgy, ahogy az igazából van, a maga valóságában, életnagyságban. Modelljéről nem úgy beszél, mint egy olyan eszközzel, amely csak arra való, hogy meg tudja nekünk magyarázni, hogyan értelmez ő bizonyos rendszerösszefüggéseket, és milyen törvényszerűségeket azonosított ő ezekben, hanem mint magáról „a” nyelvről. (Itt most az „a” csakugyan az absztrakturna utal, mert az ilyen félreértések akkor szoktak jellemző módon megtörténni, mikor a nyelvész „a” nyelvet mint absztrakturnát akarja vizsgálni, hiszen ilyenkor a modellben igazából saját absztrakturnát tudja azonosítani.)

Ismerem én jól ennek a pszichológiáját, hiszen elég sokáig tartott, míg ki tudtam lábalni belőle. Ifjonti lelkesedésében az ember könnyen beleesik ebbe a gyermekbetegségbe, és elég nehezen növi el, van, aki igazából holta napjaig sem. 1972-ben még, emlékszem, teljes meggyőződéssel és a százszázalékos problémátlanság felhőtlen derűjével írtam szakdolgozatomban olyasmiket, mint ami itt következik majd (a kövér betűs kiemelések, illetve a szögletes zárójeles megjegyzések mind mostaniak). Miután előzetesen már akkurátusan, formalizálva leírtam a beszédműbelinek, de egyszersmind dina-

mikusnak is vélt rendszer legfontosabb szabályait (a nyilvánvaló ellentmondást, sőt képtelenséget akkor azért nem láttam meg ebben, mert akkor én még a nyelvet – mégpedig nem is a beszédtevékenység szabályainak együtteseként vagy rendszereként fel-fogott nyelvet, hanem azt a bizonyost, azt a valamilyen módon objektíven létezőt! – csakugyan **valaminek** képzeltem, és eszembe sem jutott kétségbe vonni, hogy az csakugyan van, de még arról is teljesen meg voltam győződve, hogy ez egy dinamikus rendszer, amely működik rendesen, mozgásban van, folyton dinamikus szabályok érvényesülnek, folyamatok mennek végbe benne, a fonémákkal meg egyenesen olyanformán voltam, hogy tulajdonképpen csak azok léteznek igazából, a hangok ezeknek csak amolyan platóni értelemben vett árnyékai), mondom, miután a legfontosabb szabályokat leírtam, éspedig két nagy csoportra felosztva, fonetikaiakra meg fonológiaiakra, éppen úgy (és lényegében ugyanolyan kritériumok alapján elkülönítve is), ahogy ez tíz év múlva a lexikális fonológiában vált általános gyakorlattá a posztlexikális és lexikális szabályok közti különbségtételben, a nyelv működésének szemléltetéseként szépen bemutatom, hogy a **nyelv** egyes szabályainak alkalmazásával az $\langle \#ado\# \rangle \langle +i_6\# \rangle \langle +a_6\# \rangle \langle +\ddot{o}_{15}t\ddot{o}_1ke^1_0\# \rangle$ alaktól (ezt most nem feltétlenül fontos érteni is, a megfelelő helyen ennek természetesen pontosan definiált értelme van) hogyan tud eljutni akár egy automata is az *aggyátok* végeredményig 24 lépésben (automata helyett biztosan számítógépet mondtam volna, ha tudtam volna, milyen az), majd azt írom: „A fenti helyzet [mármint a bemutatott levezetés] felemás jellegű. Egyrészt a valóságos nyelvi folyamatokat szeretné ábrázolni azzal, hogy a szabályok rendezetlenek, tehát nincsenek szigorú sorrendbe foglalva, másrészt viszont az automata sajátosságaihoz is igazodik, amely egyszerre csak egy műveletet végez. Ez a felemáság a következőképpen oldható fel. Ha a **valóságos nyelvi műveleteket** nézzük, akkor a D-szabályok [a lexikális fonológiában ezek a lexikális szabályoknak felelnének meg, a D nem a *Deep* kezdőbetűje, hanem a diafonémáé, erről sem fontos itt tudni, micsoda] egymásutániságára nincsen szükség, mert azok minden helyzetben egyszerre érvényesülnek. Ezt úgy lehet elképzelni, hogy miután a felsőbb nyelvi szintek szabályai alapján a jelentésszerű elemek lineáris sorba rendeződnek el, akkor megkapja mindegyik a maga hangalakját. (Természetesen ez az elsődlegesség csak logikai.) A hangalakok egymásutánisága a felsőbb nyelvi szintektől meghatározott, és itt még semmi szerepe a fonológiának. Amikor ez az így rendezett anyag átkerül a fonológia szintjére, akkor a fonológiai szabályok egyszerre hatnak a hangalakok sorának minden pontjára, és amit az automata csak egymás utáni lépésekben képes elvégezni, az a **nyelvben** egyszerre megy végbe. A fonológiai szabályrendszert ugyanis sohasem úgy kell elképzelni, hogy az elkezd vándorolni egy adott hangalak sor elejétől a végéig, és minden egyes kapcsolódást ellenőriz, hogy az megengedett-e, s ha nem az, akkor addig keresgél a szabályok közt, míg megtalálja a helyzet megfelelő megoldását, és elvégzi a kívánt módosítást. Ez **nem a nyelv**: ez az automata. **A nyelvben** a szabály mindig az egyes beszédhangoknak [a *beszédhang* is terminusként szerepel itt, és úgy volt meghatározva, hogy az hangot, fonémát, diafonémát szintézisként foglal magába] az immanens meghatározása, így nem kívülről származik, hanem mindegyik elem önmagában végzi el a kívánt váltakozásokat, a m a g a szabályai alapján. Ennek megfelelően egy **nyelvi** folyamatokat utánzó automatába nem azt kellene betáplálni, hogy pl. a (D-7; 9B) értelmében \ddot{o}_7 nem állhat v_1 előtt, és ha ilyen helyzet áll elő, minden \ddot{o}_7 helyére \ddot{o}_8 -at vezessen be egy újírási szabály [ez az „újírási szabály” a generatív fonológiára céloz, amelyet szerencsémre, hála az információáramlás – vagy inkább -szívgáz – akkori lassúságának és esetlegességének, csak modellem első változatának kidolgozása után volt alkalmam megismerni, és amellyel akkor nagy ellenkezésben vol-

tam, habár éppen az itteni gondolatmenet szóhasználata mutatja, hogy bizonyos terminusait, ha egy kicsit másképp értelmezve is, hasznosnak találtam, ha nem is mindjárt az „újrírás szabály”-t, amelyet magam soha máskor nem használtam, csak akkor, ha a generatív fonológiára utaltam vele], hiszen ez külső szabályrendszer, amely nélkül az o_7 és v_1 minden további nélkül állhat egymás mellett. A **nyelvi viszonyokat követő** fonológiai automatában ugyanannyi kicsi automatának kellene szerepelnie, ahány beszédhang (diafonéma és hang egysége) lehetséges, és ezekbe lenne betáplálva minden olyan információ, hogy ők mint automata milyen lineáris sorban, milyen környezetben szerepelhetnek, és ha esetleg a nagy automata (a felsőbb nyelvi szint) belső meghatározásainak [illetve pontosabban: éppen érvényes, aktuális állapotuknak] meg nem felelő helyzetbe kényszerítene őket, akkor ezek a kicsi automata minden külső szabály érvényesülése nélkül, kizárólag belső meghatározásaik alapján egy új állapotba mennének át, amelyben viszont mindig meglenne az előző állapotra vonatkozás, és ha az ennek megfelelő kontextus eltűnne, az automata visszatérne előző állapotába. Világos, hogy ilyen automatarendszerben minden szabály egyidejűleg érvényesülne, és a hangalak minden pontján egyszerre. **Innen látszik, hogy a nyelv a legtökéletesebb automata, mert a nyelvben minden ehhez hasonlóan történik**, legalábbis a fonológiai szinten.”⁴⁶ Mind ezt az koronázza meg, hogy pár sorral alább így folytatom: „Itt a helye, hogy a **tévedések elkerülése végett** megjegyezzük: a fent leírt folyamat nem a beszédtevékenység modellje, tehát nem azt tükrözi, hogy a beszélő a beszélés folyamán milyen meggondo-

⁴⁶ Hogy ezt hogyan is képzeltem akkor, azt talán azzal tudom legjobban megvilágítani, ha elmesélem, mi volt nekem akkor a nagy szomorúságom. Fizikus barátaimnál volt alkalmam megcsodálni, milyen praktikusan lehet dolgozni a kalottamodellekkel (más néven: Stuart–Briegleb-modell): ezek a színes félgömb vagy gömbszelet alakú műanyagidomok úgy vannak kiképezve, hogy térben lehet velük bemutatni a különböző molekulák szerkezetét, de mivel csak az illető atomok lehetséges kapcsolódásainak megfelelő módon lehet őket összeilleszteni, az ember kirakhat ugyan belőlük minden elképzelhető struktúrát, de nem akármit, hanem csak azt, ami elvileg lehetséges. Innen támadt az az ötletem, hogy ilyen az egyes fonológiai egységekre is lehetne szerkeszteni, el is gondoltam, hogyan, sőt néhányat meg is terveztem papíron. Mindegyik egy-egy kocka lett volna, bal oldalán tucatnyi csatlakozó lábbal, jobb oldalán meg furatokkal, amelyekbe a rá következő kocka lábai illeszkedtek volna. Belül mindegyikben lett volna egy 1,5 voltos elem, 1–4 apró villanykörte, esetleg több is, melyikbe hány kell, illetve egy nem túl bonyolult áramkör, amelynek különböző állapotait a beléjük illeszkedő lábak által működtetett kapcsolók állították volna be. Ahhoz tehát, hogy összerakjam mondjuk a *kéz* szót, négy kockára lett volna szükségem, az elsőn ekkor egy *k* lett volna kivilágítva, a másodikon egy *é*, a harmadikon egy *z*, a negyediken meg semmi. Ha ehhez egy olyan *k*-t kapcsoltam volna hozzá, amelynek lábai a megfelelő toldalékhátarra jellemző pozícióban lettek volna elhelyezve, akkor a negyedik kockán kivilágosodott volna egy *e*, a másodikon meg kialudt volna az *é*, s helyette az *e* gyulladt volna ki, s már meg is lett volna a *kezek*. Ez tehát pontosan modellálta volna azt, hogy külső szabályok nélkül hogyan váltanak át ezek az alapegységek egyik állapotukból a másikba. Az lett volna igazán szép ebben a modellben, ami Kempelen Farkas beszélőgépében is: hogy tudniillik amúgy semmiféle gyakorlati célra nem lett volna jó. De nagyon látványos lehetett volna, ahogy mondjuk az előre összerakott *-ban* toldalékot úgy egy darabban a *kéz*-hez illesztve rögtön átváltott volna magától a *-ben* állapotra. Sajnáltam is nagyon, hogy az egész elképzelés papíron maradt, mert nem volt hozzá sem anyagom, sem felszerelésem, hogy egy jó nyarat egy ilyen játékszer összebarkácsolásával tölthessek el. Ez a nem is elektronikus, csak elektromos modell ugyanis éppen azt szemléltette volna, amit az a terminus implikál, miszerint az egyik a másikkal **váltakozik**: hiszen ha csakugyan ezt teszi, akkor ezt maga kell hogy tegye, nem valami hozzá képest külső szabály övele. (Az utóbbinak megfelelő modellre csak akkor lehetne gondolni, ha a fonológiai leírás során nem a hangok **váltakozásáról**, hanem a hangokat **váltakoztató** szabályokról beszélnénk, márpedig ezt nem így szoktuk mondani.)

lások alapján használja ezt vagy azt a hangalakváltozatot. [...] A fonológiai szabályoknak a fent leírt működése [...] **a nyelvi folyamatok alapját képezi**, amelyről a beszélő nem tud, de amely meghatározza a nyelvérzék alapját képező felszíni viszonyokat.” Az ezt közvetlenül követő mondat pedig azt is sejteti, hogy mikor ezt írtam, a tudóssá válás kórsága már elég előrehaladott állapotában pusztított bennem, hiszen az már éppen olyan, amilyeneket csak nagy tudósok szoktak írni, mikor végképp nem boldogulnak valamivel: „És itt most már olyan mélyre kellene hatolni a társadalmi objektivitás kérdésébe, **hogy az meghaladná az itt kitűzött feladatok körét**” (Szilágyi 1972. 178–181). Tegyem hozzá, hogy ráadásul nem is volt ebben semmi csalfintáság: én akkor csakugyan azt hittem (akárcsak ilyenkor a tudósok), hogy ha még ennek megírására is maradt volna időm, akkor aztán tényleg világossá válhatott volna minden.

Nem annyira a magam mentségére mondom, inkább a látásmód változásának természetét szeretném vele világosabbá tenni, hogy mikor ezt a fura abszurditást mélységes meggyőződéssel és a jól végzett munka örömeivel papírra vetettem, akkor nem buta voltam én, dehogyis, hanem huszonhárom éves. Zöldfülű, végzős egyetemista. Azt hittem, minden szükségeset tudok a világról, sőt helyel-közzel bizonyos dolgokról már többet is, mint más. Emellett, bár nyelvészettel foglalkoztam, sejtelmem sem volt azokról a szörnyűséges nyelvi csapdákról, amelyeket a szavak, főleg a tudományos terminusok állítanak nekünk. Hiszen ezek valóságosan létezőként tüntetnek fel számunkra az égvilágon mindent, amit egyszer főnévvel tudunk megnevezni (márpedig a terminusok nagy része főnév), s mi ezekbe annál könnyebben beleesünk, mennél közelebb van még hozzánk a gyermekkor, mert annál inkább megbízunk a szavakban.⁴⁷ Aztán vagy kievickélünk belőlük, vagy ott ragadunk. Az eredmény pedig az lesz, amit itt fennebb bemutatam, és még jó is, hogy a magam példáján mutathattam be, mert így senkit nem bántok meg vele. Persze ma már ki sem tudom találni, hogy is képzelhettem én igazából ezt az egészet **valóságosnak, valóságosan létezőnek** lenni, hiszen, amint észrevehettük, ebből se több, se kevesebb nem következik, mint az, hogy ez a csudamasina előbb előállítja tulajdonképpen az **egész** beszédművet (igaz, mondatonként is csinálhatja, ezt a szöveg nem zárja ki), valami ideális, hangalak nélküli jelentésegységekből (a grammatikai elemeket is ide értve), az egészet a szórendi szabályok szerint is szépen sorba rakja, majd az öltözőbe küldi egész produktumát, ahol mindegyik ilyen meztelen jelentés magára kapja hangalakját, s ebben a pillanatban a beszédmű egészében robbanásszerűen végbemennek a fonológiai szabályok. S mindez beszédmű-fonológiként felfogva ráadásul, a beszélő és hallgató teljes kizárásával!⁴⁸ Akkor azonban csakugyan annyira beleéltem

⁴⁷ Öt-hat év elteltével mindezekről már kezdtek kialakulni bizonyos sejtelmeim, de a probléma lényegét és a szavak (vagy általában a terminológia) igazi szerepét a tudományos kutatás oly gyakori vakvágányra terelődésében csak akkor értettem meg, miután jóval később alaposabban foglalkoztam vele a kognitív nyelvészet keretében. (A *nyelv* szó tudományos diskurzusbeli használatának módjával és ennek kártékony következményeivel kapcsolatban is l. Szilágyi 1996. 80–98, különösen 92–93.)

⁴⁸ E meglehetősen kellemetlen helyzet megoldására (ha akkor nagyon problémámmá vált volna, de nem vált) választhattam volna azt is, ami a generatív grammatika (igazából a generatív fonológia, a SPE) ismerete alapján akkor már tulajdonképpen a kezem ügyében is volt, hogy ti. ezt az egész szabályrendszert és működést képzeljem inkább valahová a beszélő fejébe. Nyugodtan mondhattam volna ezt is, hiszen oda úgysem lát be senki, hogy ellenőrizhesse, ott van-e csakugyan. Ezt azonban nem tehettem meg semmiképpen, mert azt az egyet viszont nagyon pontosan tudtam, honnan származnak az adataim, amelyek alapján a modellt felépítettem (vagy ahogy akkor hittem: hogy miben fedeztem én fel ezt az éppen így és csakis így működő nyelvet): kizárólag a beszédműből. A beszélővel, azzal, hogy ő mit csinál be-

magam abba a gondolatba, hogy a nyelv egy valóságos működő rendszer, hogy a végén már úgy jelent meg előttem, mint amely – a fentiekből kiolvashatóan – maga hozza létre önmagából szinte a beszédművet, igazából ember sem kell hozzá, mert megold az mindent magától. Pedig amiről abban a hiszemben beszéltem, hogy az a nyelv, valójában egy érdekes modell volt, csakhogy én ezt a kettőt egynek vettem.⁴⁹

Magát a rendszert úgy képzeljük el tehát, mint amit a beszédműben lehet azonosítani, a magyarázó modellt viszont a nyelvész konstruálja meg, ez tehát már biztosan nincsen nyelvész nélkül. Milyen modellt ajánlatos készítenie a nyelvésznek a beszédműben azonosított rendszerről? Mert nemcsak egyfélélt tud készíteni. Ennél a kérdésnél hosszabban el kell időznünk, mert a modell fajtájának megválasztása messzemenő következményekkel jár.

Azt már megállapítottuk egyszer, hogy a beszédműben azonosítható rendszer nem lehet más, mint statikus. A problémát pedig az okozza, hogy ezt a rendszert nemcsak statikus, hanem dinamikus modellel is értelmezni lehet. A modellt ugyanis a nyelvész alkotja meg, és olyanra alkothatja, amilyenre neki a legjobban tetszik. (De abban sincs sok túlzás, ha azt mondjuk: amilyen az adott korban éppen divatos, sikeres vagy nagy érdeklődésre tarthat számot. Ez természetes velejárója annak, hogy maga a tudományművelés mint folyamat nem független egy sor többé-kevésbé külső körülménytől, ezek közé pedig akár még a publikálás esélyeit is besorolhatjuk.) Nem az tehát a kérdés, hogy lehet-e egy statikus rendszert dinamikus modellel értelmezni, hiszen lehetni tudjuk, hogy lehet, van is rá példánk bőven, hanem az, hogy érdemes-e, célszerű-e, szükséges-e, és ha igen, mikor és milyen körülmények között az.

Úgy gondolom, ez teljesen attól függ, hogy mire kell nekünk az a modell. Lehet, hogy egy automatikus fordítóprogramhoz kell, és akkor világos, hogy nem is lehet más, mint dinamikus. Az ilyen modellnek nem a szó klasszikus értelmében vett tudományos, hanem gyakorlati, technológiai célja van. Értékelésének egyetlen kritériuma a célszerűség és megbízhatóság. (Esetünkben ez implicit módon tartalmazza azt a követelményt, hogy legyen minél egyszerűbb, minél több jelenség kezelésére legyen alkalmas, legyen minél gazdaságosabb – elsősorban a rendelkezésre álló memóriával és tárolókapacitással való jó gazdálkodás érdekében, de ez manapság már egyre kevésbé számít –, ne legyenek benne egymásnak ellentmondó vagy pontosan nem értelmezhető szabályok, mert különben lefagy a számítógép, vagy egyéb furcsaságokat művel, legyen praktikus, olyan értelemben, hogy egyik szabálytól vagy adattól minél rövidebb úton lehessen elérni az éppen aktuális következőt, hiszen minden fölösleges vargabetű a sebeség rovására megy.) Ennek érdekében bármit meg szabad benne csinálni, a nyelvész szemével nézve egészen elborzasztó vagy undorító trükköket is bele szabad építeni a modellbe, ha az a

széd közben, én soha egy percre sem foglalkoztam (pontosabban: amit ilyen eredetű adatként tartottam számon, abból egyet sem építettem be a modellbe, mert nem is volt rájuk szükségem, de nem is illettek volna bele, ezeket tehát a modell megkonstruálásakor teljesen figyelmen kívül is hagytam). Megfordult ugyan a fejemben, hogy nem értelmezhetném-e ezt mégis beszédtevékenység-fonológikaként, forgattam is a gondolatát egy darabig, inkább csak azért, mert ott volt a SPE, és ahhoz valahogyan viszonyulnom kellett, de a végén csak elvettem ezt a lehetőséget, mert bárhonnán közelítettem is meg a dolgot, mindenképpen az jött ki, hogy ilyenfajta, ilyen szerkezetű és logikájú, ilyen működési elveket követő szabályokkal, mint amilyenekkel én dolgoztam, ember nem beszélhet. (Ezt különben máig így gondolom.)

⁴⁹ Ha már eddig annyi rosszat elmondtam róla, hadd tegyem itt azért hozzá, hogy **modellnek és akként értelmezve** 1972-ben nem is volt az olyan rossz, úgyannyira nem, hogy – róla való felfogásomat teljesen megváltoztatva, alapelveivel egyet nem érve, az adatok elemzéséből kiszűrt eredményeimet egészen másnak tekintve, mint akkor – ma is nagy hasznát tudom venni, sőt ezt a dolgot is bizonyos értelemben úgy fogom fel, mint annak folytatását.

program működését valamivel is javítani tudja. Világos, hogy ha nagyon akarjuk, ezt is lehet egyféle modellnek nevezni, de azt hiszem, az is, hogy magyarázó modellnek bajosan.

A magyarázó modell nem ilyen jellegű céllal készül, hanem azért, hogy a nyelvész a beszédműben azonosított rendszert tudja vele explicitté tenni. Mégpedig úgy, hogy lehetőleg ne magyarázzon bele olyasmit is, amiről biztosan lehet tudni, hogy abban nincsen, sőt képtelenség is volna, hogy legyen, hiszen ezzel csak félrevezetni lehet – másokat is, de magunkat aztán alaposan. Éppen ezért hiszem azt, hogy akkor jár el a leghelyesebben, illetve akkor kockáztat legkevesebbet, ha a statikus rendszert statikus modellel, a dinamikus rendszert pedig dinamikussal teszi explicitté. Sőt – mondjam már ki kereken – én igazából egyenesen úgy gondolom, hogy jó lélekkel a beszédműbeli rendszerhez csakis statikus, a beszédtevékenységbelihez meg csakis dinamikus modellt illeszthet az ember.

Lehet, hogy nagy tüzet gyújtok vele a fejemre, mégsem gondolhatom másképp ezt a dolgot. De remélem, hogy ha most ezt részletesebben kifejttem, akkor az olvasó, ha el talán nem is hiszi vagy fogadja mindjárt, de legalább megérti, miért gondolom így.

Ne a ma követett fonológiai módszereket és elméleteket nézzük meg először, hanem vizsgáljunk meg inkább egy olyan terminust (tulajdonképpen értelmezésfajtát), amelyet a nyelvészek réges-rég használnak a beszédműben megfigyelhető összefüggések értelmezésére, és teljesen megszokták, hogy adott esetben éppen azt kell használni. Emiatt úgy gondolják róla, hogy itt tökéletesen világos minden, hogy ezen soha többé nem is kell már gondolkozni, és nyugodtan alkalmazhatják akár arra való tekintet nélkül és annak előzetes tisztázása nélkül is, hogy éppen beszédmű- vagy beszédtevékenység-nyelvészetet művelnek-e. Ez pedig a **váltakozás**, amelynek megvizsgálása nemcsak azért lesz hasznos, mert a fonológiában egész (dinamikus) modellek épülnek rá, hanem azért is, mert egyben remekül lehet vele szemléltetni a szavainkban rejlő csapdák egyik fajtájának természetét.

Ha a nyelvész azt látja, hogy vizsgált adataiban előfordul mondjuk a *virág* hangsor, amelyről azt is tudja, hogy az anyanyelvi beszélők egyetlen egységnek veszik, és erre az egységes egészre tudnak egy olyan szabályt, hogy ezt a hangmintázatot kell használniuk olyankor, amikor ilyen meg ilyen valamit akarnak megnevezni (illetve ezt meg ezt kell érteniük, ha másoktól ezt a hangmintázatot hallják), de előfordul a *virák* is, amelyre a beszélőknek ugyanaz a szabálya érvényes, olyannyira, hogy igazából észre sem veszik, mikor használják egyiket, és mikor a másikat, akkor rögtön azt kezdi vizsgálni – és igen helyesen teszi, ha így gondolkodik –, melyek azok a feltételek, amelyek között az egyik vagy másik megjelenhet. Most már nemcsak ezeket a hangalakokat nézi tehát, hanem azt a hangot is gondosan számon tartja, amely a *g*-t, illetve a *k*-t közvetlenül követi. Elégséges számú megfigyelés után megállapíthatja, hogy csakugyan nem véletlenszerű ez a dolog, mert a *k* csakis akkor jelenik meg ebben a pozícióban, ha zöngétlen mássalhangzó követi, és pedig ilyenkor csakis ez jelenhet meg, a *g* nem. Megfigyelés közben valami ilyesmivel találkozhatott: ... [nem] *virág ez*[, hanem ...] ... *virákszál* ... *virágot* ... *virák* *sincs* ... *virágról* ... *viráktól* ... stb. Vegyük észre, hogy mindabban, amit eddig látott, ő semmiféle mozgást vagy változást nem tapasztalhatott. Ő eddig csak a *virág*, illetve a *virák* különböző előfordulásait figyelhette meg. De ahhoz, hogy az összefüggést azonosíthassa, neki **hol az egyiket, hol meg a másikat** kellett megfigyelnie, folyton **mozognia** kellett tehát ide-oda, ezért olyan érzése támad, hogy itt valami mozgás is volt közben. Volt is csakugyan, de ez nem a vizsgált tárgyban történt, hanem őbenne, az ő figyelme mozgott ide-oda. (De már itt is vigyáznunk kell, mert máris egy nyelvi csapda közelében járunk azzal, hogy így mondjuk: *az ő figyelme mozgott ide-oda*. Mert igazából csak az történt, hogy ő hol az egyikre, hol meg a másikra figyelt. De ebbe a csapdába szerencsénkre nem mi szoktunk beleesni, hanem a pszichológus.) Ő azonban a szabályt úgy fogja megfogalmazni, hogy azzal saját mozgását (illetve mozgásnak észlelt viselkedését) kivetíti a vizsgált tárgyba, és úgy is veszi aztán, mintha csakugyan

abban volna: nem magamagát észleli mozgónak, hanem a megfigyelt tárgyban észlel mozgást. Megfogalmazza tehát az általános érvényű szabályt, amely szerint „zöngétlen mássalhangzó előtt a g k-val **váltakozik**”, sőt hogy tudományosabb legyen az, amit mond, képletszerűen is felírja:

$g \rightarrow k / __ [-z\ddot{o}ng].$

Egészen tudományos pedig akkor lesz, ha majd nagy öröme rájön, hogy más zöngés mássalhangzókra is érvényes ez a szabály (pontosabban a „/” utáni, környezetjelölő része), tehát végső formájában általánosabban is meg tudja fogalmazni, úgy, hogy ne csak a g-re legyen érvényes, hanem az ugyanígy „viselkedő” többi zöngés mássalhangzóra is.

Ettől kezdve a nyelvész menthetetlenül benne van a csapdában. Hogy saját szabályát a továbbiakban hogyan fogja értelmezni, az függ attól is, hogy hogyan fogalmazta meg. Első formájában egy olyan mondatba foglalta, amelyben a g-hez mint alanyhoz egy igei állítmányt kapcsolott, mégpedig nem is akármilyet, hanem egy mozgásigét, azt, hogy *váltakozik*. Vagyis a g-ről azt állította, hogy az maga csinál valamit, vagy ha tán nem is, de mindenesetre történik vele valami. A g mozog tehát, a szabállyal meg azt mondja meg, hogy milyen feltételek teljesülése esetén mozog éppen így. A használt nyelvi forma olyan természetes, hogy a nyelvésznek meg sem fordul a fejében, hogy megkérdezze: de igazából, úgy valójában hogyan is csinálja ezt a g? És vajon csinálja-e tényleg, egyáltalán: csinálhat-e a g valamit? Ő tudniillik gyanútlanul ráhagyatkozik a magyarul beszélőknek arra a nyelvi evidenciájára, hogy az ilyen jellegű eseményekről nem úgy kell beszélni, mintha magunkról szólnánk, hanem úgy, mint mikor a világban (vagy a világgal) történik valami. A beszélő a világról akar valamit mondani, nem magáról, és neki ez a forma nagyon is praktikus, mert sokkal rövidebb, mint ha mindig explicit módon magát is bele akarná szerkeszteni mondanivalójába. (Mivel más is tudja ugyanezt a szabályt, rendes körülmények között ebből nem is származik nagy baj. A tudományos modellépítés azonban nem tartozik a rendes körülmények közé.)

Vegyünk talán inkább egy nem nyelvi tárgyú példát. Hazatérünk egy kellemes utazásról, és otthon azt mondjuk: *De gyönyörű helyeken jártunk! Olyan szép volt látni, ahogy az erdők a kaszálókkal váltakoztak!* Ezt úgy mondjuk – de nem is igen szoktuk másképp –, mintha nem mi magunk mozogtunk volna, vagyis az autó velünk, hanem a táj maga: az erdő ott volt egy darabig, ahol volt, majd egyszer félreállt onnan, és átadta helyét a kaszálónak. A kaszáló is csak egy darabig maradt ott, mert aztán ő is elmozdult, és megint az erdő lépett a helyébe. (Hogy hová lett az erdő olyankor, mikor éppen nem volt ott, az sohasem szokott talányossá válni ilyenkor, de ezen nincs miért csodálkoznunk, hiszen még a köznapinál sokkal nagyobb körütekintést igénylő tudományos értelmezés során sem szoktuk azt megkérdezni, hogy hová is lesz olyankor a g, mikor éppen átadja helyét a k-nak. Eltűnik onnan, és kész, teljesen mindegy, hová. Hiszen minket csak az érdekel, ami ott van, mert mi úgyis csak azt tudjuk észlelni.) Pedig világos, hogy ezek nem mozdultak el sehová, sőt most is ott vannak, ahol voltak akkor, mikor mi láttuk őket, hanem az történt, hogy mi magunk mozdultunk el arról a helyről, ahol az autó ablakából kinézve erdőt lehetett látni, s miután egy darabig olyan helyen haladtunk, ahol kaszáló volt, és azt láttuk, egy idő után megint erdőt láthattunk magunk előtt. Az észlelés ilyen szerkezetű szekvenciái esetén pedig, vagyis mikor előbb egyvalamit észlelünk, majd másvalamit, utána megint az előbbit, aztán megint az utóbbit, a beszélés általános szabályai szerint ugyanúgy szoktunk beszélni, mint akkor, amikor az észlelt dolgok valóban az ő térbeli mozgásuk folytán jelennek meg előttünk ilyen periodikusan (pl. két különböző figura egy ablakkeretben, váltakozva). Vagyis ilyenkor azt mondjuk, hogy a szóban forgó dolgok maguk *váltakoznak*, függetlenül attól, hogy csakugyan ők mozognak-e, vagy mi magunk. (Ez egyébként rokonságban van azzal az elvvel, amelynek alapján az időről hol az ÁLLÓ EMBER – MOZGÓ IDŐ,

hol meg a MOZGÓ EMBER – ÁLLÓ IDŐ észlelési sémája szerint beszélünk, pl. *közeledik a karácsony*, illetve *magunk mögött hagytuk a tavalyi évet*, csak a szerkezete más egy kicsit, mert itt az ÁLLÓ EMBER – MOZGÓ VILÁG észlelési sémája annyira előtérben van, hogy a felismerhetetlenségig elrejtí elölünk a másik lehetőséget.)

Ha a megfigyelt rendszerösszetevő szabályát a nyelvész nem a *váltakozás* szóra alapozva fogalmazza meg, hanem a „g → k / ____ [-zöng]” képlettel fejezi ki, akkor is ugyanolyan könnyen beleesik egy csapdába, amely hasonlít az előbbihez, de nem ugyanaz. Van ugyanis ebben a képletben valami, ami ugyanolyan alkalmas arra, hogy a szabály egész értelmezését félrevigye, mint a *váltakozik* ige. Ez pedig a „→” jel. Ez tudniillik, hogy, hogy nem, ne firtasuk most, előbb-utóbb azt fogja sugallani, hogy itt igazából valamiféle (át)*változásról* van szó. Az ilyen értelmezés szinte bizonyosan meg fog jelenni, annál is inkább, mert van még a nyelvészeti terminológiában egy másik, bejáratottabb szó is erre, amely lényegében szintén '(át)változás' jelentésű: a *hasonulás*, így a változás „eszméje” már amúgy is „ott lebeg a levegőben”. Természetesen ezt is a g „csinálja” – a g a rá következő mássalhangzóhoz **hasonul** (zöngésség tekintetében), vagyis hasonlóvá **válík** hozzá –, de hogy ezt igazából hogyan is teszi, az ugyanúgy örök talány, mint az, hogy hogyan váltakozik. Az igazság az, hogy mi az adatokban semmilyen változást nem figyelhetünk meg, hiszen minden, ami ott van, a beszélés kész végeredméke.

Van viszont valami, ami nagyon könnyen megtéveszti a nyelvészt: az, hogy ha ő a beszéd-műben többször is talál mind *virág*, mind *virák* hangkombinációt, s ha ezekről azt is tudja, hogy a beszélők ugyanazt értik egyiken is, mint a másikon, akkor ő nagyon is hajlamos rá, hogy mondjuk a huszadik *virág*-nál (de akár már a másodiknál is) ne azt mondja, hogy **talált még egy virág** szót, hanem azt, hogy **megint megtalálta ugyanazt a virág** szót. Ha meg következőleg megint megtalálja, de most *virák* alakban, akkor olyan érzése támad, hogy tulajdonképpen ez is **ugyanaz** a szó, mint az előző, csak **már** nem pontosan olyan, mint az imént volt, mert a vége megváltozott közben. Pedig igazából nem ugyanazt találta meg, hanem legfeljebb csak egy másik példányát „ugyanannak a szónak”. Ez pedig azért van idézőjelbe téve, mert ez meg a spontán szóészlelés általános szabályát fejezi ki: ha ma hallunk valakitől egy ritkább szót, amelyre felfigyelünk, majd holnap másvalakitől megint halljuk, azt úgy fogjuk észlelni is, meg mondani is, hogy **ugyanazt** a szót hallottuk megint. (Összehasonlításuként az egyéb dolgok észlelésével: ha tavasszal elrepül előttünk egy fecske, arra, ha még az évben nem láttunk, rögtön felfigyelünk, és azt mondjuk: *Ni, fecske!* Ha kisvártatva megint egy éppen ugyanolyan valamit látunk repülni, nem azt mondjuk, hogy *Megint itt van!* (mármint ugyanaz a fecske), hanem azt, hogy *Még egy [fecske]!*, vagyis még egy – tehát egy másik – példánya ennek a madárnak. Azt, hogy *Megint itt van!*, csak akkor mondjuk, ha biztosan tudjuk, hogy csakugyan ugyanazt a fecskét látjuk, mint az imént.) Ha meg valamilyen kísérlet végett a nyelvész maga ejti ki azt, hogy *virág*, majd – eleve azzal a céllal és helyzetészleléssel, hogy most megint **ugyanazt** a szót fogja kimondani, de más környezetben – kiejti azt is, hogy *virákszál*, akkor ott áll előtte készen a csoda: a *virág* a szeme láttára (vagy füle hallatára) **változott virák**-ká. Pedig igazából nem az változott át, amit az imént mondott, hanem most egy másik példányt mondott ki, más környezetben. Amit az imént mondott, annak már csak az emléke van meg.

A fonológia mai gyakorlatában azonban a helyzet még ennél is bonyolultabb. Ezt elég tömören szemlélteti a következő idézet (a félkövér kiemelések tőlem):

„A fonémák és megvalósításuk közötti viszony kifejezésének a generatív grammatikában elfogadott sztenderd módja a (2) alakú szabályok felírása:

(2) /n/ → [ŋ] / ____ [veláris]

Ezt így olvassuk: az /n/ fonéma veláris [ŋ]-ként **valósul meg** egy rá következő veláris (mássalhangzó) környezetében. A „/” a környezetleírás kezdetét jelzi, a „___” pedig az **átalakuló** szegmentum (= hangegység) elhelyezkedését. Ugyanez a szabály szintek szerint felírva így festene:

$$\begin{array}{rcc}
 (3) & \text{fonémikus szint:} & /n/ \quad [\text{veláris}] \\
 & & \downarrow \\
 & \text{fonetikai szint:} & [\text{ŋ}]
 \end{array}$$

Ahhoz, hogy (3)-ból (2)-höz jussunk, kiválasztjuk a szabály által érintett szegmentumot, és vízszintesen írjuk fel az »**ilyen volt – ilyen lett**« részt (/n/ → [ŋ]), majd a felső sorban az /n/ helyére vízszintes vonalat teszünk, és ezt a módosított felső sort a szabály környezetét jelző „/”-től jobbra helyezzük el.

Általános formában megadva a szabályok (4) alakúak:

$$(4) \quad A \rightarrow B / X _ Y$$

ami azt jelenti, hogy egy A típusú elemet **újraírunk** mint B típusú elemet, ha A-tól balra X, tőle jobbra Y áll, ahol X és Y üres is lehet (azaz hiányozhat). Az XAY elemsort a szabály szerkezeti leírásának is szokás nevezni” (Durand–Siptár 1990/1997. 17–18).

Ha jól megfigyeltük, amit itt olvastunk, észrevehettük, hogy e szabályformának már egy ilyen rövid idézetben is három egymástól meglehetősen eltérő értelmezésével találkozunk: (a) a szabály a fonéma megvalósulását írja le („az /n/ fonéma veláris [ŋ]-ként **valósul meg**”), ez tehát a platóni ideatan (mitológia) egyenes ági leszármazottja, de (b) már magában az (a) további kifejtésében is mint valaminek valamivé való átalakulását leíró képlet értelmeződik (l. „az **átalakuló** szegmentum” stb., továbbá: „**ilyen volt – ilyen lett**”), a végén meg az derül ki, hogy (c) ez egy újraírási szabály („egy A típusú elemet **újraírunk** mint B típusú elemet”), ami abban a nem elhanyagolható körülményben különbözik alapvetően az előző kettőtől, hogy míg azokkal rendszerbeli folyamatokról beszélünk, emezzel azt mondjuk meg, hogy mit csinálunk mi. (Mert hiszen írni és újraírni nyilván mi tudunk, nem a rendszer.)

A fenti idézetet azonban igazából csak akkor tudjuk megfelelően értelmezni, ha figyelembe vesszük, hogy ezt a szerzők szándéka és meggyőződése szerint nem beszédmű-, hanem beszédtevékenység-fonológiának kellene felfogni. Siptár Péter ezt már az Előszóban eléggé egyértelművé teszi: „[...] a fonológia érdeklődési területébe nem az tartozik, amit a beszélő (vagy a hallgató) *csinál*, hanem amit az adott nyelv anyanyelvi beszélője *tud* (bár nem tudatos tudással, inkább a ’mentális képesség’ értelmében). A beszélők nyelvtudása *szabályos* (szabályok által irányított, szabályokkal leírható) rendszert alkot; ezen belül a hangkészlettel, a hangsorok felépítésével, a hangok egymásra hatásával kapcsolatos szabályok felderítése, megragadása a *fonológia* feladata” (i. m. 7). Ha pedig így van, akkor nagyon természetes az, hogy dinamikus modelleket jellemeznek és mutatnak be a szerzők, hiszen a beszédtevékenység grammatikája csakugyan dinamikus rendszer. Az ilyen rendszerben természetesen könnyebben értelmezhető státusa volna a változásnak is (de akkor meg inkább a változtatásnak, hiszen a beszédtevékenység nyelvészete a beszélő szabályairól kell hogy szóljon, többek közt tehát arról is,

hogy hogyan változtat ő meg – mármint a beszélő – bizonyos dolgokat a szükségnek megfelelően), meg a váltakozásnak is (de itt is inkább a váltakoztatásnak). Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy bármi lett legyen is a szerzők szándéka és meggyőződése, a könyvbe foglaltakat én mégsem tudtam beszédtevékenység-nyelvésztként olvasni (nagyon próbáltam pedig), a beszédműbeli fonológiai rendszer dinamikus modelljének viszont könnyűszerrel el tudtam fogadni, sőt igen érdekesnek is találtam, ami persze nem jelenti azt is, hogy alapkoncepciójával egyet is értettem volna.

Mihelyt a nyelvész azzal a szabályával, miszerint „zöngétlen mássalhangzó előtt **a g k-val váltakozik**” (vagy „**k-vá változik**, azzá **hasonul**”), beleesett a csapdába, nyomban teljesen ott-honosan kezdi érezni benne magát. Látja világosan, szemével szinte, a dinamizmus alapegységeit, az egyedi váltakozásokat/változásokat, és elkezdi megkonstruálni belőlük dinamikus modelljét. A dinamikus modell azonban, bármilyen átfogó, kimerítő, ellentmondásmentes, egyszerű, ötletes, intelligens és még ki tudja, miféle lenne is, elég kétes eredménnyel fogja betölteni igazi szerepét – mármint a beszédműbeli rendszer összetevőinek explicitté tételét –, és éspedig nem azért, mert kevesebbet, hanem mert sokkal többet fogunk mondani vele a rendszerről, mint kellene. Olyasmit is fogunk mondani róla, ami pedig abban biztosan nincsen. Ezáltal olyan képet fogunk magunkban kialakítani a rendszerről, amely nemhogy megkönnyítené, hanem alaposan megzavarja, sőt rosszabb esetben teljesen összekuszálhatja vagy tévútra vezetheti a kutatás további menetét. A nyelvészetre ráadásul még az is jellemző, hogy itt sokkal könnyebben elfogadunk bármilyen bizzarr modellt, mint a természettudományokban, ha elég improzálás. Ez szorosan összefügg vizsgálatunk tárgyának természetével.⁵⁰

Ennek szemléltetésére kénytelen vagyok egy meglehetősen kemény példához folyamodni, és azért nem is keresek helyette szelídebbet, mert éppen abból következik, amit szemléltetni szeretnék vele, hogy a többi sem lehetne hízelgőbb ránk, nyelvészekre nézve. Képzeljük el, mi lenne, ha természettudósként a beszédműbeli statikus rendszert dinamikus modellel értelmező fonológia módszereit alkalmazva próbálnánk leírni egy olyan összefüggést, mint amit abban a közismert tényben lehet azonosítani, hogy a fácánkakas farka hosszú, a fácantyúké meg rövid. De mondjuk egyenesen úgy, hogy a hosszú farkok mindig csak fácánkakas, a rövid farkok meg csak fácantyúk utáni pozíció-

⁵⁰ Tárgyunk természetével olyan értelemben függ ez össze, hogy mi, akárcsak más humán tudományok művelői, sokkal könnyebben beletévedünk az absztraktumok labirintusába, mint a természettudós. Elég, ha csak annyi történik, hogy azt tartjuk feladatunknak, hogy a nyelvet vizsgáljuk, beszélő és hallgató nélkül. Ebben a kiszínezettségében ugyanis az, amit mi nyelvnek nevezünk, már maga is absztraktum, ami mint olyan nem is létezhet. Így aztán a továbbiakban ennek az absztraktumnak az értelmezésére újabb absztraktumokat alkotunk, ezeket a terminológiában rögzítjük, majd rendszert építünk belőlük, s egy idő után állandóan saját absztraktumaink definiálásával és újradefiniálásával leszünk elfoglalva, s az újradefiniálások sokszor az értelmezések sokaságához vezetnek. Ezért történhetik meg, hogy az egyik nyelvész egyszerűen nem érti, mit beszél a másik. Nem hinném, hogy ez jó dolog lenne. Mert ha én például nem biológus létemre elejétől végig el tudtam olvasni mondjuk Csányi Vilmos több mint 700 oldalas *Etológiáját* (Csányi 1994), és végig érteni tudtam, mit beszél a szerző, sőt azt is láttam, hogy ő is pontosan tudja, miről beszél (ha meg helyel-közzel nehézségeim támadtak, akkor tudtam, hogy ez most csak azért van, mert e könyv előtt egy másikat is el kellett volna olvasnom, de azt is meg tudtam volna érteni), akkor meg hogy lehet az, hogy nyelvész kollégáim egyik-másikának valamelyik tanulmányából csak nagy nehézségekkel, különféle értelmezéseket sorra kipróbálva tudhatok valamit megérteni, és még akkor sem lehetek benne biztos, hogy csakugyan jól értettem? És ez nemcsak a nyelvészetben van így, hanem általában az absztraktumokkal elárasztott humán tudományokban.

ban fordul elő. Ahhoz, hogy ezt az összefüggést „a maga igazi természete szerint” leírassuk, először is szegmentálni kell az egységes egészként megjelenő fácánt, ez ugyanúgy problémát jelenthet, mint a tő és a toldalék elhatárolása, hiszen nem egészen egyértelmű itt sem, hogy hol végződik a fácán, és hol kezdődik a fark. Miután megvagyunk a szegmentálással, utána azt is megállapíthatjuk még, hogy a farkokban a szegmentálás után is van valami fácánszerű, de a fácánban nincsen semmi farkoszerű. Ez éppen olyan tehát, mint a fonetikában a koartikuláció. Miután megvagyunk a szegmentálással, következik az így kapott elemek minősítése disztinktív jegyeik szerint. A fácánról megállapítjuk, hogy az binárisan [+kakas] vagy [–kakas] jegyet kaphat (amely azonban nemcsak a fácán esetére érvényes, hiszen ez a világ minden madarára univerzális jegy, sőt bizonyos komolyan vehető strukturális összefüggések arra mutatnak, hogy ez valójában csak egy sajátos esete egy még univerzálisabb jegynek, a [+/–hím]-nek), a farkról meg azt, hogy rá nem ezek a jegyek jellemzőek, hanem a [+hosszú], illetve [–hosszú], mely szintén minden farkra univerzális jegy, éspedig nem is csak a madarakéra. Hogy ezeket más-más disztinktív jegyekkel jellemezzük, az csak azért van, mert olyanformán különböznek egymástól, mint a magánhangzók meg a mássalhangzók. Miután ilyen módon megragadtuk a leglényegüket, utána most már világos és egyértelmű szabállyal is ki tudjuk fejezni a rendszeres megfigyeléssel észrevett összefüggést:

(1) [–hosszú] → [+hosszú] / [+kakas]_____

De ha jobban körülnézünk, csakhamar észrevevessük azt is, hogy ez a szabály sem csak a fácánra érvényes ám, hanem a házityúkra is, sőt ha jobban odafigyelünk, a pávára is, és még talán a verébre is. Ennek eldöntéséhez azonban még további mérésekre van szükség. Annyit azonban máris biztos tudásként könyvelhetünk el, hogy számos madarra érvényes az a szabály, amelynek értelmében **[+kakas] utáni pozícióban a rövid fark hosszúval váltakozik**, vagy másképpen mondvá: **[+kakas] utáni pozícióba helyezve a rövid fark hosszúvá válik**. De az is ugyanolyan helyénvaló, ha úgy mondjuk, hogy az ilyen madarak esetében **a hosszú farkat az (1) szabály generálja**.

A természettudományban ezzel a modellel biztosan el lehetne nyerni az anti-Nobel-díjat. A fonológiában sajnos csak doktori címet lehet vele szerezni.⁵¹

1.2.4. A generatív grammatika mint dinamikus beszédmű-grammatikai modell

A fenti példát a generatív elmélet keretébe illeszthető fonológia valamelyik korábbi vagy mai változatát művelő nyelvész bizonyára azzal fogja elhárítani, hogy azt mondja: nem járja, hiszen itt megváltoztattuk a kiinduló helyzetet, mert azt mutattuk be, milyen az, ha egy statikus összefüggést írunk le dinamikus modellel, holott ez a modell nem statikus, hanem dinamikus rendszer leírására van megalkotva. Hiszen amit a generatív grammatikában, illetve fonológiában modellálunk vele, az nem más, mint a beszédtevékenységnek a beszélő fejében működő szabályrendszere, amely biztosan nem is lehet más, mint dinamikus. Csakhogy nekem éppen ezzel kapcsolatban vannak a legnagyobb kételyeim. A generatív fonológiát sokkal könnyebben

⁵¹ Ezt a példát csak azért volt bátorságom bemutatni, mert magam is készítettem már ugyanilyen fonológiai modellt, amelynek egyik változata tárgyi bizonyítékként könyv alakban is olvasható, ha kell, fejemre is (Szilágyi 1980. 65–165); senki sem mondhatja tehát, hogy én itt most másokkal csúfolódom.

meg tudom érteni, ha nem beszédtevékenység-grammatika, hanem beszédmű-grammatika részeként fogom fel. Ebben az esetben csak annyi vele a gondom, hogyan tudjam az egészet lefordítani statikus modellre ahhoz, hogy a leírt összefüggésekben azt tudjam látni, amivel kevésbé vezetem magam félre. Ez nem mindig sikerül, mert a modellbe beleszerkesztett dinamizmusra sok olyan következmény is ráépül, amelyeket már nem könnyű egy-az-egyhez formában leképezni egy statikus modellbe. Ilyen például az az eset, amikor egy (b) szabályt csak azután lehet alkalmazni, miután előtte már egy másikat alkalmaztunk, az (a)-t, mert az (a) által létrehozott állapot megléte feltétele annak, hogy a (b)-t alkalmazni lehessen: vagy úgy, hogy a (b) az (a) által létrehozott eredményt módosítja tovább, vagy úgy, hogy az (a) eredménye a (b) környezetét adja.

Ellenkező esetben azonban, akkor tudniillik, ha ezt a modellt a beszédtevékenység-grammatika részeként próbálom felfogni, rengeteg kérdés marad megválaszolatlanul. Először is azt nem értem, hogyan lehetne ezt a beszédtevékenység modelljének tekinteni, mikor a modell megkonstruálásához ténylegesen felhasznált adatok egytől egyig a beszédműből származnak, s a szabályok is a beszédműben megfigyelhető összefüggéseket értelmezik. Ez persze még nem volna nagy baj, ha csupán annak a természetes követelménynek láthatnánk benne a teljesülését, hogy a beszédtevékenység modellje illeszthető legyen a beszédműhöz. Ezt az illeszthetőséget azonban egy pillanatig sem tudom úgy érteni, hogy a beszélő fejében működő rendszer pontos mása kellene hogy legyen a mi beszédmű-modellünknek, sőt hogy egyáltalán lehetne az. Az ilyen modellben ugyanis rengeteg olyan elem van, amit mi azért szerkesztünk bele, mert az értelmezéshez átmenetileg szükségünk van rá, akárcsak a matematikusnak az imaginárius számra, amelyről ő tudja a legjobban, hogy igazából abszurdum (hiszen az, hogy „négyzetgyök -1 ” merő képtelenség, mert akármilyen számot képzelnénk is el, kizárt dolog, hogy önmagával megszorozva -1 -et kaphassunk eredményül), de ettől még nyugodtan alkalmazza a levezetés valamely szakaszában, ugyanis előre tudja, hogy a végeredményben az már nem lesz ott, mert közben kiküszöbölődik. Ilyenek a mi hipotetikus mögöttes ábrázolásaink is, amelyeket még a beszédműben sem figyelhetünk meg, nemhogy a beszédtevékenységben, mégis dolgozunk velük modellépítés közben, mert ezekből nagyon praktikusan le tudjuk vezetni (illetve statikus modellben ezek segítségével értelmezni tudjuk) a ténylegesen megfigyelhető alakokat. A beszélőnek viszont egyáltalán nem biztos, hogy egy ilyen szabályrendszer ugyanolyan praktikus lenne, mint nekünk, mert a mi levezetéseinknek másfajta logikája van, mint amelyet a beszélő alkalmaz nemcsak beszéd közben, hanem általában is, mikor mindennapi gyakorlati dolgaiban kell eligazodnia.

A generatív grammatikai modell megkonstruálása során felhasznált adatok természetével kapcsolatban érdemes arra is felfigyelni, hogy az olyan adatokat, amelyek valóban a beszédtevékenységgel vannak kapcsolatban, a nyelvész nemcsak hogy nem veszi figyelembe, hanem módszeresen, eleve ki is zárja a vizsgálatból. Íme erre egy példa: „[...] bár kétségtelenül helyes annak a szabálynak a megállapítása, hogy a nyomatékos mondatösszetevő jelenléte miatt hátravetett igekötő az ige mögött bárhol elhelyezkedhet, mégsem szeretjük, ha nagyobb számú mondatösszetevő esetén nagyon eltávolodik az igétől. Nem szívesen írjuk vagy mondjuk a *Pis-ta vitte tegnap este a szobából a pénztárcát el*. [Így!] Azt azonban, hogy miért van ez így, a potenciális nyelvhasználatot vizsgáló mondattan a fenti szabály szempontjából nem tekinti problémának, mivel ez a mondat is kielégíti a leírt szabályt. Következésképp a kérdésre nem próbál választ adni” (SMNy I. 9). Azt hiszem, ha valaki csakugyan a beszédtevékenységet akarja megérteni, pontosan a fordítottját csinálná ennek. Számára éppen az lenne az értékes adat, ami itt módszeresen félre van téve, az tudniillik, hogy mi ilyeneket nem szívesen mondunk, habár **beszédmű-grammatikai modellünk szempontjából nézve** elvileg mondhatnánk. Miért van ez így? Hogyan működhet az a szabályrendszer, amelyet alkalmazva egy ilyen mondat megér-

tése már kényelmetlen feladat elé állítja a hallgatót? Itt azonban ez a kérdés nem is kérdés, mert ez nem a beszédműbeli rendszernek, hanem a beszélőnek és a hallgatónak lehet problémája.

Eddig már többször említettem azt is ilyen vagy olyan formában, milyen nagy gondom az nekem, hogy a generatív fajta fonológia szabályait jellegük folytán sem tudom egy igazi beszédtevékenység-grammatika részének elképzelni. Úgy gondolom, ilyenfajta szabályok alkalmazásával ember nem beszélhet. Magam is elismerem, hogy ez így elég megfoghatatlan, ezért is látom szükségesnek, hogy erről most egy kicsit részletesebben is szóljak.

Az első probléma az, hogy mikor mi a **beszédműbeli** fonológiai rendszert egy modell segítségével leírjuk, akkor – ebben az esetben igen célszerűen – a szabályokat az általunk azonosítható legkisebb egységekre fogalmazzuk meg. Ez az alapegység a fonológiában régebben a fonéma volt, újabban már inkább a megkülönböztető jegy. Világos, hogy a megkülönböztető jegy nem egy külön, tiszta formájában előforduló, önmagában megfigyelhető, tapasztalati úton elérhető valami, hanem olyasmi, ami mindig más megkülönböztető jegyekkel együtt, egyidejűleg van jelen a beszédműben. Nem építőelem tehát, hanem inkább bontástermék. Aki a bontást elvégzi, majd a bontásterméket alapegységként kezeli, az a fonológus. Azért van erre szüksége, mert így praktikusabban és áttekinthetőbben tudja megfogalmazni a szabályokat. Ilyenkor egy igazi mikro-szinten mozog, akárcsak a kémikus, aki a vegy folyamatokat a legvilágosabban az atomok molekulává szerveződésének szintjén tudja értelmezni. Ennek megfelelően a fonológiai szabályok is ilyen mikro-szinten értelmeznek bizonyos rendszerbeli összefüggéseket. Ez eddig még rendben is volna, a dolog ott válik szerfölött bajossá, mikor az ilyen szabályt úgy kezdjük felfogni, mint ami valamilyen módon a beszélő fejében működik. A beszéd ugyanis az emberi viselkedés teljes rendszerének egyik összetevője, eredetét tekintve is mint a viselkedés egyik része fejlődött ki, ráépülve ennek struktúrájára (vagy másképp mondva: szervesen beépülve ennek struktúrájába). Márpedig az ember mindennapi viselkedésének bármely formájában éppen az a legfeltűnőbb, hogy a környezettel való kölcsönhatásokat makro-szintű szabályok vezérlik, úgyannyira, hogy a mikro-szintű összefüggéseknek még a felismerése vagy felfedezése is mindig speciális műveleteket feltételez, és csak a tudomány előrehaladásának bizonyos fokán válik egyáltalán lehetségessé. Hogy egy példát is mondjak erre: az emberek réges-rég tudták, hogy ha az ánszlógot meggyújtják, az füstöl és bűdös, használták is boroshordók kénezésére, mert úgy tapasztalták, hogy akkor a bor jobb állapotban marad meg bennük. Később a kémikusok ezt mikro-szinten is értelmezték, és azt, ami makro-szinten úgy hangzik, hogy „az égő ánszló bűdös”, így írták le mikro-szinten: $S + 2 O \rightarrow SO_2$. A biológusok meg azt is kiderítették, hogy egyes parányi gombák (amilyenek a hordóban is szoktak lenni) kén-dioxid hatására elpusztulnak. Természetesen ugyanez a kémiai, illetve biológiai folyamat ment végbe korábban is, valahányszor a hordót ánszlógolták, mégis furcsa volna most azt mondani, hogy az emberek viselkedését már akkor is ennek a kémiai egyenletnek az implicit tudása vezérelte volna. Mert honnan kerülhetett volna a fejükbe ez az implicit tudás, mikor a mikro-szintű folyamat az ő számukra tapasztalati úton hozzáférhetetlen? Ha mégis ezt a magyarázatot erőltetnénk, az ilyen implicit tudás eredetének értelmezésére nem is maradna más lehetőségünk (magam legalábbis nem látok mást), mint azt feltételezni, hogy ez tulajdonképpen a bortermelő kompetencia veleszületett alapstruktúrájához tartozik. Valami ehhez egészen hasonló problémát látok abban is, mikor a megkülönböztető jegyekre alapozott, mikro-szintű fonológiai szabályokról úgy gondoljuk, hogy a beszélő igazából ezeket alkalmazza, még ha nem tud is erről.

A fonológiában alapegységeknek tekintett megkülönböztető jegyekkel azonban más gondok is vannak, ha az ilyen fonológiát beszédtevékenység-fonológiának is hisszük egyszerűsmind, és ez a második probléma, ami miatt erős kételyeim vannak e tekintetben. (Ha már beszédtevékenység-fonológiát írtam ide, hadd tegyem rögtön hozzá, hogy egyelőre nem nagyon

világos számomra, hogy ezen mit is kellene érteni pontosan. Most ugyanis még nehéz volna megmondani, hogy egy beszédtevékenység-grammatikában igazából mi is tartozna a fonológiaiába – sőt hogy van-e ott egyáltalán értelme annak, hogy elkülönített fonológiai komponensről beszéljünk –, mert hogy mi volna annak az egyik vége, az még csak látszik úgy-ahogy, de hogy mi a másik, azt szinte lehetetlenség megállapítani. Az egyik az artikuláció, illetve a beszédpercepció, de innen a folytatás már korántsem olyan világos, mint a beszédmű-fonológiában, a lehatárolás meg szinte reménytelen: a beszédtevékenység-grammatika, ha majd meglesz, bajosan lesz olyan jól azonosítható határokkal szintekre bontva, mint a beszédmű-grammatika.) Az emberi beszédben felhasználható hangokat, mint tudjuk, elvileg három szempontból lehet minősíteni, mégpedig artikulációs, akusztikai és auditív szempontból, gyakorlatilag azonban inkább csak kettőből, mert az auditív alapú minősítésről keveset mondok azzal, hogy a fonológus számára nem praktikus. (Az *auditív* helyett *percepció*s-t is mondhatnánk, de most ne tegyük mégse, mert azzal valamivel többet mondunk, mint amennyit itt kellene.) A mai, beszédtevékenység-fonológiának vélt modellek megalkotói érthető okokból az artikulatórikus leírást részesítik előnyben: a megkülönböztető jegyekként értelmezett hangképző mozzanatokra vonatkoztatva állapítják meg szabályait. Ennek azonban messzesemenő következményei lesznek magára a modell szerkezetére is, hiszen még az ugyanilyen (tehát artikulatórikus) alapú leírások is különbözhetnek egymástól (és nem is csak a szabályok megfogalmazásának módjában, hanem ezek számában is) akkor, ha nem pontosan ugyanúgy megállapított megkülönböztető jegyeket definiálnak kiindulópontként. Ezért is fordítanak a fonológusok olyan nagy figyelmet arra, hogy a legelején milyen megkülönböztető jegyeket állapítanak meg, és ezeket hogyan definiálják. (Ennek nem lebecsülhető gyakorlati haszna az, hogy ha a különböző leírások ugyanazon szabvány – más szóval konvenció – szerint készülnek, akkor össze lehet őket hasonlítani egymással.) Ha azonban nem artikulatórikus, hanem auditív alapú „megkülönböztető jegyeket” tudnánk megállapítani, akkor az olyan fonológia valószínűleg nagyon is eltérne az artikulatórikus alapútól, nemcsak a szabályok formájában és számában, hanem alkalmasint az egész rendszer szerkezetében is. Hát még ha elgondolkozunk rajta, miért tettem fentebb idézőjelbe a megkülönböztető jegyeket: hiszen ez auditív alapon már maga is alighanem lehetetlenség. El sem nagyon tudjuk képzelni, hogy milyen volna egy auditív alapú fonológia, mert az auditív hangélményről igazából még beszélni sem tudunk. (Például teljesen reménytelen vállalkozás volna egy siketnémának írásban elmagyarázni, **milyen** az *a* hang hangzása, hiszen azt még ép hallásúaknak sem lehetne elmesélni, hogy egy számukra ismeretlen nyelv valamelyik hangja hogyan hangzik. Nem lehet ezt másképp világossá tenni, csak úgy, hogy kiejtjük nekik azt a hangot. A fonológusnak éppen ezért olyan praktikus, ha artikulatórikus alapú megkülönböztető jegyekkel dolgozik: hiszen a hangképzés – több hangképző szerv többféle működésének egyidejű érvényesülése lévén – összetevőire bontható, és ezekkel maga a hang is jellemezhetőnek tűnik, pedig igazából csak körülírható. Mert minden artikulatórikus definíció – tehát a megkülönböztető jegyek szerinti is – tulajdonképpen csak körülírás, teljes kifejtése körülbelül ilyen volna: „az a hang, amelynek képzésekor hangképző szerveink ilyen meg ilyen állásban vannak, és így meg így működnek”. Vegyük észre, hogy itt magáról a hangról egy árva szót sem mondtunk, mert mi arról semmilyen módon nem tudunk beszélni, hanem hangképző szerveinkről mondtunk valamit, mert csak azokról tudunk. Persze mi sokszor azt gondoljuk, hogy a hangról beszélünk, mikor olyasmit mondunk, mint például az, hogy „az a hang ajakkerekítéses”. De próbáljunk már elképzelni egy igazi *a* hangot, amely csakugyan maga ajakkerekítéses, és amelynek esetében nem úgy kellene ezt érteni, hogy annak, aki ilyet ejt ki, kerekre van összehúzva az ajka.)

Ha viszont a mai fonológiai elméleteket beszédtevékenység-fonológiaként fogjuk fel, akkor az értelemszerűen azt az előfeltevést is tartalmazza, hogy a beszélő és hallgató szabályai is

ugyanúgy artikulatórikus alapon vannak „megfogalmazva”, mint a nyelvészei, tehát ilyen alapon is működnek. Csakhogy ha ezt komolyan vesszük, akkor ezt tovább is kell ám gondolni, még ha meglehetősen kellemetlen dolgok következnek is belőle. Következik először is az, hogy a beszédészlelés során a hallott hangzásanyag nem értelmezhető közvetlenül, hanem csak azután, hogy az egészet átfordítjuk az artikulatórikus rendszerre, hiszen csak úgy tudunk rajta műveleteket végezni. Ez olyasmit jelentene, hogy a hallott szöveget csak azután tudjuk megérteni, miután magunkban először „újrarendszerezjük” valamilyen módon. Márpedig ez nemcsak hogy rendkívül kényelmetlen volna, hanem igencsak valószínűtlen is. Ha meg arra gondolunk, amit a beszélőnek kell csinálnia beszéd közben, akkor meg az következik belőle, hogy a szabályok alkalmazásához a hangzásra nincsen neki semmi szüksége, az tehát majd amolyan meglepetésként fog hangzásélménnyé válni a számára is, miután kimondta azt, amit éppen mondott.

Azt hiszem, egyik következmény sem talál azzal, amit a beszéddel és megértéssel kapcsolatos folyamatokról általában gondolhatunk a különböző természetű és eredetű adatok alapján. Ha meg még tovább gondolkozunk ezen, egyszer csak rájövünk, hogy nem is találhat, mert képtelenség is volna, hogy találjon. Hiszen gondoljuk csak el: ha mi a beszélő fejébe artikulatórikus alapú szabályokat képzelünk, akkor valamilyen módon azt is meg kell majd magyaráznunk, hogyan építi ő fel magában ezeket a szabályokat a beszédtanulás során. Márpedig éppen ez az, ami szerintem lehetetlenség. A rendelkezésére álló adatokhoz ugyanis ő az auditív csatornán keresztül fér hozzá, más úton nem is férhetne. A hangban magában pedig semmilyen módon nem tudhat olyasmit észrevenni, hogy a beszélőnek, aki ezt kimondta, most éppen hol állt a nyelve hegye, hogy rezegtek-e közben a hangszalagjai, vagy hogy az ajkát kerekítette-e, vagy szélesre széthúzta. Más szóval: a beszédet éppen tanuló gyermeknek nincs lehetősége arra, hogy a hallott hangokat artikulatórikus alapon definiált megkülönböztető jegyek szerint tudja minősíteni, és erre nincs is neki semmi szüksége, hiszen a hangzásélmény minősége, bár beszélni nem tudunk róla (hacsak nagyon áttételes színesztéziás kifejezésekkel nem), amúgy igen jól memorizálható. Ezt az elméleti problémát mi semmi egyébkel nem tudhatnánk megoldani, csak azzal, hogy feltételezzük: minden emberrel veleszületik valamilyen módon az artikulatórikus alapú megkülönböztető jegyek teljes listája, ehhez kapcsolódva pedig egy olyan „fordítóprogram” is, amely a világ bármely lehetséges nyelvén történő beszédben előfordulható hangélmények mindegyikére előírja, hogy azt hogyan kell artikulatórikus alapú megkülönböztető jegyekre átfordítani.

Ezt ugyan én most annak szemléltetéseként írtam ide, hogy maga az elképzelés képtelenség, ha ilyesmi következne belőle, egy kicsit mégis zavarban vagyok most, mert közben tudom, hogy a generatív elmélet követői csakugyan hisznek valami ilyesmiben, tehát számukra ez aligha lesz meggyőző érv arra, amire én gondoltam. Vegyük azonban figyelembe, hogy erre a furcsa feltételezésre csakis akkor van szükség, ha úgy gondoljuk, hogy a beszélő szabályai is ugyanúgy artikulatórikus alapúak, mint a nyelvészei. Ha azonban eleve nem úgy gondoljuk, hanem úgy, hogy nemcsak a hallgató, hanem a beszélő grammatikája is mindenestül auditív elvű – ami nagyon is valószínű, ha meggondoljuk, hogy a beszélni tanuló gyermeknek a hallott hangzásanyag alapján kell kialakítania magában saját grammatikáját –, akkor nemcsak erre nincs többé szükség, hanem világosabb magyarázatát is kapjuk számos tapasztalati ténynek, mint amúgy. Sokkal érthetőbb lesz például az, hogy a gyermek beszédtanulásakor miért járhat a beszédértés jóval előtte a beszélésnek. (Ez amúgy is elég érthető volna, de így kevesebb a megmagyaráznivaló. Ha ugyanis valamilyen veleszületett artikulatórikus elvű megkülönböztető jegyekre gondolunk, akkor óhatatlanul felmerül az a kérdés is, hogy ha már ennyi befektetés van arra fordítva, hogy az ember fel legyen készítve a beszédtanulásra, akkor hogy lehet az, hogy csak a hallott hanganyag megkülönböztető jegyek szerinti értelmezésére van programunk, és miért nincs rögtön az artikulációra is, hiszen erre egy ilyen artikulatórikus szempontú

megkülönböztetőjegy-lista alapján minden „fordítóprogram” nélkül, úgyszólván közvetlenül is lehetőség volna.) Magyarázatot kapunk arra is, hogy mikor egy szóra gondolunk, miért a hangzására gondolunk mindig, nem pedig arra, hogy ezt hogyan is ejtenénk ki. Természetes, hogy így van, hiszen mi már beszédtanulás közben is – és ezt sem árt figyelembe venni, mikor a megkülönböztető jegyek velünk született voltát vagyunk kénytelenek feltételezni egy nem szerencsésen megválasztott előfeltevés miatt – a szavakat alighanem mint egységes hangzásmintázatokat tanuljuk meg érteni először, majd kimondani is, az „egységes”-en meg azt értem, hogy nem okvetlenül egymás után következő, külön-külön észlelt hangok soraként. (Ha meg a beszélni tanuló gyermek nem hangok szekvenciális sorát hallja, akkor nem is tudna hirtelen mit kezdeni sem a veleszületett megkülönböztető jegyekkel, sem a „fordítóprogrammal”). Azt is jobban megértjük, hogy mikor laikusok, tehát nem nyelvészek beszélgetnek nyelvi kérdésekről, miért a hangzásról beszélnek legtöbbször (arról például, hogy egy-egy kifejezés „jól hangzik”, „rosszul hangzik”, „szépen/csúnyán hangzik”, esetleg „sérti az ember fülét”), és sokkal ritkábban olyan terminusokban, amelyek a hangképzéssel volnának kapcsolatban (pl. „ebbe beletörik a nyelve az embernek”). Az is világosabb lesz, hogy hangtalan olvasás vagy írás közben miért inkább halljuk magunkban, semmint mondjuk a szöveget.

Ha ilyen auditív, nem pedig artikulatórikus elvű grammatikát képzelünk a beszélő fejébe, akkor az ilyen grammatikához tartozó „fonológia” aligha fog nagyon hasonlítani ahhoz, amit mi ma fonológiaként ismerünk. Nemhogy a megkülönböztető jegyekkel mint egységekkel nincs itt mihez kezdeni, sőt el sem lehet ilyesmit képzelni, hanem még a hang, illetve fonéma nagyságú egységekkel sem igen. Hanem ehelyett különböző hangzássémákra és -mintákra vonatkozó szabályokat lehet inkább feltételezni, amelyek nemcsak a beszédmű-nyelvészet fonológiai szintjén leírt jelenségek vonatkozásában működnek, hanem a rendszer minden szintjén (helyjel-közzel még a szintaxisban is). Egy ilyen grammatika alapján beszélve a beszélő nem hangokat „akar” egymás után kimondani, hanem auditív alapú szabályokkal előre létrehozott, szó méretű vagy még annál is nagyobb hangzásegységeket egyszerre.⁵² Hogy a nyelvész ezeket a maga céljai szerint elemeire bontja majd, az már órá tartozik, nem a beszélőre. De jó, ha közben szem előtt tartja majd, hogy még a fonémái is, nemhogy a megkülönböztető jegyei tulajdonképpen bontástermékek, nem pedig építőelemek.

Az, hogy a beszédmű fonológiai szintjét az artikulatórikus alapú megkülönböztető jegyek segítségével jól le tudjuk írni, sőt az ilyen terminusokban megfogalmazott szabályok összefüggő rendszert is alkotnak, egymagában még nem perdöntő bizonyíték arra, hogy a beszélő is ilyenfajta szabályok alkalmazásával jut el beszéd közben a „mögöttes ábrázolások” formáitól a hangzó végeredményig. Lehet, hogy az artikulatórikus alapú megkülönböztető jegyekre neki csak a tulajdonképpeni artikuláció (vagyis a kimondás) végrehajtásához van szüksége mint hangképző szerveinek összehangolt működtetését vezérlő utasításokra, miután auditív alapú

⁵² Sok adat vall arra, hogy a beszélő számára a hang külön mintha nem is igen létezne. Falusi iskolázatlan emberek ha nyelvjárási különbségekről beszélnek, rendszerint szavakkal szemléltetik ezeket. Mondják, igaz, úgy is néha, hogy „azok *a*-val beszélnek”, de inkább úgy fejezik ezt ki, hogy „azok azt mondják a *malom*-nak, hogy *malam*”. – Hogy mi mit gondolunk a hangokból álló szóról, illetve ilyen felépítéséről, azt valószínűleg az is befolyásolja valamelyest, hogy írásbeliségünknek a betűírás az alapja. A kínai szótagírás viszont, amely a mi számunkra memóriapazarló abszurditásnak tűnhet, alkalmasint azért tudhatott kialakulni is, meg fennmaradni is, mert az ezt használók között valamiféle egyetértés lehetett afelől, hogy az írásnak a lehető legkisebb valóságos egységet kell jelölnie, nem pedig ennek valamilyen bontástermékét, ez pedig az egységes hangzásmintázatú, legtöbbször egyben önálló szó értékű szótag. (Onnan nézve a mi írásunk olyanformának tűnhet, mint amilyen a mi számunkra lenne az, ha valakik nem hangoknak, hanem megkülönböztető jegyeknek megfelelő jelekkel írnának.)

szabályaival már véglegesen kialakította a hangzó formát (tehát még a mássalhangzó-hasonulások legbanálisabb szabályait is alkalmazta).⁵³ Egy így működő rendszerben az artikulációnak csak a beszélés legvégső, végrehajtó szakaszában lesz szerepe, ez azonban bőségesen elég ahhoz, hogy a történeti változások irányát sok esetben meghatározza, sőt akár el is indítsa őket. Ha például a beszélőnek nehézségei adódnak az artikuláció megvalósítása során, ebben a szakaszban könnyíthet rajta, és pedig nem is véletlenszerűen, hanem olyan módon, hogy az egyes megkülönböztető jegyeknek megfelelő ejtésformát szisztematikusan ugyanolyan irányba módosítja, hiszen ez így ökonomikus. Az ilyen és ehhez hasonló történeti változások felhalmozódásának pedig az lesz az eredménye, hogy a beszédmű mai rendszerében az artikulatórikus alapú megkülönböztető jegyekkel leírt szabályok is összefügghetnek egymással, még akkor is, ha a beszélő nem közvetlenül ezek alkalmazásával beszél.

A harmadik gondom a dinamikus fonológiai modell linearitásával kapcsolatos, és ezt csak fokozza, ha figyelembe veszem, hogy a generatív elmélet szerint a fonológiai műveletek már maguk is egy egész sor lépésről lépésre alkalmazott szabály érvényesülése után kerülnek sorra. Ez nem nagy gond addig, amíg mindezt egy beszédmű-nyelvészeti modell szerkezeti felépítésének részeként fogjuk fel, akkor azonban nagyon is azzá válik, mikor ezt egy olyan környezetbe képzeljük bele, egy olyan „hardverbe”, mármint az emberi agyba, amelyre nem a lineáris, hanem inkább a párhuzamos információ-feldolgozás jellemző.

Idegrendszerbeli környezetben az információ-feldolgozás csak annak árán lehetne lineáris, hogy a sebesség jelentősen lecsökkenne, úgyannya, hogy az már a célszerű működést sem tudná biztosítani. Az ingerületvezetés működési elvéből következik ugyanis, hogy a sebesség meglehetősen kicsi. Nemcsak arról van itt szó, hogy egyetlen neuronon is viszonylag lassan halad át az akciós potenciál („Az akciós potenciál sebessége a dendritfától az axon végéig 1–100 km/óra között váltakozhat az axon átmérőjétől függően”: Atkinson et al. 1993/1994. 41; egy másodpercre átszámítva ez az érték 27 cm és 27 m között van), hiszen ehhez még azt is hozzá kell számítani, hogy ha az ingerület több neuronon át terjed (márpedig rendszerint így történik), akkor az egyes idegsejteket egymáshoz kapcsoló szinapszisokban is csak némi késéssel adódik át a következő neuronnak. Miután pedig egy neuron kisül, el kell telnie valamennyi időnek, amíg újra polarizálódik, és megint alkalmassá válik az ingerületvezetésre. Ez akár egy másodpercig is eltarthat. Az ilyen hátrányokat éppen a párhuzamos információ-feldolgozás tudja kompenzálni: az, hogy egyszerre nagyon sok csatornán nagyon sokféle információ áramlik. Ez pedig azzal az érdekes következménnyel jár, hogy bár az elemi egység, mármint az idegimpulzus a minden vagy semmi elvét követi (azaz: vagy van kisülés, vagy nincs, és ha van, akkor mint kisülés mind egyforma), tehát bináris értékekkel jellemezhető, maga a teljes rendszer mégsem digitális, hanem analóg működésű. Jobban megértjük ezt, ha arra gondolunk, hogy a retinában a százmilliót is meghaladó számú fényérzékelő sejt mindegyike külön-külön sül vagy nem sül ki, egyedül tehát egyik sem alkalmas képi információ feldolgozására. A kisülés viszont azon múlik, hogy a retinára

⁵³ Ez elég gyanúsán, sőt hihetetlenül hangzik ahhoz képest, amihez mint értelmezéshez szokva vagyunk, de ha nem így volna, akkor meg az lesz érthetetlen, miért van az, hogy valahányszor arra kérem a diákjaimat, hogy mondják hamar, hogyan hangzik a következő szavak szlenges jellegű -i képzős formája (mint pl. a *csokoládé* helyett a *csoki*): *korcsolya*, *fagyalt*, ..., *zsebkendő*, akkor mindig azt hallom: *kori*, *fagyi*, ..., *zsepi*, és sohasem **zsebi*. Tudniillik ők eleve azt a hangzásformát rövidítik le, és abból hozzák létre analógiásan a *zsepi* alakot, amelyet kiindulópontként *zsepkendő*-ként hallanak (és azt inkább „oda-bent”, nem okvetlenül tőlem).

vetülő fordított képnek az illető érzékelő sejt helyére eső pontján éppen milyen hullámhosszú fény ingerli az illető sejtet. Az érzékelő sejtektől az impulzus az ún. bipoláris sejteken át egy-egy ganglionsejthez továbbítódik, és ezek mindegyikétől **külön axonok** vezetnek egyenesen a látókéregbe, párhuzamosan (együttesen ezek kötege alkotja a látóideget), ott mindegyik axon impulzusa egy-egy idegsejtet ingerel, ezek pedig térben is úgy helyezkednek el egymáshoz képest, illetve kapcsolódnak össze egymással, hogy ott is reprodukálódik nem ugyan maga a kép (ránézésre látható formában), hanem annak egy olyan neurális reprezentációja, amely más elvű struktúrában ugyan, de őrzi az éppen látott kép szerkezetét. Ez a reprezentáció azonban még mindig nem alkalmas a közvetlen felhasználásra, hiszen nagyon is benne vannak az olyan esetlegességek, hogy az illető dolgot az ember milyen szögből látja például. Ezért bonyolult átszámítások, háromdimenziós térbeli elfordító műveletek, majd további egyszerűsítések teszik lehetővé, hogy a látott kép az éppen aktuális látószögtől függetlenül is értelmezhető legyen. Ez a konfiguráció lesz végül is az, amelyet aztán az agy kognitív struktúrái fel tudnak dolgozni. Az egész folyamatban pedig – mármint a konfiguráció kialakításában és értelmezésében – fontos támpont lesz most már nemcsak az a digitális elvű információ, hogy van-e kisülés vagy nincs, hanem az az analóg elvű információ is, sőt itt már elsősorban ez, hogy ez az impulzus **honnan**, éppen melyik érzékelő sejtől érkezik. Ennélfogva a konfiguráció értelmezése és további felhasználása már nem digitális, hanem (bizonyos értelemben makro-szintre fordítva) analóg elvek szerint történik.

Egy ilyen rendszerben rendkívül kényelmetlen lenne egy tőle elvileg különböző másik rendszert működtetni. Az olyan nyelvi adataink is, amelyekből valamelyest következtetni lehet a beszédtevékenység működésére, inkább arra vallanak, hogy ennek szabályrendszere egyrészt még a fonémánál is nagyobb egységeket kezel egyszerre, másrészt ezt nem lineárisan, szigorúan megszabott sorrendben teszi, hanem amit lehet, inkább párhuzamosan. Egy ilyenfajta működést feltételezve nemcsak azt tudjuk jobban megérteni, hogy a beszédtevékenység hogyan integrálódhat az agyműködés egészébe, hanem sokkal könnyebben tudjuk értelmezni a nyelvtörténeti vizsgálatok során azonosított számtalan analógiás változás megtörténtének lehetőségét is. De a mai rendszerben is veszünk észre olyan összefüggéseket, amelyeket igencsak körülményes lenne (ha nem éppen lehetetlenség) egy olyan szabályrendszerrel értelmezni, amelyben az egyes szabályok, illetve szabálycsoportok csak szigorúan meghatározott logikai sorrend szerint érvényesülhetnek.

Legjobb lesz, ha ezt is egy példán mutatom be. Egyszer valami egyébbel foglalkozva véletlenül megláttam azt, amit azelőtt is eleget néztem, csak nem vettem észre: azt, hogy nekünk két teljesen szinonim képzőnk van arra, hogy melléknévből rezultatív igét képezzünk, mégpedig az *-ul*, *-ül*, illetve az *-od(ik)*, *-éd(ik)*, *-öd(ik)*. A dolog attól vált problémámmá, hogy azon kezdtem gondolkozni, mire jó ez nekünk, hiszen ha ez a kettő teljesen szinonim (vö. *sárgul*, *barnul* – *pirosodik*), akkor az egyik is elég volna, sőt még beszélni is könnyebb lenne, ha nem kellene minden ilyen esetben még azt is eldönteni, hogy melyiket kell kiválasztani a kettő közül. A másik kérdésem természetesen az volt, hogy ha már így van, akkor honnan tudja azt vajon a beszélő, hogy melyik melléknévhez mi illik. Mert tapasztalatból tudjuk, hogy valami alapján mindig el tudja dönteni. Eleinte valami jelentéstani finomságra gyanakodtam, mert ilyenkor erre gondol először az ember (különösen ha közben kognitív nyelvészettel foglalkozik). Az adatok azonban meggyőztek róla, hogy ennek alapján semmit sem lehet megérteni. Összeszedtem hát az ÉKsz.-ból minden ide tartozó, igekötő nélküli ige címszavát, és a következő csoportokat tudtam elkülöníteni:

A. A jellegzetes *-ul, -ül* képzős igék (összesen 68): *avul, barnul, bénul, bőszül, bővül, búsul, butul, csábul, csonkul, csorbul, csúful, csúnyul, drágul, durvul, enyhül, épül, fakul, fásul, ferdül, frissül, görbül, gyengül, gyérül, gyorsul, halkul, hevül, hígul, hülyül, ifful, javul, jésül, jobbul, kábul, kehül, kékül, kergül, készül, könnyül, lágyul, lanyhul, lassul, lazul, mélyül, nősul, őszül, puhul, pusztul, ritkul, rútul, sárgul, satnyul, simul, szépül, szőkül, szűkül, szürkül, tágul, tisztul, tompul, torzul, törpül, újul, üdül, vadul, vakul, vénül, zápul, zöldül.*

B. A jellegzetes *-od(ik), -éd(ik), -öd(ik)* képzős igék (összesen 182): *aljasodik, avasodik, begyesedik, bodorodik, bodrosodik, bokrosodik, bőrösödik, büdösödik, cukrosodik, csendesedik, csinosodik, csomósodik, csontosodik, csövesedik, csúcsosodik, csupaszkodik, deresedik, díszesedik, dohosodik, édesedik, ékesedik, elegyedik, élesedik, erősödik, erősödik, evesedik, fanosodik, fehéredik, fejесedik, feketedik, felhősödik, fényesedik, férgesedik, finomodik, fodorodik, fodrosodik, formásodik, füvesedik, gallyasodik, gazdagodik, gázosodik, gennyесedik, gombásodik, göndörödik, gumósodik, gyapjasodik, gyepesedik, gyomosodik, hájasodik, halványodik, hártvásodik, hasasodik, házасodik, hegesedik, hegyesedik, hidegedik, horgasodik, hosszabbodik, húsosodik, hűvösödik, idősödik, igazodik, ikrásodik, indásodik, ízesedik, izmosodik, kamaszodik, károsodik, kásásodik, keményedik, kerekedik, kérgesedik, keskenyedik, kevesbedik, kisebbedik, kondorodik, kopaszodik, korcosodik, korosodik, koszosodik, kozmásodik, ködösödik, könnyebbodik, köpcösödik, kövéredik, langyosodik, laposodik, lassúbbodik, lejtősödik, lelkesedik, levesedik, lobosodik, lombosodik, magasodik, melegedik, mellesedik, merevedik, meszesedik, mohosodik, molyhosodik, molyosodik, nagyobbodik, nehezedik, nemesbedik, nemesedik, népesedik, nyálkásodik, nyirkosodik, nyúlósodik, nyüvesedik, odvasodik, okosodik, olcsóbbodik, öblösödik, öregbedik, öregedik, öröködik, párosodik, pillésedik, pirosodik, piszkosodik, porosodik, pörkösödik, pudvásodik, púposodik, ráncosodik, redősödik, redvesedik, részesedik, revesedik, rongyosodik, rozsdásodik, rühesedik, savanyodik, sebesedik (1), sebesedik (2), sekélyedik, silányodik, soványodik, sötétedik, súlyyosodik, súlyosodik, szálasodik, szaporodik, szárazodik, szárnyasodik, szegényedik, szélesedik, szemesedik, szenesedik, szennyesedik, szilajodik, színesedik, szomorodik, szőrösödik, szuvasodik, tejесedik, teljesedik, testesedik, tetvesedik, tokásodik, tokosodik, tollasodik, tornyosodik, tőgyesedik, tömörödik, tövesedik, túrosodik, túrósodik, tüzesedik, ügyesedik, üresedik, üszkösödik, varasodik, vastagodik, vékonyodik, vidámodik, vizesedik, vörösödik, zöngésedik, zsírosodik.*

C. A kevésbé jellegzetes *-od(ik), -éd(ik), -öd(ik)* képzős igék (összesen 40): *acélosodik, alacsonyodik, bajuszosodik, csenevészedik, cserepesedik, csillagosodik, ecetesedik, egyenesedik, egységesedik, fekélyesedik, fiatalodik, gyökeresedik, hólyagosodik, homályosodik, iparosodik, izaposodik, jegecesedik, kalászosodik, kocsonyasodik, kristályosodik, levelesedik (1), levelesedik (2), néptelenedik, örökösödik, penészesedik, pocakosodik, posványosodik, sekélyesedik, szappanosodik, színtelenedik, tudatosodik, üvegesedik, vagyonosodik, világosodik, virágosodik, zavarosodik, zúzmarásodik, illetve: öntudatosodik, polgáriasodik, terebélyesedik, tökéletesedik.*

Aki ezeket a szavakat úgy olvassa, hogy közben hallja is a lüktetésüket, rögtön látja az összefüggést: általános hangzássémájuk szabályához tartozik, hogy a jellegzetes *-ul, -ül* képzősök **kéttagúak**, az *-od(ik), -éd(ik), -öd(ik)* képzősök pedig **kettőnél több tagúak**, mégpedig jellegzetesen négytagúak (az *-ik* személyragot is beleszámítva), kevésbé jellegzetesen öt-, illetve hattagúak. Ez világosan azonosítható összefüggés. (Vegyük

észre még azt is, hogy itt a szótagszámmal már harmadszor találkozunk mint a beszélő számára fontos strukturális elemmel, aminek viszont igazából csak akkor lehet funkciója, ha ő beszéd közben bizonyos általános hangzássémák alapján, illetve ezeket is felhasználva érvényesíti szabályait!) Most tehát akár meg is fogalmazhatnánk a két szinonim képző közötti választás teljesen egyértelmű szabályát, ha nem zavarná össze a dolgunkat az, hogy van még egy negyedik csoportunk is, éspedig a következő:

D. Nem jellegzetesen *-ul, -ül* képzős igék (összesen 65): *aljasul, bizonyul, boldogul, bolondul, csendesül, csinosul, domborul, egyesül, elegyül, erősbül, értesül, feketül, finomul, frigyessül, halványul, házasul, hidegül, hűvösül, ittasul, izesül (1), izesül (2), izmosul, károsul, keményül, kényszerül, képesül, keskenyül, kevesbül, könnyebbül, közösül, különül, lelkesül, létesül, mentesül, merevül, nehézül, népesül, öregbül, párosul, pirosul, részegül, részesül, rövidül, sebesül, silányul, sötétül, süketül, szabadul, szaporul, szegényül, szélesül, szelídül, szilárdul, színesül, teljesül, testesül, tornyosul, tömörül, vékonyul, illetve: azonosul, csoportosul, érdemesül, érvényesül, központosul, összpontosul.*

Ha most figyelmesebben megnézzük ezeket, azt vesszük észre, hogy elég nagy részük nem állná ki – élőbeszéd esetére értve – a „Jancsi–Juliska próbát”.⁵⁴ Hiszen ki mondana vajon beszéd közben olyat, hogy *erősbül, hidegül, hűvösül* stb.? (A *frigyessül* meg az *öregbül* még a helyesírás-ellenőrző programot is zavarba hozta.) Ha utánanéznünk az eredetüknek, az is kiderül, hogy ezek legnagyobb részét a nyelvújítók alkották. Elszomorítóan csekély érzékük lévén ugyanis ahhoz, amibe olyan vakmerően avatkoztak bele, ahogy csak az tudhat, akinek fogalma sincs róla, mekkora kárt okozhat csupájó szándékból, azt hitték, hogy a rövidebb szó szebb (vagy jobb, költőibb, kevésbé „pórias”), mint a hosszabb. Amit azonban helyettesíteni akartak vele, szerencsére máig is használatban van a normális beszédben (*aljasodik, csendesedik, csinosodik, domborodik* stb.), és ezeket találjuk természetesnek, a „szebbk” változatot meg csinálnak, mestersegesnek, ember szájába nemigen illőnek érezzük ma is. Csak azoknak a nyelvújítási szavaknak nincs *-od(ik), -éd(ik), -öd(ik)* képzős változatuk, amelyeket a nyelvújítók nem a természetes formák „megrövidítésével” hoztak létre, hanem eleve új képzett szóként (*bizonyul, értesül* stb.). Van azonban itt néhány olyan is, amely nem nyelvújítási szó, és a természetes beszédben is így használatos, tehát komolyan vehető kivételnek számít: (a) *bolondul, rövidül, szabadul, szelídül, szilárdul*, (b) *boldogul, hidegül*, (c) *süketül*. De ha jobban megnézzük őket, azt is értjük, miért kivételek ezek: az (a) csoportbeliek alapszava mind *-d* végű, így ha ezek is *-od(ik), -éd(ik), -öd(ik)* képzőt kapnának, akkor a **bolondodik, *rövidedik, *szabadodik* stb. alakokban valami fülsértő „dadogás” keletkezne. A (b) csoportbelieknek az utolsó előtti mássalhangzója szintén *d*, itt is a kellemetlen hangzás elkerülése végett kell inkább az *-ul, -ül*-t használni. (A fenti B. csoportban ugyan ott van a *gazdagodik*, de ott a *d* és a *g* között *a* van, nem *o*, tehát nem az egyhangúbb *-dogod-* jön létre, mint ahogy a **boldogodik* esetében történne.) A (c)-beli

⁵⁴ Ebből természetesen az is rögtön következik, hogy ha mi a magyarul prototipikusan beszélők B-kódját akarjuk leírni, akkor az ilyen szavak nagy része már csak azért sem fogja a dolgunkat bonyolítani, mert egyszerűen nem lesz ott a korpuszban. Ide is csak azért kerültek be, mert ezek benne vannak az ÉrtSz.-ban. Ha viszont a H-kódot írjuk le, akkor ezekkel is számolnunk kell, hiszen ezeket hallgatóként a magyarul prototipikusan beszélő is megérti – ha egyáltalán van alkalmá csakugyan **hallani** is őket, nem csak olvasni.

süket már igazi kivételnek látszik, egyébként a maga helyén, a B. csoportban van is egy ehhez hasonló szerkezetű, a *feketedik*.

Most pedig lássuk, hogyan lehetne a megfigyelt összefüggés alapján megfogalmazni a két szinonim toldalék közötti választás szabályát! Először is a zavaró tényezők számát kell csökkentenünk. A szabálytól eltérően (sőt azok ellenében) képzett nyelvújítási szavakkal nem tehetünk egyebet, mint amit minden más esetben szoktunk, mikor az adatok egy csoportjában összefüggést állapíthatunk meg az abba tartozó szavak eredete, illetve a között, hogy ezekre a rendes szabály nem érvényes: besoroljuk őket az idegen szavak közé. (Ez lehet, hogy meglepő javaslat, de gondoljuk meg, hogy egy szó nem okvetlenül attól idegen, hogy más nyelvből van kölcsönözve, hanem attól is az lehet, hogy idegen a rendszertől. Sőt igazából a más nyelvből átvett szavak is ezért idegenek, ha azok csakugyan: mert van valami bennük – mássalhangzó-torlódás szó elején, vegyes hangrend vagy ilyesmi –, ami a magyar rendszertől idegen. A *méter* vagy a *liter* például ilyen értelemben nem idegen szó. Persze nem vidám dolog arra gondolni, hogy a nyelvújítók, majd később túlbuzgó nyelvművelők magyarítás és nyelvgazdagítás címén egy sereg idegen szót hoztak forgalomba, de erről már nem mi tehetünk.⁵⁵)

⁵⁵ A magyar nyelvújításról eddig már minden jót elmondtak, amit csak el lehetett. A kárbeclés azonban még nem történt meg. Ezért kell itt külön kitérnem arra is, hogy mikor nekünk a mai magyar beszélők kódjait, illetve az általuk létrehozható beszédműveket kell leírunk, számolnunk kell vele, hogy nem egészen természetes nyelvet vizsgálunk. Igazi természetes nyelvekben, amelyeknek történetében nem volt tudatos, mesterséges nyelvújítás, vagyis masszív beavatkozás a rendszerbe, egyértelműbb szabályokra számíthatunk, mint a magyarban. (Ami ott a nyelvész számára kivételnek látszik, nem biztos, hogy a beszélőnek is mind az. Lehet, hogy csak a nyelvésznek rossz a szabálya.) Éppen ezért az olyan nyelvek esetében a beszélők nyelvérzéke is biztosabb alapokon áll, így valószínűtlenebb a szabálytól eltérő, olykor egyenesen bizarr formák véletlen használata beszéd közben, ezért ott talán a nyelvművelő is kevesebb dolgot talál magának. (Ha a magyar is ilyen nyelv volna, akkor bajosan történhetne meg olyasmi, mint az például, hogy Budapesten cégtáblán ajánlja magát az érdeklődők figyelmébe az, aki foglalkozása szerint *bonyolító*. Mintha nem volna a megoldandó probléma már amúgy is elég bonyodalmas, magától, a bonyolító nélkül is. Az ilyen képtelenségek azért is tudnak ma tömegesen keletkezni, mert a nyelvújítók olyan mértékben avatkoztak bele a szemantikai rendszerbe, hogy meglehetősen összezavarták vele a magyar nyelv képszerkezetét, s a megújított grammatikát megtanuló beszélőnek egyszerűen eltűntek a szabályalkalmazáshoz szükséges biztos támpontjai.) Ha tehát a nyelvész egy ilyen okok miatt elbizonytalanodott szabályalkalmazás alapján létrehozott korpuszt vizsgál, akkor azzal is számolnia kell, hogy az anyagban nagyobb mértékű inkoherencia lesz, mint amit ő még kényelmesen kezelni tudhatna. A fent idézett szabályellenesen képzett szavakon kívül nagyon sok példát lehetne még idézni, és nemcsak ilyen természetűeket, hanem olyanokat is, mint azok, amelyeknek mai sztenderdbeli alakja jórészt annak tulajdonítható, hogy a helyesírást szabályozó nyelvészeknek rossz hipotézisük volt az illető szó szerkezetéről (nem lehetetlen persze, hogy egy olyan forma alapján, amely annak idején helyel-közzel, a mainál sokkal ritkábban az előbeszédben is előfordult). Kiadói szerkesztő koromban például tizennyolc éven át vakargattam ki következetesen a kéziratokban a hosszú *ó* ékezetét a *bonyolódik* szóban, mert én azt annyira biztosan *bonyolodik*-nak tudtam és mondtam is mindig, hogy egyszerű sem néztem utána, mi van a helyesírási szótárban. Nagy megdöbbenésemre ezelőtt vagy tíz évvel kísült, hogy hosszú *ó*-val kell írni. Amióta ezt megtudtam, egyszer csak azon kaptam magam, hogy már én is elkezdtem *bonyolódik*-ot mondani is, nemcsak írni. A *bonyolódik*-ot azonban, amelynek meglétét az írott forma beszédalakító hatásának következtében ma már csak tudomásul vehetjük, egyedülálló kivételként kell számon tartanunk a magyar grammatikában, hiszen nincs több olyan *-ód(ik)*, *-őd(ik)* képzős rezultatív igénk, amelynek kauzatív megfelelője *-ít* végű volna, mint a *bonyolít*. Ilyen végű párja van viszont minden *-ul*, *-ül*, illetve *-od(ik)*, *-öd(ik)*, *-őd(ik)* végűnek, amint azt a fenti listák szavaival is igazolni lehet. Az ígétből képzett *-ít* képzős

Ezeket félretéve most már könnyebben meg tudjuk állapítani a szabályt: **az -ul, -ül-t kell választani akkor, ha a hangzó végeredmény kéttagú lesz, minden más esetben az -od(ik), -éd(ik), -öd(ik)-et, kivéve ha ez -dod(ik), -déd(ik), -död(ik) szóvéget eredményezne, ilyenkor szintén az -ul, -ül-t kell választani.**

A szabályt nemcsak azért kell éppen így megállapítani, mert így fejezi ki legvilágosabban azt, hogy miről is van itt szó tulajdonképpen, hanem azért is, mert abban a formában, hogy „egytagú szótóhoz az -ul, -ül-t kell kapcsolni, többtagúhoz meg az -od(ik), -éd(ik), -öd(ik)-et”, a szabály nem vezetne a kívánt eredményre. Jól működne arra, hogy *bőszül, bővül, búsul, csúful, épül, fásul, frissül, gyérül, gyorsul, halkul* stb., de arra már nem, hogy *barnul, butul, csúnyul, drágul, durvul, enyhül, fakul, ferdül, görbül, gyengül* stb. Ezeknek ugyanis kéttagú az alapszava. Nagy részük *a*-ra vagy *e*-re végződik (*barna, buta, csúnya; enyhe, ferde, görbe* stb.), de végződhet pl. *ó*-ra is (*fakó*). Ha a szabályt úgy módosítanánk, hogy „egytagú szótóhoz vagy kéttagú magánhangzós végűhöz az -ul, -ül-t kell kapcsolni (stb.)”, akkor ezzel már többre mennénk, sőt ha csak egy működőképes szabályra van szükségünk, semmi másra, akár ha nem a tényleges összefüggést kifejezőre is, akkor azt is mondhatnánk, hogy nagyjából megoldottuk a problémát. (Maradt azonban egy apró kellemetlenség: az tudniillik, hogy egy ilyen szabály alapján a *karcsú, forró, sűrű* tövekből is **forrul, *karcsul, *sűrül* képzett formákat kapnánk eredményül, holott tudjuk, hogy ezekhez is -od(ik), -éd(ik), -öd(ik) járul, csak éppen egy *s* kötőhangzóval hozzájuk kapcsolva, hogy a két magánhangzó ne kerüljön egymás mellé: *forró sodik, karcsú sodik, sűrű sodik*, de most ezektől esetleg mint kivételektől eltekinthetnénk.) Csakhogy egy ilyen szabály éppen magyarázó modellbe nem lesz jó, hiszen nem ad semmiféle választ a legfontosabb kérdésre, mégpedig arra, hogy miért éppen ezekhez kell ezt a képzőt kapcsolni. Pedig mi már tudjuk rá a választ, hiszen éppen ez volt az, amit kiindulópontként megállapítottunk.

Azt hiszem, látszik már, mi itt a nagy probléma. Ha ezt az összefüggést a generatív elmélet keretében akarjuk értelmezni, a két képző közti választás szabályát mindenképpen valahol a fonológiai értelmezés előtt kell alkalmazni. Hiszen a fonológiai szabályt nem lehet addig érvényesíteni, míg a megfelelő hangalakok nincsenek egymás után lineáris sorba rendezve: az csakis azután törölheti az *a*-t a *barna* végéről, miután ez ténylegesen -ul előtti környezetbe kerül. Annak a szabálynak azonban, amely a két képző közötti választást meghatározó valódi összefüggést is tükrözi, „látnia kellene” a fonológiai szabály kimenetét ahhoz, hogy egyáltalán működhessék. Valahogy előre kellene szaladni, kipróbálni, hogy a fonológiai szabály érvényesülése után vajon kéttagú lesz-e a képzett szó, vagy nem, s ezzel az eredménnyel kellene visszatérni egy megelőző szintre, és ott most már a fonológiai szabály majdani végeredményének ismeretében kiválasztani az ide illő -ul képzőt, s aztán megint továbbküldeni az egészet a fonológiába, hogy az ottani szabály most már törölhesse az *a*-t a *barna* végéről. Ezt a meglehetősen kellemetlen helyzetet csak látszólag lehet megoldani azzal, hogy a tényleges összefüggést figyelmen kívül hagyva valami „trükkös” megoldást alkalmazunk, úgy, ahogy azt fentebb mint lehetőséget már jeleztem: hiszen ha jobban odanézzünk, rögtön kiderül, hogy akkor

szavaknak a *bonyolódik* kivételével nem lehet -ód(ik), -öd(ik) képzős párjuk, de lehet, és nagyon soknak van is -od(ik), -éd(ik), -öd(ik) képzős párja: *háborít – háborodik, takarít – takarodik, tántorít – tántorodik* stb. Az ilyen *bonyolódik*-szerű adatok kezelése is gondot okozhat a nyelvésznek. (Ezért a magyar nyelv leírásakor még az a különös dolog is megtörténhet, hogy egyik-másik esetben azt kell majd mondanunk: itt nem az általunk megállapított szabály rossz, hanem a nyelv, mert mesterségesen el van rontva.)

igazából az történik, hogy a szabály megfogalmazása során mi nagyon is igénybe vesszük azt a tudásunkat, hogy a magánhangzóra végződő kéttagúak végéről a fonológiai szabály majd úgyis törli a magánhangzót, s a végeredmény így kéttagú lesz. Más szóval: magunk sem tudjuk úgy megfogalmazni a szabályt, hogy előre ne menjünk a fonológiába. Illetve meg tudjuk mégis, ha nagyon erőltetjük, de csak annak árán, hogy ezt az itt megállapított nyilvánvaló összefüggést mindenestül elfelejtjük, szóba sem hozzuk, és úgy teszünk, mintha ehhez a felismeréshez nem úgy jutottunk volna el, ahogy eljutottunk, hanem úgy, hogy külön-külön megvizsgálva azokat a töveket, amelyekhez *-ul*, *-ül* járul, megállapítottuk volna, hogy azok hangalakjára ez a leírás érvényes. De azon még ez sem változtat, hogy mikor így határoljuk körül az ilyen töveket, vagyis hangalakjuk szerkezetére alapozva, mert másképp nem is tehetjük, akkor mi már tulajdonképpen fonológiai szempontokat érvényesítünk jóval a fonológiai értelmezés előtt.⁵⁶ Úgy gondolom, most már jobban megérthetjük, miért mondtam fennebb, hogy olyan dinamikus grammatikával, amelynek szerkezete a lineáris információ-feldolgozás elvét követi, bizonyos megfigyelhető összefüggéseket egyszerűen nem lehet a maguk természete szerint értelmezni.⁵⁷ ezeknek ugyanis szervesen bele van épülve a szerkezetébe, hogy egy párhuzamos (és ahol csak lehet, analógián alapuló) információ-feldolgozás elve szerint működő szabályrendszer eredményeképpen jöttek létre, és ezt elvileg sem lehet lineárisra (és nem-analógiásra) lefordítani.

Hogy a beszélő fejében milyenfajta dinamikus szabályrendszer lehet, arról ma még elég keveset tudunk mondani, hiszen az utóbbi évtizedekben ilyen irányú kutatások már csak azért sem igen folyhattak eredményesen és sok kutató részvételével, mert ezt paradox módon éppen a generatív grammatika nagy tekintélye tette lehetetlenné. Akit ugyanis ez a probléma érdekelt, az a most legelterjedtebb paradigmához igazodva természetesnek találta, hogy ezt a legeredményesebben éppen a generatív elmélet keretében vizsgálhatja, mert az hite és meggyőződése szerint éppen ezzel foglalkozik. Pedig a generatív grammatika nem a beszédtevékenységet modellálja, hanem jellegzetesen beszédmű-nyelvészeti ez, a korábbi módszerekhez képest azzal a különbséggel, hogy nem statikus, hanem dinamikus modellt épít. A beszédműbeli statikus rendszer dinamikus modellel való értelmezésének kellemetlen következményeire fentebb már utaltam, most még azzal toldom meg, hogy egy ilyen eljárás során ráadásul még annak a ve-

⁵⁶ Ne higgyük, hogy ilyen probléma csak ebben az egy esetben merül fel. Ehhez hasonló például az is, hogy az egyes szám 2. személyű alanyi személyrag *-sz*, illetve *-l* változatának kiválasztásában fonológiai természetű szempontot is érvényesíteni kell (*látsz*, *kapsz*, de: *viszel*, *hozol*); itt csak annyival egyszerűbb a helyzet, hogy ezen a szinten nem egy fonológiai **szabály** kimenetét kell előre látni, csak a tő utolsó mássalhangzóját kell figyelembe venni. Másrészt azonban bonyolultabb is annyival, hogy itt nem képzőkről van szó, hanem grammatikai viszonyjelölő elemekről (ragokról). A képzők kiválasztásának szabályát úgy is értelmezhetjük, hogy az a lexikon belső ügye, a lexikális fonológiában pedig a lexikonba mint nagy komponensbe van besorolva a levezetetlen lexikális elemek és a morfológia mellett a fonológia lexikális szabályokat tartalmazó része is, amely úgy van definiálva, mint ami oda-vissza kapcsolatban van a morfológiával (l. pl. Siptár 1995. 9), tehát legalábbis szóképzéskor esetleg elképzelhető lenne egy ilyen ingamozgás a kettő között. Csakhogy ezt ott sem úgy értelmezik, hogy ennek alapján a képző megválasztását is meg lehetne oldani, másrészt meg, mint láttuk, nemcsak képzők, hanem ragok megválasztásakor is felmerülhetnek hasonló problémák, márpedig a ragokat sokkal célszerűbb volna inkább a szintaxis, semmint a lexikon részeként felfogni, ha már mindenképpen egy ilyen felépítésű grammatikában gondoljuk el a szabályrendszer működését.

⁵⁷ Ezt még az sem oldja meg, ha ezt a problémát elnevezük kimeneti korlátozásnak (output constraint), mert attól még csak neve lett, de nem magyarázata is.

szélynék is ki vagyunk téve, hogy félreértelmezzük azt, amit éppen csinálunk: ha tudjuk, hogy a beszédtevékenységet csak dinamikus modellel lehet leírni, és azt is, hogy a mi modellünk dinamikus, könnyen azt hisszük, hogy akkor ez nem is lehet más, mint beszédtevékenység-grammatika. Ez történt véleményem szerint akkor is, mikor N. Chomsky úgy mutatta be frissen kidolgozott generatív grammatikájának első formáját, majd utána a továbbfejlesztett változatokat is, hogy ez a grammatika az, amivel adekvát módon le tudjuk írni, mi van a beszélő fejében, és azt is írjuk le vele csakugyan. Pedig nemhogy nem az, hanem – már amennyire az arra alkalmas szórványos (tehát nem módszeresen gyűjtött) adataink megfigyeléséből levont következtéseink és sejtéseink alapján meg tudjuk ítélni – még csak nem is igen hasonlít hozzá.

Ezt egyébként, mármint hogy a generatív grammatika nem beszédtevékenység-, hanem dinamikus beszédmű-grammatika, már abból is gyanítani lehetne, még ha más okunk nem volna is rá, hogy ezt így gondoljuk, hogy egy ilyen grammatikában feltűnően ritkán találkozunk a beszélővel, akiről pedig állítólag szól az egész. Van ugyan rá gyakori hivatkozás, de legtöbbször nem úgy, mint aki maga végez valamilyen grammatikai, szemantikai vagy fonológiai műveletet, hanem mint akitől az elemzett, illetve a tételt igazoló példamondat (vagyis beszédműdarab) származik, vagy mint aki minden szerkezetről biztosan meg tudja mondani azt, amit a nyelvész nem, vagyis hogy jólformált-e az, vagy sem. Vagyis inkább csak olyan adatközlőként, akinek aztán ennél több szerepe nem is igen van a továbbiakban. Ha jól megfigyeljük, a mondatot itt sohasem a beszélő hozza létre, hanem maga a grammatika. (Ehhez pedig beszélőre és hallgatóra tulajdonképpen nincsen is szükség, ami teljesen érthető, ha meggondoljuk, hogy a beszédmű-grammatika csakugyan nem foglalkozik azzal, hogy mit tesz vagy mit tudhat megtenni a beszélő.) Az egyes műveletek leírásában azonban éppen ezért meglehetősen talányos lesz a „szereplők” státusa: a dinamikusság elve ugyanis azt hozza magával, hogy ezek maguk és maguktól kezdenek működni, valamit csinálni, valahogy viselkedni. Íme egy rövid példa a számtalan idézhető közül:⁵⁸ „Az eset követelménye előírja, hogy minden hangalakot öltő főnévi csoportnak absztrakt (azaz morfológiailag esetleg üres) esettel kell rendelkeznie. Minden nyelvben a felszíni szerkezetben érvényesül, és magyarázza például a passzív transzformáció létezését. A passzív ige nem tud tárgyesetet »adni« a tárgyának, ezért az az alanyi helyzetbe lépve alanyesetet szerez magának” (SMNy. I. 32).

Ne azt nézzük most, hogy csak e rövid szöveg alapján is mennyi alkalmunk lenne arra, hogy itt megint a nyelvi csapdák működésének elemzésébe fogjunk (akit érdekelne, továbbgondolhatja), hanem inkább azt, hogy ha ezt csakugyan úgy próbáljuk értelmezni, hogy a beszélő ilyen szabályok alkalmazásával beszél, akkor – jórészt a statikus beszédmű dinamikus modellel való leírásának következtében – mennyire fordítva van itt minden ahhoz képest, amit a beszélő a józan belátás szerint feltehetőleg csinál ilyenkor.⁵⁹ Hiszen ebből se több, se keve-

⁵⁸ Sajnos nem kerülhetem el, hogy ezt idézettel szemléltessem, mert a kijelentések háttérben álló szemléletre mindig a megfogalmazásmódból tudunk legjobban következtetni, de ezt most saját korábbi írományaim alapján nem tudom bemutatni, ahogy legszívesebben tenném pedig, hiszen a generatív grammatikából átvettem ugyan egyet-mást (még olyasmit is, amiről aztán utólag kiderült, hogy nem kellett volna), de generativista olyan értelemben, hogy ennek alaptételeit is magamévá tegyem, sohasem voltam, azt meg aztán éppen nem tudtam komolyan venni, hogy az ember is e szerint a grammatika szerint beszélne, tehát nem is írhattam ilyesmit, ezért vagyok most kénytelen más szerzőtől vett idézethez folyamodni. Remélem azonban, hogy az ilyen okból és céllal ide iktatott szövegrészek szerzői is úgy gondolják, ahogy én is: ha valakinek sikerült valamit másoknál egy kicsit is világosabban megfogalmazni, annak a tudományban az a természetes büntetése, hogy azután mindenki övele akar vitatkozni.

⁵⁹ Mivel, mint mondtam, egyelőre nem sokat tudunk arról, hogy a beszélő milyen szabályok alkalmazásával beszél csakugyan, most sajnos nem is igen hivatkozhatom egyébre, mint arra, amit mi a beszélő-

sebb nem következik, mint az, hogy mikor a beszélő ahelyett például, hogy *A gyerek felborította a vedret*, azt mondja, hogy *Felborult a veder*, akkor ő azért kénytelen éppen a vederről állítani valamit, mert előzőleg a *felborul* ige használata mellett döntött, s ez követeli meg, hogy akkor ő most a vederről beszéljen. Vagyis végső soron a grammatika dönti el, hogy a beszélő miről akarhasson mondani valamit. Nem a beszélő beszél tehát a nyelvvel, hanem a grammatika a beszélőből. Pedig, azt hiszem, sokkal hihetőbb lenne (mert a különböző beszédhelyzetek vagy beszédesemények szerkezetével, illetve a beszélő ilyen helyzetekben érvényesített szándékaival kapcsolatos megfigyeléseinkkel, illetve valószínűsíthető feltételezéseinkkel is jobban találna), ha ezt úgy magyaráznánk inkább, hogy a beszélő **annak következményeként** használta most a *felborul* igét, hogy éppen a vederről akart valamit mondani, nem a gyerekről. Mondhatott volna ugyan a gyerekről is valamit (mármint hogy felborította a vedret), de valami miatt nem öröla akart most beszélni. Lehet, hogy a gyereket akarta vele megkímélni a további kellemetlenségektől. Jobb most, ha inkább csak a vederről mondja, hogy felborult. És ilyenkor sokkal egyszerűbb a dolga, ha ezt mindjárt így is mondja, és ehhez igazítva használja a *felborul* igét, semmint hogy egy olyan kerülő utat tegyen meg, amelynek ilyenféle a szerkezete: „Most a *felborul* igét fogom használni, mert csak úgy lesz rá lehetőségem, hogy a vederről mondjak valamit, a gyerekről meg hallgassak.”

Ez a szemlélet azonban csak akkor ilyen fonák (illetve fonákságát csak úgy tudjuk bemutatni), ha komolyan vesszük, hogy a beszélő csakugyan ezzel a grammatikával beszél. Teljesen rendjénvaló viszont akkor, ha a generatív grammatikát dinamikus beszédmű-grammatikának fogjuk fel, és eszünkbe sem jut úgy értelmezni, hogy ez bármilyen módon is a beszélő tudását modellálná. A nyelvésznek ugyanis, aki a beszédműbeli lehetséges mondatokat értelmezi, az a legcélszerűbb, ha szabályait az ige köré csoportosítja. Ha ezt statikus modellben teszi, akkor egyszerűen kivételt meg nem engedő, általános érvényű kijelentéssel megállapítja, hogy passzív ígéhez soha sincs tárgy kapcsolva, tehát maximális valószínűséggel megjósolhatja, hogy sohasem fogunk sem a magyarban, sem más nyelvekben olyan mondatot találni, amelyben az ilyen ígének tárgya lenne, és hogy az ilyen mondatokban az lesz az alany, ami a neki megfelelő aktív ígés mondatban a tárgy. Ha azonban dinamikus modellel írja le a statikus beszédművet, akkor ez rögtön úgy fog tűnni, hogy az eseteket maga az ige adja bővítményeinek, és ha az aktív ige passzív megfelelőjével cserélődik fel, akkor ez természeténél fogva nem tud többé tárgyesetet adni, de mert a korábbi tárgynak mégis ott kell lennie a mondatban, ez most kénytelen lesz az alany éppen megüresedett pozícióját elfoglalni. Kétségtelen, hogy így is le lehet írni a beszédművet, vagy legalábbis annak egy részét, csak az lesz benne a zavaró, hogy ezt a modellt valahogy „mitologikusan” kell majd kezelni, úgy kell hozzá viszonyulni: mert nem kis hiszékenységgel kell ahhoz, hogy az ember problémátlan bizalommal el tudja fogadni, hogy a beszédműben (vagy egyáltalán bárhol) a szavak olyasmit tudhatnának tenni, amit még az élőlé-

ről és kommunikációs szándékairól, illetve az ezek megvalósítását lehetővé tevő szabályrendszer szerkezetéről a józan belátás alapján gondolhatunk. Nekem sem nagyon rokonszenves az ilyen érvelés, és nagyon is meg tudom érteni, ha Pléh Csaba meglehetősen ironikusan állapítja meg Chomsky ellenfeleiről, hogy „szinte minden alkalommal a legolcsóbb s legkényelmesebb eszközre, a józan észre hivatkoznak” (in: Chomsky 1957–1968/1995. 265). Azt hiszem azonban, hogy amit itt kénytelen vagyok tenni, mégis csak különbözik talán valamelyest attól a helyzettől, amiről Pléh Csaba beszél, mármint az olyan „érveléstől”, mikor egy jól felépített érvrendszert nem annak alapján utasítunk el, hogy kimutatjuk a megfigyelhető adatokkal való összeegyeztethetetlenségét, illetve belső inkoherenciáját vagy ellentmondásait, hanem mindent megoldottnak tekintünk azzal a bölcsességgel, hogy ezt normális ember már csak a józan ész alapján sem fogadhatja el.

nyek közül is csak az állat típusúak, vagyis hogy viselkedni tudnának, ezt vagy azt csinálni maguktól.

Nem tartom feladatomnak, hogy ebben a dolgozatban tudománytörténeti kérdésekre is részletesen kitérjek, itt azonban kénytelen vagyok vele, mert igazából csak úgy érthetjük meg, hogyan is alakult ki és öröklődött aztán tovább a generatív grammatika újabb meg újabb, tökéletesített változataiba az a hit, hogy ez a grammatika a beszédtevékenységet modellálja. Az ilyesmit mindig könnyebb a személyes visszaemlékezésből megtudni, mint magukból az elméletet kifejtő tudományos szövegekből, mivel az előbbi esetben az ember azt is elmondja, miért és hogyan jutott éppen arra a gondolatra, amelyre aztán rendszert épített. Mitsou Ronat-val beszélgetve meséli Chomsky a generatív grammatika kialakulásáról (szögletes zárójelbe teszem a magam kommentárjait):

„Munkám során tehát két kérdésre kerestem választ. Egy: milyen rendszere van annak a nyelvtudásnak, amelyet a nyelvelsajátító megszerez és önmagában megjelenít? [Ebben az időben Chomsky még úgy gondolta, hogy ezt a tudást a beszélő kizárólag a környezetében hallott beszédművek sokaságából szerzi meg, azokból rekonstruálja a grammatikát, az univerzális grammatika veleszületett alapelveinek gondolata majd csak az ötvenes évek végén jelent meg.] Kettő: hogyan adhatunk számot e tudás növekedéséről és megszerzéséről? A második kérdéssel foglalkodhatunk pszichológiai fogalmak segítségével: hogyan lehet valamilyen tudást elsajátítani? De felfoghatjuk a következő kérdésként is: hogyan magyarázzuk meg a nyelv jelenségeit? [Vegyük észre, hogy a két felfogás nem éppen ugyanaz a kérdés is, de itt Chomsky úgy beszél róla, mintha ugyanaz volna.]

M. R.: Mikor jutott először eszébe, hogy magyarázó elmélet létrehozására törekedjék a nyelvészetben?

N. C.: Ez érdekelt elsősorban ebben a diszciplínában. A negyvenes évek végén *Morphophonemics of Modern Hebrew* [...] címmel írtam szakdolgozatot a Pennsylvanai Egyetemen, ezt bővítettem ki a Magister Artium elnyeréséhez szükséges disszertációvá 1951-ben. Ez a nyilvánosságra sohasem került munka »generatív grammatika« volt a szó mai értelmében; középpontjában az állt, amit ma »generatív fonológiának« neveznek, de volt benne egy kezdetleges generatív szintaxis is. Azt hiszem, ez volt a szó mai értelmében vett első generatív grammatika. [A generatív grammatika gondolatához tehát a fonológia művelése közben jutott el Chomsky, ezt fontos tudni a továbbiak szempontjából. A fonológia ugyanis olyan része a grammatikának, amelynek szabályai szinte „szemmel láthatóknak” tűnnek, olyannyira, hogy az ember – különösen ha huszonhárom éves, mert Chomsky akkor ennyi idős volt – hajlamos arra, hogy azt higgye: most magát a nyelvet „látja” közvetlenül, annak működését, és már csak annak a nyelvi csapdaként is működő kifejezésnek az alapján is, vagy legalábbis bizonyos fokú közreműködésével, hogy „a beszélő ismeri/tudja a nyelvet”, úgy gondolja, hogy a beszélő éppen ezt tudja, és ennek alapján tud egyáltalán beszélni. Talán sehol másutt nincs nagyobb veszélye annak, mint a fonológiában, hogy a beszédmű rendjét leíró grammatikát összetévezzük, pontosabban azonosnak higgyük azzal, ami a beszélő fejében van. Ennek kockázata ráadásul megsokszorozódik akkor, ha az ember közben, mint Chomsky is, a számítógépprogramok nyelvének elméletével is foglalkozik – bár erre intenzívebben csak valamivel később került sor, mikor a Harvard Egyetemen volt diák, de legalábbis a matematikai modellek iránti érdeklődése korábbi keletű annál –, mert úgy tűnik számára, hogy az a nagyon szigorú és pontos definíciókat igénylő munka nemcsak jó minta, hanem jó analógia is lehet ahhoz, amit a nyelvészetben kell csinálnia, és nehe-

zen veszi észre, mi a különbség a kettő között. A számítógépprogram esetében ugyanis az van, hogy a programozó a probléma összetevőinek és logikai szerkezetének elemzése alapján megír egy programot, s a számítógép csakugyan annak a programnak az alapján fog működni. Hol van azonban a garancia arra, hogy ha a nyelvész a beszédmű összetevőinek és logikailag koherens rendszerben leírható szerkezetének elemzése alapján megír egy (dinamikus) grammatikát, akkor az éppen az lesz, amivel a beszélő ténylegesen beszél? A számítógép azért tud éppen így működni, mert előzőleg egy programozó megírta számára a programot. A beszélő azonban nem azért tud beszélni, mert előzőleg egy nyelvész megírta számára a grammatikát. A beszélő szabálya így nemcsak formájában, hanem alapelveiben is eltérhet a nyelvész szabályától.]

[...] Elgondolásom középpontjában [...] az állt, hogy megkíséreljem alaposan és részletesen bebizonyítani, hogy az általam felépített generatív grammatika »a lehető legegyszerűbb« grammatika, a szó szoros értelmében, tehát bizonyos szabályalkotási konvenció keretei között, valamint egy bizonyos pontos »egyszerűség«-definíció mellett ez a grammatika »lokálisan optimális«, ami annyit tesz, hogy egy szigorúan rendezett, sok szabályból álló rendszerben a szabályok sorrendjének megváltoztatása bonyolultabb grammatikát eredményez. Ha visszavetítjük egy későbbi korszak kifejtett céljait ebbe a munkába, azt mondhatjuk, hogy megpróbáltam precízen bemutatni, hogyan építheti fel valaki ezt a grammatikát empirikus következményeivel együtt, ha kiindulásképpen rendelkezésére áll egy konvenció, amely meghatározza a szabályok formáját, továbbá az »egyszerűség« fogalmának definíciója (azaz egy értékelő eljárás), s egy megfelelő adatbázis. [Gondolom, teljesen világos annak számára, aki tudja, mi az és milyen az, hogy ami itt le van írva, az tulajdonképpen egy számítógépprogram, amely, ha működik, akár mondatokat is létre tudhat hozni az adatbázisbeli adatokat felhasználva. Ebből még nem is lett volna semmi baj, hiszen itt még, mint látjuk, szó sincs arról, hogy a beszélő is ennek vagy egy éppen ilyennek az alapján beszélne. A következő rész azonban már mutatja, hogyan keletkezett a baj.]

[...] Ettől kezdve elsősorban az izgatott, hogy hogyan lehet pontosan megfogalmazni azokat az alapelveket, amelyek a beszélő-hallgató által elsajátított nyelvismeret részei [itt fontos szerepe van annak, hogy Chomsky számára ez olyan megfogalmazásban tűnt fel mint probléma, hogy hogyan **sajátítja el** a beszélő a nyelvismeretet, ez ugyanis döntően befolyásolta az elmélet alakulását: úgy tünteti fel ugyanis a dolgot, mintha a nyelv ismeret elsajátítása során a beszélő is nemcsak hogy ugyanazt csinálná, ugyanazon adatok alapján, mint a nyelvész, hanem ugyanúgy is csinálná, akkor pedig, ha jól végzik a dolgukat, mindketten ugyanazokhoz a szabályokhoz kell hogy eljussanak, így pedig fel sem merülhet – mint ahogy valóban nem is merül fel – az, hogy a beszélő szabályai esetleg különbözhetnek a beszédművet leíró nyelvészeitől], ezen felül pedig, hogy hogyan lehet feltárni azokat az általános elméleti princípiumokat, amelyek megmagyarázzák, hogy miért épp ez az ismeretrendszer alakul ki az ember elméjében, ha egy bizonyos nyelvi környezetbe kerül, és nem más. Azt mondhatnám, hogy lényegében még mindig ennek a korai, publikálatlan műnek a szellemi horizontján belül tevékenykedem. Más szóval, azt hiszem, hogy az alapvető elméleti problémáknak ez a helyes megközelítése. Alapvető elméleti problémának tartom, hogy precízen jellemezzünk egy bizonyos formátumot és sémarendszert, amelyekkel a grammatikát ábrázoljuk, legyen értékelő eljárásunk (vagy egyszerűségi mércénk), amelynek segítségével el lehet jutni egy speciális rendszer kiválasztásához, egy speciális grammatikához, amely a kívánt formával rendelkezik, közelebből: optimális, azaz a legmagasabbra értékelt a kívánt formájú rendszerek közül, és egyúttal összeegyeztethető a rendelkezésre álló adatokkal. [Jól figyel-

jünk oda, mi van itt igazából felsorolva: azok a számítógépprogramok esetében is alkalmazott kritériumok, amelyek alapján a nyelvésznek az amazokhoz hasonló elvek szerint felépített grammatikáját értékelni lehet. Most viszont teljesen váratlanul annak jön a meglehetősen kellemetlen következménye, amit fentebb már említettem:] A »nyelvtanuló« ezt a legmagasabbra értékelt rendszert tanulja meg, s ez szolgál a szóban forgó tudással már rendelkező ember tényleges nyelvhasználatának alapjául” (Chomsky 1977/1985. 17–20).

E mögött pedig az a rejtett – és alkalmasint sohasem igazolható – előfeltevés áll, hogy a rendelkezésére álló adatokból a beszélő is a nyelvész által írt grammatikák értékelésének speciális céljaira kialakított kritériumrendszert alkalmazva, a nyelvész munkájához hasonló szellemi tevékenységet végezve jut el a beszéde alapján álló grammatikához. Abban persze sok igazság lehet, hogy a beszélő grammatikája az ő szempontjából, az ő lehetőségeihez, adottságaihoz és beszédbeli feladataihoz mérten **feltehetőleg** optimális, és abban is igazat kell adnunk Chomskynak, hogy **ha pontosan azonosítani tudnánk, melyek lehetnek a beszélő optimalitás-kritériumai**, akkor ezeket egy nyelvész által írt igazi beszédtevékenység-grammatika esetében okvetlenül figyelembe kellene venni e grammatika értékelésekor, mert okunk volna arra, hogy azt higgyük: a grammatika kialakításakor a beszélő valamilyen módon alapul vette és érvényesítette ezeket a kritériumokat. De hogy ezek biztosan és szükségszerűen egybeesnének a nyelvész (értsd: a nyelvészeti elméletek értékelésének) optimalitás-kritériumaival, azt nemcsak bizonyítani, hanem még hihetővé tenni is nagyon körülményes volna.

Mindezekből jól látszik, milyen gondolatmenet vezette el Chomskyt ahhoz, hogy azt higgye, ő most beszédtevékenység-grammatikát művel. Pedig igazából beszédmű-grammatika volt az, és hogy mennyire az volt, az abból is látszik, milyen nyelvészeti hagyományra építve próbálta első modelljét felépíteni. Abban az időben Amerikában a deskriptív nyelvészet volt virágjában, ez pedig talán mindmáig a legkövetkezetesebb beszédmű-nyelvészet. (Ami persze nem jelenti azt, hogy okvetlenül a legjobb is minden lehetséges közül.) Művelőinek fő érdeklődése a beszédműbeli elemek és a köztük levő relációk – mindenekelőtt a disztribúciók – pontos feltárására és finom megkülönböztetésére irányult, illetve arra, hogy mi a legmegbízhatóbb módja annak, hogy az ilyen eredményekhez eljussunk. Elemzési módszereik ezért imponálóan pontosan és aprólékosan vannak kidolgozva. (Ezekre l. Harris 1951.) Elméletük szinte nem is volt az elmélet általánosan vett értelmében (ilyen tekintetben nagyjából ráhagyatkoztak arra, amit korábban Bloomfield írt meg elméletként, de munkájukban, a gyakorlatban ezt alig használták fel valamire), elemzési módszerük és főleg módszertani szigorúságuk azonban mindmáig páratlan. (A generativisták aztán úgy estek át a ló másik oldalára, hogy nekik meg inkább csak elméletük van, kutatási módszerük pedig nincs, sőt Chomsky programszerűen is úgy tartja, hogy arra nincs is szükség, mert a generatív grammatika kreatív tudomány, és nem lehet azt előre megmondani, milyen módszerekkel lehet felépíteni egy nyelv grammatikáját: i. m. 121.) Chomsky a beszédműbeli rendszer elemeinek leírására kidolgozott, ilyen jellegű eljárásokat nevezi feltáró eljárásoknak. Érdemes azonban odafigyelni arra, hogy szerinte a deskriptív nyelvészet fő teljesítménye „az volt, hogy elsőként vetett fel egy olyan problémát, amit a magyarázat vagy nyelvelsajátítás problémájának nevezhetünk. Azt értem ezen, hogy a »feltáró eljárások« kidolgozását a nyelvelsajátítás-elmélet s egyben a magyarázó elmélet megközelítéseként lehetett volna felfogni a pszichológia és az ismeretelmélet kettős perspektívájából. Érdekes módon nem ez történt. A »feltáró eljárásokat« kidolgozó nyelvészek nem ezt mondták: »Itt a korpusz, vagyis itt vannak azok a korlátozó feltételek, amelyeket az adatok állítanak

elénk. Feltárási eljárásainkból áll az elmélet, s ha ezt alkalmazzuk a korpuszra, megkapjuk a grammatikát. [Ez azonban, különösen ha azoknak a feltárási eljárásoknak a jellegét és a velük megállapítható összefüggéseket is figyelembe vesszük, egyértelműen beszédmű-grammatika lett volna! Chomsky azonban nem azt mondja itt, hogy e grammatika tulajdonképpen azoknak a korlátozó feltételeknek volna az összefoglalása, amelyeket egy másikfajta grammatikának, a beszédtevékenység-grammatikának majd figyelembe kell vennie olyan értelemben, hogy annak kimenete nem ellenkezhessen a beszédmű-grammatikában leírt feltételekkel, hanem hogy ez maga volna a beszélő grammatikája, amint az a következő mondatból ki is derül.] Ez a grammatika a nyelvtudást jellemzi. Ennek az elméletnek a felállításával magyarázatot adunk arra a tényre, hogy a beszélő, miután elsajátított egy nyelvet, tudja ezt és ezt; a feltárási eljárás genetikai konstitúciójának része, amikor létrehozza az említett grammatikát, ezt alkalmazza a tapasztalat adataira, a grammatika pedig nyelvtudását reprezentálja.»

Logikus lett volna így értelmezni, amit a leíró nyelvészek csináltak. De ők különböző okok miatt ezt nem tették. [...]

Én magam a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején megpróbáltam az addig kidolgozott feltárási eljárások néhány fontos hibáját kiküszöbölni, és explicitté tenni ezeket az eljárásokat, miközben lelkem mélyén olyan elképzelést alakítottam ki pszichológiai realitásukat illetően [ez meg azért fontos, mert ebben félreérthetetlenül benne van, hogy Chomsky ekkor csakugyan a deskriptivisták szigorúan beszédmű-nyelvészeti „feltárási eljárásainak” vagy legfeljebb ezek javított, de jellegükben ugyanolyan változatának tulajdonított pszichológiai realitást], ami – ahogy láttam – szöges ellentétben állt a tudományterületen uralkodó elképzelésekkel, amelyeket »fikcionalistának« nevezhetnénk. [...] Azt is magától értetődőnek tartottam, hogy a feltárási eljárások alapvetően helyesek, abban az értelemben, hogy felfoghatjuk őket azon eljárások reprezentációjaként, amelyeket ténylegesen alkalmazunk, miközben a rendelkezésünkre álló adatokból eljutunk ahhoz a tudáshoz, amelyhez eljutunk. Hosszú ideig azt hittem, hogy az irodalomban szereplő feltárási eljárások, vagyis a tanárom, Zellig Harris és a hozzá hasonló strukturalisták által alkalmazott módszerek lényegüket tekintve helyesek, csak finomítani kell őket, hogy működőképpé váljanak. Rengeteg időt fordítottam, ha jól emlékszem, öt vagy hat éven át arra, hogy megpróbáljam kiküszöbölni néhány nyilvánvaló hibájukat, hogy aztán létre lehessen velük hozni egy helyes grammatikát, amelynek leíró kapacitása végtelen, noha véges nyelvi korpuszból indul ki, hiszen nyilván ez a feladat helyes megfogalmazása, ha ezeket az eljárásokat lényegében az emberi nyelv »tanuláselméletének« fogjuk fel” (i. m. 22–24).

Vagyis még mindig az volt a célja, hogy egy olyan grammatikát, amely a korpusz belső összefüggéseinek feltárással van elfoglalva, tehát egy jellegzetesen beszédmű-grammatikát olyanná tudjon fejleszteni, hogy annak leíró kapacitása végtelen legyen, mert csak ez látszott hiányozni ahhoz, hogy az így kapott grammatikát a beszédtevékenység grammatikájaként lehessen értelmezni. A problémát azonban nem tudta megoldani, végül arra a következtetésre jutott, hogy az eljárások „alapvetően rosszak voltak. A helyes megközelítésben, úgy sejtettem, jóval elvontabb, jóval közvetettebb elveknek kell szerepelniük. Lassan arra jutottam, hogy általános elvekre, egy olyan elvont, általános sematizmusra van szükség, amely az adott tényekkel szembesítve a korábban említett módon [erre jól figyeljünk: a korábban említett módon!] elvezet egy – a nyelvtudást reprezentáló – grammatikához.

[...] Azzal kell kezdeni, hogy a biológiai adottságokat kifejező elvek segítségével jellemezzük a lehetséges tudásrendszereket. Ezek a princípiumok határozzák meg az el-

vileg hozzáférhető grammatikatípusokat. Hozzájuk tartozik egy értékelő eljárás, amely a lehetséges grammatikák közül kiválasztja a legjobbat. Az értékelő eljárás szintén biológiai adottságunk része. A nyelvelsajátítás tehát olyan folyamat, melynek során kiválasztódik a rendelkezésre álló adatokkal összeegyeztethető legjobb grammatika. Ha az elveket sikerül kellőképpen restriktívvá tenni, egyfajta »feltáró eljárás« is a rendelkezésünkre fog állni – valamilyen értelemben léteznie kell ilyen eljárásnak, hiszen a tudást megszerez-zük –, de ez nagyon más lesz, mint az, amire a strukturalista elméletben gondoltak” (i. m. 25–26).

Nos, ez így már másnak látszik egy kicsit, mint amiről eddig volt szó, egyetlen dolog azonban változatlanul megmaradt: az, hogy az egész probléma még mindig a nyelvelsajátítás köré van szervezve. És nem véletlenül: ez ugyanis az a kapocs, amely Chomsky számára biztosítja annak lehetőségét, hogy a nyelvész által leírt beszédmű-grammatikát meg a beszélő fejében működőt ugyanolyannak hihesse, annak az előfeltevésnek az alapján, hogy tulajdonképpen mindketten ugyanazt csinálják, mikor grammatikát konstruálnak, és ugyanúgy.⁶⁰ Ami tehát újdonság a későbbi felismerésben, az nem az, ami kellett volna hogy legyen, hogy tudniillik beszédmű-grammatika helyett inkább beszédtevékenység-grammatikát kellene szerkeszteni, hanem csak az, hogy más elvek szerint kell megírni a beszédmű-grammatikát, mert a korábbi „feltáró eljárások” nem megfelelőek. (Hiszen emlékezzünk csak rá, mit mondott itt fennebb Chomsky az e felismerését jóval megelőző, 1951-beli munkájáról: „lényegében még mindig ennek a korai, publikálatlan műnek a szellemi horizontján belül tevékenykedem. Más szóval, azt hiszem, hogy az alapvető elméleti problémáknak ez a helyes megközelítése.” Biztosan nem mondta volna ezt 1977-ben, ha közben úgy változott volna meg a véleménye, hogy felismerte volna: a beszédműben azonosítható összefüggést egyféleképpen ismeri fel és értelmezi a beszédművet vizsgáló nyelvész, és másféleképpen, más elvek szerint működő szabállyal hozza vagy legalábbis hozhatja létre a beszélő. S ha 1977-ig ez nem történt meg, akkor azóta már aligha.)

⁶⁰ Ha beszédtevékenység-grammatikát akarunk írni, illetve a beszédtevékenység modelljét akarjuk elkészíteni, akkor már csak azért sem szerencsés a beszédtanulás folyamatát alapul venni, illetve ebből kiindulni, mert ezt magát is csak úgy tudjuk megfelelőképpen értelmezni, ha van egy jól kidolgozott hipotézisünk arról, hogy **minek** a kialakulását kell tulajdonképpen vizsgálnunk. Ezt a hipotézist pedig felnőtt emberek beszédének megfigyelése során gyűjtött adatok alapján lehet kialakítani, mert így láthatjuk és aprólékosan elemeire bonthatjuk azt, hogy mit is tud tulajdonképpen a beszélő, és ennek nyomán azt is eredményesebben kikövetkeztethetjük, hogy mi kell ehhez egyáltalán, mi az, ami nélkül mindezeket nem tudhatná. (A beszédtanulással kapcsolatban egyébként véleményem szerint Chomsky alaposan eltúlozta a gyermek környezetében hallott beszéd rossz minőségét, aminek alapján aztán a velünk született grammatikai alapelvek feltételezését próbálta valószínűsíteni. Nem ártott volna előbb rendesebben megvizsgálni, milyen is valójában a hallott minta, vagyis hogy csakugyan annyira rossz-e, mint Chomsky állítja. Magam ugyanis elég nehezen feloldható ellentmondást látok abban, hogy egyrészt a beszélő nyelvi kompetenciáját úgy határozzuk meg, mint aminek alapján csalhatatlanul el lehet dönteni minden esetben, hogy a hallott mondat grammatikális-e vagy nem, sőt ennek eredeti megfogalmazása szerint e kompetencia segítségével minden lehetséges jólformált mondatot létre lehet hozni, **és csakis azokat**, másrészt viszont a beszédtanuló gyermek mégis olyan sok nem jólformált mondatot hallhat környezetében. Hiszen azok sem jöhetnek másképp létre, mint a beszélő fejében levő grammatika egyfajta működtetésével. Ezt persze ki lehet magyarázni a kompetencia és performancia különbségére hivatkozva, de ha a rossz mondatok annyira tömegével fordulnak elő, ahogyan azt Chomsky állítja, akkor ez lényegében azt jelenti, hogy a beszélő a kompetencia szabályainak kritériumait az esetek nagy részében egyszerűen nem veszi figyelembe. De akkor meg minek alapján állíthatjuk, hogy a kompetencia a beszéd alapja?)

Szintén nagy újdonságnak tűnhetik, hogy itt a biológiai adottságok emlegetése nagyon előtérbe kerül, ebből az olvasó arra gondolhatja, hogy most már akkor az ilyen nyelvészet a beszélőt meg a hallgatót fogja vizsgálni, nem beszédmű-nyelvészet lesz tehát. Csakhogy jól tudjuk, hogy ez ebben az esetben nem azt jelenti, hogy a grammatikaírást körültekintő pszichológiai, neuropszichológiai, neurológiai, neurolingvisztikai vagy általában biológiai kutatások előznék meg, s ezek szabnák meg a grammatikaírás korlátozó feltételeit, hanem éppen fordítva történik ez: a jellegzetesen beszédmű-grammatikai leírás olyan alapelveit, amelyekről semmiképpen sem lehet elképzelni, hogy a nyelvelsajátítás során, egyszerűen a gyermek rendelkezésére álló adatok nyelvészeti elemzése alapján belekerülhetnének a beszélő grammatikájába, biológiai adottságként posztuláljuk mint olyanokat, amelyekkel ezentúl a biológusnak vagy a pszichológusnak is számolnia kell.⁶¹ Igazából a grammatikai leírás szab tehát korlátozó feltételeket a biológusnak meg a pszichológusnak, nem pedig fordítva, ahogy egy beszédtevékenység-grammatika esetében annak történnie kellene. Ez aztán nem kis gondot okozott például a pszicholingvisztikai kutatások során (erről l. Pléh 1998. különösen 13–19., de másutt is sok helyen).

A generatív grammatika tehát valójában beszédmű-grammatikaként indult, és az is maradt mindmáig. A jellegzetesen beszédmű-nyelvészeti elveket és módszereket követő strukturalista előzményhez képest az változott meg, hogy a beszédműben azonosított összefüggések szabállyal történő értelmezésének, illetve a szabályok státusának más lett az interpretációja: korábban olyan eszközöknek tekintették őket (igazából egy nyelvész által felépített modell részeinek), amelyekkel a nyelvész explicitté tudja tenni a beszédmű (illetve a korpusz) belső összefüggéseit, a generatív elméletben viszont a beszélő által működtetett nyelvtudás explicit jellemzésének. Ettől azonban maga a grammatika minden jellemzőjében továbbra is beszédmű-grammatika maradt, és ezen az sem változ-

⁶¹ Ez a „nyelvészeti elemzés” egy kisgyerekről szólva lehet, hogy furcsán hangzik, de ne felejtsük el, hogy itt csakugyan erről van szó: tudniillik a generatív elmélet éppen arra az előfeltevésre épül, hogy a beszélni tanuló gyermek nagyjából ugyanolyanfajta munkát végez az adatokkal, amelyet a grammatikát konstruáló nyelvész, bár esetleg nem pontosan ugyanolyan módszerekkel. (Ez azonban Chomsky számára nem különbség, hanem hasonlóság, hiszen, mint mondtam, ő a kutatás módszereivel való foglalkozást szükségtelennek tartja, és úgy veszi, hogy a grammatikát minden nyelvész a maga módján alkothatja meg, úgy, ahogy neki a legjobb, mert sokféle úton el lehet jutni a grammatikához. Most azt is jobban értjük, miért is olyan fontos ez Chomsky számára: hiszen így sokkal könnyebb egyazonfajta tevékenységnek felfogni azt, hogy a nyelvész tudományos munkát végez, a gyermek pedig beszélni tanul: ezek legfeljebb csak módszereikben különbözhetnek, az meg teljesen lényegtelen.) A nyelvész azonban bizonyos dolgokról azért nem feltételezheti, hogy azokhoz a gyermek egyszerűen az adatok elemzése útján eljuthatna, mert jól tudja, hogy ezeket maga sem az adatokból tárta fel, hanem előzetes elméleti munka során olyan előfeltevésekként, korlátozó feltételekként, illetve posztulátumokként fogalmazta meg őket már a kutatás legelején, amelyek megelőzték az adatokkal való foglalkozást, és amelyek nélkül ő nem is tudhatta volna éppen ezt a grammatikát megkonstruálni, hiszen az egész azokra épül. Ebből tehát arra következtet, hogy valamilyen módon az újszülött gyermek fejében is ott kell legyenek a nyelvész posztulátumai, hiszen különben nem volna mire ráépítenie a grammatikát. Az meg sem látszik fordulni a fejében, hogy a gyermek talán nem is tudományos munkát végez beszédtanuláskor, egy működő grammatikát pedig a maga módján a nyelvész posztulátumai nélkül is fel tudhat építeni magában. Hitében őt nagyon megerősíti az a tapasztalat, hogy bizonyos dolgokat minden emberi nyelvre megjósolhatunk anélkül is, hogy mindegyiket külön-külön megvizsgálánánk. Pedig ezeknek az univerzális strukturális vonásoknak másféle magyarázata is lehetséges, mint az, hogy a grammatika alapelvei (de igazából a nyelvész előzetes posztulátumai) veleszületnek az emberrel.

tatott sokat, hogy közben a grammatikairásban a statikus modellt felváltotta a dinamikus, az így azonosított összefüggések értelmezése pedig egyre teoretikusabb lett, és egyre absztraktabb kategóriákban fogalmazódtak meg az általános alapelvek és posztulátumok.

Közben azonban nem várt nehézségek jelentek meg: a generatív elméletből kiindulva ugyanis hipotéziseket lehetett megfogalmazni a pszicholingvisztikai kutatások számára, ezek alapján kísérleteket lehetett megtervezni a grammatikai szabályok pszichológiai realitásának ellenőrzésére. Az eredmények ezt igazolták is, meg nem is, de inkább nem, mint igen. Egy idő után az ilyen adatokkal már csinálni kellett valamit, és itt következett az, amiről már sokkal korábban szólnom kellett volna, mert ha ezt a dolgot valaki generativista hittel és meggyőződéssel olvassa, mostanára már valószínűleg jól fel is bosszantottam akaratlanul is azzal, hogy a performanciáról nem szóltam, hiszen ő valószínűleg úgy látja majd, hogy itt azért van minden annyira elcsúszva (netán elcsúsztatva), mert én folyton a kompetenciától kérek számon olyasmit, ami igazából a performanciára tartozik. A fentebb jelzett gondokat ugyanis Chomsky 1965-ben megjelent könyvében, az *Aspects of the Theory of Syntax*-ben azzal hárítja el, hogy a kompetencia és performancia megkülönböztetésével a mondatlétrehozás és -megértés tényleges folyamatait mindenestül átutalja a performanciába, azzal, hogy ez viszont a nyelvészt kevésbé érdekli, mert ő a grammatikát akarja leírni, nem azt, hogy a beszélő hogyan beszél valójában.⁶² (Ez az utóbbi dolog a nyelvészt úgyannyira nem érdekli, hogy a performanciát sokszor meg sem említi, hanem kizárólag a kompetencia struktúrájával és szabályaival foglalkozik, l. erre pl. Riemsdijk–Williams 1985/1986). A performancia vizsgálata sokkal inkább a pszicholingvisztikának feladata.

A pszicholingvista azonban ezzel meglehetősen nehéz helyzetbe kerül. A nyelvészek ugyanis könnyen megússzák annyival, hogy kijelentik: ők a kompetenciát vizsgálják, azt az absztrakt grammatikát, amely a potenciális nyelvhasználat alapján áll, mert nekik ez a dolguk, de mert közben arról sem akarnak lemondani, hogy ezt a grammatikát valahogy mégis a beszélő grammatikájának fogják fel, hozzáteszik, hogy „a performancia modelljeinek *tartalmazniuk* kell a kompetencia modelljét (ez adja egész mentálisztikus hitük lényegét), ugyanakkor szerintük a grammatika *nem alapja* a működő performancia kutatásának” (Pléh 1998. 16). A nyelvésznek ezzel igen kényelmes is lesz a helyzete: hiszen ha a pszicholingvista olyan eredményekre jut, amelyek igazolni látszanak a kompetencia grammatikájában állítottakat, akkor ez újabb bizonyíték lesz az elmélet helyességére, ha meg olyanokra, amelyek ellenkeznek azokkal, akkor az megint csak arra lesz újabb bizonyíték, hogy úgy van, ahogy ő mondja, vagyis hogy a konkrét beszélő igazából a performancia szabályaival beszél, és ennek formája szerint nem is kell szükségképpen találnia azzal, amit a nyelvész a kompetenciáról megállapít. Vegyük észre, hogy a kompetencia és performancia ilyen értelmű megkülönböztetésével, illetve ilyen relációba állításával a generatív grammatika tulajdonképpen pszicholingvisztikai

⁶² Hajlamosak vagyunk arra, hogy úgy fogjuk fel, hogy a kompetencia és performancia dichotómiája tulajdonképpen a *langue* és *parole* Saussure-féle megkülönböztetésének egy más elvi alapról történő újra-definiálása. Pedig nem egészen erről van szó. A kompetencia és performancia elválasztásával nem „1. a társadalmi az egyénitől, 2. a lényegest a járulékostól és többé-kevésbé véletlentől” (Saussure 1916/1967. 31) választjuk külön, hanem Chomsky felfogása szerint ugyan a mondatlétrehozás absztrakt, ideális beszélő/hallgatóra szabott elméletét a valóságos beszélő tényleges mondatalkotási folyamataitól, de mint már látjuk, igazából a dinamikusnak felfogott beszédmű-grammatikát a beszédtevékenység-grammatikától.

módszerekkel tesztelhetetlenné vált,⁶³ mert a pszicholingvisztikai eredményeket a grammatikaelmélet szempontjából nem lehet többé értékelni, de fordítva sem. A pszicholingvista viszont azért kerül rendkívül kellemetlen helyzetbe, mert ahhoz, hogy ő kísérleteket tudjon megtervezni, neki szüksége van egy olyan hipotézisre, amit ő csak a grammatika alapján tudhatna megfogalmazni, ám ha a nyelvész azt mondja neki, hogy az ő grammatikája nem a konkrét, hanem az absztrakt ideális beszélő/hallgató kompetenciáját írja le, a konkrét beszélő/hallgató beszédtevékenységével pedig a performanciakutatás foglalkozik, de az meg nem a nyelvész dolga, akkor neki, mármint a pszicholingvistának csak két útja marad: vagy tudomásul veszi, hogy nincs immár lehetősége kísérleteket megtervezni, és más elfoglaltságot keres magának, vagy pedig azt veszi tudomásul, hogy most már akkor neki magának kell egy valamiféle performancia-grammatikai hipotézist felállítania ahhoz, hogy legyen mit tesztelnie, ebben viszont nem érzi magát elég kompetensnek. Ráadásul keze-lába meg van kötve azzal, hogy a nyelvész korlátozó feltételként szabta meg neki azt, hogy az ő modelljének tartalmaznia kell a kompetencia modelljét.⁶⁴

Ezért is hiszem azt, hogy sokkal jobban jártunk volna vele, ha a kompetencia és performancia ilyen értelmű megkülönböztetése helyett az történt volna, hogy a nyelvész azt mondja: az ő modellje eleve nem arról szól, és nem is arról kell szólnia, hogy a beszélő hogyan beszél. Ő beszédmű-grammatikát ír le dinamikus modell segítségével, mert ezt látja a legalkalmasabbnak arra, hogy a legáltalánosabban tudja értelmezni a be-

⁶³ Jól felfogva erre persze nem is volna szükség, hiszen ha beszédmű-grammatikát látnánk benne, akkor az ilyen tesztelés eleve tárgytalan volna, hiszen azt nem is állítaná senki, hogy a nyelvész szabályainak valamiféle közvetlen pszichológiai realitásuk is kellene hogy legyen.

⁶⁴ A beszédmű, illetve a beszédtevékenység nyelvészete közti különbség szemléltetésére korábban bemutatott analógiánkat a kerékpár, illetve a biciklizés tudományával most úgy folytathatjuk, hogy megállapítjuk: a generatív elméletben a kerékpár egyensúlyban tartásának értelmezésére kialakított fizikai modell (benne a mozgó kerékpár egyensúlyfüggvényével, amelyet a fizikus az egyetemes érvényű fizikai alapelvek mint korlátozó feltételek, illetve a rendelkezésére álló adatok figyelembevételével állít fel) a kompetencia részeként volna leírva, a biciklizés során végbemenő folyamatok pedig, vagyis az, amit a bicikliző ténylegesen csinál, a performancia részeként. A fizikus nyilván úgy látja, hogy neki nem dolga azt vizsgálni, mit csinál valójában a bicikliző, de azt az egyet tudja, hogy az ő egyensúlyfüggvényének feltételeit valamilyen módon a bicikliző is megvalósítja, és ez ráadásul kétségtelenül így is van. Ezért a biciklizésről ennél többet nem is mond, mert az már nem az ő dolga, de azt viszont kiköti, hogy a biciklizés modelljének valamilyen módon az ő függvényét is tartalmaznia kell. Úgy veszi ugyanis, hogy az ő függvénye, illetve annak valamilyen implicit ismerete nélkül nem is lehetne biciklizni, tehát mikor az ember biciklizni tanul, tulajdonképpen „feltárja”, rekonstruálja a maga számára ezt a függvényt (és ez így része lesz az ő bicikliző kompetenciájának), ezt azonban pusztán a rendelkezésére álló adatok alapján, bizonyos alapelvek felhasználása nélkül biztosan nem tehetné meg, hiszen e függvény felállításához még neki, a fizikusnak is szüksége volt bizonyos általános fizikai alapelvek ismeretére. Lehetetlenség tehát, hogy az ilyen alapelvek implicit ismerete ne szülessen vele a biciklizővel. Enélkül ugyanis sohasem tanulhatna meg biciklizni. Márpedig biciklizni még az is meg tud tanulni, aki soha hírért sem hallotta fizikának. (Maga az, hogy az ember képes megtanulni biciklizni, mutatja, hogy a biciklizés képessége valamilyen módon veleszületik, ott van a genetikai programjában, hogy neki esetleg bicikliznie is kell majd, és ennek a veleszületett specifikus képességnek szerves része az általános fizikai alapelvek implicit tudása.) A pszichológus pedig, mikor neki a biciklizés folyamatát kell leírnia, váltig nem érti majd, hogy hová tudja ő a maga modelljébe beleszerkeszteni az egyensúlyfüggvényt, mert onnan, ahonnan ő nézi a problémát, úgy látszik, hogy erre neki nincsen is szüksége, sőt inkább csak a baját gyűjti meg. Szüksége volna ugyan a biciklizés általános elméletére ahhoz, hogy jó kísérleteket tudjon megtervezni, de semmi esetre sem olyanra, amilyen az egyensúlyfüggvényben van kifejezve.

szédmű adatait. (Más kérdés, hogy ha beszédmű-grammatikát dinamikus modellel értelmez, akkor abból neki milyen kellemetlenségei származnak majd, de ez már az ő baja.) Emellett szükség van egy másikfajta grammatikára, amely azt próbálja meg modellálni, hogyan tud a beszélő beszélni, illetve hogyan tudja a hallgató megérteni azt, amit hall. E másodikféle grammatika leírása, illetve felépítése szintén a nyelvészek dolga, és számukra e grammatika modelljének kialakítása során szoros korlátozó feltétel egyebek mellett az, amit a beszédmű-grammatika állít eléjük: az tudniillik, hogy az ő modelljük nem kerülhet ellenkezésbe amazzal, olyan értelemben, hogy nem vezethet olyan eredményre, aminek – más elvek szerint leírt változatban ugyan, vagyis más formában – nincsen megfelelője a beszédmű-grammatikában, illetve az ottani elvekre és terminológiára átfordítva egyenesen hibásnak minősülne. Hiánytalannak pedig akkor lehetne tekinteni egy ilyen beszédtevékenység-grammatikát, ha a maga elveit és kategóriáit követve mindent értelmezni tudna, amit csak a beszédmű-grammatika a maga elveinek és kategóriáinak keretében leír és értelmez.

De hogy még bonyolultabb legyen ez a dolog, ráadásul ehhez hasonló értelmű felfogást generativista szerzők munkáiból is lehet idézni. 1957-ben például Chomsky ezt írta a *Syntactic Structures*-ben (a szögletes zárójeles megjegyzések és a félkövér kiemelések itt is tölem származnak): „A (35) formájú [azaz generatív] nyelvtanokkal kapcsolatban még egy dolog érdemel említést, mivel az szemmel láthatólag némileg félreérthető. Ezeket a nyelvtanokat mint mondatok generálására szolgáló eszközöket írtuk le. Ez a megfogalmazás esetenként ahhoz az elképzeléshez vezetett, miszerint bizonyos aszimmetria áll fenn a nyelvelmélet esetében, abban az értelemben, hogy a nyelvtan inkább a beszélő, mint a hallgató nézőpontját teszi magáévá, vagyis inkább a megnyilatkozások létrehozásának a folyamatával foglalkozik, mint azzal a »fordított« folyamat, amit adott megnyilatkozások szerkezetének elemzése és rekonstruálása jelent. Az igazság az, hogy az általunk tárgyalt formával rendelkező nyelvtanok meglehetősen semlegesek beszélő és hallgató, megnyilatkozások elemzése [azaz megértése] és előállítás tekintetében. A nyelvtanok nem adnak nekünk felvilágosítást arról, hogyan elemezzünk [értsünk meg] egy meghatározott megnyilatkozást, ahogy arról sem, hogyan állítsunk elő egy adott konkrét megnyilatkozást. Valójában ez a két, a beszélő és hallgató által elvégzendő feladat lényegében ugyanaz [ez ugyan egyáltalán nem biztos, de 1957-ben még bizonyára úgy látszott], és a (35) formájú nyelvtanok egyikkel sem foglalkoznak. Minden ilyen nyelvtan csupán megnyilatkozások, mégpedig a nyelvtan által generált megnyilatkozások egy meghatározott halmazának leírása. Egy ilyen nyelvtan alapján rekonstruálhatjuk az ezek között a megnyilatkozások között fennálló formális kapcsolatokat az összetevős szerkezet, a transzformációs szerkezet stb. fogalmaint használva. A probléma világossá tételét talán segíti, ha a kémiai elmélet azon részéhez fordulunk hasonlatért, amelyik a strukturálisan lehetséges vegyületekkel foglalkozik. Erről az elméletről ki lehet jelenteni, hogy valamennyi fizikailag lehetséges vegyületet generálja, éppen úgy, ahogyan egy nyelvtan generálja az összes nyelvtanilag »lehetséges« megnyilatkozást. Az ilyen elmélet háttérrel nyújthatna meghatározott vegyületek minőségi elemzésének és előállításának műszaki eljárásaihoz éppen úgy, ahogy valaki támaszkodhat egy nyelvtanra olyan speciális problémák vizsgálatakor, mint konkrét megnyilatkozások elemzése és előállítása” (Chomsky 1957–1968/1995. 55–56).⁶⁵

⁶⁵ Siptár Péternek köszönöm, hogy ezt a szövegrészt eszembe juttatta.

Azt hiszem, ez elég világos beszéd volt: a generatív grammatika itt egyértelműen beszédmű-grammatika, amely nem foglalkozik sem azzal, ahogyan a beszélő beszél, sem azzal, ahogyan a hallgató megérti, amit hall. Feladata nem az, hogy az anyanyelvű beszélő tudását írja le, hanem hogy magyarázó modellként szolgáljon a jólformált mondatok halmazaként felfogott nyelv minden egyes lehetséges mondatának strukturális leírásához. Felmerül a kérdés, hogy akkor miért értették mégis olyan sokan félre (mert azt azért senki sem mondhatja jó lélekkel, hogy a mai generativisták legnagyobb része nem úgy hiszi mégis, hogy ez a grammatika az anyanyelvi beszélő nyelvtudását modellálja). Azt hiszem, a *generálás* terminus volt a leginkább ludas a dologban: Chomsky ezzel akaratlanul is akkora csapdát állított fel, amelyet az őt követőknek szinte lehetetlen volt elkerülniük. (Sőt rajta is elég hamar beteljesedett a régi közmondás, miszerint aki másnak csapdát állít, maga esik bele: az 1968-ban megjelent *Nyelv és elme* már messze nem arról szól, amit itt olvastunk az imént.) Ha a *generálás* szó helyett a *magyarázat*-ot használta volna, akkor el lehetett volna kerülni azt, hogy a *generál* óhatatlanul és kiküszöbölhetetlenül jelen levő 'létrehoz' jelentése csakhamar olyan értelmüként tüntesse fel az egész elméletet, mintha arról szólna, hogyan is hozza létre a beszélő a mondatokat. És akkor nem lett volna semmi szükség sem az ideális beszélő/hallgatóra, sem a veszélyezett univerzális grammatikára, sem a kompetencia és performancia elméletére, s a mostanság oly sokszor büszkén hangoztatott mentalizmust sem emlegetné senki a generatív grammatikával kapcsolatban, amely ettől persze technikailag lehetne majdnem ugyanolyan, mint amilyen most, s a magyarázó ereje sem lenne kisebb semmivel azon a speciális területen, amelyre való. Viszont talán előrébb lehetnénk már valamivel annak kiderítésében, hogy akkor hogyan is beszél hát az ember, mert nyelvészek egész hada nem azzal töltötte volna az idejét végig ez idő alatt, hogy olyasmit keressen az ember elméjében, aminek abban a formában csakis a beszédmű-grammatikában lehet helye.

1.2.5. A beszédmű-nyelvészet adatai

A továbbiakban arra kell kitérnünk, hogy a beszédmű nyelvészetében milyenfajta adatokkal dolgozunk, és egyáltalán mit tekintünk adatoknak, miből indulunk tehát ki modellépítés közben. Erről nemcsak azért kell beszélnünk, mert itt is felmerülnek az olyan problémák, mint amilyenekkel fentebb foglalkoztunk, mikor arról volt szó, hogy kiket vizsgáljon a nyelvész, ha beszédtevékenység-nyelvészetet művel, hanem azért is, mert itt az adatokat könnyen úgy foghatjuk fel, ahogy pedig nem kellene, vagyis hogy a nyelvésznek szigorúan és csakis a közvetlenül megfigyelhető anyagot kell adatainak tekintenie, és nemcsak hogy nem kell figyelembe vennie semmit, ami nem ilyen természetű, hanem fel sem szabad egyebet használnia. Márpedig egy ilyen kikötéssel alighanem lehetetlenné válna maga a modellépítés. A beszédművet ugyanis mi módszertani megfontolásból kiemeljük ugyan a beszéd folyamat egészéből, de azt egy pillanatra sem szabad elfelejtenünk, hogy onnan emeltük ki, teljes értéke igazából csak ott van, hiszen annak részeként jött létre. Mikor tehát természetes relációjából kiszakítva vizsgáljuk, olyan információkat is számon kell tartanunk vele kapcsolatban, amelyeket a beszédműben nem tudhatnánk azonosítani.

A beszédmű nyelvészetében a vizsgálat és értelmezés tényleges tárgyát képező adatok magukban a beszédművekben vannak. Nyilvánvaló, hogy a beszédművet csak akkor vizsgálhatjuk, ha előzetesen valamilyen módon rögzítettük: hanglemezre, mágneses szalagra, írott formában – vagy egyszerűen a memóriánkba, úgy, ahogy a hallgató szokta, mert ahhoz, hogy az egésznek értelmét vegye, neki is rögzítenie kell a hallottakat. A legmegbízhatóbb természetesen a hangzó anyag időálló, sokszor visszahallgatható rögzítése (magnetofonszalagon vagy CD-n), a legtöbb nyelvészeti elemzés mégsem ilyen anyag alapján készül, ennek gyakorlati

oka nyilvánvaló: hatalmas mennyiségű beszédművet kellene rögzíteni (majd ami még időigényesebb: nagyon pontosan lejegyezni!) ahhoz, hogy egy nyelv beszédmű-grammatikáját vagy – esetünkben – csak a fonológiai rendszerét annak alapján megbízhatóan és a teljesség igényével le lehessen írni. Ezenkívül a nyelvésznek elég gyakran kísérleteket is kell végeznie, hogy eldönthesse, egy-egy forma elfogadható-e az adott nyelv hallgatói számára, vagy nem, s az ilyen kísérletek eredményét szintén adatoknak tekinti aztán. Ha ugyanis a ténylegesen megvizsgált beszédművekben nem talál meg bizonyos formákat, amelyeknek beszédbeli előfordulása esetleg elképzelhető, azokról nem tudhatja, hogy csak véletlenül nem kerültek be a korpuszba, vagy pedig nem is lehetségesek. Ha ezek olyan jellegűek, hogy az anyanyelvi beszélőktől kérdőíves módszerrel vagy irányított beszélgetés közben sem tudhatja őket megkapni, akkor nem is marad más lehetősége, csak az, hogy az ilyeneket maga állítsa elő, majd jobb esetben megkérdi az anyanyelvi hallgatóktól, hogy szerintük ezek elfogadhatók-e, vagy sem, kevésbé jó – de annál gyakoribb – esetekben pedig saját anyanyelvi intuícijára hagyatkozik. (Már itt be kell vallanom, hogy a következőkben leggyakrabban magam is ezt a kevésbé jó módszert leszek kénytelen alkalmazni, azzal a megszorítással, hogy képzeletben mindig megpróbálok élő ember szájából hallani.)

Itt fentebb anyanyelvi **hallgatókat** írtam, nem beszélőket, ez talán fontoskodásnak látszik, pedig módszertani jelentősége van. Amikor ugyanis egy kísérleti céllal előállított nyelvi formát tesztelünk, akkor mi nem azt teszteljük, hogy az anyanyelvi beszélő mondja-e csakugyan így, mert azt nem tudjuk, hanem azt, hogy hallgatóként el tudja-e fogadni. (Megkérdezhetjük ugyan tőle azt is, hogy a kérdéses szót, kifejezést vagy mondatformát ő maga szokta-e így használni, a választ azonban nem szabad százszázalékosan készpénznek venni, hiszen a kísérleti személy ebben sokkal nagyobbat tévedhet, mint abban, hogy mástól hallva elfogadná-e.) Tehát a magyar anyanyelvűeknek nem a B-kódján, hanem a H-kódján tudjuk csak tesztelni az adott nyelvi formát. Márpedig az utóbbi sokkal „engedékenyebb”, mert – mint fentebb láttuk – megértés közben az ember a variabilitás lehetőségére van berendezkedve, arra, hogy mások olyasmit is mondhatnak, amit ő sohasem szokott, de talán még nem is hallott. Így még az a különös dolog is megeshetik, hogy egy adott formát minden kísérleti hallgató elfogad mint (mások beszédében esetleg) lehetségest, noha valójában a spontán beszédben egyáltalán nem fordul elő.⁶⁶ Ezért is mondtam fennebb, hogy mikor azt az előnyömet használom ki, hogy magam is tudok magyarul, a kísérleti céllal létrehozott adatot ha nem tesztelem is mindjárt másokon, de legalább megpróbálok másoktól hallva elképzelni, lehetőleg valóságos beszédhelyzetben, nemcsak arra figyelve közben, hogy a hallott kifejezést el tudom-e fogadni mint magyarul levőt (hiszen ezt magam sem tudom másképp megítélni, mint saját „engedékenyebb” H-kódom alapján), hanem arra is, hogy el tudom-e képzelni, hogy ezt élőbeszédben, valamilyen konkrét helyzetben valaki csakugyan így mondja, s ha nem, akkor mit várhatok tőle ilyen helyzetben helyette. Tévedni persze még így is tévedhetek, de talán kevesebbbszer, és nem olyan nagyokat.

⁶⁶ Ezzel sok tekintetben analóg a következő eset. Mikor a lányom kilencedik osztályba felvételizett, magyar nyelv vizsga után elmesélte, hogy az egyik kérdés az volt, melyik a helyes: az *én is el tudnák menni*, vagy az *én is el tudnék menni*. Kérdésemre, hogy melyiket írta, kisült, hogy a *tudnák*-os formát. Igen kellemetlen hírként érte, hogy ott a másikat várták. Mikor megkérdeztem, miért éppen ezt választotta, elmondta: azért, mert ő ezt így még soha életében nem hallotta senkitől (az ő környezetében nem is igen hallhatta), és el sem tudta volna képzelni, hogy valaki is így mondhatná, de arra gondolt, hogy ha ezt kérdezték, akkor biztosan az a helyes, hiszen az illeszkedés szabályát nézve az a jó, csak ő tudta eddig rosszul. (Ez egyébként arra is jó példa, hogy az iskola mennyire kialakítja a gyermekben azt a kifejezés-gátló tudatot, hogy ő egy „rossz” nyelvet beszél.)

Az olyan esetben azonban, mint a magyar nyelvű beszédművek leírása, amelynek már nagy nyelvészeti hagyománya van, a meglevő nyelvtanokban és szótárakban bizonyos szempontok szerint eleve rendszerezett beszédműveket is felhasználhatjuk adatokként. Ennek az az előnye, hogy ezekben könnyen megtaláljuk a ritkábban előforduló formákat is, hiszen a hagyományos leíró nyelvtanok megírásának egyik célja éppen az volt, hogy mindent felleltározzanak és osztályozzanak, ami csak magyarul lehetséges.

Ha azonban ilyen adatokat használunk fel, akkor jó, ha előre tisztázzuk, mit tekinthetünk majd ezek közül felhasználható adatoknak, és mit nem. Ez ugyanis attól függ, milyenfajta beszédműveket akarunk vizsgálni. Ha például történetesen a mai magyar élőbeszédben létrehozott, illetve létrehozható beszédművek grammatikáját akarjuk megírni, akkor az ilyen forrásokból származó adatokat nagyon meg kell majd válogatnunk, pontosabban mindegyik esetében ellenőriznünk kell valamilyen módon, hogy élőbeszédben előfordul-e vagy elképzelhető-e az csakugyan. E nyelvtanok szerzői ugyanis legtöbbször a magyar irodalmi nyelv leírását tartották feladatuknak, ehhez pedig korpuszként szinte önként kínálkozott az írásban hozzáférhető, főleg szépirodalmi szöveganyag, ez utóbbi túlsúlya pedig abból is adódik, hogy az illető nyelvtanírók olykor kimondva is a nyelv művészeit: az írókat és költőket tekintették a legilletékesebb „adatközlőknek”. Így aztán az ilyen nyelvtanokba minden megkülönböztetés nélkül kerültek egymás mellé az olyan adatok, amelyek csakugyan előfordulnak az élőbeszédben, és az olyanok, amelyekkel inkább csak szépirodalmi szövegekben, illetve más jellegű írásművekben találkozhat az ember. Ezért van az, hogy nyelvtanaink és részben szótáraink elég megbízható leltárát adják a magyar nyelven írott szövegekben jellegzetesen fellelhető nyelvi formáknak, a magyar élőbeszéd grammatikája azonban igazából mindmáig nincs megírva, legfeljebb rejtetten és nehezen azonosíthatóan van meg, és akkor is csak részlegesen a meglevő nyelvtanokban. Szótáraink címszóanyagának elég nagy része is olyan, hogy azt az élőbeszéd szótárából nyugodtan el lehetne hagyni.⁶⁷

Éppen az ilyen problémák elkerülése végett jó, ha mindjárt az elején eldöntjük, milyen beszédmű-grammatikát akarunk írni, azaz hogy milyen beszédműveket vonunk be egyáltalán a vizsgálatba. Az egyes beszédművekre vonatkozó adataink között tehát azt is számon kell tartanunk, hogy kitől és milyen beszédhelyzetből származik vagy származhat az adott beszédmű. Ezt a követelményt mindeddig legkövetkezetesebben a nyelvjáráskutatásban érvényesítették, ennek pedig az az eredménye, hogy ilyen tekintetben az egyes nyelvjárások rendszerének leírásai sokkal megbízhatóbbak, mint „a magyar nyelv” meglevő grammatikái.

A beszédtevékenység nyelvészetéről szólva egyszer már megállapítottuk, hogy nincsenek teljesen homogén beszélőközösségek, hanem az egyes B-kódok kisebb-nagyobb mértékben

⁶⁷ Legjobb lesz ezt egy példával szemléltetnem: mind az ÉrtSz., mind az ÉKsz. címszóként tartalmazza az *alkonyulat* szót, amelyet tudomásom szerint soha senki más nem írt le magyarul, csak Petőfi, és ő is csak egyetlenegyszer, *A Tisza* c. versében. (Ha más leírta vagy kimondta, ebből a versből idézte.) Azt hiszem, az ilyeneket nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk, ha a mai (prototipikus) magyar élőbeszéd beszédmű-grammatikájának leírásához gyűjtünk felhasználható adatokat. – Ezzel szemben azt lehet felhozni, hogy az *alkonyulat* szót nem is a mai B-kódokkal létrehozható, hanem a H-kódokkal megérthető beszédművekre való tekintettel kell felvenni, hiszen ezt a szót beszéd közben egyetlen mai magyar beszélő sem használná ugyan, de mindegyik hallgató első hallásra megérti, mert ez is magyarul van. Csakhogy ha már első hallásra megérti, anélkül hogy magyarázatot kellene hozzá kérnie, akkor éppen ezért nem szükséges számon tartani a szótárban, hanem a beszédtevékenység nyelvészetében a H-kódot kell úgy leírni, hogy azt a szabályt is tartalmazza, amely ennek első hallásra való megértését lehetővé teszi. (A B-kódot meg úgy, hogy e szó létrehozását zárja ki, illetve csak idézetképpen tegye lehetővé a használatát. Ez szint magától meg is oldódna, hiszen az *alkonyul* maga is szabálytalanul képzett szó, mert háromtagú.)

különböznek egymástól. A beszédmű nyelvésze számára ez a tényszerű megállapítás azzal a következménnyel jár, hogy teljesen homogén korpuszt sem lehet elképzelni, különösen ha úgy próbáljuk összeállítani, hogy az egyes beszédművekkel kapcsolatban csak annyit kötünk ki, hogy magyarul legyenek. A heterogenitást ugyanúgy csökkenthetjük itt is, ahogy a beszédtevékenység nyelvészetéről szólva láttuk: szigorúbb kritériumokat alkalmazunk annak eldöntésekor, hogy az illető beszédművet számon tartsuk-e az éppen megírandó grammatika adatai között, vagy se. Arra tehát itt se számítson a nyelvész, hogy olyan beszédmű-grammatikát írhat, amit „a magyar nyelv grammatikájának” lehessen majd tekinteni. Írhat viszont olyat, amelyhez csakis azokat a beszédműveket veszi tekintetbe, amelyek magyarul prototipikusan beszélőktől származnak vagy származhatnak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy okvetlenül illet kellene írnia, hiszen vizsgálhatja egyébfajta beszédművek jól körülhatárolt csoportját is, annak a módszertani követelménynek a betartásával, hogy minden esetben pontos kritériumai legyenek arra, hogy milyenfajta beszédműveket tekint adatainak, hogy utána azt is megmondhassa, meddig terjed az illető grammatika megállapításainak érvényessége.

Az egyes beszédművek forrásával kapcsolatos adatok tehát szintén adatai a beszédmű-grammatikának, noha ezek nem a modellépítéshez szükségesek, hanem a ténylegesen vizsgált adatok, a tág értelemben vett korpusz körülhatárolásához. De nemcsak ilyen adatokra van szüksége a nyelvésznek magukon a beszédműbelieken kívül. A beszédmű vizsgálata és értelmezése közben ugyanis ő, mint fentebb láttuk, mindig nyelvspecifikus rendet vizsgál, rendszert keres (és remélhetőleg talál is), és magyarázó modellt épít. Ezt azonban nem tudja eredményesen elvégezni, ha nem érti maga is a normális beszédértés szintjén az illető beszédműveket. Volt ugyan a nyelvtudomány történetében olyan iskola is (az amerikai deskriptív nyelvészeti irányzatra gondolok), amelynek képviselői olyan egzakt módszereket szerettek volna kidolgozni, hogy azokkal bármely nyelv beszédműveit tisztára formai jellemzőkkel pontosan le lehessen írni anélkül, hogy a jelentést egyáltalán figyelembe kelljen venni. Úgy tartották, hogy a jelentés vizsgálata nem a nyelvész dolga, hiszen azt tisztára formális eszközökkel még jellemezni sem lehet, nemhogy értelmezni. Mivel szigorúan következetes beszédmű-nyelvészetet műveltek, a jelentés kérdésének teljes mellőzésében nekik tökéletesen igazuk is volt, noha nem éppen ezért. Hanem azért, mert a jelentés nemcsak hogy nem figyelhető meg közvetlenül a beszédműben, de nem is tartozik hozzá semmilyen formában. (Attól azonban, hogy nem figyelhető meg közvetlenül, még hozzátartozhatna, hiszen a beszédmű rendszerösszefüggéseit és viszonyait sem tudhatjuk közvetlenül mint olyanokat megfigyelni, mégis a beszédmű rendszeréhez tartozókként tesszük őket explicitté a magyarázó modellben.) A szemantika ugyanis mindenestül a beszédtevékenység-nyelvészetbe tartozik, a beszédmű-nyelvészetnek nincs szemantikája. (Ez teljesen érthetővé teszi azt is, miért nincs generatív szemantika: azért, mert beszédmű-grammatikába ezt nem is lehetne beilleszteni, tehát a generatív grammatikába sem. Voltak ugyan próbálkozások generatív elméletbe illeszthető szemantikák kidolgozására, de ezek nem bizonyultak sikereseknek. A beszédmű-grammatikában tehát szükségszerűen érvényes a generatív grammatikának az a tétele is, hogy a beszédmű-szintaxis független a szemantikától. A beszédtevékenység-grammatikában viszont ez a kettő olyan szorosan kapcsolódik egymáshoz, hogy szinte külön sem lehet őket választani.) A beszédmű maga ugyan értelmes szöveg, ilyenként hozza létre a beszélő, és érthető is a hallgató számára, de ez nem úgy értendő, hogy akkor valamilyen módon jelentés is volna benne, hanem úgy, hogy rendjének szerkezete folytán alkalmas arra, hogy a hallgató a maga H-kódjának szabályait a hallott beszédműre alkalmazva megértse.

Mivel nem biztos, hogy ez első látásra mindenki számára világos lesz, nemhogy még hihető is, fontosnak látom, hogy ezt egy kicsit részletesebben kifejtsem, úgy, hogy közben az is érthetővé váljon, miért nem juthat messze a nyelvész akkor, ha olyan beszédművet akar leírni, ame-

lyet maga nem ért. Mint fentebb már tisztáztuk, statikus rendszert nem lehet másképp azonosítani, mint – nagyon általánosan megfogalmazva – megfigyelni, milyen szabályos egyezések vannak az ismétlődő rendszerösszetevők előfordulásaiban. A nyelvésznek tehát tudnia kell, mit tekinthet ismétlődésnek. Fonológiai kérdésekkel foglalkozva bizonyos esetekben anélkül is észrevehet bizonyosfajta ismétlődéseket, hogy értené is a vizsgált beszédműveket. Megállapíthatja például, hogy a zöngésség nemcsak mondjuk a *b* esetben figyelhető meg, hanem más mássalhangzók esetében is. Ez kiindulópont lehet számára ahhoz, hogy a mássalhangzók paradigmatisztikus rendszerének modelljét elkészítse, és egy ilyen modellt csakugyan meg is tudhat alkotni akkor is, ha az illető nyelvet nem érti. Ha azonban nagyobb egységeket vizsgál, az ismétlődés megállapításához szüksége van arra az adatra, hogy az illető szekvencián a hallgatók mit értenek. E nélkül ugyanis nem tudhatja eldönteni, hogy például az adatai között megfigyelhető *virák* vajon ismétlődése-e a *virág*-nak, vagy sem. Ilyenkor természetesen nincs arra szüksége, hogy áttérjen az ilyen szekvenciák jelentésének vizsgálatára, vagy hogy ezt a fajta adatát is szervesen beépítse modelljébe, és rosszul is tenné, ha ezt tenné, mert ezzel nemcsak a fonológia tárgykörének határát lépné át, hanem – ha csakugyan szemantikai problémával kezdene foglalkozni – már nem is beszédmű-nyelvészetet művelne, hanem beszédtevékenység-nyelvészetet, hiszen a szemantikai problémák megfelelő felfogásban és terminusokban való értelmezése csakis ott lehetséges. Nem ezt teszi tehát, hanem **adatként használja fel** azt a tudását, hogy ezeken a szekvenciákon – beszédműben hallva őket – az illető anyanyelvű hallgatók mit értenek, sőt egészen pontosan még csak nem is ezt, hanem csak annyit belőle, hogy ugyanazt értik-e mindkettőn, vagy nem. Ehhez neki a leírás közben – érvelésének pontossá tétele végett – nem is a szó „jelentését” kell megadnia, hiszen beszédmű-nyelvészeti értelemben ilyen igazából nincsen is, hanem elég az illető szó egy-egy szinonimájával megjelölni a különbséget. A modellbe azonban ezt nem fogja beleépíteni, a hallgatók szóértésére vonatkozó adatot csupán kritériumként alkalmazza annak eldöntésére, hogy két egymáshoz hasonló megfigyelt adatot egyetlen egységként kell-e számon tartania, vagy két külön egységként.⁶⁸ Az is világos, hogy a megadott szinonimával vagy körülírással a nyelvész ilyenkor nem a szónak valamiféle „jelentését” adja meg, hanem csak azt jelöli meg, hogy a beszélők nagyjából **mit** értenek az illető szekvencián (ugyanúgy jár el tehát, ahogy az értelmező szótárak szerkesztői is, hiszen értelmezésként minden látszat ellenére ők sem szójelentést szoktak ott feltüntetni), és ez még csak nem is hasonlít ahhoz, ahogy a szemantikai vizsgálat során a beszédtevékenység nyelv-

⁶⁸ Az ilyenfajta, **segédeszközként** felhasználható információkat a gyakorlatban még az amerikai deskriptív iskola képviselői sem mellőzhették. Zellig S. Harris például nagyon is világosan látta, hogy az ismétlődések azonosításához ezekre szüksége van a nyelvésznek, még ha amúgy nem foglalkozik is velük: “In principle, meaning need be involved only to the extent of determining what is repetition” (Harris 1951. 7). – A beszédmű-nyelvészetben – különösen módszertani szempontból – ma is sokat tanulhatunk az amerikai deskriptivistáktól, meg kell azonban jegyezni, hogy ezt nem úgy kell elképzelnünk, hogy egyszerűen visszatérünk oda, és ugyanúgy folytatjuk, ahogyan ők vizsgálták a beszédmű tényeit. A deskriptivisták ugyanis egyrészt ezt a fajta nyelvészetet az egyedülinek tekintették, amellyel nyelvésznek érdemes foglalkoznia, így aztán például a szemantika nem a beszédmű-nyelvészetből szorult ki, hanem az egész nyelvészetből. Ők ugyanis beszédtevékenység-nyelvészettel nem is számoltak. Másrészt vizsgálati módszereikkel a beszédmű-nyelvészetnek is csak egy bizonyos pontjára jutottak el, ott azonban megálltak, nem léptek tovább afelé, hogy átfogó magyarázó modellben tegyék explicitté a rendszerösszefüggéseket. Ez a különbség az itt ismertetett beszédmű-nyelvészet és a deskriptivista leírás között legkönnyebben akkor fog nyilvánvalóvá válni, ha a jelen dolgozat második részében bemutatandó fonológiai elemzési módszert, illetve annak eredményeit összehasonlítjuk azzal, ami például Harris idézett könyvében van leírva fonológia gyáránt.

szetében értelmezzük az ilyen kérdéseket: ott ugyanis a nyelvésznek az a feladata, hogy az egyes szavakra pontosan meghatározza azokat a feltételeket, amelyeknek megléte esetén a beszélő a maga szabályainak alkalmazásával az illető szót használja vagy használhatja majd beszéd közben, illetve a hallgató az illető szó hallatán azt érti majd, amit értenie kell. Vagyis ott a nyelvész magát azt a **szabályt** kell hogy megállapítsa, alkalmazásának feltételeivel együtt, amelynek alapján a beszélő mindig el tudja dönteni, hogy adott helyzetben használhatja-e azt a szót, éppen azt kell-e használnia, vagy egy másikat, illetve a hallgató azt, hogy pontosan mit is értsen a hallott szón. (Ilyen magyar „értelmező szótárt” sajnos egyelőre nem említhetünk itt példának, mert nincsen, pedig lehetséges volna, és a beszédtevékenység nyelvészetének keretében ezt el is kell majd készíteni előbb-utóbb.)

Ha tehát beszédmű-nyelvészettel foglalkozunk, akkor eleve tudnunk kell, hogy itt nem vizsgálhatunk majd minden olyan problémát, ami hagyományosan a nyelvészet kutatási területéhez tartozik. Szemantikai kérdésekkel például a fent említett okokból nem foglalkozhatunk, a mondat létrehozásának folyamataival pedig nemcsak azért nem, mert a beszédműbeli rendszer modellje statikus kell hogy legyen, hanem azért sem, mert a mondatot amúgy sem a grammatika, hanem a beszélő hozza létre, ez tehát természeténél fogva a beszédtevékenység nyelvészetére tartozik. Hogy hogyan lehet következetesen és eredményesen beszédmű-nyelvészetet művelni, annak módját majd ezután kell kitalálni. Szerencsénkre nem a nulla pontról kell elindulnunk, hiszen az eddigi nyelvészet jórészt beszédmű-nyelvészet volt, s bár egymástól nagyon is különböző elméletek és módszertanok alaptételeihez és terminológiájához igazodva, elődeink már nagyon sok felhasználható elemzési módszert és eljárást feltaláltak. Ezek egy részét a megfelelő átértelmezéssel nagyon jól fel tudjuk majd használni. Inkább azzal lesz gondunk, hogy milyen legyen az a magyarázó modell, amellyel a legcélszerűbben tudjuk értelmezni a beszédműben azonosítható rendszer összefüggéseit. E dolgozat második részében bemutatok majd egy javaslatot arra, hogy a beszédműbeli fonológiai rendszert hogyan lehet leírni, a morfológia és szintaxis módszerét és megfelelő magyarázó modelljét azonban ezután kellene kidolgozni. Az ugyanis, ami eddig ezen a téren történt, sok szempontból nagyon hasznos, de éppen mert nem tudatosodott eléggé, hogy az illető leírás beszédmű-nyelvészeti, az adatok és az értelmezések közé gyakran keverednek olyanok, amelyek igazából a beszédtevékenység nyelvészetére tartoznak.

1.3. A kétfajta nyelvészet egymáshoz való viszonya

Miután nagy vonalakban felvázolva előttünk áll az, hogy mivel kell foglalkoznia a beszédtevékenység, illetve a beszédmű nyelvészetének, további részletezésük helyett arról lesz itt célszerűbb szólnunk, hogyan is viszonyulnak ezek egymáshoz. Hiszen ha szétválasztottuk őket, azt csak azért tettük, mert előzőleg kutatásuk megkönnyítésének céljából specifikus tárgyukat is elválasztottuk egymástól, tudva azonban, hogy a beszéd folyamatban ezek nem két valóban különválasztott egységet alkotnak, hanem szervesen összetartoznak. Most már azonban, úgy gondolom, jobban látszik az is, hogy egy ilyen különválasztásnak nagyon is megvan az értelme. Hiszen ha e szerint végezzük a kutatást, akkor nem vagyunk állandóan kitéve annak a veszélynek, hogy a különböző természetű dolgokat és folyamatokat összekeverjük, és ennek következtében még azt is félreértjük, amit magunk csinálunk, mert így szinte magától a helyére kerül minden.

A beszédtevékenység, illetve a beszédmű nyelvésze két különböző nyelvészet ugyan, ez azonban nem jelenti azt, hogy alternatívái is volnának egymásnak olyan értelemben, hogy akár az egyiket, akár a másikat műveljük, mindenképpen ugyanazt vizsgáljuk, csak más szemszög-

ből és más módszerekkel. Hiszen egyrészt nem ugyanazt vizsgáljuk egyik vagy másik esetben, hanem teljesen különböző tárgya van mindegyiknek, másrészt – éppen ennek következtében – az egyik nem helyettesítheti a másikat. Nem két párhuzamos nyelvészetről van itt szó, hanem két egymást kiegészítő kutatási folyamatról, amelyek, noha csak külön-külön lehet a hozzájuk tartozó feladatokat elvégezni, ráadásul feltételezik is egymást, sőt korlátozó feltételeket szabhatnak egymásnak. A kettő együttesen alkotja a nyelvtudományt.

Csöppet sem csodálkoznék rajta, ha valaki annak alapján, amit fentebb a beszédmű nyelvészetről mondtam, arra gondolna: de hát mi lehet ebben érdekes, ha még csak nem is foghat át mindent, amivel a nyelvészet foglalkozni szokott, és ráadásul statikus modellel kell benne dolgozni, mikor ma már egyre inkább a dinamikus modellek uralják a tudományt? Erre elég könnyű a válasz: ebben bizony csakugyan nem sok érdekesség lesz, erre fel kell majd készülnie annak, aki következetesen beszédmű-nyelvészettel akar foglalkozni. Az itt elérhető kutatási eredmények ugyanis önmagukban szinte semmire sem jók, esetleg bizonyos alkalmazott nyelvészeti területeken lehet őket felhasználni. Mert mire lehet az jó nekünk, ha mégoly pontosan meg tudjuk is mondani, hogy például a *kéz* és a hozzá hasonló szavak esetében milyen környezetben számíthatunk hosszú magánhangzóra, és milyenekben rövidre? Mit tudhatnánk válaszolni annak, aki egy ilyen eredményre azt mondaná: „Na, és akkor mi van?”⁶⁹ Nem valószínű, hogy nagy sikerünk lehetne azzal, hogy az ilyen szabályok együttese alapján bármely beszédműről meg tudjuk állapítani, hogy magyarul van-e, vagy nincs, hiszen erre azt mondaná, hogy ő ezt az ilyen hosszas munkával feltárható szabályok nélkül is első hallásra megmondja (sőt kezdetben magunk is pontosan ezt tettük, hiszen enélkül nem is határolhattuk volna körül vizsgált korpuszunkat).

Csupán ezért, öncélúan nem is érdemes beszédmű-nyelvészettel foglalkozni. Az ilyen eredményeket ugyanis a szakmabeliek a maguk szempontjai szerint nagyra értékelhetik ugyan, de amúgy csakugyan nem sok érdekesség van bennük. (A nyelvésznek azonban természetesen sok elégtételt és sikerélményt adhat egy alapos beszédmű-grammatikai modell elkészítése.) Ezeknek ugyanis az adja az igazi értelmét, hogy kiindulópontjai lesznek a beszédtevékenység nyelvészetének: a beszédmű nyelvészete ennek dolgozik a keze alá. De még ha a beszédtevékenység grammatikáját írjuk is le, igazából akkor sem maga a nyelvészet érdekes benne, hanem a beszélő és mások beszédét megértő ember.

A kétfajta nyelvészet ilyen kapcsolatából különböző elméleti és módszertani korlátozó feltételek adódnak mindegyik számára. Ezek egy része azonban olyan, hogy ma még nem lehet őket megfelelő módon figyelembe venni. A beszédmű-nyelvészetet eleve úgy kellene művelnünk, azzal a tudattal, hogy eredményeinket a beszédtevékenység nyelvészete fogja aztán hasznosítani. Ezt tudva munka közben tekintettel kellene lennünk arra is, hogy mi lesz majd igazán fontos a mi eredményeink közül a beszédtevékenység nyelvészete számára, és milyen módszerrel megállapítva és leírva, milyen formában megfogalmazva és csoportosítva lehet ezeket a másfajta nyelvészetben a legcélszerűbben felhasználni. Ez azonban általános elmé-

⁶⁹ Az ilyenfajta kérdéseket itt talán nem kellene okvetlenül feltenni, de vannak olyan esetek, mikor viszont ez nagyon is szükséges volna, és mégsem történik meg. Eddig különböző helyeken már többször is megkérdeztem, éspedig nem is csak amolyan szóközi kérdésként, de sosem kaptam még rá elfogadható választ, hogy mire jó az például az iskolás gyermeknek, ha nyelvtanórára lelkiismeretesen megtanulja, mi a határozó, és abból hányféle lehet a magyarban, azzal együtt, hogy hogyan lehet ezeket azonosítani. Mivel lesz ő okosabb, eredményesebb, sikeresebb az életben, ha mindezeket tudja? Mikor, milyen helyzetben lesz vagy lehet neki erre a tudására egyáltalán szüksége? A legmeggyőzőbb válasz mindig az volt, és ezt már kommentálnom sem kell, hiszen magamagáért beszél: a nyelvtanórán felelet közben, illetve bizonyos vizsgákon, ha jó jegyet akar kapni.

leti kijelentés marad mindaddig, amíg a beszédtevékenység nyelvészetével nem haladunk előre legalább annyit, hogy elmélete és módszere legalább nagy vonalakban legyen kidolgozva. Addig ugyanis csak sejthetjük, hogy az ezzel foglalkozó nyelvész mit is fog majd kérdezni a beszédmű kutatójától, de biztosan nem tudhatjuk. (Másképpen megfogalmazva: valahogy úgy kellene ennek lennie, hogy ne csak maga a beszédtevékenység grammatikája és a beszédmű grammatikája legyen illeszthető egymáshoz, hanem ez a kétfajta nyelvészet is.) Egyelőre tehát nem marad más lehetőségünk, mint az, hogy a beszédmű-nyelvészetet aprólékosan végiggondolt módszertani elvek szerint műveljük a teljesség igényével, mindent értelmezve az adatok alapján, ami csak beszédmű-grammatikában egyáltalán lehetséges, és majd később, mikor ilyen úton elért eredményeinket a beszédtevékenység nyelvészetében hasznosítani is kezdik, az ott felmerülő kérdések és problémák alapján újragondolhatjuk nemcsak módszerünket, hanem azt is, hogy a beszédmű nyelvészetében mire kell majd jobban odafigyelnünk, esetleg olyasmire is, ami nekünk addig eszünkbe sem jutott.

A fent jelzett kapcsolat azonban nem jelenti azt, hogy a beszédtevékenység nyelvészete kiemelülhetne abban, hogy a beszédmű nyelvészetének eredményeit egyszerűen beszédtevékenység-grammatikai terminusokra fordítjuk át, és ilyen elméleti keretbe illesztve értelmezzük. A beszédtevékenység nyelvészete számára a beszédmű-grammatika olyan korlátozó feltételeket állít, amelyek bizonyosfajta értelmezéseket eleve kizárnak. A beszédtevékenység-grammatikának nem lehet például olyan szabálya, amely olyan beszédműbeli formát eredményezhetne, hogy az ellenkezésbe kerüljön a beszédmű-grammatikában megállapított tényekkel. Ugyanakkor teljesnek sem lehet tekinteni egy beszédtevékenység-grammatikát mindaddig, amíg a beszédmű-grammatikában megállapított összefüggések mindegyikének beszédtevékenységbeli háttéréről nem tud kielégítően számot adni. Ezért is mondtam fennebb, hogy a beszédmű-grammatika a teljesség igényével kell hogy készüljön, hiszen ez itt közvetlenül az adatokra vonatkoztatva ellenőrizhető, a beszédtevékenység-grammatika teljessége azonban inkább csak a beszédmű-grammatikához viszonyítva.

Amit azonban így tudunk megállapítani, az a beszédtevékenység-grammatika teljességének csak minimális feltétele. Ez a grammatika ugyanis sokkal nagyobb átfogású, mint a beszédmű-grammatika, hiszen nemcsak azt kell tartalmaznia, amit a beszédművekben ténylegesen meg lehet figyelni, és értelmezni is lehet, hanem mindent, ami csak szükséges ahhoz, és sajátosan ahhoz szükséges, hogy a beszélő beszélni tudjon, a hallgató pedig megérteni a hallottakat. A beszédmű-grammatikában például nem tudunk sokkal többet tenni annál, mint hogy megállapítjuk, hogy bizonyos főnevek, illetve főnevek és névmások között a mondatban birtokviszony van, s az ezt jelölő birtokos személyrag formája szoros korrelációban van a birtokos számával és személyével, illetve a birtok számával, majd azonosítjuk a birtokviszonnyal kapcsolatos, tág értelemben vett szintaktikai jellemzőket, s ezt az egészt beágyazzuk a grammatikai modellbe. A beszédtevékenység-grammatikában azonban ez csak a kiindulópont lesz, hiszen itt olyan kérdésekre is válaszolni kell majd, hogy a beszélő milyen kritériumok alapján tudja azt eldönteni, hogy adott esetben éppen birtokviszonyt kell használnia, vagy egyszerűbben: honnan tudja, hogy abban, amiről beszélni szeretne, milyenfajta viszonyokat kell éppen birtokviszonynak látnia a beszédhez. Ez pedig a birtokviszony szemantikájához tartozik. Világosan értelmezni kell, hogy miért és minek alapján lehet egyaránt ugyanolyan birtokviszonnyal kifejezni olyan relációkat, amelyek pedig szemantikailag nagyon is különböznek egymástól, mint például: *az én kabátom*, *az én kezem*, *az én sógorom*, *az én álmom*, *az én ötletem*, *az én szándékom*, *az én írásom* stb. Korántsem soroltam itt fel hiánytalanul mindent, amit csak lehetett volna, de már ezek is jelzik, hogy lesz itt elég dolga a beszédtevékenység grammatikáját leíró nyelvésznek azon túl is, hogy a beszédmű-grammatikából kapott összefüggésekre dinamikus szabályokat fogalmaz meg.

2. A szinkrónia és diakrónia kérdése

Erre a problémára azért kell külön kitérni, mert a beszédmű-, illetve beszédtevékenység-nyelvészet megkülönböztetésének kapcsán mindaddig érthető okokból kimondatlanul is a szinkronikus leírás és értelmezés szempontjait tartottuk szem előtt, ez pedig könnyen azt sugallhatja, hogy ennek a diakronikus vizsgálat szempontjából nincsen semmi jelentősége. Pedig a diakronikus nyelvészetre is áll az, hogy a kétfajta nyelvészeti megkülönböztetésének hiánya miatt bizonyos kijelentések és terminusok nehezen értelmezhetők megfelelő módon. A továbbiakban tehát ilyen kérdésekkel fogok foglalkozni, és pedig nem utolsósorban azért, hogy a kétfajta nyelvészeti megkülönböztetésének további részleteire is kitérhessek.

2.1. Általános megjegyzések a szinkrónia és diakrónia viszonyáról

A szinkrónia és diakrónia dichotómiája, illetve elméleti értelmezése Saussure munkásságát követően a 20. század 20-as éveinek elejétől kezdve úgy az 50-es évek végéig állt a kutatók figyelmének előterében, Kelet-Európában az iránta való érdeklődés kissé megkésve, a 70-es évek elején kezdett alábbhagyni, nagyjából a generatív nyelvelmélet térhódításával párhuzamosan. Az említett időszakban számos tudományos értekezés jelent meg róla, mára azonban megcsappant e téma iránt az érdeklődés,⁷⁰ talán az ilyen tárgyú írások korábbi inflációjának is köszönhetően, de alkalmasint azért is, mert a nyelvtudomány történetét az 50-es évektől napjainkig meghatározó generatív nyelvelmélet és -szemlélet a szinkrónia és diakrónia megkülönböztetésének korántsem tulajdonít(ott) akkora jelentőséget, mint előde, a strukturalizmus. Sőt aligha nélkülöz minden alapot az a gyanú, hogy a generatív fonológia (vagy legalábbis annak első, klasszikusnak, de mára már túlhaladottnak számító konstrukciója, a SPE) szinkronikus és diakronikus tényeket megkülönböztetés nélkül foglal egyetlen modellbe, mégpedig úgy, hogy a szinkronikusnak felfogott (illetve úgy tárgyalt) rendszerben érvényesülő szabályokként tüntet fel tulajdonképpen történeti folyamatokat.⁷¹

⁷⁰ De hogy mégsem egészen, arra I. Sándor 1998. (A szerző hajlik afelé, hogy mivel – különösen szociolingvisztikai szempontból nézve – a saussure-i kategóriák merev felfogása és alkalmazása elvi akadályokat gördít nemcsak a nyelvi variabilitás, hanem a nyelvi változás megfelelő értelmezése elé is, a szinkrónia és diakrónia megkülönböztetését fel kell lazítani, sőt esetleg mindenestül figyelmen kívül kell hagyni. Nyelvészeti-kritikájával sok mindenben egyetértek, annyit azonban hozzá kell tennem: ahhoz, hogy a variabilitás megfelelő elméleti státust, a nyelvi változás pedig megfelelő értelmezési keretet nyerjen, véleményem szerint nem a szinkrónia és diakrónia közötti következetes megkülönböztetéséről kell lemondani, hanem – a saussure-i kategóriáknál maradván – a *langue* és *parole* elkülönítését kell kiiktatni a nyelvészeti elméletekből. Persze abból sem kell mindent elhinni, amit eddig a szinkrón rendszerek jellemzőiről írtak, még ha maga Saussure volna is a szerző, de ez szerintem még nem elég ok arra, hogy magát a szinkrónia és diakrónia módszeres és következetes megkülönböztetésének szükségességét vonjuk kétségbe.)

⁷¹ Chomsky így emlékszik erre vissza: „Yehoshua Bar-Hillel [...] javasolta például – és nagyon meggyőzően –, hogy legyen sokkal radikálisabb, és tételezzek fel sokkal elvontabb alapstruktúrákat, **olyasféléket, amilyeneket a nyelv korábbi stádiumaival kapcsolatosan szoktak posztulálni**, hogy magyarázzák a jelenlegi formákat. Kiderült, hogy ez remek elgondolás. A jelentősége sokkal később vált nyilvánvalóvá, a generatív fonológiában” (Chomsky 1977/1985. 46–47., a kiemelés tőlem – Sz. N. S.). Ennek az lett a vége, hogy a SPE sok esetben olyan hipotetikus mögöttes formákat vezet be, amelyek a mai angol nyelvből nem adatolhatók, de a régi angolból igen, és ezekből vezeti le a mai alakokat. Ez viszont implicit módon azt jelentené, hogy az ideális beszélő/megértő nyelvi kompetenciája tulajdonképpen

Szigorúan gyakorlati szempontból nézve ezt tulajdonképpen nem is kellene kifogásolni, hiszen ha a cél csupán az volna, hogy egy koherens dinamikus modellt építsünk fel, amely alkalmas arra, hogy minden helyes és csakis helyes nyelvi tényt generáljon (vagy ahogy újabban mondják, valamivel óvatosabban: hogy segítségével minden beszédtevényt értelmezni tudjunk a jólfarmáltság szempontjából), akkor azon sem kellene megütközni, ha egy ilyen fonológia úgy épülne fel, hogy formalizált szabályokban fogalmazná meg és foglalná egyetlen modellbe a történeti változások közül mindazokat, amelyeknek a mai rendszerben valamilyen észrevehető és szabállyal leírható következménye van. Hogy egy ilyen modell voltaképpen szinkronikus vagy diakronikus leírás-e, az ebben az esetben igazából fel sem merülne, hiszen egy szigorúan gyakorlati (úgy is mondhatni: technikai) célból készült modell esetében a kijelentések elméleti státusáról nem szükséges számot adni. Magyarázó modell esetében azonban ettől a követelménytől nem lehet eltekinteni, sőt nagyon fontos, hogy világosan lássuk, milyenfajta adatok alapján és figyelembevételével alakítottuk ki modellünket, s az abban explicitté tett összefüggések mit fejeznek ki tulajdonképpen.

Mivel a szinkronia és diakronia értelmezésének tekintetében sem lehetek róla meggyőződve, hogy a nyelvészek véleménye erről teljesen megegyezne, szükségesnek látom itt pontosabban is megmondani, hogy magam hogyan értem ezeket. Véleményem szerint a szinkronia és diakronia szigorú, módszeres megkülönböztetése elsősorban a kutató problémájaként kell hogy érdekeljen bennünket. Ilyen értelemben a szinkronikus vizsgálat abban különbözik a diakronikustól, hogy az előbbi esetben a nyelvész egyáltalán nem foglalkozik a történeti változásokkal, az utóbbiban meg csak azokkal foglalkozik. A vizsgálat tárgyának és a kutatás módszerének megválasztása során a kettő világos megkülönböztetése nemcsak lehetséges, hanem szükséges is. Magában a vizsgálat tárgyában azonban a szinkronia és a diakronia „területei” korántsem válnak ilyen világosan külön. Inkább olyanformán van ez, hogy a kutató mindig tudhatja, és tudnia is kell, hogy ő éppen mivel foglalkozik, mit vizsgál, és annak értelmezésére milyenfajta modellt alkot, de ezt nem szabad úgy érteni, hogy akkor e kétféle kutatási szemponthoz két külön, a másiktól bizonyos értelemben független vizsgálati tárgy is tartozna. Tulajdonképpen ugyanazt vizsgáljuk mindkét esetben, csak más-más szempontból.⁷² Hiszen nincs olyan állapot, amelyben ugyanakkor ne volna folyamatos változás, még ha talán nem látványosan gyors üte-

úgy működik, hogy abban a nyelvi rendszer folytonosan, minden pillanatban újrapörgeti saját egész történetét. Nem tagadom, van ebben valami lenyűgöző – gondoljuk csak el! –, szinte sajnálja az ember, hogy egy ilyen értelmezésnek (amely pedig, ha nincs is így kimondva, természetszerűen következik az említett eljárásból) teljesen valószínűtlen volna valaha is bármilyen tudományosan alátámasztható és ellenőrizhető bizonyítékát találni. – A szinkronikus és diakronikus tények egyazon (amúgy szinkronikusnak felfogott) rendszerben történő felhasználását és értelmezését egyébként egyes generativista elkötelezettségű nyelvészek egyenesen a generatív grammatika egyik nagy erőnyeként, a szinkronia és diakronia szintéziseként értelmezték (l. pl. Hamp 1969).

⁷² Ahhoz hasonlít ez a helyzet, mint amit a fény elektromágneses, illetve kvantumelméleteként ismerünk: a fény bizonyos tulajdonságait csak úgy tudjuk egyértelműen leírni, hogy elektromágneses hullámnak fogjuk fel, más tulajdonságait viszont a kvantumelmélet keretében, a fénykvantumokat (fotonokat) vizsgálva. A kettő nem úgy viszonyul egymáshoz, hogy azon kellene vitatkozni, melyik a helyes értelmezés, vagy melyikkel érdemesebb foglalkozni, hanem a két magyarázat komplementáris: a fény ugyanis olyan, hogy természetét kizárólagosan sem az egyik elmélet, sem a másik nem tudhatja értelmezni, csak a két elmélet együttesen. A két elmélet nem integrálható egyetlen modellbe, a fizikus pedig mindig tudja, hogy ő éppen melyik elmélet perspektívájából foglalkozik a fénynek az illető elmélet keretében leírható aspektusaival. A kétféle kutatás tehát külön-külön folyik, de sem az egyik, sem a másik kutató nem úgy fogja fel kutatása tárgyát, hogy az valóban külön, tiszta formájában, a másik aspektus jelenléte nélkül létezne.

mű is, de változás sincs olyan, amely ne állapotként is leírható rövidebb periódusokban vagy ilyenek sorozatán keresztül történne. Jobb tehát, ha a vizsgált rendszer szinkroniája vagy diakroniája helyett inkább a kutatási módszer, illetve magyarázó elmélet szinkronikus vagy diakronikus voltáról beszélünk. Ezzel sok terméketlen vitát el lehet kerülni, az érdembeli haszon azonban semmivel sem lesz kisebb.

Az éppen vizsgált jelenségek természetéből adódik, hogy a szinkronikus leírás esetében az felel meg nekünk jobban, ha csak egy viszonylag rövid periódus adatait vesszük figyelembe. Az olyan periódust, amelynek adatait a nyelvész szinkronikus módszerekkel kényelmesen értelmezni tudja, **szinkronikus állapotként** definiálhatjuk. Ennek határait gyakran elég célszerűtlenül nem nyelvészeti, hanem teljesen külsőleges kritériumok szerint szokták meghatározni (például valamilyen történelmi vagy művelődéstörténeti eseményhez kötve, annak évszámához igazítva). Pedig van (vagy lehetséges) ennek nyelvészeti kritériuma is, mégpedig éppen az, hogy nagyon komolyan vesszük azt, ami a *szinkronia* szóban (etimológiája szerint) benne van: azt, hogy az adatok **egyidejűek** legyenek. Az adatokat pedig nem akkor tekinthetjük egyidejűeknek, ha ténylegesen egyazon kalendáriumi időpontban figyelhetjük meg őket, hanem akkor, ha nincsenek közöttük olyanok, amelyeket csak az előzetes hipotézisünk alapján kijelölt periódus kezdetén lehet kimutatni, a végén pedig már nem, mert időközben eltűntek a használatból. A végén azonban lehetnek olyanok is, amelyek az elején még nem voltak meg. Ha mindez teljesül, akkor ez biztosítéka lesz annak, hogy amit a szinkronikus vizsgálat során a rendszerről állítunk, az (a rendszer szempontjából) valóban egyidejű adatokról fog szólni, még akkor is, ha bizonyos adatok csak valamikor a vizsgált periódus közepén tűntek fel, hiszen amit az illető periódus kezdetén ki lehet mutatni, az megmarad végig, az újabbak pedig egyidejűek lesznek amazokkal. Ha viszont úgy húzzuk meg az alsó határt, hogy a kijelölt periódus elején olyanok is lesznek, amelyeket a végén már nem lehet kimutatni, akkor azok nem lesznek egyidejűek azokkal, amelyek a végén is megvannak. Az ilyen nem egyidejű adatok alapján készült modell tehát olyasmit is tartalmazni fog, amit szinkronikus módszerekkel már nem lehet értelmezni, de heterogén is lesz az adatok egyidejűsége szempontjából, ez pedig szinkronikus leírás esetében nemcsak hogy nem célszerű, hanem alighanem megengedhetetlen is. (Úgy gondolom, hogy legalábbis elméleti szempontból a szinkronikus állapotnak ez a meghatározása elfogadható; a gyakorlatban persze sohasem olyan egyszerű az ilyen kérdések eldöntése, mint az elméletben.)

Fentebb a szinkronikus állapotot nem úgy határoztuk meg, mint amiben nem történik változás, sőt egyenesen számoltunk is vele, hogy van benne. Az ilyen állapot ugyanis nem attól szinkronikus, hogy nem változik közben, hanem attól, hogy összetevői egyidejűleg vannak használatban. A szinkronikus vizsgálat azonban a változásokat nem vizsgálja, hanem egyszerűen figyelmen kívül hagyja: éppen attól lesz szinkronikus, hogy (1) szinkronikus állapotot vizsgál (2) szinkronikus szempontból, illetve módszerekkel.

A diakronikus vizsgálat számára, mivel a változásokat vizsgálja, az az előnyösebb, ha hosszabb periódus adatait veszi tekintetbe, mert az ilyenekben a korábbiak és későbbiek közötti különbségeket könnyebben észre lehet venni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy diakronikus vizsgálatot rövid periódus adatai alapján ne lehetne végezni. A diakronikus vizsgálat ugyanis nem attól az, ami, mert hosszabb periódusokat, hanem mert változásokat vizsgál.

Még mielőtt a beszédmű-fonológia módszerének bemutatására rátérnék, fontosnak vagy legalábbis célszerűnek tartom előrebocsátani, hogy az szigorúan szinkronikus lesz. Ez tehát azt jelenti, hogy (1) a fenti definíció értelmében szinkronikus állapotot vizsgálunk (esetünkben éppen a mait), (2) a beszédműbeli rendszert csakis az ehhez az állapothoz tartozó adatok között azonosítható viszonyok alapján jellemezzük, és (3) a modellépítés közben nagy bizalmatlansággal viseltetünk minden olyan tetszetősnek tűnő vagy esetleg szinte önként kínálkozó értelmezéssel szemben, amelyhez a mai adatokban nem találunk közvetlenül hozzárendelhető té-

nyeket, a régebbiekben viszont igen. (Ezt az utóbbit talán mondani sem kellene, mégsem árt, ha expressis verbis megfogalmazzuk, mert a modellt mi magunk kell hogy megalkossuk, és itt, ha nem vigyázunk, könnyen abba a hibába eshetünk, hogy értelmezéseinkhez – mintegy ötletforrásként – az olyan adatokra vonatkozó ismereteinket is felhasználjuk, amelyek pedig csak egy sokkal korábbi állapotnak voltak komponensei.) A következőkben ezeket magamra nézve kötelezőeknek tekintem, ami persze nem jelenti azt, hogy a diakronikus fonológiát szükségtelennek vagy lehetetlennek tartanám. Az azonban egy más(fajta) stúdium tárgya.

Ezzel kapcsolatban ugyanakkor fontosnak tartom, hogy egy másikfajta félreértésre is kitérjek, éppen mert a fentebbi módszertani különválasztás szigorúsága azt sugallhatja, hogy esetleg magam is annak a szemléletét követem. A szinkronia és diakronia egymástól való teljes függetlenségének tévhitéről van szó, amely nem is annyira e dichotómia elméleti tárgyalása és értelmezése során jelenik meg, mint inkább a konkrét leírásokban. (Nem tudom pontosan, hogy világviszonylatban mi a helyzet, a magyar nyelvtudományban mindenestre elég gyakran találkozok vele az ember.) Ez a szemlélet éppen a másik végletet jelenti a szinkronia és diakronia módszertani különválasztásához való engedékeny viszonyulással szemben. Főleg az olyan kijelentésekben érhetjük tetten, amelyeknek szerkezete a következő: „Ez a dolog leíró szempontból így van, történeti szempontból viszont amúgy.” Az ilyen kijelentés így bajosan lehet igaz. Lássunk egy példát. Ha valaki a magyar kötőhangzó-vita tárgyát képező magánhangzóról véleményt mondva azt állítaná, hogy ez a magánhangzó leíró szempontból a toldalékhoz tartozik, történeti szempontból viszont a tőhöz, akkor ezzel megengedhetetlen módon függetlenítené egymástól a szinkroniát és a diakroniát. Vegyük észre, hogy itt két jelen idejű, tehát a mai állapotra vonatkozó, de amúgy egymást kizáró kijelentéssel van dolgunk. Ha tehát az egyik igaz, a másik aligha lehet az. Ha igaz az, hogy a mai *házak* szóalakban az *a* (történeti szempontból) a tő része, akkor nem lehet ugyanakkor az is igaz, hogy (leíró szempontból) a toldalék része. Hiszen ha az utóbbi kijelentés igaz volna, ez csak annak következtében lehetne így, hogy valamikor végbement egy olyan átszegmentálódás, amelynek eredményeképpen ma ez a magánhangzó már nem a tőhöz, hanem a toldalékhoz tartozik. Erről az átszegmentálódásról viszont a nyelvtörténetnek (mármint a diszciplinának) is tudnia kellene, és ezt olyan tényként kellene számon tartani, amelyről az ilyen típusú kijelentések megfogalmazásakor sem volna szabad megfeledkezni. Ha tehát valóban úgy állna a dolog, hogy leíró szempontból az előhangzós tagolás a helyes, akkor ennek történeti szempontból is így kellene lennie. Más kérdés, hogy a nyelvtörténész észrevette-e vagy sem, hogy ez az átszegmentálódás valamikor végbement.

A szinkroniát tehát módszertani szempontból szigorúan meg kell ugyan különböztetni a diakroniától, de mikor a nyelvi adatokra vonatkozó egyikféle, illetve másikféle kijelentéseinket megfogalmazzuk, ezt a kettőt nem függetleníthetjük egymástól, különösen úgy nem, hogy kijelentéseink ellenkezésbe kerüljenek egymással: nem vonatkoztathatunk egymással homlokegyenest ellenkező kijelentéseket ugyanarra az adatra a szinkronia és diakronia különbségére hivatkozva. Ennek az a banális igazság az alapja, hogy minden állapot a **saját** történetének az eredménye.

Ebből azonban olyan konzekvenciák is adódnak, amelyekről hajlamosak vagyunk olykor megfeledkezni, pedig az elméletek és módszerek, illetve leírások értékelésekor nagyon is hasznosak lehetnek. A fonológia utóbbi évtizedekbeni fejlődése számos elmélet, irányzat, illetve leírási módszer megjelenéséhez vezetett, ezek értékelésekor olyan szempontok szoktak érvényesülni, mint a koherencia és az ellentmondás-mentesség, valamint az egyszerűség elve vagy a magyarázó erő (ti. hogy a nyelvi adatok közül mennyit tud egységes elvek szerint értelmezni, illetve levezetni). Ezek mind fontos szempontok, de csak azt a még fontosabbat követően, hogy a szinkronikus, illetve a diakronikus leírás illeszthető legyen egymáshoz. (Ez persze nem jelenti azt, hogy a szinkronikus leírásnak feltétlenül a meglevő nyelvtörténeti interpretációkat kellene szem előtt tartania, hiszen elképzelhető, sőt valószínű, hogy a ma elfogadott történeti

értelmezések egy része téves. Az illeszthetőség követelménye egyébként a diakroniára is áll: ha egy jelenség egyfajta szinkronikus értelmezéséhez kielégítő mennyiségű, a rendszer összefüggéseinek alapján kellőképpen alátámasztható érvünk van, de az így kapott értelmezés mégsem illeszthető a meglevő történeti interpretációhoz, akkor alapos okunk van arra, hogy ez utóbbi helyességét kétségbe vonjuk.) Ha tehát az elméletek értékelése során két szinkronikus leírás között kell választanunk, akkor az első szempont az kell legyen, hogy a kettő közül melyik illeszthető jobban a diakronikushoz. (Csak mert felmerülhet mint ellenvetés, azért jegyzem meg, hogy e követelménnyel szemben nem tartanám nagyon szerencsés érvnek azt, hogy ezt csak bizonyos nyelvek vizsgálata során lehet alkalmazni, viszont olyanok esetében már kevésbé, amelyeknek írásbeliség, tehát nyelvemlékek híján nincs kidolgozott és történeti adatokkal alátámasztható diakronikus leírásuk. Ugyanis az egymással versengő elméletek keretében az olyan nyelvek beszédműveit is le tudjuk írni, amelyeknek régi írásbeliségük van, sőt a történetük is elég jól meg van írva, márpedig ilyenek bőven vannak, s ha itt az egyik fényesen kiállja a diakroniával való illeszthetőség próbáját, a másik meg egyértelműen nem, akkor természetes, hogy az írásbeliség nélküli nyelvek leírása során is az ilyen értelemben jobbnak bizonyuló elméletet és módszert célszerűbb előnyben részesíteni, annál is inkább, mert éppen az ilyen nyelvek esetében a diakronikus vizsgálatnak nem is igen van más módja, mint a mai rendszerből kiinduló belső rekonstrukció és történeti hipotézisalkotás.)

Mindezek után úgy gondolom, nem lehet kétséges, hogy a fonológiának a második részben körvonalazandó módszere elé feltétlenül kielégítendő követelményként állítom nemcsak azt, hogy szigorúan szinkronikus legyen, hanem azt is, hogy illeszthető is legyen a diakroniához. Itt azonban további pontosításra van szükség. Az illeszthetőség azt jelenti, hogy minden megállapított relációhoz vagy szabályhoz hozzá tudjuk rendelni a mögötte álló, ezt kialakító történeti folyamatot. Ezt esetleg bizonyos trükkök alkalmazásával is el lehetne érni, például úgy, hogy eleve a diakronikus vizsgálat eredményeiből indulunk ki, de ezt bölcsen elhallgatjuk, majd miután ennek alapján azonosítunk bizonyos összefüggéseket, diadalmasan rácsodálkozunk, hogy íme, az értelmezés pontosan talál a történeti folyamat eredményével. Az ilyen mutatóványok azonban bűvészhez jobban illenek, mint nyelvészhez. Az illeszthetőség nem ezt jelenti. Hanem azt, hogy mindent kizárólag és bizonyíthatóan a szinkronikus állapot adatainak alapján értelmezzünk, majd értelmezésünk helyességének **utólagos** ellenőrzése végett a végeredményt összevetjük a történeti folyamattal, s ez az összevetés egyben azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy miért jutottunk éppen erre a következtetésre, és miért nem is juthattunk volna másra.

A kutatónak azonban arra is fel kell készülnie, hogy bizonyos esetekben a szinkrón rendszer valamely összefüggésének nemcsak egy, hanem több elfogadható, sőt jól alátámasztható értelmezése is lehet. Ilyenkor természetesen mindig meg kell próbálnia, hogy az illető szinkrón rendszeren belül maradvá találjon olyan kritériumot, amelynek alapján eldöntheti, hogy a különböző értelmezési lehetőségek közül melyiket fogadja el. Ha elegendő érv szól amellett, hogy ebben a rendszerben már biztosan nem lehet ilyen kritériumot találni, akkor úgy gondolom, hogy ilyen, de csakis ilyen esetekben az is megengedhető, hogy az egyenlő valószínűségű értelmezési lehetőségek közül azt válasszuk ki, amely a történeti folyamattal is jól illeszthető. Lehet, hogy ez túl nagy engedménynek tűnik a szigorúan szinkronikus leírás követelménye tekintetében. Csakhogy itt nem arról van szó, hogy eleve a diakronikus folyamatokból indulnánk ki, illetve hogy ezeket próbálnánk szinkronikusaként feltüntetni: a lehetséges értelmezések kialakítása itt is szinkronikus módszerekkel történik. Csupán a köztük való választáshoz vesszük igénybe – végszükség esetén – a történeti interpretációt. Ez pedig még mindig jobb megoldásnak tűnik, mint egy önkényes vagy külső, konvencionális szempontok szerinti döntés. Hiszen ilyenkor tulajdonképpen azt tesszük, hogy újabb adatokat használunk fel kritériumként, tehát az ilyen döntés kevésbé lesz szubjektív, mint más szempontok érvényesítése.

2.2. A szinkronia a kétféle nyelvészet viszonylatában

Az alábbiakban a beszédtevékenység, illetve a beszédmű nyelvészetének csak a szinkronikus vizsgálattal kapcsolatos kérdéseire térek ki, tekintettel arra, hogy a második részben körvonalazandó fonológiai modell, mint mondtam, szinkronikus lesz. Tudom ugyan, hogy ilyen szempontból a diakronikus elemzés vonatkozásában is érdemes volna a problémákat újragondolni, de azzal olyan messzire kellene elkanyarodnunk tulajdonképpeni tárgyunktól, hogy talán máskorra halaszthatjuk.

Fentebb már mondtam, hogy mikor a beszédtevékenység, illetve a beszédmű nyelvészetének sajátos kérdéseivel foglalkoztunk, tulajdonképpen végig a szinkronikus vizsgálat szempontjait tartottuk szem előtt, hiszen az olyan természetű problémákat, mint amilyenekről ott szó volt, sokkal könnyebben lehet elemezni, ha nem bonyolítjuk a dolgunkat még azzal is, hogy a történeti változások folyamataira is tekintettel legyünk. Mivel azonban ott a diakroniáról nem volt szó, érthetően a szinkroniáról sem lehetett, így erre most külön ki kell térni. Ugyanis mind a beszédtevékenység, mind a beszédmű nyelvészete lehet szinkronikus vagy diakronikus.

1. A beszédmű szinkronikus nyelvészetében a szinkronikusság lehetőségét úgy lehet biztosítani, ahogyan fentebb a szinkronikus állapotról szólva láttuk. Problémát tehát itt a határok kijelölése jelent, hiszen ehhez a nyelvésznek kell hogy legyen egy előzetes hipotézise arról, hogy meddig terjesztheti ki a vizsgált adatok származásának korát anélkül, hogy adatai között túlságosan nagy legyen az olyan heterogén elemek és jelenségek száma, amelyeknek egymáshoz való viszonyát csak történeti interpretációval lehet megfelelően értelmezni.

A határok megállapítása a gyakorlatban sokszor feltűnően engedékeny módon történik, és pedig részben olyan alapon, hogy a vizsgálat tulajdonképpeni tárgyát képező korszakot megelőző időszakból származó adatokra is előreláthatólag érvényes lesz nagyon sok megállapítás, amelyet az illető grammatika szerzői a szoros értelemben vett tárgyukkal kapcsolatban fogalmaznak majd meg. Így aztán még olyan esetben is, amikor a nyelvész saját jelenkorának beszédműveit akarja értelmezni, mire észreveszi, évszázados adatokkal dolgozik. A MMNyR. I. 36. lapján például még azt olvassuk, hogy „A f e l s z a b a d u l á s t ó l s z á m í t j u k a m a i m a g y a r n y e l v s z a k a s z á t” (ez tehát 1960-ban egy 15 éves időszakot jelentett!), de már a 43. lapon ez áll: „Ugyancsak könyvünk rendeltetéséből folyik, hogy benne nyelvünknek nem csupán a szó legszorosabb értelmében vett m a i s z a k a s z á v a l, tehát az 1945 utáni nyelvállapottal foglalkozunk, hanem részben a t ö r t é n e t i (forrásos) k o r ú j m a g y a r k o r s z a k á n a k előző jelenségeit is feldolgozzuk. Kivált megnézzük az egész XX. századi nyelvet; de a nyelvünkkel ma is elevenen ható klasszikus költők jobb megértetése s a nyelvi folytonosság erősítése végett még ezen túlmenőleg is figyelembe vesszük az értékes előzményeket: elsősorban az ortológus visszahatás szakasza múlt századi részének – például a fiatal Mikszáth idejének –, másodsorban a nyelvújítás szakasza végső – Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jókai működését magába foglaló – évtizedeinek legkiemelkedőbb nyelvfejlődési jelenségeit is.” Alább ugyan ott van, hogy a nyelvtan maiságát a tárgyalt problémák és az adatforrásként felhasznált szerzők megfelelő súlyozása fogja biztosítani, ez azonban nem sokat változtat azon, hogy az adatok időben nincsenek megfelelő módon behatárolva a címben megjelölt célnak megfelelően. (Mint a fenti idézet is mutatja, ez részben annak is tulajdonítható, hogy a szerzők olyan szempontokat is érvényesíteni akartak, akár a tudományos szigorúság rovására is, amelyek igazából nem is nyelvészetiek. Például a „klasszikus költők jobb megértetése s a nyelvi folytonosság erősítése” biztosan nem lehet sem része vagy célja a kutatásnak, sem feladata a nyelvtudománynak. Az sincsen kellőképpen tisztázva, hogy a 19. századi nyelvi

anyagból szelektíven figyelembe vett – olykor immár másfél évszázadosnál is régebbi! – „értékes előzmények” milyen kritériumok szerint minősülnek értékesnek, és hogy ilyen kritériumok alkalmazása egyáltalán miért lenne feladata a nyelvésznek.)

Az adatok időbeli behatárolásának problémáinál azonban fontosabbnak tartom most, hogy az általában mainak nevezett rendszer leírásával kapcsolatos kérdésekre térjek ki inkább, éspe-dig a mai élőbeszéd átfogó szinkronikus vizsgálatára, már csak azért is, mert a magyar nyelvés-zetnek ez állandóan aktuális adóssága, de azért is, mert e dolgozat második részében erre lesz igazából szükségünk.

Ezzel kapcsolatban először is azt kell tisztáznunk, hogy az élőbeszéd szinkronikus vizsgálata nem ugyanaz, mint amivel a szociolingvisztika foglalkozik. A magyar nyelvészetben ugyan élőnyelvi vizsgálatok ma programszerűen és rendszeresen inkább csak szociolingvisztikai szempontból és módszerekkel történnek, de ez nem a kutatás tárgyának sajátosságából adódik, hanem inkább abból, hogy a magyar nyelvtudományban a tudomány tárgyról, feladatairól és aktuális teendőiről alkotott vélemények alakulása – nem egészen függetlenül attól a saussure-i szemlélettől sem, hogy a nyelvésznek az absztrakt *langue*-ot kell vizsgálnia – oda vezetett, hogy a grammatikáírók figyelmét úgyszólván elkerülte az, hogy olyan teljes grammatikát is kellene írni, amely szigorúan csak a mai élőbeszédbeli beszédművekkel foglalkozik. A különböző grammatikai leírások sok mindent tartalmaznak ugyan ebből, de más, nem élőbe-szédbeli jelenségekkel együtt, azoktól megkülönböztethetetlenül értelmezve, de még az is meg-esik, hogy olykor – nyelvhelyességi szempontból – egyenesen elmarasztalólag említve. Ezért aztán az élőbeszéd leírása tekintetében az a különös helyzet állt elő, hogy a nyelvjárási vagy a szlengből származó beszédművekről megbízhatóbb ismeretünk van, mint a prototipikus ma-gyar élőbeszédről. Így aztán az élőbeszéd vizsgálata a szociolingvisztikára maradt, annak azonban nem az a feladata, hogy grammatikát írjon, hanem hogy a nyelvi variabilitást, illetve az ezzel kapcsolatos folyamatokat vizsgálja.

Ha szinkronikus módszerrel akarjuk vizsgálni a mai prototipikus magyar beszédműveket, akkor az időbeli behatárolás egyértelmű: az adatok közé bármely olyan élőbeszédben elhangzó vagy elhangozható beszédművet be lehet venni, egyebet pedig nem, amely olyan **ma élő** ma-gyar anyanyelvű beszélőtől származik vagy származhat, akinek beszédét más magyarok prototipikus magyar beszédnek veszik.⁷³ Más adatot pedig nem szükséges figyelembe venni, hiszen ilyen vizsgálat esetében biztosan nem panaszkodhatunk arra, hogy kevés az adatunk, és ki sem lehet egészíteni állományukat.

Az ilyen adatok természetesen nem lesznek teljesen homogének, erről fentebb már beszél-tünk, és arról is, hogy ezt a változatosságot hogyan kezelheti a nyelvész. Ennek itt arra a vonat-kozására kell kitérnünk, amely esetleg olyan következtetésekre vezethet, hogy tiszta szinkroni-kus leírás még ilyen viszonylag rövid periódus esetében sem lehetséges, mert adataink között ott lesznek azok is, amelyek éppen terjedőben vannak, meg azok is, amelyek éppen most kop-nak ki a használatból, tehát az állapotban benne van a változás. (Ezen még az sem segítene, ha nagyon szigorúan szinkronikusan akarván eljárni, egyetlen nap alatt rögzítenénk akkora adat-mennyiséget, amelynek alapján az egész grammatikát meg lehetne írni, s utána pontos dátumát

⁷³ Elismerem, hogy ez a megfogalmazás nem a legpontosabb, hiszen arról nem mond semmit, hogyan lehet azt egyértelműen eldönteni, hogy az adott beszélő prototipikusan beszél-e, vagy sem. A prototipikusság ugyanis eleve nem egy kategorikusan lehatárolt halmazhoz tartozást jelent, hanem inkább az illető dologra vagy jelenségre jó vagy kevésbé jó példák fokozatosságának egyik végletéhez közel eső helyzetet fejezi ki. Korábban már említettem az ilyen döntésekkor felhasználható kritériumok némelyikét, de ezeket célszerű lenne majd pontosabban is megfogalmazni.

tudnánk adni annak, hogy melyik nap állapotát írtuk le, hiszen a szóban forgó adatok egy ilyen adattárban is ott volnának.) Csakhogy a szinkronikus leírás – mint már mondtam – nem attól lesz szinkronikus, hogy viszonylag rövid és időben jól körülhatárolt periódusból származnak az adatai, ettől még akár diakronikus is lehetne, hanem attól, hogy a rendszert szinkronikusan vizsgálja, változásokkal pedig nem foglalkozik: egyszerűen tudomásul veszi azt, hogy mi van az adatokban, ezek rendszerösszefüggéseit vizsgálja, és még a variabilitásnak azokat az eseteit is, amelyek diakronikus szempontból nézve a változás tetten érhető formáinak minősülnének, szinkronikus variabilitásként fogja kezelni.

Ha például a mai élőbeszédbeli magyar beszédműveket vizsgáljuk, akkor megállapítjuk, hogy adatainkban egyaránt előfordul mind a *természetes, hogy elmegyek*, mind a *természetesen elmegyek*, de az is, amelyről amúgy (más forrásból) esetleg azt is tudjuk, hogy viszonylag újabb keletű, a *természetesen, hogy elmegyek* (a példa forrása: Sándor 1998. 70–73). Grammatikáírás közben tudomásul vesszük, hogy mindezeket megtaláltuk a beszédművekben, ennek alapján valószínűnek fogjuk tartani azt is, hogy azokban is előfordulnak, amelyeket nem vizsgáltunk meg. Ha azonban szinkronikus módszert követünk, az már nem tartozik a mi grammatikánkra, hogy azzal is foglalkozzék, melyik az, amely most van éppen terjedőben, az meg aztán különösen nem, hogy még azt is megmondjuk, jó-e az, ha így van, vagy nagy baj. Mindhármat értelmezzük módszereinknek megfelelően, vagyis felhasználjuk a grammatika modelljének elkészítésekor, bármiféle megkülönböztetés nélkül. (Ideális esetben azonban statisztikai adatokkal pontosabbá tehetnénk megállapításainkat, azt is feltüntetve, hogy a három közül melyik milyen gyakorisággal fordul elő a beszédművekben, így azt is látni lehetne, hogy ezek közül melyik a legjellemzőbb.) Mivel azonban mi semmiféle grammatikai természetű feltételét nem tudjuk megállapítani annak, hogy mikor számíthatunk az egyikre, és mikor a másikra, úgy vesszük, hogy ezek a **mi szempontunkból** szabad változatok.⁷⁴ De mert tudjuk, hogy éppen az ilyenek a szociolingvistát nagyon is érdeklik, ezt a három változatot átadjuk neki, hogy ő foglalkozzék velük tovább.

A szociolingvista ezeket a maga terminusai szerint **változóknak** fogja tekinteni. (Ez a terminus azonban magyarul nem sikeredett valami szerencsésre, mert egy nyelvi csapda lehetősége van benne. Azt sugallja ugyanis, hogy a szociolingvisztika a változást vizsgálja, és azért foglalkozik a változókkal, mert azok vannak éppen változóban.⁷⁵ Ez azt jelentené, hogy a szociolingvisztika tulajdonképpen nem más, mint rövid periódus adatai alapján folytatott diakronikus vizsgálat. Holott tudjuk, hogy a szociolingvisztika módszere is lehet vagy szinkronikus, amikor is nem változást vizsgál, hanem az egyes változók használatának összefüggéseit, korrelációit a beszélők szociális csoportjaival, illetve a különböző beszédszituációkkal, vagy diakronikus, ilyenkor azt vizsgálja, hogy az előbbi módon megállapított mutatói hogyan és milyen irányban módosulnak vagy rendeződnek át akár néhány év alatt is.) A szociolingvisztika esetleg azt fogja megállapítani, hogy a *természetesen, hogy elmegyek* a fiatalabbak beszédében gyakoribb, mint az idősebbekében. Az ilyen eloszlás alapján még azt is hozzáteheti, hogy erre

⁷⁴ Persze nem minden szabad változat, ha szabályának megállapításához a **beszédműben** nem találunk támpontokat. Lehet, hogy nem jól kerestük őket. Az itteni példák azonban beszédmű-grammatikai szempontból csakugyan szabad változatoknak látszanak.

⁷⁵ A *nyelvi változó* (angolul *linguistic variable*) nyilván a matematikai függvények, illetve a matematikai statisztika változójáról kapta a nevét, ez angolul nem veszélyes, magyarul azonban nyelvészeti szövegkörnyezetben már kockázatos, hiszen itt nagyon a közelébe kerül annak, amit régóta *nyelvi változás*-nak hívunk, és könnyen nemkívánatos asszociációkhoz vezethet, amelyek esetleg még kellemetlenebb következményekkel is járhatnak aztán.

érdemes lesz odafigyelnie annak, aki folyamatban levő változásokkal foglalkozik,⁷⁶ de ettől mindaz, amit eddig csinált, még mindig a szinkronián belül maradt, hiszen nem valamilyen változást vizsgált, csak elvégezte a használat megoszlására vonatkozó méréseket. Ha azonban tíz év elteltével megismétli ugyanezt a felmérést, és azt tapasztalja, hogy a három változó közül *a természetesen, hogy elmegek használata* aránya szignifikánsan megnövekedett, akkor megállapíthatja, hogy itt csakugyan változásról van szó, és vizsgálhatja azt is, hogy hogyan történik a változás, szinte a szemünk láttára. Ekkor azonban már tulajdonképpen diakronikus vizsgálatot folytat, még ha a vizsgált periódus jóval rövidebb is annál, mint amit sok esetben szinkronikus állapotként lehet kijelölni. Az ugyanis, hogy szinkronikus vagy diakronikus vizsgálatot folytatunk, nincsen összefüggésben a vizsgált periódus hosszával, hanem kizárólag azon múlik, hogy mit vizsgálunk az adatokban, és milyen módszerrel.

2. A beszédtevékenység szinkronikus nyelvészetében a helyzet bonyolultabb valamivel. Az ilyenfajta nyelvészetről könnyen azt hihetjük, hogy csakis szinkronikus lehet, sőt nem is bármely korból való, hanem mai beszélőkkel és hallgatókkal kell hogy foglalkozzék, hiszen ténylegesen megfigyelni csak élő embereket tudhatunk. Tekintettel arra, hogy a beszédtevékenység nyelvésze még csak kialakulóban van, kezdetnek csakugyan ez tűnhet a legjobb megoldásnak. Ebben az esetben – és ha magyarul prototipikusan beszélőket vizsgálunk – a beszédtevékenység nyelvészetében a B-kódoknak azokat a szabályait írjuk le, amelyekkel a fentebb említett beszédműveket létre lehet hozni. Hogy ennek milyen korlátozó feltételei vannak, azt korábban, a maga helyén már nagyjából elmondtam.

Sajátos probléma a szinkronia szempontjából itt nem annyira a B-kódokkal, mint inkább a H-kódokkal kapcsolatban merül fel. Ugyanis már a B-kódok esetében is egyszerűsítünk vele valamit, ha kizárólag a fentebb jelzett szabályait írjuk le, hiszen a magyarul prototipikusan beszélő bizonyos helyzetekben tudhat másképpen is beszélni, mint amit mi prototipikusnak tarthatunk, s az ilyenkor alkalmazott szabályokról a mi beszédtevékenység-grammatikánk nem tud majd számot adni. Ez azonban nem tűnik olyan nagy veszteségnek, hiszen ezt egy később elvégzendő kutatás során még pótolni lehet, mikor a nem prototipikus beszéd bizonyos fajtáinak szabályait vizsgáljuk. A H-kódok grammatikája esetében azonban már más a helyzet. A megértés kódja ugyanis, mint fentebb már szó volt róla, a nyelvi variabilitásra van berendezkedve, arra a helyzetre, hogy mások másképpen, sőt sokféleképpen beszélhetnek. Ezért ha a H-kódok esetében is csupán az olyan szabályokat tartanánk szem előtt, amelyek szigorúan csak a fentebb körülhatárolt beszédművek megértéséhez szükségesek, akkor ez azt jelentené, hogy a H-kódokat nem a maguk természete szerint, hanem meg nem engedhető módon leegyszerűsítve íránk le. A szinkronikus beszédtevékenység-nyelvészet kapcsán pedig azért kell erről is szólni, mert a H-kódok leírásakor számolnunk kell azzal is, hogy a mai hallgató nemcsak a mai beszédműveket érti meg, hanem a régi szövegeket is, noha maga nem szokott és nem is tudna úgy beszélni, ahogyan például Heltai Gáspár a *Száz fabulában*. Úgy tűnik tehát, hogy a H-kódok grammatikája nem is lehet más, mint polilektális (a B-kódoké azonban nem feltétlenül szükséges, hogy az legyen).⁷⁷ Így a H-kódok leírása nehezebb feladat lesz, mint a

⁷⁶ Ha egy változó a fiatalabbak beszédében gyakrabban fordul elő, az lehet változás jele is, de nem biztos, hogy az. Lehet, hogy csak múlt divat, sőt lehet, hogy nem is múlt, és mégsem változás a szó szoros értelmében, mert a következő nemzedék beszédében is inkább csak a fiatalok körében lesz használatos, s az életkor előrehaladásával elmarad.

⁷⁷ „A polilektális nyelvtan elmélete mindenekelőtt C.-J. Bailey amerikai nyelvész nevéhez fűződik, aki szerint egy nyelv beszélői életük folyamán az adott nyelvnek több **dialektusával, nyelvváltozatával** vagy **lektusával** ismerkednek meg, s így egyre jobban megértik ezeket a lektusokat, hiszen az adott

B-kódoké, nemcsak azért, mert eleve többféle szabállyal kell számolnunk, hanem azért is, mert itt kiindulópontként nem elég csak a mai beszédmű-grammatika eredményeit felhasználni (olyan értelemben, ahogyan a B-kódok grammatikája esetében minimális követelmény, hogy a beszédmű-grammatikában azonosított összefüggések mindegyikének létrejöttéről tudjunk valamilyen szabállyal számot adni), hanem azt is tudni kell például, hogy a régi szövegek megértése közben melyek lesznek azok a sajátos feladatok, amelyeket a hallgatónak olyan szabályokkal kell majd megoldania, amelyekre a mai beszéd megértésekor nincs szüksége.

Ezt pedig azért kellett itt szóba hoznunk, hogy egy lehetséges félreértést eloszlathassunk. Ebből ugyanis könnyen azt a következtetést lehetne levonni, hogy a H-kódok grammatikája nem lehet sem szinkronikus, sem diakronikus, hanem „pankronikus” kellene legyen, vagy pedig valamiféle szintézise a szinkronikusnak meg a diakronikusnak. Márpedig ez egyáltalán nem volna szerencsés gondolat. A hallgató H-kódjának polilektális grammatikája ugyanis, bár régi szövegeket is meg lehet vele érteni, egyetlen (mai) működő rendszer, ennek leírása pedig ugyanúgy szinkronikus lehet, mint a B-kódoké vagy a beszédműveké, ennek csak annyi a feltétele, hogy itt se változást vizsgáljunk, hanem magukat a szabályokat és ezek együttes működését. Hogy az ilyen kóddal megérthető szövegek időben mekkora periódust ölelnek fel, annak, megint mondom, semmi köze a szinkrónia és diakrónia kérdéséhez.

nyelvre vonatkozó ismereteik, »belső nyelvtanuk« jóval több lektus ismeretére terjed ki, mint amennyit ténylegesen beszélnek is. Így azoknak a nyelvészeknek, akik ezt a tudást le akarják írni, vagy értelmezni szeretnék, meg kell kísérelniük polilektális nyelvtanokat összeállítani, hogy ezt az egynél több lektusra érvényes kompetenciát leírassák” (Trudgill 1997. 66).

MÁSODIK RÉSZ

A beszédmű-fonológia módszere

Miután az előző részben felvázoltam azt az elméleti és módszertani keretet, amelyben eredményem szerint az eddigi gyakorlathoz képest világosabban értelmezni tudhatjuk adatainkat, mert a nem összetartozók különválnak, így mindegyik a maga helyére kerülhet, és mindegyik kutatási tárgyat a neki megfelelő elméleti keretben tudjuk vizsgálni, ebben a második részben azt szeretném röviden bemutatni, hogyan lehet a fentebb megállapított elvek szigorú betartásával beszédmű-fonológiát írni. (Az alábbiakban ezt már inkább csak fonológiának fogom hívni, mindig beszédmű-fonológiát értve rajta.) Ilyenkor persze el lehetne várni, sőt bizonyos felfogás szerint egyenesen kötelező is lenne, hogy ami itt következik, az rögtön egy általános fonológiaelmélet és módszertan legyen, amely ne csak a magyar nyelvű beszédművekre legyen érvényes, hanem bármely nyelvűekre. Azt hiszem azonban, hogy sokkal biztonságosabb lesz mégis, ha most inkább csak a magyar nyelvűeket tartom szem előtt, de ezeket is csak szemléltető példaként használom fel. (Ennek a dolgozatnak ugyanis nem feladata egy teljes magyar fonológiának még csak a felvázolása sem.) A sokféle természetű adat közt ugyanis könnyen eltévedhetünk, sőt még az is megtörténhetik, hogy a másodkézből származó adatokat esetleg rosszul találjuk értelmezni. Más szóval itt is olyanformán van ez, mint ahogy korábban láttuk: a fonológiai leírás módszerének kialakításához sem kell azonnal arra törekednünk, hogy mindjárt a legáltalánosabb érvényű tételeket fogalmazzuk meg, hanem jobb, ha a számunkra jól ismert adatok alapján aprólékosan megnézzük, mit kezdhet ezekkel a fonológus, és utána majd azt is ki lehet próbálni, hogy más nyelvű beszédművek esetében mennyire alkalmazható az, amit így megállapítunk, és mi az, ami csak a mi konkrét esetünkben válik be. Ez utóbbiakat aztán megvizsgálhatjuk olyan szempontból, hogy nem lehet-e őket úgy módosítani, hogy a korábbi formájukhoz képest veszteségmentesen értelmezni tudjuk velük a mi adatainkat is, de azokat is, amelyeket addig nem tudtunk. Így lehet aztán fokozatosan eljutni esetleg az általánosabban alkalmazható módszerekhez is.

1. A beszédmű fonológiájának általános korlátozó feltételei

Mikor a fenti módon arról beszélünk, hogy a fonológiai leírás számára jó lenne idővel általánosan alkalmazható módszert kidolgozni, ebben tulajdonképpen már benne van egy implicit előfeltevés: az, hogy a különböző nyelvű beszédművek fonológiai rendszere sok tekintetben megegyezhet egymással, ha nem is mindjárt apró részleteiben, de legalábbis megszerveződésének alapelveiben. Másképpen ezt úgy mondhatjuk, hogy a fonológiai rendszereknek vannak univerzális tulajdonságai is, amelyeknek jelenlétére vagy érvényességére minden esetben számíthatunk, bármilyen nyelvű beszédműveket vizsgálnánk is. Az ilyeneket **fonológiai univerzáléknak** fogjuk hívni.

Ez azonban mindaddig előzetes hipotézis marad, és akként is kell kezelnünk, míg nyilvánvalóvá nem tesszük, hogy ennek szükségszerűen így kell lennie, mert másképp nem is lehetne. Persze nevezhetünk valamit univerzálénak akkor is, ha különféle nyelvű beszédműveket megvizsgálva azt vesszük észre, hogy az illető jellemző mindegyikben megvan, noha azt nem látjuk világosan, hogy ez miért van így, vagy miért kell így lennie, illetve miért nem lehetne másképp. Szokták is csakugyan univerzálénak hívni az ilyen jellemzőket is, nem árt azonban, ha

szem előtt tartjuk, hogy ezekre is ugyanaz érvényes, mint minden indukcióra: kisebb-nagyobb, sőt talán egészen nagy valószínűséggel állíthatjuk ugyan róluk, hogy ezek bármely nyelvű beszédműre érvényesek lesznek, de ezt nem tarthatjuk teljesen biztosnak mindaddig, amíg a világ minden nyelvének beszédműveit meg nem vizsgáltuk, sőt még ha mindezekben megtaláltuk is, akkor sem tudhatjuk, hogy vajon egy alig ötven éve kihalt vagy egy esetleg még számunkra ismeretlen nyelv esetére is érvényes volna-e a megállapításunk. Éppen ezért már csak módszertani megfontolásokból, azaz kijelentéseink érvényességének értékelése szempontjából sem árt, ha az univerzálék azonosításának kétféle módja szerint magukat az így megállapított univerzálékot is két csoportra osztjuk: azokat, amelyeket úgy azonosítunk, hogy kimutatjuk bármely emberi nyelvre szükségszerűen érvényes voltukat, némi rövidítéssel **deduktív**, a többit pedig **induktív univerzáléknak** fogjuk hívni.¹

A következőkben néhány deduktív univerzálét fogunk rögzíteni, olyanokat tehát, amelyekről biztosan mondhatjuk, hogy bármely nyelvű beszédműre érvényesek, és pedig azért tesszük ezt itt az elején, mert aztán nekünk egy rendszert kell majd keresnünk a (magyar nyelvű) beszédművekben, és ezek jó támpontok lehetnek akkor, mikor azt kell pontosabban megmondanunk, milyen rendszert érdemes ott egyáltalán keresnünk, és mi az, amire biztosan nem számíthatunk.²

A beszédműbeli deduktív (fonológiai) univerzálékot a beszédfolyamat különböző egyetemes jellegű alaptényezőinek, ritkábban másféle tényezők figyelembevétele alapján tudjuk megállapítani. Ezek közül célszerű néhány olyan korlátozást és kikötést venni elsőnek, amelyek magával a **beszédművel** vannak kapcsolatban, ezek egy része bizonyos evidenciák definíciószerű rögzítése, más része meg az előbbiekből következik.

- (1) Az emberi nyelvi kommunikáció jellegzetesen **hangközegben** való közlés útján valósul meg.³

¹ Az univerzálékot lehet még szigorú értelemben felfogni, vagy engedékenyebben, ilyenkor *kváziuniverzálé*-ként szokták őket emlegetni, értve ezen azokat a jellemzőket, amelyek nem egyetemesen, csak tendenciaszerűen érvényesek az emberi nyelvek nagyobb részére. Nyilvánvaló, hogy az ilyenek csakis az induktív univerzálék körébe tartozhatnak.

² A deduktív univerzálékot tehát nem azért rögzítjük, mert valami „egyetemes velünk született grammatikát” keresünk, illetve annak alapelveit, hiszen az emberi beszédnek lehetnek ugyan, és vannak is egyetemesen érvényes jellemzői, amelyek korlátozást szabnak az elé, hogy milyen lehet ez egyáltalán, anélkül azonban, hogy mindjárt olyan természetűek is volnának, hogy ezeket okvetlenül valamiféle egyetemes **grammatika** alapelveinek is kellene tekintenünk. Hiszen az ilyen jellemzők nem feltétlenül valamilyen velünk született, specifikusan a beszéd lehetővé tételéhez szükséges „program” részei, illetve esetünkben pontosabban – mivel itt beszédműbeli, nem beszédtevékenységbeli univerzáléről van szó – következményei, hanem olyan korlátozások, amelyek egyszerűen a beszédfolyamat általában nem is tisztára nyelvi természetű összetevőinek szerkezetéből vagy jellegéből adódnak. (Hogy még világosabb legyen: azt ugyan mi egyetemes érvénnyel megállapíthatjuk, hogy az ember nem tud repülni, ennek magyarázata végett azonban nem biztos, hogy mindjárt egy olyan veleszületett viselkedésbeli alapelvet is posztulálni kellene, amely ezt kizárná vagy megtiltaná az embernek, hiszen elég jól meg lehet ezt érteni már abból is, hogy nincs neki szárnya. Persze az is rögtön valószínű lesz ebből, hogy olyan veleszületett programja sincs, amely a repülést vezérelhetné, ha szárnya volna, hiszen minek is lenne ilyesmije, de azt, hogy az ember nem repül, természetesen nem ezzel a hiánnyal kell magyarázni, úgy, mintha csak ezen múlna minden.)

³ Nem jellegzetesen írásban vagy (siketnémák esetében) vizuális kéz- és testjelekkel is megvalósulhat, és a nyelvész az olyannal is foglalkozhat. Mi azonban most csak a hangos közlés során létrehozott beszédművekre leszünk tekintettel.

- (2) Bármely emberi nyelvű **beszédmű** olyan, időben meghatározatlan terjedelmű, célirányosan létrehozott hangfolyam, amely alkalmas arra, hogy megértése során és eredményeképpen a hallgató valamilyen hírjellegű információhoz tudjon hozzájutni.
- (3) Mivel hírjellegű információt csak valamilyen rend sajátos szerveződése hordozhat, minden beszédműben szükségszerűen **rendnek** kell lennie.⁴
- (4) A beszédműbeli rend létrehozásának módját csak részben határozzák meg egyetemes érvényű korlátozások, így tág lehetőség van arra, hogy ez nagymértékben konvencionális legyen, ezért a beszédműbeli rend **nyelvspecifikus**.⁵
- (5) Mivel rendet csakis diszkrét, egymástól megkülönböztethető elemekből álló közegben lehet megvalósítani, minden beszédmű szükségszerűen olyan **diszkrét elemekből** kell hogy álljon, amelyek egy részének valamilyen tulajdonságban **különböznie** kell a többitől. Ezért az elemek lehetséges fajtáinak elvi minimális száma 2, maximális szám ilyen értelemben elvileg nincs.⁶ A nyelvészetben a beszédmű diszkrét elemeit⁷ nevezzük **hangoknak**.
- (6) Minden beszédművet elsődlegesen **emberek** hoznak létre,⁸ és emberek értenek meg olyan módon, hogy ehhez anatómiai és pszichológiai adottságaikon kívüli, külső eszközökre nincs szükségük.

Mivel nem az most a célunk, hogy az ilyen univerzálékát egytől egyig számba vegyük, ennyi elég is lesz mutatóban ebből a fajtából. A legutóbbinak további következményei vannak, mégpedig olyan deduktív univerzálék, amelyek abból származnak, hogy a beszédműveket az **ember** hozza létre, avégett, hogy más emberek ezeket megértsék. Ezek közül először néhány olyan korlátozást sorolok fel, amely azzal függ össze, hogy ember nem beszélhet másképp,

⁴ Erről valamivel részletesebben az előző részben volt szó.

⁵ Ez tulajdonképpen egyet jelent azzal, hogy az emberi beszédnek különböző módjai lehetségesek, azaz különböző nyelveken is lehet beszélni, ami evidencia ugyan, mégsem fölösleges ide bevenni, mert itt ezt nem egyszerűen megállapítjuk, hanem azt mondjuk meg, miért lehetséges az, hogy így legyen. Ha ugyanis a különböző egyetemes érvényű korlátozások minden apró részletre kiterjednének, ez nem volna lehetséges. (Ez azonban csak akkor lesz majd egészen nyilvánvaló, ha elkészül az ilyen korlátozások viszonylag teljes listája, és meg lehet állapítani, hogy együttesen mire terjednek ki.)

⁶ Az elvi minimum az elméletileg szükséges szám, emberi beszédben a memóriakorlátozások miatt ennyi nem elég, a számítógép működése azonban olyan rend alapján valósul meg, amelyben az elemek fajtáinak száma az elvi minimummal egyenlő, ti. ezekből csak kétfajta van, a 0 és az 1.

⁷ Fentebb már szó esett róla, a biztonság okáért azonban megint megjegyzem, hogy a *diszkrét* itt nem okvetlenül azt jelenti, hogy a beszédműbeli szomszédos hangok között világos, pontosan megjelölhető helyen levő, éles határoknak kellene lenniük, hanem inkább azt, hogy bár nem egészen világos, meddig tart az egyik hang, és hol kezdődik a másik, magukat a hangokat amúgy jól meg lehet egymástól különböztetni. Valahogy úgy van ez, mint ahogy a szírvárányban a színek nem határolódnak el világosan egymástól, de attól még meg tudjuk mutatni, hol van benne a narancssárga, és azt is látjuk, hogy ez különbözik a zöldtől.

⁸ Az „elsődlegesen” azért van itt, mert a hallgató szempontjából beszédmű az is, amit rádióból vagy magnófelvételtől hallunk, az ilyen hangfolyamot közvetlenül nem ember, hanem a hangszóró membránjának rezgése kelti, de eredetileg az ilyeneket is ember mondja. (Ennél valamivel bonyolultabb a helyzet olyankor, ha magát a beszédművet is a számítógép hozza létre, majd hangosítja is. Van például olyan fordítóprogram, amely nemcsak lefordít egy írott szöveget mondjuk angolról franciára, hanem akár az eredetit, akár a fordítást hallható formában is jól érthetően produkálni tudja, még ha nem is olyan minőségben egyelőre, hogy az ember mindjárt annak alapján akarná tökéletesíteni angol vagy francia kiejtését. Ezt azonban, azt hiszem, most figyelmen kívül hagyhatjuk.)

mint saját hangképző szerveivel, majd egypár olyat, amely abból adódik, hogy beszédet megérteni sem lehet másképp, csak emberi füllel felfogva és észelve.

- (7) Egyetlen beszédmű sem tartalmazhat olyan hangot, amelyet **emberi hangképző szervekkel** nem lehet létrehozni.
- (8) Mivel az egyes emberek hangképző szerveinek mérete és alakja nem teljesen egyforma, a beszédműbeli hangoknak mindig lesznek az ezeket létrehozó beszélőre **egyénilag jellemző sajátosságai** is.⁹
- (9) Mivel a hangképzés egyénre jellemző sajátosságairól a beszélő nem tehet, és akarva sem tudhat rajtuk változtatni, egyetlen ilyen sajátosság sem használható fel a beszédmű diszkrét elemeinek egymástól való funkcionális megkülönböztetésére, így eleve **semmilyen szerepe sem lehet a beszédmű rendjének kialakításában**. Nem lehetséges tehát olyan beszédmű, amelyet csakis az ilyen egyéni sajátosságok figyelembevételével lehetne megérteni (illetve amelynek belső rendjét enélkül ne lehetne tudományosan értelmezni).
- (10) Ennek megfelelően bármely nyelvű beszédmű megértése közben a hallgató a beszédműbeli hangok egyénre jellemző sajátosságaitól **eltekint**,¹⁰ éppen ezért a beszédmű vizsgálata közben a nyelvész is ugyanígy jár el.
- (11) Az emberi hangképző szervekkel létrehozható hangoknak az egyénre jellemző sajátosságok figyelmen kívül hagyásával megállapítható állományának (véges számú) összességét az emberi beszéd **egyetemes hangkészletének** nevezzük.
- (12) Minden ember egyazon emberfajhoz tartozik, és hangképző szerveik is ugyanolyan szerkezetűek.¹¹ Ezért minden ember hangképző szervei elvileg alkalmasak az egyetemes hangkészlet bármelyik elemének létrehozására (és csakis azokra).
- (13) Az emberi hangképzés a hallható hangok tartományába tartozó rezgések létrehozásának fizikailag lehetséges módjai közül azon az elven alapszik, hogy egy zárt tér belső része és a külső térfél között nyomáskülönbség keletkezik. Minden ilyen elvű hangkeltés során **csakis kétféleképpen** jöhet létre hang: vagy úgy, hogy a két térfél között hirtelen keletkezik egy nagyobb méretű nyílás, és az egyik térfélből a másikba áttóduló levegő léglökészerű mozgása kelt **pillanatnyi** hangot, vagy úgy, hogy a két térfelet elválasztó falon ki-

⁹ Ilyen például az egyéni hangszín, illetve a hangképző szervek valamilyen veleszületett vagy szerzett rendellenességének tulajdonítható sajátos ejtismód.

¹⁰ Ez nem azt jelenti, hogy ezeket teljesen figyelmen kívül is hagyja, illetve hogy ezek semmiféle információt nem hordozhatnak számára, de ezeket nem annak eldöntéséhez használja támpontként, hogy a hallott beszéden mit értsen, hanem például annak azonosításához, hogy ki beszél éppen (például olyankor, ha egy rádiójátékot hallgat).

¹¹ Az egyes emberi rasszok között ugyan ilyen tekintetben is vannak bizonyos eltérések (a negrid rasszhoz tartozó afrikai emberek hangszíne például sokszor nagyon is észrevehetően különbözik az európid rasszhoz tartozókétól), ez azonban csakis olyan különbségeket eredményezhet, amelyeket az egyénre jellemzők körébe sorolhatunk. – A nyelvészeti kutatás számára ebből az alapelvből az is következik, hogy elvileg (és gyakorlatilag is) ki lehet dolgozni az olyan egyetemes artikulációs fonetikát, amely az emberi hangképzés **minden lehetőségének** leírását tartalmazza, azaz nem azt mondja meg az egyes beszélőkről, hogy az illető nyelven beszélve milyen hangokat képeznek ténylegesen, hanem annak adja **teljes** leírását, hogy mire lehetnek elvileg képesek. (A meglevő általános fonetikákban ebből már sok minden megvan, a legtöbb azonban mégsem ilyen sajátos céllal készült, módszerük pedig nagyobb mértékben induktív, mint deduktív: először leírják ugyan a hangképző szerveket, ezt azonban kimondva vagy kimondatlanul inkább azzal a céllal teszik, hogy aztán ezek alapján **értelmezzék** a különböző nyelvű beszédművekben megfigyelhető hangokat, és csak nagyon ritkán azért, hogy azok működésének elvi lehetőségei alapján az egyetemes hangkészlet minden lehetséges hangját mint lehetőséget „**levezessék**”).

sebb méretű nyílás keletkezik, s az ezen hosszabb ideig átáramló levegőnek a nyílás falához súrlódása kelt **folytonos** (azaz hosszan kitartható) hangot. Az emberi hangképzésnek ez **fizikai korlátozása**, ezért az egyetemes hangkészlet bármely eleme jellemezhető e kétféle képzésmód valamelyikével mint **bináris értékekkel**.¹²

- (14) Az egyetemes hangkészlet bármely hangját az emberi hangképzés általános fizikai-anatómiai alapelveinek megfelelően több, de kevés számú hangképző szerv együttes működése és a hangképzés két lehetséges módja valamelyikének kombinálása útján lehet létrehozni.
- (15) A hangképző szervek közül egyedül a hangszalagok azok, amelyeknek eredeti funkciója is a hangadás, ezért nem lehetséges, hogy bármely nyelvű normál beszédhez ezeket ne kellene igénybe venni.¹³
- (16) A hangképző szervek közül egyesek olyanok, hogy pozíciójuk folytonos átmenettel változtatható két elvi szélső hely között, a köztes pozíciók számának tehát nincs elvi maximuma. A lehetséges pozíciók bármelyikével létrehozott hang hozzátartozik az egyetemes hangkészlethez, ezek különbsége tehát **nem jellemezhető bináris értékekkel**.¹⁴
- (17) Az előbbiből következik, hogy az egyetemes hangkészlet elemeinek elvi maximális száma sem határozható meg (noha elvileg ez egy véges szám, gyakorlatilag meg még inkább).
- (18) A hangképző szervek működésének adott módja és az így létrehozott hangok érzékelhető minősége között **szoros korreláció** van, vagyis egy bizonyosfajta működés mindig ugyanolyannak érzékelhető hangot eredményez (ez azonban nem jelenti okvetlenül azt is, hogy minden ugyanolyannak érzékelhető hangot csakis azzal az egyféle működéssel lehetne létrehozni), a működésbeli különbségek pedig a létrehozott hangok minőségének különbségében is megnyilvánulnak. Ezért az egyetemes hangkészlet bármely elemére az

¹² A kétféle képzésmód kombinálódhat is, de sohasem úgy, hogy valamiféle átmeneti képzésmód jöhetne létre, mert ez fizikailag lehetetlenség. Vagy az történhet, hogy (1) a kétféle képzésmód időben szorosán követi egymást, mégpedig vagy pillanatnyi+folytonos, vagy folytonos+pillanatnyi kombinációban, ilyenkor a folytonosan képzett összetevő – az illető hangot külön kiejtve – sokáig kitartható, de az ezalatt hallható hangot nem annak észleljük, mint a kombináltat, ez utóbbit csak a pillanatnyi összetevő képzésekor észlelhetjük (pl. *cs-s-s-s-s*, illetve *l-l-l-l-l*, ahol – így, külön kiejtve – a pillanatnyi *l*-t egy folytonosan képezhető laterális réshang előzi meg), vagy pedig az, hogy (2) a pillanatnyi hangot egy **másik csatornában** képzett folytonos háttérhang kíséretében képezzük, ilyenkor a háttérhang a pillanatnyi képzése előtt folytonosan kitartható, ilyenek a nazális zárhangok, amelyek maguk a szájüregben képzett pillanatnyi hangok, de képzésükkel egyidőben az orrüreg csatornájában az itt képezhető egyetlen magánhangzószerű hang is létrejön. Az itt elmondottakat figyelembe véve az ilyen kombinált hangok is a pillanatnyiakkal minősülnek, mert ez az a mozzanatuk, amely az ilyen hangokat éppen olyanként észlelhetővé teszi.

¹³ A „normál” azért van itt, mert a suttogott beszéd éppen attól az, hogy közben nem rezegnek a hangszalagok. Mivel alkalmasint minden nyelven lehet suttogva is érthetően beszélni, feltehető, hogy ilyenkor a zöngé szerepét mindig valamilyen másodlagos képzőmozzanat veszi át, amely a hangos beszéd megértése közben nem játszik szerepet. – Az artikulációs szervrendszerről általában el szokták mondani, hogy „elsődleges funkciója az élet fenntartása, és csak másodlagosan, a nyelv megjelenésével kezdte az ember az élettani szervrendszer bizonyos részeit a beszédképzés céljaira használni” (Kassai 1994. 583). A hangszalagokat azért érdemes mégis külön említeni, mert ezek eredetileg is a hangadás szervei, s az emberi beszédet nemigen lehet másnak képzelni, mint az ember előtti hangadás folytatásának. (L. még Szilágyi 1988.)

¹⁴ Ilyen például az *ā*-tól az *i*-ig terjedő skála, amely elvileg akárhány fokozatra osztható.

illető hang képzésmódjának pontos jellemzése révén egyértelmű, **körülírással azonosító definíciót** lehet adni.¹⁵

- (19) A hangképzés és a hang érzékelhető minősége közötti korreláció következtében a beszélőnek lehetősége van arra, hogy bármely beszédműben ugyanolyan artikulációval **ismételten** hozzon létre olyan hangokat, amelyeket a hallgató mindig ugyanolyanokként fog észlelni.
- (20) Mivel az ember több hangot egyidejűleg nem tud kiejteni,¹⁶ csak egymásután, minden beszédmű szükségszerűen időben **lineáris**.
- (21) Mivel a lineáris hangszekvenciák közül az emberi hangképző szervekkel nem lehet mindegyik elvileg létrehozható kombinációt kiejteni,¹⁷ az ilyenek egyetlen beszédműben sem fordulhatnak elő, azaz minden beszédműben korlátozások vannak arra vonatkozólag, hogy milyen szekvenciák lehetségesek, és milyenek nem.
- (22) Bármely beszédmű megértése **hallás** útján történik. Ezért az egyetemes hangkészletnek csak emberi füllel hallható hangok lehetnek elemei.¹⁸
- (23) Esmáshoz hasonló hangokat csak akkor lehet különbözőnek hallani, ha képzésükben legalább akkora az eltérés, hogy az így létrehozott hangok mint ingerek különbsége meghaladja a különbségi küszöböt. Az olyan hangok, amelyek különbségének mértéke nem éri el a különbségi küszöböt, bármely beszédműben ugyanolyan hangnak minősülnek.

¹⁵ Mint azt az előző részben már mondtam, magukat a hangokat közvetlenül nem tudhatjuk definiálni, a definíció klasszikus értelmében, ez azonban nem a beszédhangoknak valamilyen univerzális jellemzőjéből adódik, hanem abból, hogy az emberi beszéd más, feltehetőleg univerzális, de akkor sem ide tartozó korlátozásai következtében hangok esetében csak a *genus proximust* tudhatjuk meghatározni (tehát csak addig tudunk eljutni, hogy „olyan **beszédhang**, amely ...”), itt azonban elakadunk, mert a *differentia specifica* közvetlen megjelölésére sem a mindennapi, sem a tudományos beszédben nincs lehetőségünk. – Közvetve persze lehet a hangokról is mondani valamit, vagy úgy, hogy tulajdonképpen a forrásukra utalunk (*férfi hang, női hang, gyermekhang* stb.), vagy áttételesen, valamilyen színesztéziás eljárással (*mély, magas, vékony, vastag, lágy, kemény, érdes, fényes hang* stb.), de ezek csak amolyan szükségmegoldások, amelyeket legalábbis a beszédmű-fonológiában már csak azért sem használhatunk terminusokként, mert azzal csak odébbtolnánk a problémát, de meg nem oldanánk, hiszen akkor az lenne a gond, hogyan lehet ezeket közvetlenül definiálni a hangra vonatkoztatva, így az ilyen terminusok használata interperszonálisan ellenőrizhetetlen volna, vagyis nem tudhatnánk, ki mit is ért rajtuk pontosan. (Elképzelhető azonban, hogy a beszédtevékenység-fonológiában, ha lehetséges egyáltalán ilyesmi, az ilyen adatoknak nagy hasznát lehet venni. Ezekről részletesebben l. Fónagy 1963.)

¹⁶ A nazális zárhangok ugyan kivételek ilyen szempontból, mert itt igazából két hangot képezünk egyszerre (két különböző csatornán), de ezeket is egyetlen hangként észleljük.

¹⁷ Például bármely nyelvben rendkívül valószínűtlen, hogy akár egyetlen beszédműben is olyan szekvenciát találhatnánk, mint pl. a *pdktbtgfz*. Hogy mi lehetséges, és mi kizárt, azt deduktív úton nehezebb meghatározni, noha tudjuk, hogy bizonyos(fajta) szekvenciák előfordulása (legalábbis egy bizonyos terjedelmen túl) egyetemesen kizárt. Ha egy szekvenciát akár egyetlen beszédműben is megtalálunk, arról biztosan állíthatjuk, hogy egyetemesen lehetséges, az olyanról azonban, amelyet mindeddig egyetlen nyelvben sem lehetett kimutatni, csak induktív univerzáléként állíthatjuk (több-kevesebb valószínűséggel), hogy lehetetlen.

¹⁸ Ez magától értetődő, mégis fontos kimondani, hiszen ezt olyan részletek kibontása felé folytathatnánk tovább (figyelembe véve, hogy a beszédet megfelelő távolságból is hallani kell), amelyekből az következtethet például, hogy a beszéd normál formája egyetlen nyelv esetében sem lehet a suttozott beszéd.

(Az emberi füllel nem hallható, csupán akusztikai mérőműszerekkel kimutatható különbségeket tehát a nyelvész eleve figyelmen kívül hagyhatja.)¹⁹

- (24) A különbségi küszöb értékei egyénenként különbözhetnek. Mivel bármely nyelv bármely beszédműve elvileg az illető beszélőközösség bármely normális hallású hallgatója számára megérthető kell hogy legyen, a beszédművek rendjének kialakításában szerepet játszó elemek különbségének minimálisan akkorának kell lennie, hogy azt az a (különbben ép hallású) hallgató is észre tudja venni, akinek az összes közül a legmagasabb a különbségi küszöbértéke.
- (25) Az előbbi elvből következik, hogy egyetlen beszédmű nyelvspecifikus rendjének kialakításában sem játszhat szerepet külön elemként a (16) pontban említett folytonos átmenettel képezhető, a hangképzés szempontjából elvileg meghatározhatatlan számú hang mindegyike, hanem az ilyen hangok skálájáról csak néhány. Ezek lehetséges számának elvi maximuma annyi, ahányat a különbségi küszöb magasabb értékei esetén is meg lehet különböztetni. (Mivel háromnál több is lehet, az ilyenek különbségét e korlátozás figyelembevételével sem lehet egyetlen bináris értékű jeggyel jellemezni.)

Ennyi most elég is lesz annak bemutatására, hogy a bármely beszédműre egyetemesen érvényes megállapítások együttesen már elég szoros korlátozást jelenthetnek a beszédmű fonológiai leírása számára. A fenti lista természetesen korántsem teljes, és talán nem is éppen ebben az elrendezésben kell majd az ilyen korlátozások teljes listáját összeállítani. Bennünket itt csak annyi érdekel most, hogy lássuk világosan: abból, hogy a beszédmű mire való, illetve hogy mindig ember hozza létre és ember érti meg, számos olyan deduktív univerzálé következik, amelyeket éppen azért tarthatunk eleve érvényesnek bármilyen nyelvű beszédműre, mert deduktív úton jutunk el hozzájuk. Az ilyenekkel egyetlen fonológiai leírás vagy elmélet sem kerülhet ellenkezésbe, emellett számos módszertani jellegű következményük is van (néhányikre fentebb már utaltam is).

A fenti listának egyetlen olyan tétele sincs, amely az emberi beszédtevékenység valamilyen veleszületett alapelveivel volna kapcsolatban, olyanokkal, amilyeneket a generatív grammatiká-

¹⁹ A különbségi küszöb megfelelő gyakorlással lejjebb vihető; mikor azt mondom, hogy az emberi füllel nem hallható különbségektől a nyelvész eltekinthet, akkor ilyen „vájtt fülű” nyelvészre gondolok. Ilyen esetben azonban a hallott beszédmű lejegyzése már nemcsak pontos, hanem a mesterségesen kialakított alacsony különbségi küszöb következményeként tulajdonképpen fonetikailag „túlbiztosított”. Ez ugyan még mindig jobb megoldás, mint ha fontos különbségek elsikkadnának, de mikor a nyelvész aztán kizárólag annak alapján állapítja meg és jellemzi az általa megvizsgált beszélők beszédműveiben előforduló hangok teljes állományát, hogy ő milyen hangokat tudott azonosítani, akkor figyelembe kellene vennie, hogy ő sokkal több hangot tart számon, mint amennyit az illető beszédművek hallgatói az ő különbségi küszöbértékeik szerint meg tudnak különböztetni. A kolozsvári magyar dialektológusok például az ötvenes-hetvenes években rendszeres és módszeres gyakorlással alakították ki szinte hihetetlenül alacsony különbségi küszöbüket – és hogy ez nem képzeldzés volt, azt az bizonyította a legjobban, ami egyébként a lejegyzési gyakorlatok alapja is volt, hogy ti. ugyanazt a szöveget többen is lejegyezték, és az eredmények majdnem tökéletesen egyeztek –, olyan vizsgálatokról azonban nem tudok, hogy az illető nyelvjárás beszélőinek körében azt próbálta volna valaki megállapítani, hogy ők milyen különbségeket képesek egyáltalán észrevenni (persze külön hangokon vagy értelmetlen hangsorokon mérve, hogy az ún. fonematikus hallás ne befolyásolhassa a hanghallást). Pedig csak az így nyerhető adatok alapján lehetett volna pontosabban megmondani, hogy mit is kell valójában az illető beszédművek hangkészleteként számon tartani. (Vagyis tulajdonképpen csak azt vizsgálták, mit mondott a beszélő, azt azonban már nem, hogy mit hall abból a hallgató. Márpedig amit nem hall, azzal alighanem kár is bonyolítani a beszédmű leírását, ha nyelvészeti elemzést végzünk. A fonetikus persze a csak általa hallott különbségek is érdekelik, és megvan annak is az értelme, ha ezeket is számon tartja.)

ban szoktak feltételezni az univerzális grammatika részeként. Ez nemcsak azért van, mert azokat eleve a beszédtevékenység, nem pedig a beszédmű univerzáléiként kellene számon tartani, ha szükség volna rájuk egyáltalán, hanem azért is, mert a beszédmű ilyen univerzáléira amúgy sem volna tanácsos vitatható hipotézisek alapján következtetni. (A beszédmű ilyen univerzáléinak megállapításához a beszélő és hallgató bizonyos adottságait is figyelembe vettük, ez azonban nem jelenti azt, hogy a kétféle nyelvészetet máris összekevertük volna, hiszen ha jól megfigyeljük a fenti megállapításokat, észrevesszük, hogy legnagyobb részük valamilyen módon az ember anatómiájával, illetve kísérletileg ellenőrzött pszichológiai adottságaival vannak kapcsolatban, valamint a hangkeltés fizikai lehetőségeivel, tehát olyan tényezőkkel, amelyekkel amúgy nem is a nyelvészetben kell foglalkozni.)

2. A fonológia tárgya, módszere és elmélete

A fonológiában azt vizsgáljuk, hogy a beszédműbeli nyelvspecifikus rendnek milyen korlátozásai és kikötései vannak e rendnek azon a szintjén, amelynek alapegységei közvetlenül a lineárisan tovább már nem tagolható **hangok**. Mindennel foglalkozunk tehát, aminek értelmezéséhez a beszédmű hangoknál nagyobb egységeinek sajátos, a hangokkal közvetlenül össze nem függő jellemzőit nem kell figyelembe vennünk. Megvizsgáljuk magukat az alapegységeket önmagukban, a beszédmű egészéből kiemelve, majd azt is, hogy a beszédmű lineáris rendjében milyen korlátozások szerint fordulhatnak elő, és egyáltalán mindent, amit csak ezen a szinten megfigyelhetünk, és ami anélkül is értelmezhető, hogy magához az értelmezéshez **közvetlenül** fel kellene használnunk azokat az adatokat, amelyek arról szólnak, hogy a hallgató mit ért az adott kisebb-nagyobb terjedelmű szekvencián. Ennek megfelelően nem fogjuk a fonológia tárgyához tartozó kérdésnek venni például a mondatintonáció vagy a mondathangsúly vizsgálatát.

Mivel a fonológiát úgy tekintjük, mint ami a fentebb körvonalazott területet egészében felföleli, a fonetikát (vagy legalábbis annak egy fajtáját) nemcsak hogy nem zárjuk ki a fonológiából, hanem egyenesen alapjának és kiindulópontjának tekintjük. Minden fonológiai kutatásnak **szükségszerűen** a fonetikával kell kezdődnie, majd a szűkebb értelemben vett fonológiával kell folytatódnia. Ez ugyan napjaink fonológiájában nem egészen így van, és ez nem is marad következmények nélkül. Mint tudjuk, a mai (generatív elvű vagy ihletésű) grammatikák a mondatból indulnak ki, és úgy haladnak a hangok felé, s a fonetikára csak a legvégén kerül sor, ha egyáltalán sor kerül, hiszen azt, amivel a fonetika hagyományosan foglalkozik, már nem is tekintik szorosan hozzátartozónak ahhoz, amivel nyelvésznek kell foglalkoznia.²⁰

A generatív fonológiák ugyanis egy olyan elméleti keretben jöttek létre, amelyben a nyelvész egyenesen a mondatlétrehozás logikai folyamatát akarja leírni, és itt látszik meg, mennyire nem szerencsés csupán az elméletépítésre figyelni, a kutatás módszerének kérdéseit pedig figyelmen kívül hagyni. Jól tudom, hogy legalábbis a nyelvészetben nem vall túlságos korszerűségre, ha az ember az elmélet és módszer viszonyát kezdi feszegetni, mégis úgy látom, hogy nem árt az, ha időnként az ilyen hagyományosabb kérdéseket is újrarendeljük.

Az **elméletet** általában egy olyan viszonylag teljes és koherens rendszernek szoktuk felfogni, amelyet magyarázó modellként rendelhetünk hozzá a megfigyelhető adatokhoz.²¹ Az elmé-

²⁰ A fonetikának a nyelvészetből való kirekesztése azonban nem a generatív grammatikával kezdődött, hanem a saussure-i hagyományt folytató strukturalizmussal.

²¹ A beszédmű-fonológiában azonban a rendszer modellje csak olyan értelemben magyarázó, hogy prediktív jellegű: ha ez a modell elkészül, annak alapján előre meg lehet mondani, hogy a beszédműben

let tehát a kutató tudását tartalmazza. Ha ez az elmélet egy folyamat elmélete akar lenni, akkor azt kell értelmeznie, hogy az a folyamat hol kezdődik, hol végződik, és (logikailag) mi történik közben. Ha például a mondatlétrehozás folyamatára keresünk egy magyarázó elméletet, akkor, mivel az ilyen folyamat biztosan nem kezdődhet a fonetikai vagy fonológiai szabályok alkalmazásával, hanem csakis végződhet ezzel (azaz a kész mondat tényleges kimondásával), teljesen érthető, ha az elmélet maga is a modellált folyamat természetes sorrendjét követi.

Az elmélethez mint tudáshoz azonban valamilyen módon el is kell jutnia a kutatónak. Ez is egy folyamat, és ez sem kezdődhet akárhol, csak ott, ahol az ilyesmit egyáltalán el lehet kezdeni. Azokat az eljárásokat és műveleteket (a legtágabb értelemben véve), amelyekkel a kutató eljut az elmélethez, **módszernek** szoktuk hívni. Elmélethez nem is lehet másképpen eljutni, mint valamilyen módszer alkalmazásával. Ez ugyan sokszor nem teljesen nyilvánvaló, hiszen ha a kutató nem fordít nagy figyelmet kutatási módszereire, hanem úgy veszi, hogy a módszertani kérdések alapos átgondolását megtakaríthatja azzal, ha eleve magára az elméletre alakít ki hipotéziseket, majd ezeket az adatokra vonatkoztatva megpróbálja őket folytonosan korrigálni és tökéletesíteni, akkor könnyen úgy gondolhatja, hogy módszerre neki nincs is szüksége. Pedig ilyenkor is módszert alkalmaz, mégpedig a hipotetikus-deduktív módszert. Az ilyen módszernek nagy előnye az, hogy tág teret enged az egyéni kreativitásnak, ennek azonban ára is van, mégpedig az, hogy ilyenkor egyrészt sokkal nehezebb kritikusán ellenőrzés alatt tartani a módszer egyes lépéseit, másrészt meg az adatokat is eleve csak a mi hipotéziseink felől tudjuk nézni, így talán észre sem vesszünk bennük olyasmiket, amelyeknek figyelembevételével pedig esetleg teljesen másféle elméletet tudnánk kialakítani.

A mai fonológiai leírásokban is a kutatók egyenesen az elmélet kialakítására törekszenek, a hipotetikus-deduktív módszert alkalmazva. A fonológia így – a mondatlétrehozás teljes elméletében – természetesen megelőzi a fonetikát. Ennek azonban kellemetlen következményei is lehetnek. A generativista fonológus szabályainak alapegységei ugyanis a megkülönböztető jegyek, ezek pedig alapjában véve nem mások, mint az egyes hangok artikulációs jellemzői, csak absztrakt egységekként felfogva. A fonológus azonban a megkülönböztető jegyeket nem közvetlenül a fonetikustól kapja, hanem az univerzálisként kezelt elméleti hipotézis alapján definiálja őket. Ezért sokkal rugalmasabban is bánhat velük, mint akkor, ha a fonetikai definíciókat venné figyelembe korlátozó feltételekként, nem pedig az elméleti hipotézist. Mivel magukat a megkülönböztető jegyeket is a fonológiai szabályok felől nézi, bizonyos esetekben, ha úgy egyszerűbb és nagyobb magyarázó erejű szabályt tud felállítani, akár meg is változtathat bizonyos megkülönböztető jegyeket, és olyan komplex egységekkel (fonémákkal) dolgozhat tovább, amelyek fonetikai terminusokkal értelmezve esetleg a megfigyelhető adatokkal ellenkező eredményhez is vezethetnek. A fonológus szempontjából ez nem okoz gondot, hiszen őt csak az érdekli, hogy a fonológiaiaként körülhatárolt rendszer befelé koherens legyen: hogy a fonetikus mit fog azzal kezdeni, az már az ő baja. Nem csoda, ha az ilyen problémákat éppen a fonetikus teszi majd szóvá, hiszen ő már sehogy sem tudhat egyszerre kétféle szemponthoz is igazodni, ha ezek olykor ellentmondanak egymásnak, így rögtön észreveszi, mivel jár az, ha az elmélet kialakításában fordítva állítunk fel korlátozó feltételeket, vagyis ahelyett, hogy a fonetikai jellemzők empirikusan ellenőrizhető minőségét tekintenénk áthághatatlan korlátozásnak a

milyen esetben mire lehet számítani, és mire nem, így ennek alapján azt is megérthetjük, hogy a beszédmű valamely pontján miért éppen azt találjuk, amit találunk. Magamagát azonban ez a modell természetesen nem magyarázhatja meg, tehát arról nem fog szólni, hogy miért éppen azt tartalmazza, amit, és nem más, sem pedig arról, hogy a beszélő hogyan hozza létre a beszédművet, illetve hogyan érti meg a hallgató.

fonológiában, azt várjuk, hogy a fonetikus igazodjon majd valahogy a fonológus eredményeihez: „Nincs [...] következmények nélkül, ha az egyik szempontból való ellentmondásmentes kezelés végett a fonetikai tartalomtól jórészt függetlenül vagy annak ellenére átsorolunk bizonyos mássalhangzókat, mert más szempontból éppen ezzel a lépéssel idézünk elő komoly ellentmondásokat. Vagyis az elméletben is igaz az, ami a hétköznapi gyakorlatban: az olcsó a drága” (Kassai 1994. 630).

A beszédmű fonológiai rendszerének leírása során akkor járunk jobban, ha másféle módszert alkalmazunk. Itt eleve nem is indulhatunk ki a mondatlétrehozás folyamatából, hiszen statikus rendszert keresünk. Bizonyos univerzálékat viszont nemcsak hogy szem előtt tarthatunk, hanem figyelembe is kell vennünk, miközben a kutatás során módszertani kérdésekben kell döntenünk, ezért is soroltam fel fentebb néhányat ezek közül.

A fonológia módszerével kapcsolatosan tehát éppen az lesz az első kérdés, hogy mivel kell kezdenünk a kutatást. Ha komolyan vesszük, hogy a módszer végeredményben nem más, mint a tudáshoz, az elmélethez vezető lépések sora, akkor világos, hogy hol kell kezdenünk: ott, ahol még nem tudunk semmit az egésztől. Tudni tudunk persze, hogyne tudnánk, hiszen nem mi foglalkozunk itt először magyar fonológiával. A módszeresség viszont azt követeli meg, hogy most módszeresen felejtünk el mindent. Nem azért, mintha a meglevő eredmények tévesek volnának, hiszen nagyon sok olyan van közöttük, amit akár átértelmezés nélkül is közvetlenül felhasználhatunk. Hanem azért, mert az ilyen előzetes tudásunk nincs világosan tagolva a módszerben követendő lépések szerint. A módszer lépései ugyanis egymásra épülnek, s egy korábbi lépésben semmit sem használhatunk fel abból, amit módszeresen majd csak egy későbbiben tudhatunk meg. A későbbi lépésekkel elérhető tudásunkat nem vetíthetjük előre egy korábbi fázisba, hiszen ezzel éppen a módszer tisztaságát kockáztathatnánk, olyan értelemben, hogy könnyen megfordíthatnánk a korlátozó feltételeket. Gondolom, nyilvánvaló, hogy miért kell így eljárni: azért, hogy lehetőleg minél kevesebbet tévedjünk közben.

A módszeresség egyben azt is jelenti, hogy minden lépésnél tudatosítjuk azt is, hogy mit is csinálunk valójában. Megvizsgáljuk, hogyan lehet értelmezni éppen megfogalmazott kijelentéseinket, és hogyan nem szabad. Ez tulajdonképpen már a modellépítéshez tartozik. A végeredmény ugyanis maga az elméleti modell lesz, de az sem hirtelen áll elő, mikor a módszer utolsó lépésén is túl vagyunk, hanem úgy alakul az is menet közben.

3. A fonológiai modell felépítésének lépései

Mint fennebb mondtam, onnan kell kiindulnunk, ahol még semmit sem tudunk. Ez a helyzet ahhoz hasonlít, mint mikor az ember valamilyen számára teljesen ismeretlen nyelvű beszédművel találja magát szemben: arról csakugyan semmit sem tud. A fonológiai módszer első lépései tehát éppen azok lesznek, amelyeket a nyelvész még ilyen helyzetben is meg tudhatna tenni.²² Mégpedig: adatként rögzíti a hallott anyagot, azonosítja annak lineárisan kisebb ré-

²² Ha ezt továbbgondoljuk, hamar rájövünk, hogy most nemcsak a fonológia kezdeténél vagyunk, hanem a beszédmű egész leírásának kezdeténél is. Mivel ugyanis a kutató a beszélés végtermékét vizsgálja ilyenkor, és csakis ebből indulhat ki, a módszer és az elmélet iránya éppen fordított: egy dinamikus modellként felépített mondatlétrehozási elméletben teljesen érthető, ha az a mondatstruktúrával kezdődik, és a fonetikával végződik (ilyet tulajdonképpen csak a beszédtevékenység nyelvészetében lehet alkotni – bár nem biztos, hogy okvetlenül illet is kell! –, a beszédmegértést leíró elmélet azonban alkalmasint ott is fordított irányú az előzőhöz képest, ha nem is mindjárt „tükörszimmetrikusan”), a kutatási módszer lé-

szekre már nem osztható diszkrét elemeit (ebben esetleg tévedhet is, de később lesz alkalma helyrehozni, amit itt elrontott), és az ilyenkor egyetlen lehetséges módon, mégpedig fonetikai szempontból, megvizsgálja ezeket mint **hangokat**. A fonológia ezért kezdődik szükségszerűen a fonetikával, a módszer első szakasza pedig az, mikor a beszédmű rendjének diszkrét elemeit éppen mint közvetlenül megfigyelhető **hangokat** vizsgáljuk. (Ezt a kezdetet is megelőzi azonban az, amiről az előző fejezetben volt szó: annak körülhatárolása, hogy milyen beszélőktől származó beszédműveket fogunk vizsgálni. Az alábbiakban magam a magyarul prototipikusan beszélőktől származókat fogom szem előtt tartani, de mivel nem az a célom, hogy a fonológiai rendszer teljes leírását adjam, hanem csak hogy a módszert ismertessem, ezzel itt nem foglalkozom részletesebben.)

Mielőtt azonban elkezdeném sorra venni a módszer egyes lépéseit, szükségesnek látom még tisztázni, hogy mit is kell a fonológiai modellen érteni. A fonológiai modellnek két része van. Az egyik a **fonológiai rendszer modellje**, amely prediktív értékű, tehát annak alapján a vizsgálat tárgyaként kijelölt beszédműfajták bármelyikére megjósolhatjuk, hogy milyen esetben mire számíthatunk. Ebbe tartozik bele (egyebek mellett) a hangállomány (paradigmatikus rendszerének modelljével együtt), valamint a beszédműbeli disztribúciós korlátozások általános módon megfogalmazott szerkezeti leírása, annak előrejelzésével együtt, hogy az illető zárt kapcsolat helyett mit fogunk találni. A másik a **beszédmű modellje**, amely az egyes beszédműbeli szekvenciák olyan ábrázolása (végeredményben egyfajta átírása), hogy az explicit módon tükrözze ne csak azt, amit éppen meg tudunk figyelni az illető beszédműdarabban, hanem a nyelvész erre vonatkozó tudását is. Mindkét modellt egyszerre építjük, ez hozzátartozik a dolog természetéhez, és ahogy egy-egy lépéssel előbbre jutunk a módszer alkalmazása során, mindegyik pontosabbá és kidolgozottabbá válik.

3.1. A hang mint a beszédmű megfigyelhető eleme

3.1.1. A hangok önmagukban

Az első lépésben azt kell tisztáznunk, mi is az, amivel mi dolgozni fogunk a továbbiakban, tehát a kutatást azzal kezdjük, hogy a vizsgált beszédművekben milyen hangokkal találkozhatunk egyáltalán. Ennek a lépésnek, amelyben az egyes hangokat a beszédmű egészéből, lineáris sorából kiemelve vizsgáljuk, három szakasza van.

3.1.1.1. A hangkészlet megállapítása

Ebben a szakaszban leltárszerűen számba vesszük a beszédműben előforduló hangok állományát. Módszertani szempontból figyelembe vesszük azt, amit korábban a beszédmű univerzáléiról szólva megállapítottunk. Az olyasminek, mint például az, hogy a beszédmű nem tartalmazhat olyan hangokat, amelyeket emberi hangképző szervekkel nem lehet létrehozni, természetesen nincsen semmiféle módszertani jelentősége, hiszen a beszédműben olyanokkal biztosan nem is fogunk találkozni. Másoknak azonban van. A hangkészlet megállapításakor az

pései azonban a fonetikával kezdődnek, mert amivel a kutató legelőször szembetalálja magát, az maga a hanganyag, illetve hangfolyam, és a szöveggel végződnek, s az egyik lépés a másikra épül rá. Itt azonban jó szem előtt tartani, hogy a **beszédmű nyelvészetében** a teljes elmélet is statikus lesz, ezt tehát nem is lehet – a sorrendet megfordítva – a mondatlétrehozás elméleteként értelmezni, ennek az elméletnek nem is ez a célja, hanem az, hogy a beszédmű rendjének szerveződését ennek minden szintjén explicitté tegye. (A hang vizsgálatával kezdődő módszert sem úgy kell tehát érteni, mintha ezzel most azt akarnánk modellezni, hogy a hallgató hogyan érti meg a hallott beszédművet.)

egyes megfigyelt hangok egyénre jellemző sajátosságaitól éppen azért tekintünk el eleve, mert tudjuk, hogy az ilyenek figyelmen kívül hagyása miatt a továbbiakban biztosan nem fogunk semmit rosszul értelmezni.

A beszédmű univerzáléinak figyelembevétele alapján merhetjük a hangkészlet elemeit hallásunk útján azonosítani. A füllel nem hallható különbségektől tehát eltekinthetünk, hiszen biztosan tudhatjuk, hogy semmi baj sem származhat abból, ha az ugyanolyannak hallott hangokat egynek vesszük.²³ (Ez akkor biztonságos, ha a nyelvész különbségi küszöbe alacsonyabb valamivel, mint a hallgatók átlaga, ezt eleve a mesterség tudásához tartozó feltételnek vehetjük. Hogy mindenkiénél alacsonyabb legyen, arra nincs semmi szükség, de ha történetesen az lenne is, a tudomány számára abból sem származik nagy baj, hiszen egy következő lépésben a fölösleges aprólékoskodás következményei úgyszólamint kiküszöbölődnek, legfeljebb a nyelvész munkája lesz egy darabig sokkal kényelmetlenebb, mint amilyen lehetne amúgy.) Megtehetnénk ugyan, hogy eszközfonetikai eszközöket is igénybe veszünk, azzal azonban előreláthatólag csak a bajunkat gyűjtenénk meg, hiszen a csak így módon kimutatható különbségektől később úgyszólamint el kellene majd tekintenünk, az apró eltérések számontartása folytán azonban annyi különböző hangunk lenne hirtelen, hogy el sem tudhatnánk köztük igazodni.

Ilyen eljárással megfelelő mennyiségű beszédmű megfigyelése alapján összeállíthatjuk a hangok teljes állományát,²⁴ ezt nevezzük **tágabb hangkészletnek**. Ezt azonban nem kell okvetlenül véglegesnek tekintenünk. Nagy baj ugyan abból sem lesz, ha a tágabb hangkészlet megállapításával az ehhez a módszertani szakaszhoz tartozó feladatunkat elvégzettnek vesszük, de a meglevő vagy csak lehetséges prototipikus magyar beszédművekre pontosabb előrejelzést tehetünk később, ha most azzal folytatjuk, hogy a tágabb hangkészlet egymástól csak nagyon kis mértékben eltérő elemeinek esetében azt is ellenőrizzük, hogy a laikus hallgatók milyen arányban hallják ezek különbségét. Ha ugyanis nem hallják mindannyian, csak egy részük esetleg, akkor az ilyen különbségektől is bizvást eltekinthetünk, s a két kérdéses hangot egynek vehetjük. Az ilyen egyesítések nyomán összeálló állomány lenne a **szűkebb hangkészlet**, és ha ez is megvan, akkor a prototipikus magyar beszédművekre mindjárt meg is állapíthatjuk az első kikötést, mármint azt, hogy ezek bármelyikében csakis ezeket a hangokat fogjuk megtalálni, mást meg nem is érdemes keresni. (Ha más is előfordulna valamelyik beszélő beszédműveiben, arra más magyarok alighanem olyan módon figyelnének fel, hogy az olyanok már nem kerülnének be azok közé, amelyeket mi prototipikusnak veszünk.)

A (szűkebb) hangkészlet elemeinek száma elenyészően csekély lesz a hangok fizikailag szinte végtelen változatosságához képest, sőt még ahhoz viszonyítva is, amit ténylegesen hallani lehet (itt most a laikus hallgató számára is jól hallható egyéni hangszínbeli különbségekre gondolok). Ez azonban nem azt jelenti, hogy máris valami absztrakciókat posztuláltunk. Láttuk, hogy milyen úton jutottunk el ehhez az áttekinthető számú állományhoz: úgy, hogy a hangok bizonyos jellemzőit egyszerűen nem vettük figyelembe. Ezt nem úgy kell érteni, mintha azt feltételeznénk, hogy a valóságban (valahol „a nyelvben”) is léteznének ilyen ideális egységek, hanem úgy, hogy a megfigyelt hangoknak egy-egy **nevet adtunk**, mégpedig olyan mód-

²³ Érthető, hogy ezt még az amúgy nagyon szigorú módszertani elveket követő és nagy pontosságra törekedő amerikai deszkriptív iskola képviselői is természetesnek vették: “those frequencies or changes in the air-waves to which human ear does not react are not included in the data of linguistics” (Harris 1951. 5).

²⁴ A prototipikus magyar beszédművek leírása során ezt elég nagy biztonsággal megtehetjük annak veszélye nélkül, hogy véletlenül kihagyunk valamit, hiszen ebben a szakaszban jól felhasználhatjuk a gazdag fonetikai irodalom idevágó adatait is.

szertani szabály szerint, hogy a definícióból kihagytuk az olyan jellemzőket, amelyekről tudjuk, hogy a beszédműbeli rend megszerveződése biztosan nem múlhat rajtuk, vagyis a rend korlátozásainak nem lehetnek tényezői. Itt mi valóságos, ténylegesen hallható hangokról beszélünk, de általánosan nevezve meg őket. **A (szűkebb) hangkészlet** tehát tulajdonképpen **már a mi modellünk része**, ennek elemeit pedig olyan **neveknek** tekintjük, amelyekkel a tényleges hangokat nevezzük meg általános módon. Ha tehát például az *á* hangról beszélünk, ezzel nem valami ideális *á* hangra utalunk, mely mint olyan, „tisztá formájában” volna egyik eleme a magyar hangkészletnek, hanem ezzel a névvel nevezünk meg bármely olyan beszédműbeli hangot, amely az „*á* hang” névhez tartozó definíció feltételeit kielégíti, akár Pistától, akár Maritól vagy Katitól halljuk. Természetesen az ő egyéni hangszínükkel színezve halljuk mindegyiket, de azzal nem törődünk, mert az ilyesmit eleve nem vettük be a definícióba. (Az tehát, hogy „az *á* hang”, nem egyetlen hangra vonatkozik, de nem is valami „absztrakt *á* hangra”, hanem a számtalan konkrét *á* bármelyikére. Erről a Bevezetésben volt szó részletesebben.)

Ha munkánkat úgy képzeljük el, mint aminek alapja valamilyen tényleges korpusz, akkor a szűkebb hangkészlet megállapítását logikailag az követi, hogy az előzetesen lejegyzett korpuszt **átírjuk**, olyan értelemben, hogy eltüntetjük belőle a hallgatók által nem hallott különbségeket. A tágabb hangkészletet az eredetileg lejegyzett változat alapján állapítjuk meg, a továbbiakban azonban ezt az átírt változatot vehetjük alapul, amely már **a rendszer modelljének** pillanatnyi állapota szerint lehetséges tudásunkat is tükrözni fogja. Ezzel az első átírással tehát magát a **beszédmű modelljét** is elkezdjük építeni, amelynek végső formája egy olyan átírás lesz, amely minden pontján explicit módon fogja tartalmazni a nyelvész róla való tudását is. (Ez logikailag akkor is így lesz, ha nem tényleges korpusssal dolgozunk.)

Mivel a beszédmű modelljének építése tulajdonképpen már a lejegyzéssel elkezdődik, a további félreértések elkerülése végett nem árt, ha ezt valamilyen módon explicitté is tesszük. A lejegyzett adatokat szögletes zárójelben fogjuk tehát feltüntetni, ezzel jelöljük, hogy az így lejegyzett hangok eredetije a valóságban gazdagabb valamivel, de ez az átírás általánosabban jelöli őket, és ezzel már tükrözi azt a tudásunkat, hogy bizonyos hangtulajdonságokat nem érdemes számon tartani. Olyankor viszont, ha magukra a megfigyelt adatokra szeretnénk utalni, azt dőlt betűvel jelöljük, zárójel nélkül. Ebben az első szakaszban ez a kettő még értelemszerűen egybe fog esni, a megkülönböztetés tehát csak a rendtartás kedvéért van. Ha például azt mondjuk, hogy a ténylegesen megfigyelt (pl. a Mariska hangszínével hangzó) '*völtec:ered^y:embèr*' szekvencia beszédmű-modellje [*völtec:ered^y:embèr*], akkor itt a modell még csak annyiban különbözik a megfigyelt adattól, hogy a szögletes zárójel jelzi egyrészt azt, hogy ez épülő beszédmű-modellünk kiindulópontja, másrészt azt, hogy ebben az egyes hangokat a rendszer modelljének pillanatnyi állapotára való vonatkoztatással vesszük tekintetbe, tehát úgy nézzük ez a hangsort, mint olyat, amely kielégíti azt a feltételt, hogy az éppen megállapított hangkészlet elemeiből épüljön fel, mást meg ne tartalmazzon.

A rendszer modelljének építése pedig azzal kezdődik el, hogy itt leltárszerű listában felsorolunk minden egyes elemet: [p], [d], [b], [t], ... stb.

3.1.1.2. Az egyes hangok fonetikai jellemzése

Miután az előző szakasszal megvagyunk, sorra vesszük a (szűkebb) hangkészlet elemeit, és egyenként elvégezzük mindegyiknek a fonetikai elemzését és jellemzését. Ezzel tesszük explicitté korábbi implicit definícióinkat.

Itt mindenekelőtt azt kell eldöntenünk, hogy milyen terminusokban fogjuk az egyes hangokat jellemezni. Ha nagyon következetesek akarnánk lenni, akkor a beszédművet vizsgálva csakis az akusztikai fonetikai szempontot választhatnánk, hiszen egyrészt nekünk itt hangjelenéseket kell leírnunk, erre pedig – ezek természetéből adódóan – csak az akusztikai elemzés al-

kalmas közvetlenül, másrészt meg csak így tudhatnánk teljesen elkerülni, hogy a beszélőt és a hallgatót is be kelljen vonnunk a vizsgálatba. Hiszen akárhogy nézzük is, maga az artikuláció, illetve a beszédhang percepciója kétségtől a beszédtevékenységhez tartozik.

Ha azonban figyelembe vesszük, hogy mire kellenek most nekünk ezek a definíciók, akkor rögtön észrevesszük, hogy még ha artikulációs fonetikai alapon fogalmazzuk is meg őket, igazából nem magával az artikuláció hogyanjával foglalkozunk, vagyis nem azt a teljes folyamatot vizsgáljuk, amelynek eredményeképpen a beszélő ténylegesen kimondja az egyes szavakat vagy mondatokat, hanem csak az egyes hangok pontosabb azonosításához keresünk támpontokat. Ugyanez lenne a helyzet akkor is, ha percepciós fonetikai terminusokban próbálnánk definiálni az egyes hangokat. Elvileg tehát bármelyik szempontot választhatjuk a három lehetséges közül, de tudnunk kell, hogy ez a választásunk nagyon is befolyásolhatja azt, ahogyan a továbbiakban a rendszer modelljét kialakítjuk, hiszen a rendszer bizonyos korlátozásait az éppen alkalmazott szempont terminusaiban kell majd megfogalmaznunk, és egyelőre semmi garanciánk arra, hogy a hangkészlet elemei közül mondjuk az artikulációs szempontú jellemzők alapján pontosan ugyanazok fognak egy-egy alcsoportba kerülni, mint amelyek a percepciós fonetikai jellemzők alapján sorolódának egyazon csoportba.

De ha arra is gondolunk közben, hogy amit mi itt csinálunk, azt majd a beszédtevékenység nyelvészetében kiindulópontként kell alapul venni, mivelhogy maga a beszédmű a beszédtevékenység produktuma, akkor meg egyenesen az derül ki, hogy nem is volna célszerű az akusztikai alapú jellemzés mellett döntenünk. Hiszen a hang a beszélő számára csak mint artikuláció, a hallgató számára pedig csak mint auditív hangélmény létezik,²⁵ egyiküknek sincs tehát **közvetlenül** dolga a hang akusztikai minőségével. Ezért arra sem lehet számítani, hogy a beszédmű rendjének kialakításában a hangok akusztikai minősége olyan módon játszhatna (közvetlenül) szerepet, hogy az ne artikulációs, illetve percepciós minőségeinek közvetítésével valósulna meg. Ezért a beszédmű hangjait egy szigorúan nyelvészeti elemzés céljából készült leírásban nem is volna érdemes akusztikai szempontból vizsgálni, hanem igazából nem is egy, hanem (egyszerre vagy párhuzamosan) két szempontból kellene minősíteni, mégpedig az artikuláció és a percepció szempontjából.

Hogy ezt az artikuláció szempontjából viszonylag könnyen meg lehet tenni, a percepció szempontjából meg szinte lehetetlen, arról fentebb már volt szó. A választás tehát igazából nem a mi döntésünkön múlik, hanem a kényszer diktálja. A percepciós alapú jellemzés lehetőségéről azonban nem kellene egyszer s mindenkorra lemondani, hiszen megtörténhetik, hogy valahogyan mégis lehetséges volna, csak egyelőre még elképzelni sem tudjuk a módját. Kassai Ilona szerint a hangok percepciós alapú jellemzésére használt metaforák is „értelmezhetővé válnak [...]”, ha az észlelés számára egységes hangot akusztikai összetevőire bontjuk, és a két síkot egymással összefüggésbe hozzuk” (Kassai 1994. 607).²⁶ A kettős jellemzés pedig azért

²⁵ Más kérdés, hogy a beszélő maga is hallja a saját hangját, és ez a visszacsatolás nagyon is fontos az ő számára, de most nem ebből a szempontból nézzük ezt a dolgot.

²⁶ Erre jó példa lehet az, hogy az egyes magánhangzók magasabbként vagy mélyebbként való percepciója szoros korrelációba állítható az F_2 formáns frekvenciájával, éspedig a magas/mély metaforikus-szinesztetikus megnevezésnek éppen olyan értelmében, ahogyan a zenei hangokat is minősítjük: a nagyobb frekvenciájúakat észleljük magasabbnak, a kisebb frekvenciájúakat mélyebbeknek. Hogy ez mennyire így van, azt jól mutatja az is, hogy magam a magyar magánhangzókat minden fonetikai eszköz nélkül, pusztán zenei hallásomra hagyatkozva a következőképpen rendeztem el magasságuk növekvő sorrendjében: *ú-u-ó-o-a-á-ö-ő-ü-ű-e-é-i-í* (l. Szilágyi 1978. 41. – Az idézett helyen pontosan le van írva, hogy ezt hogyan lehet megbízhatóan csinálni: nem a hangosan, hanem a suttogva ejtett magánhangzókat kell megfigyelni, mert így a zöngé nem nyomja el a magánhangzó saját hangját. Így még azt is hallani le-

volna nagyon fontos, mert – mint a szerző is mondja – „az akusztikai és a percepciós alapú jellemzés átrendez(het)i az artikuláció alapján kialakított rendszert” (i. h.),²⁷ márpedig – mint azt az előző részben már jeleztem – nagyon is lehetséges, hogy a beszédtevékenység nyelvészete számára a beszédmű percepciós alapon leírt rendszere sokkal adekvátabb kiindulópont lehetne, mint az artikulációs alapú.²⁸

Egyelőre azonban kénytelenek vagyunk az artikulációs jellemzésnél maradni. Ez nyilvánvalóan a fonetikus dolga.²⁹ Ha csakugyan sikerült módszeresen elfelejtenie mindent, amit más forrásból esetleg tudhat arról például, hogy milyenfajta következtetések fognak majd épülni az ő eredményeire, akkor a hangok artikulációs jellemzésekor kizárólag a fonetikai szempontot tartja szem előtt, és következetesen azt írja le (éspedig szigorúan artikulációs terminusokban), amit artikulációs fonetikai szempontból mondhat az egyes hangokról. Ebben a szakaszban mindent számba kell vennie, azt is tehát, amiről úgy gondolhatja, hogy később úgysem lesz semmi jelentősége. Például minden egyes magánhangzóról azt is megállapítja, hogy zöngés, mert magához a hanghoz ez is hozzátartozik. (Ha ezt kihagyjuk, akkor például a suttogott beszédet nem tudjuk majd megfelelően értelmezni.)

A mi dolgunk pedig itt az, hogy más, praktikusan kezelhető és áttekinthető formát adjunk annak, ahogyan a fonetikus definiálta a hangot. Ezt nem úgy kell érteni, hogy felülbíráljuk azt, amit a fonetikus csinált: semmit sem változtatunk itt meg abban, amit tőle kaptunk, csak annyit teszünk, hogy az egyes hangokat olyan formában definiáljuk, amely számunkra használhatóbb. A [p] definíciója például ilyen lesz (az egyes szavakat persze rövidíteni is lehet):

het, hogy az *é* nagyjából két oktávval magasabb, mint az *ú*.) Ez a sorrend tökéletesen talál azzal, amelyet az F₂ formáns akusztikai eszközökkel mért növekvő frekvenciájának alapján lehet kialakítani (l. Kassai 1994. 616). Az ilyen megfigyelések reménykeltőek lehetnek a hangok percepciós jellemzésének majdani lehetősége tekintetében, most azonban még éppen arra nem vagyunk képesek, amire itt a legnagyobb szükségünk volna: az egyes hangokat nem tudjuk tisztára percepciós alapon úgy definiálni, hogy pusztán a definíció alapján pontosan azonosítani tudjuk mindegyiket.

²⁷ Gondoljuk csak el, mekkora eltérést sejtethetünk a két különböző alapon felállított modell szerkezetében már csak annak alapján is, amit az előző lábjegyzetben a magánhangzók magasságáról mondtam: ez ugyanis egy emelkedő kontinuum, és mind a 14 ott felsorolt magánhangzó elhelyezhető ennek mentén. Ha tehát a magasságként észlelt összetevő a hangok percepciós alapú minősítésének egyik paramétere, márpedig elég valószínűtlen, hogy ne volna az, akkor ezt egy 14 fokú skálaként kell elképzelnünk. Ezt összehasonlítva a generatív fonológia kétértékű megkülönböztető jegyeivel, a szabályok megfogalmazás-módjában megmutatkozó különbséget is el lehet képzelni.

²⁸ A beszédtevékenység-grammatika auditív/percepciós alapelvével kapcsolatos hipotézis mellett korábban felsorolt érveimet most azzal toldom meg, hogy az egyes hangok artikulációjának megtanulása is csak akkor lehetséges, ha a beszélni tanuló – maga is hallván saját hangját – az általa képzett hangot sikerültnek vagy kevésbé sikerültnek tudja minősíteni (és magát az artikulációt is folyton korrigálni tudja ezáltal), ennek meg elvileg sincs más módja, csak az, hogy az éppen kiejtett hangot egy már meglevő auditív mintához viszonyítja. Ez az auditív minta tehát logikailag is meg kell hogy előzze az artikulációt.

²⁹ Ezt úgy kell érteni, hogy a fonetikusnak vannak meg hozzá a megfelelő eszközei és módszerei, hogy ezt a munkát pontosan elvégezze. A fonetika nem úgy tartozik hozzá a fonológiához, hogy a fonetikus eredményeit a fonológus felülbírálhassa, vagy netán megváltoztathassa helyenként a maga szempontjai és praktikus szükségletei szerint, hanem úgy, hogy készen megkapja őket a fonetikustól, tudomásul veszi őket (tehát nem vitatkozik velük), beépíti őket módszerének megfelelő helyére, és további munkája során szigorúan ezek alapján dolgozik.

Ez nem jelenti azt, hogy mi végig ezzel a sok adatot tartalmazó definícióval fogunk dolgozni, itt csak azért kell így felírunk, mert ezt fogjuk aztán egyszerűsíteni bizonyos kikötésekkel (1. alább). Később lesz ugyan szó erről, de már itt jó, ha megmondom, hogy a hosszú szögletes zárójelbe kerülő szavak az illető hangnak egy-egy fonetikai jellemzőjét jelentik, valamilyen **tulajdonságát** tehát, az egész együtt pedig egy olyan **definíció**, amely pontos leírását adja mindazoknak a hangoknak, amelyeket a mi rendszerünk modelljében a [p] képvisel mint a hangkészlet egyik eleme. (Nem azt jelenti tehát, hogy a [p] ilyen elemekre bontható, vagy hogy ezekből állna össze!)

A definíció megadásának fenti módja hasonlít ahhoz, ahogyan a generatív fonológiában a fonémát ábrázolják jegymátrixok formájában, de ezzel ki is merül a kettő közti hasonlóság. Erre a definícióformára nekünk azért van szükségünk, mert így aztán könnyebben tudunk majd általánosabb érvennyel mondani valamit a hangok egy nagyobb csoportjáról. Ha például csak a zöngés hangokról akarunk beszélni, de együttesen mindről, akkor a szóban forgó hangokat aluldefiníáltabb terminussal egyszerűen csak [zöngés] hangoknak fogjuk mondani, és ezen azt fogjuk érteni, hogy 'minden olyan (konkrét, valóságosan hangzó, tényleges) hang, amelynek definíciójában szerepel a „zöngés” jellemző’.

3.1.1.3. A hangok paradigmatis rendszerének modellje

Miután minden egyes hangnak megvan a pontos fonetikai jellemzése (artikulációs alapon) és az illető hang explicit definíciója is, akkor már lehetőségünk van arra, hogy csoportosítsuk őket aszerint, hogy milyen tekintetben hasonlítanak egymáshoz. (Hogy ez bármely nyelvű beszédmű esetében lehetséges kell legyen, azt a beszédművek univerzáléi között is megemlíthetjük volna, mert deduktív úton valószínűsíthető ez is.) Ennek alapján aztán elkészíthetjük a paradigmatis rendszer modelljét is. (Ez szerkezetében az előző fejezetben említett Mengyelejev-táblázathoz fog hasonlítani.)³⁰ Egy ilyen modellel könnyen áttekinthetővé tesszük a han-

³⁰ Az előző szakaszban leírtak alapján láthatjuk, hogy amit ott csinálunk, azzal tulajdonképpen a klasszikus módon felfogott **fonetika** eredményeit integráljuk a fonológiába. A paradigmatis rendszer modelljének megalkotása és értelmezése során viszont abból a módszertani és elméleti tudásból veszünk át minden felhasználható – esetleg a megfelelő átértelmezéssel –, amivel a Saussure hagyományát folytató **strukturálisizmus** gazdagította ismereteinket. Ez, azt hiszem, így természetes, hiszen azok az emberek sem dolgoztak hiába, sőt nagyon is értelmes dolgokkal foglalkoztak. A tudományos kutatás előrehaladását nem célszerű úgy elképzelni, hogy egy újabb szempont megjelenése teljesen érvényteleníti az előzményeket, sokkal inkább a hegeli *Aufhebung*, a „megszüntette megőrzés” értelmében kell ezt felfogni: a későbbi elméletek szintézisként foglalják magukba az előzményeket, úgy, hogy azoknak egyben meg is szűnik az önállóságuk: amit korábban a teljes értelmezésnek hittek, az a szintézisben úgy őrződik meg, hogy ennek egy részmozzanatává fokozódik le. A kuhni értelemben vett paradigmaváltáskor persze nagy a hajlandóság arra, hogy az újabb nézőpont érdekessége és termékenysége láttán a kutató úgy gondolja, hogy az elődök munkája nem is arról szólt, amiről kellett volna, és ez így is természetes. Az előzmények ilyen „megtagadása” nélkül talán nem is lehetne eredményesen nézőpontot váltani. Miután azonban az új nézőpont alkalmazásának nemcsak az eredményei látszanak, hanem már a korlátai és gyengéi is, akkor szintézisre van szükség, és bizony megint elő kell venni a már-már feledésre ítélt (netán a tudományból egyenesen kiutált) előzményeket.

gok egymással való szisztematikus kapcsolatait, oly módon, hogy egy-egy fonetikai jellemző megléte vagy hiánya alapján oszlopokba és sorokba rendezzük őket.³¹

Ezt a modellt azért kell elkészíteni, mert ennek alapján tudjuk azonosítani nemcsak a hangok közötti „rokonsági kapcsolatokat”, hanem az üresen maradó helyek alapján azt is láthatjuk például, hogy mi az, ami a hangrendszerből hiányzik, noha nem kellene hozzájuk a meglévő hangokban megfigyelhetőkn kívül egyéb fonetikai jellemzőt felhasználni. Egy ilyen modell szerkezetét figyelmesen elemezve a hangok paradigmatisztikus rendszerének amúgy nehezebben észrevehető összefüggéseit is könnyebben azonosítani tudjuk. A továbblépés szempontjából azonban nem is ezek a legfontosabbak, hanem az, hogy most, mikor a modellben a rendszer egészét magunk előtt látjuk, egyszerűsíteni vagy pontosítani tudjuk bizonyos hangok definícióját. Az előző szakaszban ugyanis minden hang definíciójába annak minden egyes azonosítható jellemzőjét belefoglaltunk (azokat kivéve persze, amelyekről fentebb jól megindokoltan eltekintettünk), mert azt csak a paradigmatisztikus rendszer szerkezetét vizsgálva tudjuk megállapítani, hogy a definícióba milyen jellemzőket fölösleges bevenni, mivel azok valamelyik másikkal olyan szoros korrelációban fordulnak elő, hogy az utóbbit alapján az előbbit akár be sem kell vennünk a definícióba.

Ha például a magánhangzók esetében azt látjuk, hogy mindegyikük zöngés, akkor a zöngesség explicit megállapítását nyugodtan elhagyhatjuk mindegyik magánhangzó explicit definíciójából. Ezt azonban nem tehetjük meg úgy, hogy aztán erről véglegesen meg is feledkezzünk: nekünk a kutatás folyamán végig tudnunk kell azt, hogy minden magánhangzó zöngés, de azt is, hogy ezzel a jellemzőjünkkel nem kell számolnunk mint olyannal, amelynek alapján és csakis annak alapján a hangkészlet valamely magánhangzóját egy másiktól meg lehetne különböztetni. Éppen ezért hagyhatjuk ki nyugodtan az egyes magánhangzók explicit definíciójából. Más elvi alapon ugyan és másképp is értelmezve őket, ilyenfajta egyszerűsítésekkel a generatív és posztgeneratív fonológiában is találkozunk, a SPE **redundanciaszabályokkal** oldotta meg az ilyesmit, az újabb fonológiai elméletek az ún. **alulszabottság** szabályaival (ezek tulajdonképpen szintén redundanciaszabályok). Mi azonban itt nem szabályokkal dolgozunk, hiszen statikus modellt építünk, a szabály meg definíciója szerint csak dinamikus modellbe illik igazán, hiszen az azt mondja meg mindig, hogy milyen feltételek megléte esetén mit kell csinálni. Mivel itt tulajdonképpen definícióink egyszerűsítéséről van szó, és azt szeretnénk, hogy ez a műszó szintjén is nyilvánvaló legyen, **aluldefiníálásról** fogunk beszélni, és ezeket explicit módon meg is fogalmazzuk **kikötések** formájában. A magánhangzók zöngességének további számon tartását tehát a következő kikötéssel tesszük fölöslegessé:

(Ad-1) [magánhangzó] \Leftarrow [zöngés]

Ez a kikötés így olvasandó: ha egy hang magánhangzó, akkor egyben zöngés is, vagy: ha egy hang definíciója tartalmazza a [magánhangzó] jellemzőt, akkor ez a definíció mindig ki-

³¹ Hogy ezt pontosan hogyan oldjuk meg grafikusán, az már nem tudományos kérdés, a mássalhangzók paradigmatisztikus rendszerének modelljét például lehet kétdimenziós táblázatban ábrázolni, ahogy rendszerint szokták, vagy háromdimenziós rácsszerkezettel (l. pl. Szilágyi 1980. 81). Az utóbbi szemléletesebb valamivel, de semmivel sem tudományosabb, mint a kétdimenziós táblázat, hiszen a paradigmatisztikus rendszernek ez a modellje nem ábrázolása valaminek, hanem a rendszer elemeinek egy olyan térbeli elhelyezése, amelyben bizonyos rendszerösszefüggéseket könnyebben tudunk azonosítani. (Inkább szemléltető munkaeszköz tehát, semmint valami valahol éppen ilyen formában előforduló rendszer pontos leképezése. Ezt mondani sem kellene, ha nem lehetne lépten-nyomon tapasztalni, hogy az ilyen ábrázolások tudományos jelentőségének eltűlése folytán az lesz a nagy kérdés, hogy melyik ábrázolásmód „helyesebb”.)

egészíthető a [zöngés] jellemzővel. (Mivel a nyílnak ez a formája az egyenlőségjelhez is hasonlít, talán nem fogja azt sugallani, hogy itt valamit valamivé kellene változtatni vagy átírni, hanem inkább azt, amit kell, hogy ti. „értsd hozzá”).

Ugyanakkor azt is észrevevesszük a paradigmatis rendszer modelljének vizsgálata során, hogy a nazális mássalhangzóknak sincsen zöngétlen párjuk. Mivel ez a modell minden pontján megfigyelhető, és feltehetőleg a modell üres helyeire is áll, ezt is megfogalmazhatjuk egy kikötésben:

(Ad-2) [nazális] \Leftarrow [zöngés]

A (Ad-1) és (Ad-2) összehasonlítása alapján azt is látjuk rögtön, sőt e két kikötés összekapcsolásával explicitté is tehetjük, hogy a nazálisok és a magánhangzók ebben a tekintetben hasonlítanak egymáshoz. A nazálisok azonban mássalhangzók, és ez utóbbiak esetében a zöngéséget csak némelyek esetében lehet egy ilyen kikötéssel kihagyni a definícióból. Például a [b] zöngéséget nem hagyhatjuk ki, hiszen éppen ez különbözteti meg a [p]-től. Ebből meg azt állapíthatjuk meg, hogy a [b] **nem úgy** zöngés, mint az [n] például. Maga a zöngésesség természetesen mindegyik esetében a hangszalagok rezgését jelenti, ilyen tekintetben semmi különbség sincs a kettő közt, de a paradigmatis rendszer összefüggései szerint más-más funkciója van a [b] és az [n] esetében. Erre a különbségre nagyon oda kell figyelnünk, mert ennek következményei lehetnek esetleg. (Azért kell elővigyázatosnak lenni, mert sosem tudhatja azt az ember, mire számíthat a későbbiekben. Ha az derül ki, hogy ennek a különbségnek semmi hasznát sem vesszük, a végén egyszerűen eltekintünk tőle, de ha itt eleve nem teszünk köztük különbséget, akkor később abból baj is lehet.)

Miután az aluldefiníálási kikötéseket megfogalmaztuk, megadhatjuk mindegyik hangra azt a végleges definíciót, amelyet a következőkben szem előtt tartunk. A zöngéséget az [n] esetben most már nem vesszük be a definícióba, a [b] esetében viszont így tüntetjük fel: [+zöngés]. A „+” jelet nemcsak azért tesszük oda, hogy pontosan megfeleljen a [p] [-zöngés] jellemzőjének, hanem azért is, mert így teszünk különbséget a kétféle funkciójú zöngésesség között. (Itt már a [p]-t sem [zöngétlen]-ként definíáljuk, hanem [-zöngés]-ként, mert ezzel jelezzük, hogy ez a jellemzője a paradigmatis rendszerben megkülönbözteti egy másik hangtól.) Az [n] definíciójába ugyanis az (Ad-2) figyelembevételével szükség esetén bármikor újra bevehetjük a zöngéséget, ezt azonban egyszerűen csak [zöngés]-ként fogjuk feltüntetni, úgy, ahogy az (Ad-2)-ben is szerepel, így a [zöngés] és a [+zöngés] különbségében továbbra is tükröződik az, hogy nem ugyanolyan funkciójú zöngésességről beszélünk az egyik, mint a másik esetben.

Az aluldefiníálási kikötéseket érdemes az olyan mellékesnek tűnő jellemzőkre is megfogalmazni, mint például az, hogy a zöngétlen zárhangok képzésekor a hangképző szervek jobban meg vannak feszítve, mint zöngés párjaik képzése közben, de ugyanígy van ez a zöngétlen részhangokkal is. (Ezért mondtam fennebb, hogy a fonetikai jellemzésnek minden apró részletre ki kell terjednie, hiszen ezek hozzátartoznak az egyes hangokhoz, ez azonban nem fogja azt jelenteni, hogy ezt a részletességet végig magunkkal kellene cipelnünk az egész fonológiai leírás során, tudniillik most a tulajdonképpen fölöslegeseket az aluldefiníálási kikötésekkel úgyis kihagyjuk a definícióból. Módszeresen kihagyni azonban csak akkor tudhatunk valamit, ha nem hagytuk ki már korábban „módszertelenül”). Ezt a kikötést (most ad hoc terminust és felírási formát alkalmazva, csak a szemléltetés végett) a zárhangokra így fogalmazzuk meg:

(Ad-3) [-zöngés] \Leftarrow [feszített]

[+zöngés] \Leftarrow [feszítetlen]

A feszítettséggel tehát a továbbiakban nem foglalkozunk, ezt egyszerűen kihagyjuk a definícióból, de tudni fogjuk végig, hogy az (Ad-3)-ban mit kötöttünk ki. Megtehetjük volna per-

sze, hogy az egyes hangok fonetikai jellemzésekor eleve ne vegyük figyelembe a feszítettséget. Csakhogy akkor nem tudtuk volna aztán megmagyarázni, hogy a suttogott beszédben hogyan lehet megkülönböztetni például a *papa* és a *baba* szekvenciákat. Ha ennek lehetőségét is explicit módon akarjuk értelmezni, akkor a következő kikötést kell még bevenni:

(Ad-4) [suttogott] \Leftarrow [0-zöngés]

A „0” itt azt jelenti, hogy a suttogott hang úgy zöngétlen, hogy zöngésség szerinti megkülönböztetésnek a lehetősége is eleve hiányzik, tehát nemcsak a [+zöngés], hanem a [zöngés] hangok helyett is zöngétleneket fogunk találni.³² Ugyanakkor kikötjük azt is, hogy ha az (Ad-4)-beli eset áll fenn, akkor az (Ad-3) kikötés felfüggesztődik, ami egyet jelent azzal, hogy a feszítettségre vonatkozó jellemző visszakerül az egyes hangok definíciójába, így most a [p] és [b] a definíció értelmében nem a zöngésség, hanem a zár erőssége tekintetében fog különbözni.³³ (Az (Ad-4) tehát hierarchikusan fölötte áll az (Ad-3)-nak, s az ilyen hierarchikusan egymáshoz kapcsolódó esetekre általánosabb kikötést is meg lehet fogalmazni.)

Miután így leszűkítjük, de egyben pontosabbá is tesszük a definíciókat, úgy, hogy ezek az olyan összefüggéseket is tükrözzék, amelyeket csak a paradigmatis rendszer modellje alapján tudunk megállapítani, a definíciókat véglegeseznek tekintjük olyan értelemben, hogy a továbbiakban nem módosítjuk őket úgy, hogy bármelyiknek is kicserélnénk valamelyik jellemzőjét egy másikra. (Ilyet különben eddig sem csináltunk, csupán annyi történt, hogy az egyes hangoknak az előző szakaszban megállapított számos fonetikai jellemzője közül egyeseket kihagytunk a definícióból.) Definícióink változatlanul a konkrét, ténylegesen hallható hangokra vonatkoznak, absztrakt egységeket a paradigmatis rendszer modelljének elemzése nyomán lehetővé vált újradefiniálások során sem posztuláltunk.

3.1.2. A hangok a beszédmű lineáris rendjében

Az eddigiekben a hangokat önmagukban, a beszédmű egészéből mintegy kiemelve vizsgáltuk (pontosabban csak azt jeleztem, hogy ez hogyan és milyen szakaszokban történik). Mikor mindezzel megvagyunk, rátérhetünk arra, hogy a hangokat más szempontból vizsgáljuk meg. Ezt a fajta vizsgálatot az teszi szükségessé és elvileg is értelmes vállalkozássá, hogy a beszédmű univerzáléi között ott szerepel az, hogy a hangok nem kombinálódhatnak akármilyen módon, hanem minden beszédműre bizonyos korlátozások vannak ilyen tekintetben, tehát azokra is kell hogy legyenek, amelyeket mi vizsgálunk. A következőkben tehát ezeket kell azonosítanunk és értelmeznünk, vagyis másképpen: itt az egyes hangok beszédműbeli **disztribúcióját** állapítjuk meg.³⁴

Először azonban azt kell tisztáznunk, hogy a beszédművet milyen „állapotában” vesszük tekintetbe. Mivel még mindig úgy dolgozunk, mintha egy szót sem értenénk a beszédműből,

³² Az (Ad-4) kikötés egyben lehetővé teszi számunkra, hogy a továbbiakban a suttogott hangokat ne kelljen a hangkészlet külön elemeiként számon tartanunk. Mivel valószínűtlen, hogy bármely nyelvű suttogott beszédnek külön hangkészlete volna, és mert suttozni bármely nyelven csak egyféleképpen lehet, ezt a kikötést alkalmasint akár a beszédmű univerzáléi között is számon lehetne tartani.

³³ Mivel a suttogott beszéd hallgatója is nyilván eszerint különbözteti meg a kettőt, ezt a beszédtevékenység nyelvészetében is figyelembe kell majd venni.

³⁴ Mivel a disztribúcióvizsgálatnak mindeddig az amerikai **deszkriptivisták** voltak módszertani következetesség tekintetében szinte utolérhetetlen nagymesterei, a kutatásnak ebben a szakaszában sokat tanulhatunk tőlük, a mi módszerünkbe – ha részletekbe menően kifejtենék most – erre a helyre integrálódik szinte teljes egészében az, amit ők módszertani szempontból megalkottak. Persze mi nem állunk meg ott, ahol ők befejezettnek tekintették a munkát.

vagyis mintha teljesen ismeretlen nyelvű beszédművet vizsgálnánk,³⁵ magát a beszédművet úgy kell vennünk, ahogy van: helyenként beszédszünettel elválasztott szekvenciák sorának. A beszédszünet a hangzás teljes kimaradása hosszabb-rövidebb időre, illetve a beszélő hallgatása, amely megszólalását megelőzi, vagy elhallgatását követi. (Ez utóbbi persze nem biztos, hogy csakugyan csend is, fizikai értelemben, hiszen lehet, hogy mielőtt az illető beszélő megszólal, egy másik beszélő közben; a beszédszünet fenti definícióját tehát inkább úgy kell érteni, hogy két különböző beszélő beszédét akkor sem lehet egyetlen szekvenciának venni, ha egymás szavába vágva beszélnének is, úgy, hogy kettejük megszólalásai között nincs fizikailag mérhető idejű csend. Másképp úgy mondhatjuk, hogy minden megszólalás beszédszünetet követ, és minden elhallgatást beszédszünet követ.) Egyetlen szekvenciának veszünk tehát minden olyan hangsort, amit két beszédszünet határol. Oda kell rá figyelnünk, mert szükségünk lesz erre is.

3.1.2.1. A beszédművekben előforduló hangkapcsolatok azonosítása

Ebben a szakaszban azt kell megvizsgálunk hangpáronként, hogy melyek azok, amelyek egymás mellett előfordulhatnak. Minden hangot sorba kell venni, és mindegyikről meg kell állapítani, hogy milyen környezetben fordulhat elő: mi előtt, és mi után áll. A beszédszünetet is figyelembe kell venni minden hang esetében mint lehetséges megelőző, illetve követő környezetet. Ennek a vizsgálatnak semmiféle akadálya nincs, sem elvi, sem gyakorlati. Eredménye az lesz, hogy a végén máris kimondhatjuk: azok a hangkapcsolatok, illetve az egyes hangok beszédszünettel alkotott olyan kapcsolatai, amelyeket ténylegesen regisztrálhattunk, az ilyen beszédművekben biztosan lehetségesek.

3.1.2.2. Az elő nem forduló (hang)kapcsolatok

Ezek listája értelemszerűen magától összeáll az előző szakaszbeli munka eredményeként mint hiánylista, ezek vizsgálata mégis külön szakasza a módszernek. Egyrészt azért, mert a meglevők létét egyszerűen megállapítjuk, tudomásul vesszük, az elő nem fordulók azonban további vizsgálatot tesznek szükségessé és lehetségessé, másrészt meg mostantól kezdve már fel kell majd használnunk azokat az adatainkat is, amelyek arra vonatkoznak, hogy a hallgatók mit értenek az egyes szekvenciákon, vagy másképp mondva: mostantól kezdve már nem boldogulhatunk el a beszédmű értése nélkül. Bizonyos kísérleteket ugyan még mindig elvégezhetünk e nélkül is, de könnyebben tudunk ilyeneket tervezni, ha tudjuk is, hogy a beszélők mit értenek azon, amit mi vizsgálunk.

Megtörténhetik, hogy bizonyos hangkapcsolatok csak azért hiányoznak a lehetségesek listájáról, mert egyszerűen nem vettük észre őket, vagy véletlenül nem fordultak elő a vizsgált beszédművekben. Legnagyobb részükkel azonban valószínűleg azért nem találkozhattunk, mert a beszédmű rendjének valamilyen korlátozása miatt nem is lehetségesek. Hogy melyik eset áll fenn, azt csak úgy dönthetjük el, ha a hiányzó hangkapcsolatokat most megpróbáljuk mesterségesen létrehozni, illetve kimondatni anyanyelvi beszélőkkel, és megfigyeljük, mi történik. A kísérlet abban áll, hogy olyan szekvenciákat mondunk vagy mondatunk ki egymás után egyetlen szekvenciaként (úgy tehát, hogy köztük ezúttal ne legyen beszédszünet), amelyek közül az első az elő nem forduló hangkapcsolat első hangjára végződik, a második meg a második hanggal kezdődik, így ezeket egymás mellé tudjuk kényszeríteni.

Itt azonban máris jelentkezik egy olyan probléma, amely szintén azt jelzi, hogy csakugyan előrébb léptünk eggyel. Az előző szakaszban a beszédszünetet még minden nehézség nélkül kezelhettük úgy, mintha az is ugyanolyan szegmentuma volna a beszédműnek, mint bármelyik

³⁵ Ez másképp azt jelenti, hogy mindeddig egyszer sem kellett még igénybe vennünk a beszédműre vonatkozó olyan adatokat, amelyek arra vonatkoznak, hogy a hallgatók mit értenek egy-egy szekvencián.

hang, az egyes hangok lehetséges környezeteit tehát ennek viszonylatában is ugyanúgy rögzíthettük, mint bármely hanggal való kapcsolatát. Most azonban a beszédszünet különvlik a hangszegmentumoktól, mivel a fenti kísérletet úgy, ahogy fentebb mondtuk, csak az utóbbiak hiányzó kapcsolataira lehet elvégezni, a beszédszünettel valóra azonban nem. Az utóbbi esetben csak annyit tehetünk, hogy először megállapítjuk, milyen hangokat és hangkapcsolatokat rögzíthettünk a beszédművekben beszédszünetet követő, illetve azt megelőző pozícióban, majd a hiányzók tesztelésére olyan helyzeteket próbálunk előállítani, amelyekben a kérdéses hangok vagy hangkapcsolatok ilyen pozícióba kerülnek. (Ez nem olyan nehéz dolog, mint amilyennek első látásra tűnik, még akkor sem, ha nagyon ragaszkodnánk hozzá, hogy csak ténylegesen elhangzott szekvenciák alapján állítsunk valamit, hiszen például a *Mi ez?* kérdésre adható válaszokban a főnevek elég nagy része két beszédszünet közötti pozícióba állítható, mégpedig toldalék nélküli alakjában, de mikor a magyar nyelvű beszédműveket vizsgáljuk, akkor azt is tudjuk, hogy ezeket szerencsénkre nem mi vizsgáljuk először, és ehhez nekünk már jobbnál jobb felhasználható segédeszközeink is vannak, például a betűrendes értelmező szótár vagy a szóvégmutato szótár. Ezekben ugyan nem éppen a beszédszünetet követő vagy azt megelőző pozícióban találkozunk a kérdéses hanggal vagy hangkapcsolattal, hanem szóhatárral szomszédos, tehát szókezdő vagy szóvégi pozícióban, de ez nem olyan nagy baj, hiszen másrészt abban is biztosak lehetünk, hogy a beszédszünetet követő hang vagy hangkapcsolat egyben mindig szókezdő is, a beszédszünet előtt álló pedig szóvégi is. Legfeljebb olyan szekvenciákat is találunk majd a szótárban, amelyeknek nemcsak az elején meg a végén, hanem a belsejében is van egy szóhatár – például az összetett szavakban –, de annak a mi itteni problémánk szempontjából nincs semmi jelentősége.)

Az igazi gondot az jelenti, ha bizonyos hangokat vagy hangkapcsolatokat keresve sem találhatunk beszédszünetet követő vagy azt megelőző pozícióban. Az ilyen hiányzókat ugyanis nem állíthatjuk elő mesterségesen, így ellenőrizni sem tudhatjuk, hogy ez valamilyen magyar hangalak-szerkezeti korlátozás³⁶ miatt eleve kizárt is, vagy pedig – bár semmi akadálya nem lenne amúgy, hogy olyan is legyen – véletlenül egyetlen példa sincs rá a magyar beszédművekhez felhasználható hangalakok állományában. Az ugyanis sehol sincs előírva, hogy minden olyan hangszekvencia, amely adott nyelvű beszédművekben elvileg elképzelhető, okvetlenül meg is kellene hogy legyen tényleg szóként. (Nincsen példának okáért *bögör* szavunk, nem mintha nem lehetne, vagy valamilyen korlátozás ezt kizárná, hanem egyszerűen nincs. A *bögör* tehát nem magyar hangalak, noha a magyarban lehetséges lenne.)

Magyar beszédművekben például biztosan nem fogunk beszédszünetet követő (illetve szókezdő) pozícióban nemhogy *zbl*, hanem még *zb* kapcsolattal sem találkozni. (Biztosan nem azért egyébként, mert ez szókezdetként kimondhatatlan lenne, hiszen a szlovákoknak nem lehetetlen kiejteniük például a *zblízka* 'közelről' szót, sőt ha megpróbáljuk, nekünk sem törik bele a nyelvünk.) Ugyanakkor viszont az is igaz, hogy az *ógy* hangkapcsolat sem fog beszédszü-

³⁶ A hangalak-szerkezeti korlátozás olyan korlátozást jelent, amely az egyes hangalakok szerkezeti felépítésére vonatkozik, hangalakon pedig itt és az alábbiakban az olyan szekvenciákat értjük, amelyek a beszédmű elemkészletéhez tartoznak, állhatnak egy vagy több hangból, van kezdetük és végük (vagy legalábbis a beszédmű fonológiájában arra számítunk, hogy van), és azért nem nevezzük őket morfémáknak, mert bennünket a fonológiában ezek szigorúan csak mint hagszekvenciák érdekelnek, a grammatikai funkciójuk itt nem számít, és az sem, hogy a beszélők azon a hangszekvencián mit értenek. (Az erre vonatkozó tudásunkat azonban felhasználhatjuk adatként annak eldöntésére, hogy egy adott hangalak ismétlődése-e egy másiknak, vagy nem, maga a szemantikai vagy szintaktikai funkció azonban a modellünkbe semmilyen módon nem épülhet be.) A hangalak-szerkezeti korlátozás tehát olyasmire vonatkozik, mint például az, hogy milyen hangkombinációkkal kezdődhetnek vagy végződhetnek a magyar hangalakok.

net előtti pozícióban megjelenni, ez a két eset azonban mintha mégsem lenne egészen egyforma. Mert igaz ugyan, hogy beszédszünet előtt az *ógy* egyszer sem fordul elő (és létre sem tudhatunk hozni ilyen helyzetet), de a *nagy, lágy, fogy, úgy, hegy, légy, frigy, így, tőgy, ügy* állhat ilyen pozícióban. Ezek mindegyikében egy-egy magánhangzó előzi meg a *gy*-t (éspedig nem is szelektíven, hiszen lehet itt rövid is, hosszú is, mély is, magas is, ajakréses is, ajakkerekítéses is), tehát ezt is figyelembe véve nyugodtan vehetjük úgy, hogy beszédszünet előtti *ógy* kapcsolattal csak azért nem találkozhattunk, mert történetesen egyetlen olyan szó sincs a magyarban, amely így végződne, és egyszersmind beszédszünet előtt is állhatna, de amúgy, a magyar beszédművek hangalak-szerkezeti korlátozásai felől nyugodtan lehetne, hiszen semmi akadálya annak, hogy ilyen is legyen. A *zbl* kapcsolattal azonban más a helyzet. Ha minden olyan esetet számba veszünk, ahol a *z*-t beszédszünet előzi meg, azt fogjuk találni, hogy a *z* után inkább csak magánhangzó áll, és ha ezt az ÉKsz. szöanyaga alapján is ellenőrizni akarjuk, akkor azt látjuk, hogy az 549 *z*-vel kezdődő szó között (az összetett szavakat is beszámítva) csak két olyan van, ahol ez nem így van: a *zrí* meg a *zrinyi*. (Az új kiadásban ezeken kívül van még *zgrafitto, zloty, zmizik, zrika*, ezek közül azonban a *zmizik* szót csak a szlovákiai magyarok használják, ez tehát aligha fog szerepelni az adataink között, ha mi a magyarul prototipikusan beszélőktől származó beszédműveket írjuk le.) Ennek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a magyar szavakra nem jellemző a [zC] szókezdő (ezt aztán a többi szókezdő mássalhangzó kapcsolatait is figyelembe véve általánosabban is megfogalmazhatjuk majd), így tehát azt is megjósolhatjuk, hogy beszédszünet után az ilyen szerkezetű hangkapcsolatnak igen kicsi a valószínűsége. Nem prototipikus esetként, tehát úgyszólván kivételesen azonban néhány ilyen is előfordulhat, de a C akkor sem lehet bármelyik mássalhangzó. (A „nem prototipikus esetként” nem azt jelenti, hogy az olyan adatok, amelyekben ilyenekkel találkozunk esetleg, nem magyarul prototipikusan beszélőktől származnának. Ez inkább úgy értendő, hogy általános kijelentéseinket, amelyek modellünk tartozékai lesznek, nem az ilyenek, hanem a prototipikus esetek alapján fogalmazzuk meg, de úgy, hogy abba a nem prototipikus esetek lehetősége azért még férjen bele. A *bg* szókezdő – illetve a beszédszünetet követő *bg* – lehetőségéről vagy lehetőségéről szólva azonban nincs szükségünk arra, hogy a prototipikusságot is figyelembe vegyük, erről egyértelműen azt mondhatjuk, hogy az ilyen a magyarban ki van zárva.)

Most tehát rátérhetünk a hangkapcsolatokra. Ha valamelyik nem fordul elő az előző szakasz eredményeképpen összeálló listán, akkor ezt most megpróbáljuk a fentebb jelzett módon létrehozni. Ha a kísérlet eredményeként magát a kérdéses hangkapcsolatot kapjuk, akkor ez azt jelenti, hogy eddig az csak véletlenül nem került elő, tehát egyszerűen kiegészítjük vele a listánkat. Ha azonban valamilyen korlátozás következtében eleve ki van zárva, akkor az várható, hogy a megfelelő pozícióban egy másik hangkapcsolattal fogunk helyette találkozni.³⁷ Például ha azt akarjuk kideríteni, hogy a [kb] kapcsolat kizárt-e csakugyan, összekapcsolunk két olyan szekvenciát, amelyek közül mindegyik előfordulhat a beszédműben úgy, hogy az elején és a végén is beszédszünet van,³⁸ mint amilyen a *megyek* és a *biciklizni* (pl. „*Mész ma úszni? – Megyek.*”, illetve: „*Hová mész? – Biciklizni.*”). Az eredmény a *megyegbiciklizni* szekvencia lesz,

³⁷ Fonológus számára ezek természetesen mind ismert dolgok, mégis újra kell őket mondanunk, nemcsak mert más terminusokban kell megfogalmaznunk állításainkat és következtetéseinket, hanem azért is, mert most mindezeket a kutatás módszerének valamelyik lépéseként kell leírunk.

³⁸ Az ilyen szekvenciák tehát minimálisan szó méretűek, de lehetnek annál hosszabbak is. Rövidebbek azonban nem lehetnek, hiszen toldalékok rendszeren nem szoktak beszédművekben úgy előfordulni, hogy beszédszünet előzze meg őket. („Rendetlenül” persze igen – pl. „*Azt a bélyeget te a borítékra tetted, vagy a borítékba? – „Ba.”*”), de a nyelvésznek megvannak az eszközei arra, hogy a beszéd ilyen nagyon nem prototipikus eseteit kiszűrje.

a várható *kb* helyett tehát *gb*-t fogunk hallani. A kísérletet akárhány más szekvenciapárral megismételhetjük, és mindig ezt az eredményt fogjuk kapni. Ennek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a [kb] az általunk vizsgált beszédművekben **disztribúciós korlátozással kizárt** kapcsolat, és hogy minden olyan esetben, amikor ilyenre számíthatnánk, a [k]-nak megfelelő pozícióban [g]-t fogunk találni. Ezt a korlátozást a következőképpen írhatjuk fel:

(He-1) kb ↓↑ gb

Ezt pedig így olvassuk: a [kb] kapcsolat kizárt, és bárhol, ahol csak [kb] kapcsolatra számíthatnánk, **helyette** (ezt jelenti a „↓↑”, alább is mindig így kell majd olvasni) mindig a [gb] kapcsolatot fogjuk találni.³⁹ (A „He”-ben pedig a *H* arra utal, hogy itt hangtani korlátozást írunk le, az *e* pedig arra, hogy ezt most valamely **egyedi** esetre – itt éppen a [kb]-re – állapítjuk meg, annak reményében persze, hogy az ilyenfajta korlátozások szerkezetét majd általánosabban is meg tudjuk fogalmazni.)

Ilyenféle korlátozásból előreláthatólag sok lesz, de mindegyiket türelmesen számba kell venni és külön-külön rögzíteni. (A kutató az illet unalmasnak találhatja, és hajlamos rá, hogy úgy gondolja: jobb, ha egyenesen általános érvénnyel fogalmazza meg a sok egyedi esetre érvényes összefüggést. Mégsem jó az ilyesmit elhamarkodva néhány egyedi korlátozás megfigyelésére alapozni, hiszen itt meglepetések is érhetik az embert. Az a biztos, ha mindet sorra vesszük.)

Ebben a szakaszban tehát még nem próbáljuk értelmezni is az ilyen korlátozásokat, csak egyszerűen számba vesszük őket. Mikor mindennel megvagyunk, előttünk áll mind a megengedett, mind a kizárt kettős kapcsolatok teljes listája. Ezzel azonban még nem jutottunk el ennek a szakasznak a végére, hiszen most már azt kell megnéznünk, hogy a megengedett kettős kapcsolatok előtt, illetve után milyen hangok fordulhatnak elő, vagyis milyen hármas kapcsolatok lehetségesek, és milyenek vannak kizárva, sőt folytathatjuk aztán a négyes kapcsolatokkal is. (Nem térek most ki arra, hogy bizonyos elvi megfontolások alapján ezt a munkát egyszerűsíteni is lehet, például a magánhangzók és mássalhangzók közötti különbség figyelembevételével, hiszen az megint túlságosan részletező volna ahhoz képest, ami itt most az igazi célunk.)

3.1.2.3. A H-korlátozások általánosabb megfogalmazása

Az előző szakasz eredményeit most együttesen vizsgálhatjuk meg, így lehetőségünk lesz arra, hogy a korlátozásokat általánosabban tudjuk megfogalmazni. Ezek a korlátozások mind olyanok, amelyek a beszédszünettől beszédszünetig terjedő megszakítatlan szekvenciák bármely helyén érvényesek, tehát arra való tekintet nélkül, hogy van-e a kizárt kapcsolatok elemei között szóhatár, vagy nincs.⁴⁰ Az ilyeneknek most már célszerű lesz nevet is adni, annál is inkább, mert alább másféle korlátozásokat is meg kell majd vizsgálnunk, és azoktól emezeket mindig meg kell különböztetnünk. Ezeket tehát ezentúl **hangtani korlátozásoknak**, de inkább rövidítve **H-korlátozásoknak** fogjuk hívni, éspedig azért éppen így, mert ezzel arra is utalunk egyben, hogy ezeknek az esetek többségében közvetlen hangtani (pontosabban hangképzésbe-

³⁹ Vagy ha úgy szemléletesebb: „[kb]-t ezekben a beszédművekben biztosan nem fogunk találni sehol (= ↓), hanem helyette (= ↑) [gb]-vel fogunk találkozni mindenütt, ahol pedig e korlátozás nélkül [kb]-re számíthatnánk.” Ez tehát semmiképpen sem jelenti azt, hogy itt valamiféle dinamizmust lopnánk be a modellünkbe, hiszen szó sincs arról, hogy itt valami valamivé változna, vagy váltakozna valamivel, hogy valami másvalami **helyébe** kerülne, vagy hogy így vagy úgy realizálódna. Egyszerű megállapítás ez, jóslás arra nézve, hogy mi lesz ott, ennyi.

⁴⁰ A szóhatárt eddig még nem definiáltuk sehogy, de ez most nem is fontos, hiszen itt éppen azt mondtuk, hogy ezek a korlátozások erre való tekintet **nélkül** érvényesek, bármilyen definíciónk lenne is a szóhatárra. A beszédszünetről viszont fentebb megmondtuk, mit értünk rajta.

li) indoklását is lehet adni, a korlátozás meglétének okát a kiejtés könnyebbségében jelölve meg. Ez persze nem azt jelenti, hogy azok a hangkapcsolatok, amelyek például a magyar nyelvű beszédművekben ki vannak zárva, emberi hangképző szerveinkkel biztosan univerzálisan kiejthetetlenek is lennének, azaz hogy ezek megjósolhatóan más nyelvű beszédművekben sem fordulhatnának elő sehol a világon. A [kb] kapcsolat például a magyarban ki van zárva, az angolban viszont a *blackburry* ejtése [blækbəri], nem pedig *[blægbəri]. (Ha az ilyenek megjósolhatóan univerzálisan ki lennének zárva, akkor nem is kellene azzal töltenünk az időnket a magyar nyelvű beszédművek vizsgálata során, hogy ellenőrizzük, nincsenek-e meg ezekben mégis kivételesen.) Ez azonban nem érvényteleníti azt, amit fentebb mondtam, hogy tudniillik az ilyen korlátozások meglétét okkal indokolhatjuk a kiejtés könnyebbségével, hiszen az viszont kétségtelen, hogy artikulációját tekintve a *gd*-t könnyebb kiejteni, mint a *kd*-t. Hiszen nem lehet az egészen véletlen, hogy egy sereg olyan nyelvről tudunk, ahol bizonyos „zöngés + zöngétlen”, illetve „zöngétlen + zöngés” kapcsolatok ki vannak zárva, és ahol illet váránk, ott „zöngés + zöngés” vagy „zöngétlen + zöngétlen” kapcsolatot találunk helyettük, de én legalábbis egyről sem tudok, ahol ez fordítva lenne, vagyis hogy például a [gd] lenne kizárva, és helyette rendszerszerűen és kötelezően [kd]-t találnánk.⁴¹

Ha tehát összegyűjtjük mindazokat a kizárt kapcsolatokat, amelyeknek első tagja a [k], pontosabban az ezekre vonatkozó H-korlátozásokat, akkor ezt kapjuk:

- (He-1) kb ↓↑ gb
- (He-2) kd ↓↑ gd
- (He-3) kd^y ↓↑ gd^y
- (He-4) kg ↓↑ g:
- (He-5) kz ↓↑ gz
- (He-6) kʒ ↓↑ gʒ
- (He-7) kɕ ↓↑ gɕ

Ha most mindezt együtt nézzük, először is a (He-4) tűnik fel, ez ugyanis amolyan kakukktojásnak látszik a sorban: a kizárt kapcsolat helyett mindenütt egy másik hangkapcsolatot találunk, csak itt van egyetlen hosszú mássalhangzó. Ez azonban rögtön érthető lesz, ha figyelembe vesszük, hogy az itt fel nem sorolt, de az előző szakaszban már megállapított H-korlátozások között a következő is szerepel (mert lehetetlen, hogy ne szerepeljen):

- (He-8) gg ↓↑ g: (pl.: [öreg gúnár] ↓↑ [öreg:únár])

A (He-4)-ben tehát nyilván azért nem lehet [gg], ami a többi alapján várható volna, mert ezt egy másik H-korlátozás szintén kizárja. Ha tehát tudjuk, hogy a (He-4) formája csak a (He-8) miatt olyan, amilyen, akkor az is világos, hogy az általános elv itt is érvényes, és – az itteni elv szempontjából! – úgy vehetjük, mintha itt [gg] volna (noha valójában nem az van, de az egy másik H-korlátozás kérdése). A (He-4) esetében tehát akár azt is mondhatjuk (mert az talán jobban kifejezi azt, amit a nyelvész tud erről, márpedig a modell, amit építünk, éppen azt fejezi ki, amit a nyelvész tud), hogy:

- (He-4), (He-8) kg ↓↑ gg ↓↑ g:

⁴¹ Az ilyen jellegű problémák jobb megvilágításához a megfelelő értelmezéssel sok mindent át lehet venni abból, amit a **természetes fonológia** keretében írtak le, és ez is érthető, hiszen egy nagyobb szintézisben az ottani felhasználható eredményeknek is meg kell hogy legyen a helyük.

Ezt pedig így olvassuk: a [kg] előfordulására biztosan nem számíthatunk, mert ez egy korlátozás miatt nem lehetséges, helyette (a többi hasonló esetet is figyelembe véve) [gg]-t várhatnánk, de mégsem ezt fogjuk ott találni, mert ez meg egy másik korlátozás miatt nem lehetséges, hanem ehelyett [g:] lesz a megfelelő helyen.

Most már tehát megállapíthatjuk, hogy a (He-1)–(He-7) mindegyikében az az elv érvényes, hogy az ilyen kizárt kapcsolatok esetében az első elem várható helyén egy másik fog előfordulni, a másodikén viszont ugyanaz. A [k] helyén következetesen a [g]-t találjuk, vagyis [+zöngés] párját.

A hangkapcsolatok második elemeinek szintén közös vonásuk, hogy zöngések, de nem minden zöngés hang fordul itt elő. A nazálisok mindenestül hiányoznak, de nincs itt az [l], [r], [j] és a [v] sem. A nazálisokról viszont fentebb már megállapítottuk, hogy – nem lévén zöngétlen párjuk – a paradigmatisok rendszerben nem ugyanolyan funkciójú a zöngésségük, mint az, amit ott [+zöngés]-nek neveztünk. Ugyanez az [l]-re és [r]-re is áll, csak fentebb ezt mi nem rögzítettük egy aluldefiniálási kikötésben, mert ezekre ott nem tértünk ki (ha ez a leírás teljes lenne, természetesen megtettük volna ezt is a maga helyén), tehát ezek definíciójában sem a [+zöngés], hanem a [zöngés] szerepel. A [j]-nek viszont van zöngétlen párja (a [ç]), akárcsak a [v]-nek, ezek definíciójában tehát [+zöngés] van, nem [zöngés], ezért ezekről külön meg kell mondanunk, hogy ennek ellenére állhat előttük [k]. Az összefüggést tehát általánosabban így írhatjuk fel:

$$[k] \downarrow \uparrow [g] / \text{---} \begin{bmatrix} + \text{zöngés} \\ - j, v \end{bmatrix}$$

Ezt így olvassuk: a beszédmű minden olyan pozícióján, ahol a rá következő hang figyelembevétele nélkül [k]-ra számíthatnánk, minden esetben [g]-t fogunk találni, ha ezt a pozíciót olyan hang követi, amelynek definíciójában szerepel a [+zöngés], kivéve ha ez a hang [j] vagy [v].⁴² (A nazálisokat, illetve az [l]-t és az [r]-t azért nem kell kivételként megemlítenünk, mert

⁴² Az összefüggés ilyen felírása nagyon is emlékeztet a generatív fonológiai szabályokéra, természetesen nem véletlenül, hiszen a stílusát onnan vettem át. Azért maradtam ennél, mert ez a mai nyelvészetben már ismerős forma, annyit azonban mégis változtattam rajta, hogy a „→” jel helyett „↓↑” jelet írtam ide, mert ezt biztosan nem lehet változásra, váltakozásra, átalakulásra, kicserélődésre, újraír(ód)ásra vagy realizálódásra utalóként érteni. (Lehet azonban, hogy jobb lenne helyette mégis valami mást választani, mert ez is sugallhat olyasmit, amit pedig nem kellene.) – Az összefüggések általános módon való, képletszerű megfogalmazásának eljárásai, mint tudjuk, a **generatív fonológiában** vannak a legjobban kidolgozva, ezeket tehát nagyon jól felhasználhatjuk mi is, mikor ilyen problémával van dolgunk, anélkül persze, hogy az ilyenekhez tartozó elméleti interpretációt is át kellene vennünk.

Meg kell azonban mondanom, hogy 1969-ben, mikor még hírből sem igen tudtam a generatív elméletről, illetve a generatív fonológiáról, a későbbi szakdolgozatomban leírt (akkor még dinamikus) fonológiai modell első változatának kidolgozása közben másféle képleteket alkalmaztam, és lehet, hogy jobban tettem volna, ha azután sem tértem volna át a generatív stílusúra, mert ez utóbbi egyebet sugallt, mint amire én gondoltam először, és utólag meg sem tudom mondani, hogy ez a stílusváltás mennyire befolyásolta azt, ahogyan aztán gondolkozni is kezdtem az egésze körül. Az eredeti forma ez volt:

$$X \begin{Bmatrix} A \\ B \\ C \\ \dots \end{Bmatrix} Y \rightarrow XBY$$

ezt pedig így kellett olvasni: ha előttük *X* van, utánuk meg *Y*, az *A*, *B*, *C*, ... egymással váltakozó elemek közül a *B*-t kell választani. (Az *X* és *Y* közül mindkét oldalon elhagyható az, amelynek a szabály szem-

ezek definíciójában nem [+zöngés], hanem [zöngés] szerepel. Ennek megfelelően az is természetes, hogy a magánhangzók előtt is állhat [k], hiszen azok definíciójában is [zöngés] van.)

Ha ehhez hasonló módon járunk el a többi H-korlátozás esetében is, akkor azt is észre fogjuk venni, hogy minden olyan esetben, ahol a beszédműben a környezet figyelembevétele nélkül várható zöngétlen hang helyett zöngés párját találjuk, ugyanazok a mássalhangzók állnak a következő pozícióban, mint amelyeket fentebb a [k] ↓↑ [g] esetében azonosítottunk. Így aztán az összefüggést egészen általános formában is meg tudjuk fogalmazni:

$$(H-1) \quad \begin{bmatrix} - \text{zöngés} \\ - h \end{bmatrix} \downarrow \uparrow [+ \text{zöngés}] \text{ / } \text{---} \begin{bmatrix} + \text{zöngés} \\ - j, v \end{bmatrix}$$

Ezt meg így kell olvasni: a beszédmű minden olyan pozícióján, ahol a környezet figyelembevétele nélkül olyan hangra számíthatnánk (a [h]-t kivéve), amelynek definíciójában szerepel a [-zöngés], minden esetben ennek [+zöngés] párját fogjuk találni, ha ezt a pozíciót olyan hang követi, amelynek definíciójában szerepel a [+zöngés], kivéve ha ez a hang [j] vagy [v]. (A [-zöngés] hang [+zöngés] párján pedig azt a hangot kell érteni, amelynek definíciója csak ebben az egy különbségben tér el az előbbtől.)⁴³

A fenti összefüggés fordítottját még egyszerűbb általánosan felírni:

$$(H-2) \quad \begin{bmatrix} + \text{zöngés} \\ - j \end{bmatrix} \downarrow \uparrow [- \text{zöngés}] \text{ / } \text{---} [- \text{zöngés}]$$

Ez a képlet még egyszerűbb lehetne, akárcsak az előző, ha a [j] definíciójában nem [+zöngés], hanem [zöngés] szerepelne. Mivel mind a (H-1), mind a (H-2) esetében kivételként kell kezelnünk, könnyen arra gondolhatunk, hogy talán csakugyan ezt a megoldást kellene inkább választanunk. Csakhogy mi tisztára kényelmi okokból nem tehet-

pontjából nincs szerepe.) Az volt a nagy előnye, hogy nagyon könnyű volt vele kezelni a kettőnél több elemet tartalmazó váltakozásokat (pl. az *o ~ ě ~ ō* esetében), és ami még nagyobb, hogy nem átváltozást, változtatást vagy realizálódást sugallt, mint a generatív stílusú szabályok, hanem a lehetőségek közti választás szabályát írta le.

⁴³ Ezen a ponton fennáll a veszélye annak, hogy aki nagyon hozzá van szokva a generatív fonológia szemléletéhez, az ezekben a H-korlátozásokban minden igyekezetem ellenére ne csak egy korlátozás tényszerű megállapítását lássa, illetve annak megjósolását, hogy a kizárt kapcsolat helyett mire számíthat ott a nyelvész, hanem szabályként értse ezt, ahogy pedig nem kellene. Ekkor az lehet a gondja, hogy mi itt a sorrend, hiszen úgy fogja látni, hogy pl. a [mág:ubó] esetében a (He-8) korlátozást a (H-1) táplálja, azt viszont sehol sem mondtuk meg, hogy az utóbbit előbb kellene alkalmazni. Holott ezek nem szabályok, és nem is olyasmik, amelyeket egyáltalán alkalmazni kellene adatokon végzett műveletekként. Itt másról van szó, így mindez fel sem merül. Persze valamiféle sorrend itt is van, de az nem valami szabályalkalmazási sorrend, hanem arra vonatkozik, hogy a nyelvész milyen sorrendben tudhat valamit megállapítani vagy értelmesen elmondani (de nem levezetni!). Érvényesnek **egyszerre** érvényes a (H-1) is, meg a (He-8) is. Mert miről is szólnak ezek? Arról, hogy [+zöngés] előtt a [k] helyett (= abban a pozícióban, amelyben a környezet figyelembevétele nélkül [k]-t várnánk, mármint mi, nyelvészek, nem pedig beszélők vagy hallgatók!) [g]-t fogunk találni, de ha az a [+zöngés] történetesen éppen [g], akkor erre az esetre a nyelvész a (He-8) alapján azt is meg tudja mondani előre, hogy itt viszont mégsem [gg] lesz, hanem [g:]. Ezeket ő nem egymásután tudja, hanem egyszerre, de mondani persze csak egymásután mondhatja el, mert egyszerre nem tudhat mindent. Másképp: ahhoz, hogy megmondja, mire számíthatunk a [kb] helyett, egyetlen korlátozás ismerete is elég neki, a (H1-1)-é, a [kg] esetében viszont csak akkor találhatja el pontosan, ha a (He-8) korlátozást is figyelembe veszi.

jük meg nem történtté azt, amit pedig a paradigmaticus rendszert vizsgálva egyértelműen megállapítottunk, mármint hogy a [j]-nek igenis van zöngétlen párja, a [ç], ott pedig az ilyen zöngésséget [+zöngés]-ként definiáltuk. Ettől pedig már csak azért sem tekinthetünk el, mert ráadásul mindkettő előfordulhat ugyanolyan környezetben is: [pej] – [peç]. Továbbá van egy olyan korlátozás, ahol egyértelműen megmutatkozik, hogy a [j] és [ç] egymáshoz való viszonya teljesen indokolja azt, hogy az előbbit [+zöngés]-ként, az utóbbit meg [-zöngés]-ként tartsuk számon, mégpedig a következő (a „||” a beszéd-szünetet jelöli):

j ↓↑ ç / C ____||

A [ç] olyannyira [-zöngés], hogy a (H-2) alapján azt is meg tudjuk mondani, hogy például a [gç] helyett a megfelelő helyen [kç]-t fogunk hallani: [vákc||]. Ha az előtte álló mássalhangzó nem [+zöngés], hanem [zöngés], akkor az olyan esetekre a (H-2) korlátozás természetesen nem terjed ki: [várc||], [szomç||] stb.

A (H-2)-ben a [v]-vel nem kellett kivételt tenni (vö. pl. [sáv – sáfársélesség]), itt tehát éppen olyan, mint a többi [+zöngés] mássalhangzó. Ha tehát a (H-1) esetében úgy próbáltuk volna kivételes voltát megszüntetni, hogy definíciójában csak ezért és csakis ilyen megfontolásból a [+zöngés]-t kicseréltük volna [zöngés]-re (ami módszertani szempontból már maga sem lett volna kifogástalan eljárás), akkor most cserélhetnénk vissza. Ez az első látásra bosszantó dolog biztosan nem módszerünk valamilyen hiányosságával függ össze, nem is azzal, hogy a [v] „rossz mássalhangzó”, még csak nem is egészen a fonetikai jellemzőivel. A fonológus persze nehezen tud beletörődni az ilyesmibe, és érthető, hogy megpróbálja megmagyarázni, de úgy, ahogy olykor próbálja, ezt csak akkor tudná megoldani, ha a v fonetikai jegyeit definiálná át oly módon, hogy azt nehéz is lenne megfelelően indokolni, de ráadásul további bonyodalmakhoz is vezetne. Ehhez hasonló kísérlet például a következő értelmezés is: „a /h/ és a /v/ felemás viselkedésének magyarázata abban rejlik, hogy mindkettő félíg-meddig kívül esik a zörejhangok és a zengőhangok egymással szemben álló osztályán: a /v/ valahol a kettő között [...] helyezkedik el” (Siptár 1994. 204), ezért tudhat az megtörténni, hogy – ezúttal a másfajta leírásokhoz jobban illeszkedő hagyományos terminusokkal élve – hasonulni hasonul, de hasonítani nem hasonít. Ezt azonban az átmenetiségre hivatkozva azért nem hinném, hogy meg lehetne oldani (sőt még érthetővé tenni sem, hanem legfeljebb csak elfogadhatóvá), mert amúgy szó elején a v nagyon is egyértelműen úgy viselkedik, mintha – az itteni értelmezés terminusainál és koncepciójánál maradván – zengőhang volna, szó végén meg úgy, mintha zörejhang (mert a hasonulásban való bármilyen részvétel az ugyanitt megadott szabály szerint ahhoz a feltételhez van kötve, hogy a mássalhangzók zörejhangok legyenek).

Volna azonban ennek megoldása, mégpedig kétféle is, csak egy kicsit szokatlan. Az egyik az lehetne, hogy a v definíciójába a zöngésséget úgy foglaljuk bele, hogy: alapértelmezés szerint [zöngés], ha azonban [-zöngés] követi, annak vonatkozásában (a felől nézve) [+zöngés]. (Vagy pedig: minden öt megelőző szegmentum vonatkozásában [zöngés], és minden rá következő vonatkozásában [+zöngés].) Ez a magyarázat a fonetikai adatokkal nem kerülne ellenkezésbe, és nagy baj is lenne, ha úgy lenne, hiszen a kétféle zöngésség fonetikailag egyforma, csak funkcionálisan különböző.

Van azonban ezzel egy kis baj, mégpedig az, hogy ha ezt a megoldást választanánk, akkor alighanem olyasmit tennénk, amit pedig nem kellene. Hiszen ha mi egyszer a [zöngés]-t és a [+zöngés]-t aszerint különítettük el a megfelelő helyen, hogy a para-

digmatikus rendszerben találtunk-e két olyan mássalhangzót, amelyek csak ebben különböznek, vagy nem, akkor világos, hogy a *v* definícióját nem változtathatjuk most meg [zöngés]-re, ha egyszer van neki [–zöngés] párja (az *f*). Tehát legfeljebb azt a megoldást választhatnánk, hogy a *v*-t ugyan [+zöngés]-ként definiáljuk, de a [–zöngés] előtti pozíció kivételével mindenütt [zöngés]-nek tekintjük. Ez viszont megint nem olyasmi, aminek a fonológus örülni szokott, hiszen egyszerűbben ez valahogy úgy hangzana, hogy van itt valami, ami legtöbbször nem az, ami.

De volna erre egy másik megoldás is.⁴⁴ Mivel a (H-1) és (H-2) disztribúciós korlátozások perspektívájából a *v* hol a többi [zöngés], hol meg a többi [+zöngés] hanggal kerül egy csoportba, e különbség alapján (és pedig kizárólag ennek alapján és ennek tudomásulvételével) akár azt is megtehetjük, hogy modellünkben egyenesen két különböző [v]-vel számolunk: ekkor az egyiket [zöngés]-ként, a másikat [+zöngés]-ként definiáljuk, és – éppen a (H-1) és (H-2) figyelembevételével – megállapítjuk, hogy hangalakkezdő pozícióban csakis az első fordulhat elő, hangalakvégi pozícióban meg csakis a második.

A probléma ugyan az előző változattal is megoldódna (ha nem is nagyon elegánsan), hiszen a disztribúciós korlátozások rendszere szempontjából csakis az a fontos, hogy milyen megengedett, illetve kizárt kapcsolatai vannak az előtte álló, illetve a mögötte álló vonatkozásában. A környezetre vonatkoztatott definíálás (és időnkénti átdefiníálás) azonban példátlan, sőt alighanem megengedhetetlen dolog volna a rendszer leírásában, míg fonetikai jellemzőik szerint teljesen egyforma egységek funkcionális különbségeik szerinti megkülönböztetésére alább majd számos esetben sor fog kerülni, ez tehát ott van valahol a rendszer alapelvei között. (Hogy ezt hogyan kell érteni, az majd csak később válik egészen világossá.) Csupán az szokatlan benne, hogy egy ilyenfajta megkülönböztetésre már itt lehetőség és szükség van, mert az ilyesmire nagyobb számban egy későbbi szakaszban számíthatunk.

Ebben az esetben tehát modellünkben két *v*-nk is lesz: az egyik [+zöngés], ez lesz a paradigmatis rendszerben a [–zöngés] *f* párja, a másik pedig [zöngés], és ennek nincs [–zöngés] párja. A hangalak-szerkezeti korlátozások között pedig ott fog szerepelni, hogy beszédszünet utáni pozícióban (illetve bármilyen hangalakkezdő helyzetben) csakis a [zöngés] [v] fordulhat elő, beszédszünet előtt pedig (tehát hangalak végén is) csak a [+zöngés]. Ezzel tulajdonképpen a dolog fontosabbik része meg is van oldva, hiszen ebben minden olyan eset benne van, amikor [v]-k csakugyan a beszédműben (mondhatni alkalomszerűen) kerülnek egy másik szomszédságába, de gond lehet, hogy mi lesz a hangalakok belsejében levő [v]-kkel. A [lekvár] és hasonlókat azt mutatják, hogy ilyen helyzetben is a [zöngés] [v] fordul elő. (Itt persze a folytatást is látva arra is gondolha-

⁴⁴ A megoldások közötti választást az teszi lehetővé, hogy akármelyik mellett maradnánk is, mind-egyikről tudjuk, hogy az a mi modellünk része (ez pedig nem a beszédműben van, hanem a nyelvész fejében, mint a tárgyáról való explicit tudás), tehát nem olyasmit állítunk vele, hogy vizsgált tárgyunkban mi történik. (Ha beszédművet vizsgálunk, abban nem is történhet semmi.) Itt tehát nincsenek olyan szigorú megkötések, mint akkor például, mikor a fonetikai jellemzőket kötelező módon adottnak és átdefiníálhatatlannak kell vennünk, mert azok az adataink közé tartoznak, és azokon nem változtathatunk. (Módszertani szempontból itt inkább az a kérdés, hogy miért akarunk mi erre mindenáron megoldást találni. Nyilván azért, mert úgy gondoljuk, hogy ennek kell hogy legyen valami megoldása, emögött pedig egy olyan kimondatlan előfeltevés van, hogy a hasonló, illetve hasonlító mássalhangzók halmazának okvetlenül egybe kell esnie. Pedig ez semmiből sem következik szükségszerűen. A román közbeszédben például az *m*, *n* és az *l* általában hasonlít, noha természetesen egyik sem hasonul.)

tunk, hogy ha a hangalak-szerkezeti korlátozás általánosabban úgy szólna, hogy szótag-kezdő helyzetben csak a [zöngés] [v] állhat, szótagvégi helyzetben meg csak a [+zöngés], akkor nemcsak megállapíthatjuk, hanem egyenesen számíthatunk is arra, hogy a [litván]-ban csakis [zöngés] [v] lehet, ezt azonban itt még nem mondhatjuk meg, mert a szótagig még nem értünk el, a maga helyén azonban ez is kiderülhet, sőt várható is, hogy ez fog kiderülni.) Mivel azonban most még nem tudhatunk mindent előre, modellünket kiegészíthetjük egy disztribúciós korlátozással is, mégpedig a következővel:

$$(H-3) \quad \left[\begin{array}{c} \text{zöngés} \\ = v \end{array} \right] \downarrow \uparrow [+zöngés] / \text{---} \left\{ \begin{array}{c} \wedge \\ [-zöngés] \end{array} \right\}$$

Vagyis: az a hang, amely definíciója szerint [zöngés], és ez éppen a *v* (ebben a jelölési konvencióban erre utal az „=”, hogy ne lehessen úgy érteni, hogy „bármely [zöngés] és a *v*” – tehát egyszerűbben úgy is mondhatjuk: a [zöngés] *v*), hangalakhatár (\wedge – ez mindenféle hangalakhatárt jelöl: beszédszünetet, szóhatárt és bármilyen toldalékhatárt) vagy [-zöngés] előtt nem állhat, hanem helyette a másik *v*-re, a [+zöngés]-re számíthatunk. Ezt pedig onnan lehet tudni, hogy ha nem így volna, akkor a (H-2) korlátozás erre nem terjedhetne ki, márpedig tapasztalatból tudjuk, hogy kiterjed. (Persze lehet, hogy itt valaki azt fogja kérdezni: ha ez úgysí a mi modellünk része lesz, akkor meg minek ez a kerülő, és miért nem írunk ide a [+zöngés] helyett egyenesen [-zöngés]-t? Hiszen azt már most is tudhatjuk, hogy a végén csak oda jutunk! Van ebben valami. Csakhogy akkor ez a *v*-s probléma teljesen különválna azoktól az esetektől, amelyekre a (H-2) vonatkozik, márpedig azt is tudjuk, hogy tulajdonképpen oda tartozik, és a modellünk ezt is explicit módon kell hogy tartalmazza.)

A (H-3) korlátozással tulajdonképpen igencsak túlbiztosítottuk a modellünket, de ez nem nagy baj, hiszen ez semmi másról nem szól, mint arról, ami kutatás közben gyakran megtörténik, hogy tudniillik bizonyos érvek alapján megállapítunk és kielégítő magyarázatnak tekintünk valamit, de hozzátesszük, hogy ugyanazt még más meggondolások is alátámasztják. Olyan helyzetbe azonban, hogy a pozícióra vonatkozó hangalak-szerkezeti korlátozások ismerete mellett okvetlenül arra a tudásunkra is szükségünk legyen, amit a (H-3) korlátozásban tettünk explicitté, úgyszólván sohasem fogunk kerülni, mert azt, hogy mi várható az adott helyen, már azok alapján is megmondhatjuk. Ebben a fázisban, mikor a szótagról még nem eshetett szó, egyedül a *szovhoz* az a hangalak, amelynek esetében csakis a (H-3) figyelembevételével tudhatjuk megjósolni a [szofhoz] alakot, és ez is csak azért van, mert ennek ez a helyesírása, hiszen ha *szofhoz*-nak kellene írni, ahogy mindig hangzik (vagy ha a magyar egy írásbeliség nélküli nyelv volna), akkor soha senkinek nem jutna az eszébe, hogy itt egyáltalán [v]-t keressen.

Ha a fentebb elmondottakat végig gondoljuk, azt is látjuk, hogy legjobban akkor járunk, ha a beszédmű modelljére alapértelmezésként azt fogadjuk el, hogy hacsak valamilyen korlátozás miatt nincs rá okunk, hogy a másikat válasszunk, akkor ahol csak [v] lesz (akár hangalak elején volna, akár a belsejében), ott mindig a [zöngés] szerepel. Ha így járunk el, akkor sehol sem érhet bennünket meglepetés. A [név] szóvégi [v]-je tehát a fent említett (de képletszerűen fel nem írt) hangalak-szerkezeti korlátozás alapján [+zöngés], a [csúvdolog]-é szintén [+zöngés], de nemcsak azért gondoljuk így, mert az [f]-nek a paradigmatis rendszerben ez a zöngés párja, hanem azért is, mert a (H-1) alapján is csakis erre lehet számítani. A [víz], [nevek], [lekvár] [kvarc], [svéd] [v]-je azonban [zöngés], mert semmi okunk arra, hogy [+zöngés]-nek tartsuk.

Ha ennél a magyarázatnál maradunk, akkor a magyar beszédművekre igazán jellemzőnek a [zöngés] [v]-t kell tartanunk, amelynek nincs [-zöngés] párja, a [+zöngés]-sel ugyanis csak ritkábban és csak bizonyos pozíciókban kell számolnunk. Így már érthetőbb lesz az is, miért nincs a magyarban hosszú [v:] (ilyenek vannak ugyan, mint pl. *evvel*, *avval*, *szívvel*, de a két *v* között mindig hangalakhatár van), miközben pedig [f:] van elég (*koffer*, *blöfföl*, *puffad* stb.): mert a magyar szavakban az *f* zöngés párja csak ritkán és csak bizonyos pozíciókban fordul elő. A *névvel*, *szívvel*, *hévvel* stb. is csak azért lehetséges, mert a *név*, *szív*, *hév* hangalakok végén a [+zöngés] [v] áll.

Mivel ez most jó alkalom nekünk arra is, hogy a szinkronikus leírásnak a diakronikussal való illeszthetőségét is szemléltetni lehessen vele, ne szalasszuk el! A dolog történeti háttéréhez vegyük figyelembe a következőket: „A *v* [...] azért nem hasonlít, mert amikor a zöngésség szerinti hasonulás mai rendszere kialakult, akkor még szó elején nem volt *v* hang: a mai szókezdő *v*-k helyén *w*-t ejtettek, ez pedig ugyanolyan félig mássalhangzó, félig magánhangzó, mint a *j*, tehát nem volt előtte hasonulás. Később a szókezdő *w*-ből *v* lett, de mivel a hasonulás rendszere akkorra már megvolt, a *v* úgy illeszkedett bele ebbe a rendszerbe, hogy megtartotta régi tulajdonságát. Hasonulni viszont hasonul, és ennek is megvan a maga oka: mai szóvégi *v* hangjaink (tehát azok, amelyek egyáltalán hasonulhatnak) jóval a hasonulás rendszerének kialakulása után kerültek a szó végére. Például a *hív* eredetileg olyan szó volt, mint a *sző* – *szövők* (*hi* – *hívok*), s a *hívok*, *hívás*, *hívó* stb. alakokból került a *v* a szó végére, mégpedig úgy, hogy ezekből a beszélők [...] elvonták a *hív* hangalakot. Mikor pedig a szóvégre került, akkor a *v* teljes értékű mássalhangzóként illeszkedett be a hasonulás rendszerébe” (Szilágyi 1980. 108).

Tehát ennél valamivel világosabban: a mai *v*-k két különböző történeti előzményre vezethetők vissza. Legnagyobb részük a *w* > *v* hangváltozás eredménye. A *w* [zöngés] volt, nem [+zöngés] (vagyis nem az *f* zöngés párja volt), és ezt funkcionálisan a hangváltozás sem érintette. A *w* tehát nem vehetett részt a zöngésség szerinti hasonulás szabályának kialakulásában, és ezt sem érintette a hangváltozás. (Ilyen hasonulásokra nagyobb mennyiségben csak azután lett lehetőség, miután a tövégi rövid magánhangzók lekoptak, ugyanis csak ezáltal vált lehetővé, hogy zöngés és zöngétlen mássalhangzók sokféle kombinációban egymás mellé kerüljenek, de a *w* akkor még valószínűleg *w* volt, és szó végén nem is fordult elő. A *hív* és hasonló későbbi elvonások, a toldalék nélküli *név* meg azért valószínűtlen abban az időben – hacsak nem valamilyen glosszáriumba kellett, nem beszédbe –, mert akkor még a magyarok nem voltak úgy hozzászokva ahhoz, mint manapság, hogy az ilyesmiről abszolút módon beszéljenek, hanem inkább csak valakinek vagy valaminek a *nevérol* mondtak valamit, tehát a *w* nem kerülhetett szóvégre, mivel ez a szó mindig toldalékot kapott.) A *w*-nek nem volt hosszú mássalhangzó párja, és nem lett az ebből alakult *v*-nek sem. A mai *v*-k másik része nem a *w*-ből alakult, hanem az *f* végű szavak (*griff*, *gróf*, *ráf*, *sróf* stb.) hasonulásos alakjaiban jelent meg, mikor ez az *f* [+zöngés] előtti pozícióba került, ez a *v* pedig – mint az *f* párja – nem is lehetett más, csak [+zöngés]. Ez tehát olyan lett, mint bármely más [+zöngés] mássalhangzó, de a szóvégi pozícióhoz volt kötve. Mikor pedig később a *hév*, *hív*, *sav* és hasonló szavakban a tulajdonképpen *w*-re visszavezethető *v*-k nem szerves hangváltozás, hanem elvonás következtében szóvégre kerültek, ebben a pozícióban úgy vettek részt a hasonulásban, mint aminek [-zöngés] párja is van (hiszen szóvégen ilyenek voltak), tehát [+zöngés]-ként.

A mai [v]-k kétféle jellegre utaló disztribúciója mögött tehát az van, hogy a szókezdő [v]-k **más eredetűek**, mint a szóvégiek. A diakronikus változások nyomán a mai beszédművekben fonetikailag csak egyféle [v] fordul elő, de a disztribúcióbeli kétfélesé-

get szigorúan szinkronikus módszerrel is azonosítani lehet, és mi úgy is azonosítottuk. A kétféle [v]-k pozíciók szerinti megoszlása talál a kétféle eredettel, világosnak látszik tehát, hogy ez tulajdonképpen a más-más történeti háttér tükröződése a mai rendszerben.

Ha a fentebb szinkronikus okokból is rosszabbnak minősülő első megoldás szerint a [v] zöngességét úgy definiáljuk, ahogy ott mondtam, akkor az is illeszthető ugyan a diakróniához, csak elég áttételes. A jobbnak tartott második megoldás esetében viszont azt mondhatjuk, hogy a mai kétféle és történetileg is két különböző eredetű [v] szigorúan fonetikai értelemben egyforma, de funkcionálisan még mindig nem egyforma. Ezért is **tarthatunk** belőle számon kettőt (úgy értem: ez teszi lehetővé, de nem ezért tartunk, ha tartunk, hanem a mai különbözőség miatt és alapján). Ez a megoldás ráadásul az előzőnél világosabban illeszthető a diakróniához is, hiszen most azt mondhatjuk, hogy a szókezdő [v] [zöngés] (nem pedig [+zöngés]) jellemzője egyenes folytatása annak, hogy a *w* mint félmagánhangzó egyértelműen [zöngés] volt, a mai szóvégi meg eleve [+zöngés]-ként került a szó végére. Az eredeti különbség tehát máig sem tűnt el, csak más formában nyilvánul meg.

A szinkronikus leírásnak a diakronikushoz való illeszthetőségén pedig éppen a fentebb bemutatott módon való összekapcsolásuk lehetőségét értem. Az a megoldás, hogy esetleg posztuláljunk a mai rendszerre egy mögöttes [w]-t, és minden hangalakkezdő [v]-t ilyenként kezeljünk, s majd csak a hasonulási szabályok alkalmazása után változtassuk egy szabállyal [v]-vé (elég különös is volna amúgy az ilyesmi a posztlexikális szabályok között), semmi esetre sem volna az itt tárgyalt illeszthetőség példája, hiszen egyrészt ennek kedvéért a mai fonetikai adatokkal összeegyeztethetetlen dolgot kellene állítanunk, másrészt meg maga az eljárás nem a szinkrónia diakróniához való illesztésének volna egy esete, hanem annak, amikor szinkróniának álcázva, szinkronikus értelmezést implikáló terminusokkal magát a diakronikus folyamatot reprodukáljuk. (Erre a generatív fonológia korai szakaszában bőségesen van példa, 1972-ben írott egyetemi szakdolgozatomban éppen ez volt az egyik, amit a SPE eljárásaiban nagyon kifogásoltam, sőt elfogadhatatlannak tartottam. Azt írtam akkor erről: „E helyzet alapos végiggondolása után rájövünk, hogy ez a dolog Európában egyáltalán nem ismeretlen, hiszen az összehasonlító-történeti nyelvészet több mint száz éve következetesen alkalmazza. A különbség csak az, hogy a generatív fonológia az egy nyelv határát sohasem lépi túl, hanem mindig az egy nyelven belül adódó összehasonlítási lehetőségeket aknázza ki. Ugyanakkor a szinkróniára is igényt tart, ezért a nyelvemlékeket sem veszi figyelembe az alapalakok rekonstruálásához. A formalizáltság ezekhez képest csak megfogalmazás kérdése. [...] A nyelv nem úgy szerves folytatója saját történetének, hogy minden pillanatban előről kezdve végigjárja a saját időben kifejezhető történetét, hanem úgy, hogy az adott nyelvéllapotnak a teljesen szinkronikusan leírható rendszere más formában ugyan, de mindig őrzi saját történetének meghatározó jegyeit, mert az adott nyelvéllapot *történetileg az, ami*” – Szilágyi 1972. 200–201. Ma már ilyesmit a generatív fonológiában sem szabad csinálni, de nagy érdeklődést sem látok aziránt, hogy a szinkrónia és a diakrónia valahogy illeszthető legyen egymáshoz.)

Fentebb csak olyan H-korlátozásoknak láttuk néhány esetét, amelyek két mássalhangzó egymás melletti előfordulását zárják ki. Valószínűleg felmerül a kérdés: hogyan értelmezzük a három mássalhangzósakat? Lássunk hát erre is egy példát!

Ha a megengedett kapcsolatok között megtaláltuk például az [st] kapcsolatot, és ez beszéd-szünet előtt is előfordulhat (pl. [most, mást] stb.), akkor megfigyelhetjük, mit találunk olyan-

kor, ha a más környezetben ilyen végű szavakat a beszédmű valamely helyén mondjuk [b] követi. Ilyenekkel fogunk találkozni: *mozsd bemegyek, mázsd beszél* stb. Azt vesszük észre, hogy ha a kettős kapcsolatok disztribúcióit már értelmeztük, akkor itt már nincs sok dolgunk. Hiszen a fentebbi (H-2) alapján várható, hogy a [tb] helyett [db]-t találunk, ha meg ez várható, akkor az is világos, hogy az [s]-t itt nem [t], hanem csak [d] követhetné, ha az [sd] nem volna maga is kizárva. De ki van, és ugyanazon (H-2) alapján azt is tudjuk, hogy az [sd] helyett [zsd]-t fogunk találni. A sorrend kérdése itt természetesen fel sem merül, hiszen statikus rendszer leírásakor nem kell azzal foglalkoznunk, hogy ezek hogyan jönnek vagy jöttek létre, mivel egy ilyen kérdésre a válasz a mi szempontunkból minden egyes beszédműre és a beszédmű minden egyes pontjára ugyanaz: a beszélő eleve így mondta ki őket. Hogy hogyan jutott el hozzájuk, az az ő dolga (annak vizsgálata meg a beszédtevékenység nyelvészetére tartozik).⁴⁵

Külön ki kell azonban térnünk az olyan esetekre, mint a következő: az *aszt monta* a beszédművekben *asz monta*-ként is előfordul.⁴⁶ Az *aszt* esetében értjük, miért találunk itt *sz-t*, nem pedig *z-t*: a kizárt [zt] helyett a (H-2) alapján nem is várhatnánk mást. Az *asz monta* szekvencia a beszédműben világosan az *aszt monta* ismétlődése, csakhogy ennek alakja egy olyan H-korlátozáshoz is hozzá van igazítva, amely a három egymást követő mássalhangzót tartalmazó szekvenciák bizonyos fajtáira érvényes, ezt pedig onnan tudjuk, hogy itt a három hangból álló *sztm* szekvencia helyett a kettőből álló *szm*-et találjuk. Tudjuk azonban, hogy a beszédmű más helyein az *aszt* alapszava *az*-ként ismétlődik, tehát az *sz* jelenléte a (H-2) alapján érthető meg. Csakhogy az *asz monta* alakban nincs is ott a *t*, hogy a (H-2)-t a kizárt [zt] miatt kellene figyelembe venni, a [zm] pedig megengedett kapcsolat: [csizma, zuzmó] stb. Ezt a dolgot nem is lehet másképp sem megérteni, sem értelmezni, csak úgy, ha azt mondjuk: ebben az alakban ugyan a [t] fizikai értelemben vett hangként nincs ugyan ott, de funkcionálisan mégis ott van valamilyen módon. (Másfajta szemléletű megfogalmazással: eltűnt ugyan, de ott hagyta a nyomát, és ez a nyom az, aminek alapján mi funkcionális jelenlétét nemcsak állíthatjuk, hanem ezúttal kénytelenek is vagyunk állítani).⁴⁷ Az *asz monta*-ként hangzó szekvencia modellje tehát a következő lesz: [aszt^o monta].

⁴⁵ A dinamikus modellel dolgozó fonológus persze könnyen értelmezéssbeli veszteségnek láthatja azt, ha itt nem beszélünk arról, hogy ez csak úgy történhetik meg, ha **előbb** a *b* előtti pozícióban a *t* *d*-vé hasonul, hiszen az *s* csak **azután** tud a *d*-hez hasonulni. Ha dinamikus folyamatot írunk le, akkor az ilyen sorrendi megkötésekkel természetesen számolni kell, tehát a nem is okvetlenül időbeli, de legalább logikai elsődlegesség kérdését nem lehet megkerülni. Ha azonban statikus rendszert írunk le, akkor egyenesen baj volna, ha ilyenféle sorrendet állapítanánk meg, az értelmezés pedig azért nem hiányos, mert nem maradt ki belőle semmi, aminek benne kell lennie, amit meg más szempontból hiányolni lehetne, az nem is tartozhat hozzá.

⁴⁶ Ez a példa tulajdonképpen már a következő szakaszhoz tartozna, de mert a dinamikus fonológiai modellhez szokott olvasónak itt biztosan az jut eszébe, hogy az ilyenekkel vajon mit lehet csinálni sorrendezés nélkül (mert úgy gondolja, hogy erre statikus modellben nem lehet megoldás), nem hagyhatjuk ezt függőben, annál inkább, mert maga a probléma ide tartozik, csak a példa fakultatív volta az, amiről a következő szakaszban lesz szó.

⁴⁷ Az ilyenfajta, **nyomhagyással járó törléseket** a beszédtevékenység nyelvészetében a beszédműveletek egy külön csoportjaként kell majd számon tartani, ez ugyanis nagyon általános, mert nagyon gazdaságos megoldás, és a legkülönbözőbb formákban lehet vele igen gyakran találkozni. (Mi azonban a beszédműben már csak a nyomokkal találkozhatunk, meg a hiánnyal.) Például az *e:ment* szóban az *l-t* nyugodtan el lehet hagyni, mert a nyoma megmarad az *e:* hosszúságában, de ilyenek a metonimikus rövidítések is: abból, hogy *Vörösmarty műveit olvasom*, a *művei* elmaradhat (*Vörösmartyt olvasom*), mert a törlés nyoma ott lesz a szemantikai összeférhetetlenségben, ugyanis ha illet hall az ember, rögtön tudja, hogy ehhez hozzá kell még értenie valamit, hiszen Vörösmarty amúgy, a maga valóságában „olvashatatlan”.

Mivel nem lehetek felőle meggyőződve, hogy a [t⁰] elem felvételét mindenki azonnal el tudja fogadni, többet is kell mondanom róla. Ha az ember az *asz monta* alakot hallja, első gondolata az, hogy az *sz* és az *m* között nincsen **semmi**. Ennek alapján nehéz is volna arról bárkit meggyőzni, hogy ez talán nem így van. Ha azonban az *asz monta* alakot nem önmagában nézzük, hanem összehasonlítva másik formájával, az *aszt monta* (vagy *aszt is monta*) alakkal, akkor már nem is kell ahhoz kutatónak lenni, még a laikus is azt mondaná az előbbiről, hogy **hiányzik belőle** a *t* (vagy hogy nincs ott a *t*). Nem semmiről beszélünk hát, hanem hiányról, és azt is meg tudjuk mondani, minek a hiányáról. A hiány ugyanis nem semmi (ezért is lehet valaminek a hiányáról beszélni, de nem lehet valaminek a semmijéről),⁴⁸ hanem egy sajátos reláció, amelyet csak két szekvencia egymásra való leképezésével lehet azonosítani. (Egyetlen szekvencia megfigyelésével a kérdéses pozícióban csakugyan semmit sem lehetne észrevenni.). A leképezés valahogy így szemléltethető:

(a)	a	sz	Ø	m	o	n	t	a
	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
(b)	a	sz	t	m	o	n	t	a

Az (a) harmadik pozíciójában tehát Ø van, de nem egy teljesen meghatározatlan „semmi”, hiszen ennek a (b) megfelelő pozíciójában nem akármilyen felel meg, hanem éppen a *t*, más szekvenciák egymásra való leképezése esetében azonban egyéb is lehet. Mi tehát pontosan **tudjuk**, hogy innen most éppen a *t* hiányzik (ezért is képviseli ezt a tudásunkat a modellünkben a [t⁰], nem pedig a meghatározatlan Ø), akkor pedig nemcsak hogy nincs akadálya annak, hanem egyenesen szükséges is, hogy **a tudományos modellben** számoljunk vele. Nekünk ugyanis modellépítés közben éppen az a dolgunk, hogy gondunk legyen rá, hogy oda mindaz és csakis az bekerüljön, amit a nyelvész **tud** az adatairól.

A [t⁰] definíciója pontosan ugyanaz lesz, mint a [t]-é (így fogjuk tudniillik azonosítani azt, hogy **minek** a hiányáról van szó), csak belefoglaljuk még azt is, hogy [0-hangzás], ami azt jelenti, hogy hangzani nem hangzik sehogy, de amúgy ugyanolyan ez is, mint akármelyik „rendes” [t]. Mivel viszont a (H-2)-ben a tényleges hangzásról semmit sem kötöttünk ki, ennek alapján természetesen azt is előre meg tudjuk mondani, hogy a [zt⁰] helyett is mindenütt [szt⁰]-t fogunk találni.⁴⁹

Végül a módszernek ezzel a szakaszával kapcsolatban annyit jegyeznek meg, hogy a H-korlátozások általános megfogalmazásaival még mindig a konkrét, tényleges hangokról beszélünk, akkor is, amikor esetleg csak a [+zöngés] jellemzőjük alapján nevezzük meg vagy tartjuk számon őket. Ez ugyanis nem azt jelenti, hogy valami absztrakcióról beszélnénk itt, vagy esetleg valamilyen halmazról, hanem azt, hogy mindazokat a konkrét, valóságos hangokat, amelyeknek definíciójába a [+zöngés]-t belefoglaltuk, nagyon általános módon nevezzük meg egyetlen névvel, úgy, hogy ez a név egyenként bármelyik hangra vonatkozhat, amelyik-

Ugyanígy maradhat el az alany abból, hogy *Én elmegyek a postára*, mivel a nyoma ott lesz az igei személyragban. Minden ilyen esetre áll az, hogy a hallgató a nyom alapján tudja azonosítani és a megértési műveletek során odaérteni a hiányzó elemet.

⁴⁸ Hasonló nagy igazságon alapul a következő vicc is: „*Vendég*: Kérek egy teát citrom nélkül. *Pincér*: Sajnálom, uram, nem szolgálhatok vele, mert nincs citromunk.” Hiszen teát „simán” citrom nélkül is fel lehet szolgálni, citrom hiányával azonban nem, mert a hiányhoz citrom is kell.

⁴⁹ Vegyük észre, hogy ha valaki a beszédtevékenység nyelvészetében a beszédmű így kialakuló modelljét veszi kiindulópontnak, mennyire jól fel tudja ezt használni! Hiszen a hallgató is nyilván számol ezekkel a hiányokkal, és szükséges is, hogy észrevegye őket, hiszen különben nehézségei támadhatnak a hallott beszédmű megértése közben.

nek definíciójában a [+zöngés] szerepel. Sőt még a [t^o] sem valami „absztrakt hang” és különösen nem olyasmi, amit mi a beszédműbe vagy a „beszédmű mögé” képzelnénk vagy posztulálnánk mint „mögöttes ábrázolást” (avagy a „felszíne alá” valamiféle „underlying” reprezentációként), hiszen ez meg a modellünk tartozéka, amely nem a beszédműben van, nem is mögötte, hanem a nyelvész fejében, és valamilyen tudását tükrözi az illető pozícióról: azt, hogy hiányzik onnan egy *t*. Attól azonban, hogy valami valahonnan hiányzik, vagy nem lehet közvetlenül megfigyelni, csak következtetni lehet rá a megfigyelhető nyomokból vagy körülményekből, nem lesz mindjárt absztrakt is: ami innen hiányzik, az egy nagyon is konkrét *t*.⁵⁰

Amikor az előző szakaszban azonosított összes H-korlátozást néhány általános érvényű megfogalmazással rögzítettük, kimondhatjuk, hogy ezek azok, amelyek **kötelezően és kivételt meg nem engedő módon** érvényesek az általunk vizsgált beszédművekre. Hogy ezek mind kivétel nélküliek, azt éppen abból tudjuk olyan biztosan, ahogyan eljutottunk hozzájuk: hiszen ha lett volna kivétel, akkor az illető kapcsolatot nekünk a beszédművekben meg kellett volna találnunk, így rögtön fel is vettük volna a megengedettek listájára, a kizártak közé tehát eleve be sem került volna, nemhogy valamilyen értelmezését adtuk volna.

3.1.2.4. A kivételt is megengedő H-korlátozások

Ebben a szakaszban az olyan H-korlátozásokkal foglalkozunk, amelyeket az előzőben eleve nem vizsgálhattunk, mert az ott alkalmazott módszer folytán minden egyes kapcsolatot egyértelműen vagy a megengedettek, vagy a kizártak közé soroltunk aszerint, hogy a beszédművekben találkozhattunk-e velük, vagy nem. Ezért a megengedettek közé olyanok is bekerültek, amelyeknek a beszédművekben csekély különbséggel eltérő formájú ismétlődésük is lehetséges. Ezért most a megengedett kapcsolatokat kell megvizsgálnunk olyan szempontból, hogy nincs-e másféle formájuk is.

Egy ilyen tulajdonképpen már láttunk is az imént: ha a beszédművekben találkoztunk az *aszt monta* formával, de a másikkal is, az *asz monta* alakkal, akkor most, ha jól végeztük a dolgunkat, a megengedett kapcsolatok között szerepelnie kell mind az [sztm], mind az *e* helyett álló [szm] kapcsolatnak. Ott azonban nem foglalkoztunk velük tovább, tehát erre most kell sort keríteni. Ez rögtön azzal az előnnyel is jár (noha erre nem törekedtünk amúgy, csak a módszer természetes sorrendje hozza magával amolyan melléktermékként), hogy a kivételt meg nem engedő H-korlátozások maguktól különválnak azoktól, amelyek nem kivétel nélküliek.⁵¹

Egyvalamit azonban nagyon fontos itt szem előtt tartani: azt, hogy itt még mindig a beszéd-szünettől beszéd-szünetig terjedő szekvenciákkal foglalkozunk, tehát a különböző korlátozások közül csak azokkal, amelyek az ilyen szekvenciák bármely helyén érvényesek, akár van szóhatár az egyes hangok közt, akár nincs. Éppen ezért itt módszertani szempontból arra kell ügyelni, hogy mindig egész szavak egymáshoz kapcsolásával próbáljuk ki, hogy a vizsgált kapcsolat megengedett-e, vagy kizárt, mégpedig azért, hogy biztosak legyünk benne, hogy nem kezdünk itt olyasmivel foglalkozni, ami csak toldalékok kapcsolódása során érvényes. Így aztán

⁵⁰ Kitűnő opponenseimnek köszönhetően ez a kérdés doktori értekezésem megvédése során is felmerült, ott a következő példával szemléltettem ezt: ha látok valahol egy kerítést, amely mögül egyszer csak előbújik egy csóválódó kutyafarok, akkor én elég megbízhatóan tudhatok ebből arra következtetni, hogy ez a farok a kerítés mögött igen nagy valószínűséggel egy kutyában folytatódik, de ettől az a kutya nem lesz mindjárt absztrakt kutya is (bár ezúttal csakugyan „mögöttes”). Ott egy nagyon is valószínű, konkrét kutya csóválja a farkát, csak éppen valami miatt nem tudhatom közvetlenül megfigyelni.

⁵¹ Az itt tárgyalandó jelenségek természetéből adódik, hogy itt meg a **szociolingvisztika** néhány szempontját vehetjük figyelembe.

H-korlátozásaink közé kizárólag olyanok kerülnek, amelyek annyira általánosan érvényesek a beszédmű minden pontjára, hogy még a szóhatáron is „átlépnek”.

Annak azonban, hogy itt mit kell csinálni és hogyan, most a szemléltetésére sem térek ki részletesebben, mert lényegében az előző szakaszban felvázolt módon járunk el itt is: általánosabb érvénnyel fogalmazzuk meg az egyes H-korlátozásokat. Ez azonban nem minden esetben lehetséges úgy, hogy az minden hasonló esetre érvényes legyen, éppen mert ezek nem kötelező korlátozások. Sokszor nem könnyű előre megmondani, hogy milyen esetekben várható az érvényességük. Ha valami csak egyetlen (vagy egy-két) szóban figyelhető meg, azt kár lenne külön H-korlátozásként számon tartani, hiszen az olyat sokkal jobban meg lehet érteni, ha úgy vesszük, hogy az nem igazi ismétlése egy másik alaknak, hanem egy másik szó. Ott van például az *aszonta*: nyilvánvaló ugyan, hogy ha ragaszkodnánk ahhoz, hogy az *aszt monta* forma tükrében értelmezzük, akkor ennek fonológiai modelljét is [aszt^o m^oonta]-ként kellene kezelni (a modell mostani állapotában), de erre az egy szóra aligha volna érdemes egy általános formában megfogalmazott külön H-korlátozást felírni, hiszen ahhoz azt is okvetlenül hozzá kellene tenni, hogy ez csak az *aszonta* esetére érvényes, ezt pedig megmondhatjuk egyszerűbben is.

3.1.2.5. A beszédmű H-modellje

Mikor az előző a szakasszal is megvagyunk, akkor elvileg mindent kell tudnunk a H-korlátozásokról, az ilyenekkel tehát a továbbiakban már nem kell foglalkoznunk. Maradt azonban valami, amit mi már tudunk ugyan a beszédmű modellje kapcsán, de abban még nem szerepel explicit módon. Most kell tehát bekerülnie, mert itt van a helye.

Tegyük fel, hogy a beszédműben ilyeneket találunk, mint pl.: *kalap színe* és *darap szalonna*. Modellünkben ezek most így szerepelnek: [kalap színe], [darap szalonna]. Csakhogy mi tudjuk, hogy az utóbbiban azért találunk [psz] szekvenciát, mert a H-korlátozások figyelembevétele nélkül várható [bsz] a (H-1) értelmében kizárt kapcsolat, az előbbiben viszont nem ezért, hiszen ott eleve [psz] kapcsolatot váránk. Más szóval: a [darap szalonna] esetében a [p]-t a [b] **helyett** találjuk. Ez tehát nem éppen olyan [p], mint a [kalap színe]-beli. Ezt a különbséget azonban a beszédmű modelljének mostani állapota még nem tükrözi, pedig mi tudunk róla. Ahhoz, hogy ezt is tükrözze, az ilyen *p*-t ezentúl [p^b] fogja képviselni modellünkben. Most tehát azt tesszük, hogy a beszédmű modelljét átírjuk erre a pontosabb formára. (Ez logikailag akkor is így történik, ha nem valamilyen tényleges korpussszal dolgozunk.) Igazából már korábban is megtehettük volna ezt, de bizonyos megfontolásokról jobb ezt most elvégezni.

A [p^b] definíciója természetesen ugyanaz, mint a [p]-é, hiszen amúgy egyformán [p] mindkettő. Csakhogy a [p^b]-vel mindig csak kizárt [bC] kapcsolatok első elemének [b]-je helyett fogunk találkozni, a [p]-vel pedig nem másvalami helyett. A [p] helyett is találhatunk azonban [b]-t, az illet tehát [b^p]-vel jelöljük modellünkben.

Ennek az lesz az első közvetlen előnye, hogy például a beszédműbeli *láp felé* modellje aszerint lesz [láp felé] vagy [láp^b felé], hogy a [felé] előtti szekvencia a [láp], vagy pedig a [láb] ismétlődése-e. Ilyen módon a modellben explicitté válik erre vonatkozó tudásunk is.⁵²

⁵² Ez mindenképpen jobb megoldásnak látszik, mint a Trubeckoj-féle archifonéma bevezetése. Ha ugyanis úgy fogunk fel a dolgot, hogy bizonyos környezetekben a zöngességi szembenállás neutralizálódik, és az ilyen neutralizáló környezetekben előforduló zöngés–zöngétlen párokat egyetlen archifonémába egyesítenénk, akkor a modellben csak egyetlen [láb felé] alak szerepelhetne, az itt jelzett különbség pedig nemhogy explicitté válna, hanem még jobban eltűnne a szemünk elől. Másrészt pedig ha ezt a mi modellünket a beszédtevékenység nyelvészetében kiindulópontként kell majd felhasználni, akkor nagyon is előnyös lesz ez a megoldás, mert illeszkedni fog ahhoz, hogy ezt a kettőt valamilyen módon, a

Az átírásnak az a szabálya, hogy a beszédmű modelljében minden olyan hang jelét felső betűindexszel kell ellátni, amely egy másik hang helyett fordul elő valamilyen H-korlátozással megjósolható módon, s az index betűjével jelöljük a helyettesített hangot. Az indexet olyankor is kiteszük, mikor az illető hang kizárólag csak egy H-korlátozással kizárt hangkapcsolat valamelyik elemének helyettesítőjeként fordul elő, és mindig ugyanazon hang helyett találkozunk vele. Ha tehát az [ŋ] csak az [n] helyettesítőjeként fordul elő (nem biztos, hogy így van, de tegyük fel), akkor sem elég ezt róla egyszerűen megállapítani, hanem [ŋⁿ]-ként kell jelölni, még ha tudjuk is, hogy ez mindig csak ilyen indexszel fog előfordulni, hiszen éppen ez a tudásunk kell hogy explicit legyen a modellben. Az [m]-nek is mindig lesz indexe, hiszen csak H-korlátozással kizárt hangkapcsolatok [m] vagy [n] hangja helyett fordul elő, és nem is csak egy bizonyos hang helyett állhat, ez tehát [m^m] vagy [mⁿ] lehet. A beszédműbeli *két szám vam még*-nek például ennek modelljében kétféle alak is megfelelhet: a [két szám^m vamⁿ még], illetve a [két számⁿ vamⁿ még].

Ezt az indexelést azonban csak olyankor tudjuk biztosan elvégezni (illetve csak akkor tudjuk biztosan eldönteni, hogy egy hangot indexelni kell-e, vagy nem), ha a kérdéses hangkapcsolat elemei között hangalakhatár van (ebbe most a szó- és toldalakhatárt is bevettük). Azt például sohasem tudhatjuk módszeresen alkalmazott kritériumok alapján kideríteni, hogy a *hanyagya* modellje [hanyagya]-e, vagy [hanyⁿgya]. Vagy ott vannak az olyanok, mint a *Viktor* meg a *piktor*: itt sem dönthetjük el, hogy a *kt*-t a modellben [kt] vagy [k^tt] formában célszerűbb-e írni. Tudjuk persze, hogy a *Viktor* a latin *vinco, vincere, vici, victus*, a *piktor* meg a *pingo, pingere, pinxi* (ez a mi helyesírásunk elvei szerint *pingsi* lenne), *pictus* (azaz *pigtus*) ígére vezethető vissza, tehát ezt is figyelembe véve a *Viktor* modellje [viktor], a *piktor*-é meg [pik^ttor] lenne. Csakhogy mi ezt nem vehetjük figyelembe, mert ezt a tudásunkat nem a mi adataink közvetlen vizsgálata alapján szereztük, hanem a latin etimon szerkezetére vonatkozik. Az ilyen esetek indexelésének kérdése tehát a fonológia egyik „ignoramus et ignorabimus”-a, így elvileg akármelyiket választhatnánk. Mivel azonban az írott beszédműveknek is megvan a maguk rendje, és adott esetben akár azokat is lehet vizsgálni, az a célszerű, ha a hangos és az írott beszédművek leírásának egymáshoz való illeszthetőségét azzal is megkönnyítjük, ha ilyenkor – ha már a mi szempontunkból úgyis teljesen mindegy, melyiket választjuk – az írás konvencióit vesszük alapul.⁵³ A *sonfordál* modellje tehát nem a [son^mfordál] lesz, hanem a [son^mfordál].

A beszédmű így pontosított modellje most már valóban mindent explicit módon fog tartalmazni abból, amit a beszédműről ezen a szinten tudhatunk, ha pedig a rendszer modelljét a beszédműével együtt vesszük tekintetbe mint a fonológiai modell mostani állapotát, akkor megállapíthatjuk, hogy ezzel most már kielégítően értelmezni tudjuk az olyan beszédészünettől beszédészünetig terjedő szekvenciákat, amelyekben a szóhatár helyére nem voltunk tekintettel (azaz a modell építése során, azt alakító módon nem vettük figyelembe, hogy van-e valahol, vagy nincs.) Mivel ez a beszédmű-modell definíciója szerint is éppen az ilyen terjedelmű és így tekintetbe vett szekvenciákra vonatkozik, ezt a továbbiakban a **beszédmű H-modelljének** fog-

maga beszédtevékenységbeli stratégiájával a hallgató is megkülönbözteti, hiszen ha nem így lenne, az megértésbeli zavarokhoz vezethetne.

⁵³ Ennek célszerűsége különösen akkor válik még világosabbá, ha figyelembe vesszük, hogy a mi modellünk a beszédtevékenység nyelvészetének lesz majd a kiindulópontja, ott meg olyan beszélőket vizsgálunk, akik nemcsak beszélni, hanem írni-olvasni is szoktak, így a mindig *hanyagya*-ként hangzó szóról azt is tudják, hogy ezt *hangya*-ként kell írni. Ez a tudásuk is hozzátartozik tehát a beszédtevékenység egészéhez.

juk nevezni, ezzel jelezve, hogy ehhez a beszédmű-modellhez a rendszer modelljében a H-korlátozások tartoznak hozzá, és azt is, hogy minden tudásunkhoz, ami csak ebbe a modellbe explicit módon bele van szerkesztve, a beszédmű szó- és toldalékhatárokkal való tagoltságának figyelmen kívül hagyásával jutottunk el. (Az ugyan igaz, hogy példánkban a könnyebb olvashatóság végett a szavakat nem írtuk egybe, de ennek ott csak ilyen praktikus célja volt, mert ezt semmire sem használtuk fel úgy, hogy valami is ezen múlt volna.)

3.2. A hangok különbsége a beszédműbeli rend szempontjából nézve

Eddig a hangokat mint hangot vizsgáltuk, a legközvetlenebb módon: először külön-külön jellemeztük őket fonetikai szempontból, aztán megvizsgáltuk, hogy paradigmatis rendszerük alapján mit tudhatunk még róluk megállapítani, majd ezt a tudásunkat is felhasználva azt néztük, milyen H-korlátozások érvényesek rájuk a hangsorban.

Mivel a hangot csak mint hangot vettük tekintetbe, érthető, hogy minden apró különbségüket számon tartottuk, azokat kivéve persze, amelyeket a hangkészlet megállapításának kapcsán már felsoroltunk. Azt azonban eddig még nem vizsgáltuk meg módszeresen, hogy vajon a hangok közötti különbségek mennyire fontosak a beszédműbeli rend szerveződése szempontjából is. Ez persze nem azt jelenti, hogy ezt a szempontot mindeddig teljesen mellőztük volna, hiszen ott volt már akkor is, amikor a hangkészletet megállapítottunk, ugyanis bizonyosfajta különbségek számon tartásától éppen annak alapján tekintettünk ott el, hogy biztosan tudhattuk róluk: ilyen szempontból eleve semmi jelentőségük sem lehet.

Mikor az egyes hangok közti különbségeket a beszédműbeli rend szempontjából vizsgáljuk, akkor előfeltevésként azt vesszük figyelembe, amit az elején a beszédmű univerzáléi között az (5) pontban egyszer már rögzítettünk, hogy tudniillik „minden beszédmű szükségszerűen olyan **diszkrét elemekből** kell hogy álljon, amelyek egy részének valamilyen tulajdonságban **különböznie** kell a többitől”. A diszkrét elemek közötti különbségek meglétét a rend alapelve kívánja meg. Az azonban nem feltétele a rendnek, hogy ha két ilyen elem a rend szerveződése szempontjából ugyanolyannak minősül, akkor az a kettő pontosan egyforma is legyen.⁵⁴ Ez indokolja a módszernek ezt a lépését, amelynél most tartunk. Okunk van ugyanis rá, hogy feltételezzük: a korábban megállapított hangkészlet elemei között olyan különbségek is vannak, amelyek a beszédműbeli rend szempontjából nem fontosak. Most tehát azt kell kiderítenünk, hogy melyek ezek a különbségek.

E rend szerveződésének egyik elemi formája az, hogy bizonyos hangok meghatározott számban és bizonyos sorrendben olyan – szerkesztett egységnek tekinthető – konfigurációt eredményeznek, amelynek rendjére a hallgatónak van egy szabálya, és ezt mindig alkalmazza, valahányszor ezt a konfigurációt hallja, és csakis akkor, ennek pedig az illető konfiguráció rendje által hordozott hírjellegű információ megértése lesz az eredménye. A *ceruza* például egy ilyen konfiguráció: rendjének szervező elve az, hogy éppen ezek a hangok fordulhatnak benne

⁵⁴ Ha például könyveinket tematikus rendben rendezzük el a könyvespolcon, egyik polcra téve a magyar nyelvtanokat, másira az általános nyelvészeteket, harmadikra a nyelvtörténeteket, akkor – ha csak ennyi kritériumát szabtuk meg annak, hogy milyen rendet akarunk létrehozni – tökéletes rendet alakíthatunk ki anélkül is, hogy a könyvek magasságra, vastagságra, vagy – az általánosan meghatározott tematikán belül maradván – tárgyukra is egyformák lennének. (Világos, hogy mindezeket a követelményeket csak akkor lehetne teljesíteni, ha egy-egy polcra csak ugyanazon mű ugyanazon kiadásának példányait tennénk.) Mindez a rend szempontjából nem számít, csak az az egy kritérium, amit előre általánosan meghatároztunk, s ha azt nem sértjük meg, a rend a maga elvei szerint kifogástalan lesz.

elő, mások nem, és éppen ebben a sorrendben. A beszélő H-kódjában erre a rendre van egy olyan szabály, hogy ha ezzel találkozik, akkor írószert értsen rajta, éspedig nem is akármilyet, hanem pontosan ott van a szabályban, hogy milyet.

Éppen erre fogjuk alapozni további vizsgálatunkat. Ha olyan konfigurációkat keresünk a beszédműben (tehát minimálisan szavakat, de választhatunk több szóból álló szekvenciákat is), amelyek között minimális az eltérés, mert csak egyetlen hangban különböznek egymástól, és igénybe vesszük azt a segédeszközként felhasználható adatunkat, hogy a hallgatók mit értenek az illető konfigurációkon (de pontosabban ebből is csak annyit, hogy ugyanazt értik-e, vagy nem, a többi most nem érdekel bennünket), akkor a két hang különbségéről ennek alapján meg tudjuk állapítani, hogy az a beszédmű rendje szempontjából fontos-e, vagy sem. Ha például a [t] meg a [d] különbségéről tudjuk, hogy csak egyetlen hangtani jellemzőben térnek el egymástól, abban, hogy a [t] [-zöngés], a [d] meg [+zöngés], és azt akarjuk kideríteni, hogy ez a különbség a beszédmű rendje szempontjából fontos-e, akkor ilyen szópárokat vizsgálunk meg, mint: *tél – dél, te – de, had – hat* stb. Mindegyik esetben azt fogjuk találni, hogy a beszélők nem azt értik az egyiken, mint a másikon. Ebből arra következtetünk, hogy a beszédmű rendje szempontjából a [t] és a [d] különbsége igenis fontos, hiszen ha ezek különbsége eltűnne valahogy, akkor az rendet is érintené. Az ilyen különbséget a következőkben **releváns** különbségnek fogjuk nevezni,⁵⁵ és a *releváns*-on mindig azt értjük, hogy 'a beszédmű rendje szempontjából fontos'. Ha adataink között előfordul a [t] is, meg a kakuminális (retroflex) [ɖ] is (előfordulhat, mert legalábbis bizonyos vidékeken elég gyakori), akkor ezek különbségének a rend szempontjából való fontosságát ugyanígy próbálhatjuk ki: a *tél – tél, üt – üt* és hasonló párok esetében azt fogjuk észrevenni, hogy adataink szerint a hallgatók ugyanazt értik egyiken is, mint a másikon. Ez a különbség tehát a rend szempontjából nem fontos. Az ilyen különbséget **irreleváns** különbségnek fogjuk hívni. Itt tehát, mint látjuk, a klasszikus fonológia jól ismert **kommutációs eljárását** alkalmazzuk.⁵⁶

Most azonban jól oda kell figyelnünk, hogy ebből milyen következtetést vonunk le. Mit vettünk itt észre tulajdonképpen? (Ezt azért kell most megkérdezni, nehogy véletlenül többet mondjunk annál, mint amit csakugyan észrevehettünk.) Két hangot figyeltünk meg, nem is közvetlenül, hanem csak közvetve. Közvetlenül a hangalakokat hasonlítottuk össze, és megál-

⁵⁵ Ezt azért mondjuk így, *különbség*-nek nevezve, mert magyarul ez így a legkényelmesebb nekünk, de jelzem, hogy ebben – még ha az absztraktumok ártalmatlanabbik fajtájához tartozik is – ott van a nyelvi csapda lehetősége, és ebbe is esett már bele nyelvész. A *különbség* ugyanis főnév, és lehet róla abszolút módon is beszélni, úgy, hogy közben figyelmen kívül hagyjuk, hogy ehhez kell még két valami, mert azok különböznek tulajdonképpen, mégpedig – ha releváns különbségről van szó – úgy, hogy a kettő a beszédmű rendje szempontjából más-más elemnek számít. Vö.: „[...] a nyelvben csakis különbségek vannak. Sőt, tovább is mehetünk: egy különbség általában pozitív elemeket tételez fel, amelyek között létrejön; a nyelvben azonban csakis pozitív elemek nélküli különbségek vannak” (Saussure 1916/1967. 153., a kiemelések az eredetiben). Erre a híressé vált állításra aztán nagy hatású elmélet is épült később, a Derrida-féle dekonstrukcióé. – Mi itt a *releváns különbség*-et rövidítésként használjuk, a következő értelemben: 'sajátos reláció két olyan, egymástól auditív úton is jól megkülönböztethető elem között, amelyek a beszédműbeli rend szerveződési elveinek szempontjából is más-más elemeknek minősülnek'.

⁵⁶ Ide épül be tehát majdnem minden, amit a **prágai iskola** fonológusainak köszönhető kutatási eredményekből fel tudunk használni. A kommutációs módszert ugyanis ők dolgozták ki részletesen és aprólékosan, ez máig nagy érdemük. Persze azt már nem vesszük át tőlük, hogy a fonémának **jelentés**-megkülönböztető szerepe volna, hiszen ez a definíció már akkor sem volt valami szerencsés (ha Trubeckojék **hangalak**-megkülönböztető szerepről beszéltek volna, már az is sokkal jobb lett volna, mert úgy sok későbbi félreértésnek lehetett volna elejét venni).

lapítottuk, hogy az első esetben a párok tagjait a beszélők más-másképpen értik, a másodikban meg ugyanúgy. Ez az, amit igazából megfigyeltünk. A többit ebből következtettük ki, úgy, hogy a hangalakokban előforduló hangok egyikére figyeltünk. A kérdéses hangok különbségéről kikövetkeztettük, hogy ez az első esetben releváns, a másodikban nem. De amúgy hangok különbsége volt egyik is, másik is. Vagyis változatlanul a tényleges hangokat vizsgáljuk továbbra is, csak most más szempontból, mint eddig.

Ha két hang különbségéről most az derül ki, hogy irreleváns, akkor most esetleg arra gondolhatunk, hogy nem is érdemes mindkettőt külön számon tartani. (Ha jól ismerjük a fonológiatörténetet, akkor meg biztosan ez is lesz az első gondolatunk.) Eddig érdemes volt, sőt szükséges is, hiszen megtörténhetik, hogy a hangok bizonyos disztribúciós korlátozásai ilyen irreleváns fonetikai jellemzőkkel függnek össze, s ha ezeket már az elején figyelmen kívül hagytuk volna, az illető H-korlátozásokat sem tudtuk volna leírni, sőt talán észre sem vehettük volna őket, meg aztán a beszédmű H-modelljéhez is szükségünk volt arra, hogy ezek ott legyenek előttünk. Most azonban, miután már leírtuk őket, munkánk további menetét egyszerűsíthetnénk azzal, hogy az irreleváns jellemzőktől is eltekintünk, ugyanúgy, ahogy már a hangkészlet megállapításakor sem vettünk figyelembe bizonyos jellemzőket.

De mitől is kellene most nekünk eltekintenünk? Két hang különbsége azt jelenti, hogy fonetikai tulajdonságaik nem egyformák. Az egyes hangok eddigi definíciói minden egyes fonetikai jellemzőt tartalmaztak (más kérdés, hogy munkánk egyszerűsítése végett mi technikai értelemben kihagytunk belőlük egyeseket az aluldefiníálási kikötésekkel, de azok olyan konvenciók csupán, amelyek magát a definíciót nem érintik; valahogy úgy értendők ezek, hogy: ezután nem mondjuk meg minden esetben, hogy ez a hang zöngés, hiszen ezt egyébből tudhatjuk, de attól még az illető hangot végig zöngésként tartjuk számon), az illető hangok szempontjából ezek tehát valamilyen módon mind fontosak. Itt tehát egy kicsit jobban oda kell figyelni, ha az irreleváns különbségektől csakugyan el akarunk tekinteni. A hangkészlet megállapításakor figyelmen kívül hagyott tulajdonságok elhagyása esetében ilyen gondunk nem volt, hiszen azokat eleve be sem vettük az egyes hangok definíciójába. Most viszont az irreleváns tulajdonságoktól nem tudunk egyszerűen úgy eltekinteni, hogy ezeket is kihagyjuk a definícióból: úgy tünik, hogy ehhez újra kellene definiálnunk egyes hangokat.

Ez azonban nagyon kockázatos vállalkozás lenne, hiszen akkor a mi definícióink mostantól kezdve nem mindig találnának a megfigyelhető adatokkal. Megállapítjuk például, hogy az [n] és az [ŋ] különbsége irreleváns.⁵⁷ Ha megnézzük, melyik jellemzőjük nem talál, vagyis miben áll tulajdonképpen a különbségük, azt vesszük észre, hogy a képzéshelyük nem ugyanaz: az [n] dentális, az [ŋ] meg veláris. A kettő különbségétől azonban nem tekinthetünk el úgy, hogy a képzéshelyre vonatkozó jellemzőt egyszerűen kihagyjuk mindkettő definíciójából, mert arra amúgy mindegyik esetében szükség van, hiszen mindkét hang éppen ebben különbözik például az [m]-től (vö.: *szám – szán, két szám között – két szán között*). Nem vehetjük tehát úgy, mint-ha az [n]-nek meg az [ŋ]-nek nem is volna képzéshelye.⁵⁸ Úgy látszik tehát, hogy nem marad

⁵⁷ Ezt egyszerű kommutációval nem tudjuk megállapítani, ide a disztribúciós elemzésnek egy olyan lépését kell alkalmaznunk, amely ott történhet meg, ahol a hangok disztribúciós korlátozásait vizsgáljuk, csak erről ott a rövidség kedvéért most nem szóltam.

⁵⁸ Mivel a releváns különbség mindig **két hang** különbsége, a különbség relevanciáját sem állapíthatjuk meg másként, mint két-két hang között vizsgálva. Ezért az egyes hangok releváns jellemzőit sem lehet **abszolút módon** megállapítani (illetve lehetni lehet, de abból nagy bonyodalom származhat), hanem mindig csak **relatív módon**. Az [n] esetében például a képzéshely releváns az [m] vagy az [ny] viszonylatában, de nem releváns az [ŋ] viszonylatában. Az [ŋ] képzéshelye is csak az [n] viszonylatában nem re-

más út, mint az, hogy az [ŋ] definíciójában a [veláris]-t kicseréljük [dentális]-ra, vagyis hogy átdefináljuk a hangot. Csakhogy akkor máris olyat mondtunk, ami biztosan nem igaz.

Volna még egy megoldás, mégpedig az, ami a fonológiában valójában már meg is van ké-szen: hogy posztuláljunk az [n] és [ŋ] hang „mögé” egy közös absztrakt „mögöttes” egységet, azt nevezzük el /n/ fonémának, és mondjuk azt, hogy ennek „a felszínen” kétféle realizációja lehetséges: az [n] meg az [ŋ]. Az /n/ fonémát aztán definiálhatjuk nyugodtan [dentális]-nak, és mondhatjuk akár még azt is, hogy az [ŋ] hangként veláris, fonémaként meg dentális, hiszen ez-zel az ellentmondással úgysem kell majd elszámolnunk a fonetikus előtt, ő ugyanis a hangról beszél, mi meg a fonémáról. A fonémáról aztán beszélhetünk úgy is, mintha az csakugyan egy valóságosan létező valami volna, ha meg valami ennek státusáról komolyabban érdeklődne (mert hogy ezt a beszédműben amúgy nem lehet sehol észrevenni), akkor nyugodtan hivatkoz-hatunk arra, hogy azért nem látszik, mert nem is látszhat, ha egyszer „mögötte” van a hangnak. Márpedig nem is lehet másutt, hiszen mi azt a várható kellemetlenségek elkerülése végett elő-relátóan egyenesen a hangok „mögé” posztulálnánk.⁵⁹

Mint tudjuk, valamikor a fonológia éppen így indult. Csak eleinte úgy gondolták, hogy a fonémát a nyelvész nem posztulálja, hanem úgy „fedezi fel” készen mint az absztrakt nyelv (*langue*) absztrakt elemét. Amint az ilyenkor rendesen történni szokott, a fonémának csakha-mar annyiféle definíciója lett, hogy 1935-ben már tipologizálni kellett ezeket, mert valahogy rendet kellett köztük teremteni (l. Twaddell 1935/1982. – A szerző azt javasolta, hogy a foné-mát tekintsük inkább fikciónak, mert nekünk tulajdonképpen nincs egyéb-re szükségünk, csak egy operacionálisan használható tudományos terminusra, de ez nemigen tudta elnyerni sem kortársai, sem a későbbi kutatók tetszését, mert nehéz lett volna azt elhinni, hogy egy ilyen fontos dolog, mint a fonéma, „puszta” fikció legyen. Pedig ez a maga idején igen jó javaslat volt, más kérdés, hogy nem volt szerencsés – vagy inkább diplomatikus – dolog éppen fikció-nak nevezni, mert az emberek nagyon érzékenyek az ilyesmire. Hiszen ki szeretne a tudomány-ban fikciókkal foglalkozni? Alighanem jobb esélye lett volna Twaddellnek, ha ehelyett azt mondja, hogy a fonéma a mi tudományos modellünk egyik alapegysége, hiszen ez sokkal ele-gánsabban hangzik. Csakhogy a tudományos modellek iránti érdeklődés akkor még nem volt annyira előtérben, hogy ez neki rögtön eszébe juthatott volna.)

levás jellemző, az [m] és [ny] viszonylatában azonban igen. Ha tehát ezekből a képzéshellyel kapcsola-tos jellemzőt mindenestül elhagynánk, azt nagyon hamar vissza is kellene csinálnunk.

⁵⁹ Érdemes itt megjegyezni, hogy a különböző fonológiai elméletek majd mindegyikének közös gyar-lósága az, hogy az ezeket képviselő nyelvészek nem a saját fejükben levőként képzelik el modelljüket, ahogy pedig kellene, hanem a megfigyelhető adatok **mögött**, illetve valahol azok **mélyén** meghúzódó va-lamiként kezelik. Az ilyesmit nem szokták ugyan mindig explicit módon megfogalmazni, de ez teljesen egyértelműen kiolvasható az olyan kifejezésekből, mint pl. a *mögöttes ábrázolás* (*underlying representation*), szemben a *felszíni ábrázolás*-sal (*surface representation*). Ezt olyannyira természetesnek veszik, hogy fel sem tűnik nekik a kétféle szemlélet ütközése magában a kifejezésben: a *mögöttes* ugyan-is a *felszíni*-vel szembeállítva nem jelenthet mást, mint azt, hogy ’közvetlenül nem megfigyelhető, de a *felszínen* észrevehető jelenségek *mögött* valamilyen módon mégis (valóságosan) ott levő’, az *ábrázolás* viszont közvetlenül a nyelvész munkájára utal, arra, amit ő csinál közben, hiszen nyilván ő az, aki ezeket az ábrázolásokat mint saját modelljének összetevőit éppen ebben a formában létrehozza, vagyis valaho-gyan ábrázolja azt, amit megtudott. (Ez az utóbbi probléma azonban inkább csak a magyar terminus ese-tében látszik, az eredeti angol *representation* ugyanis ’képviselet’-et is jelent. A magyar generativisták szemléletére azonban jellemző, hogy magyarra ezt mégis az *ábrázolás*-sal fordították, noha ez nem lehet ’képviselet’. Legjobb lett volna *repräsentáció*-nak hívni, csakhogy ehhez ma már bátorság is kell.)

A különböző definiálási kísérletek egyik sikeresnek bizonyult változata volt az, ahogyan Roman Jakobson határozta meg a fonémát a megkülönböztető jegyek nyalábjaként (vagy kötegeként). Ennek alapján minden fonémát a megkülönböztető jegyek egy-egy mátrixával lehet jellemezni. Ettől kezdve a fonológiai kutatásokban a megkülönböztető jegyekre tevődött át a hangsúly, úgyannyira, hogy aztán a generatív fonológiában már ezeket tekintik alapegységeknek, a fonémaként való megnevezést pedig amolyan rövidítéseknek tartják, amelyhez a fonológus legfeljebb csak kényelmi okokból folyamodik.

Mire eddig jutottunk, azt vesszük észre, hogy hovatovább egyre távolabb kerülünk a hangoktól. A hang valamilyen tulajdonsága (vagy minősége) egyszer csak önállósodik, és úgy vesszük, hogy a fonéma – ha egyáltalán beszélünk még róla – ezekből épül fel valamilyen módon. Ami tehát igazából egy tulajdonság, az most mint önálló építőelem jelenik meg, a fonéma meg nem úgy, mint olyan alapegység, amely az illető tulajdonsággal jellemezhető, azaz megvan benne az a tulajdonság, hanem mint olyan szerkesztett egység, amely a megkülönböztető jegyekből van felépítve. Egy kicsit olyan ez, mintha azt mondanánk, hogy alma nincs is, mert ez is csak egy rövidítés ahelyett, hogy [kerek] + [piros] + [ehető] + ..., az pedig, amit mi almának mondunk, valójában ezekből van (sőt ezekből lett!) összeszerkesztve. Ezek a megkülönböztető jegyek pedig mind olyanok, amelyek más dolgokban is megvannak, például a [piros] a rózsának is egyik megkülönböztető jegye.⁶⁰ El tudom éppen képzelni, hogy a világot így is le lehetne írni, de talán nem maradok egyedül azzal a véleményemmel, hogy valahogy mintha mégsem volna ez egészen rendben. (És ezt nemcsak a józan ész mondatja velem, noha töredelmesen be kell vallanom, hogy nekem arról is sokkal jobb véleményem van, mint amilyen az utóbbi évszázadokban kialakult európai paradigma előítéleteihez igazodva kellene hogy legyen.)

Azt hiszem, ez a furesza helyzet csak azért tudhatott kialakulni, mert egyszer valaki megint nem úgy mondott valamit, ahogy kellett volna. Az egység kérdése, mint tudjuk, régi problémája a filozófusoknak (Démokritosz óta), és összefügg az oszthatóságával. Az oszthatóság azt jelenti, hogy valamit kisebb részeire lehet osztani. Ezekből a részekből áll össze az egész. Alapegység pedig az, amit már nem lehet további részekre osztani. Vegyük azonban észre, hogy itt **részekről** van szó, nem **tulajdonságokról**. A vizet például csakugyan **részeire** lehet bontani, és nem is botránkozik azon meg senki, ha a kémikus nem úgy hívja, ahogy mi, hanem H₂O-nak, jelezve ezzel, hogy a vízmolekula két hidrogén- és egy oxigénatomra bontható. De olyat már a kémikus sem csinál, hogy ugyanígy a víz **részeként** tartaná számon azt is, hogy hideg-e, vagy meleg. Ezzel majd a fizikus foglalkozik, és le fogja írni, hogy a vízben a hőmérséklet változásával halmazállapot-változás történik, vagyis hogy a víz 0 °C alatt szilárd, 0 és 100 °C között cseppfolyós, 100 °C fölött pedig gáznemű. De még ő sem fogja a hőmérsékletet a víz **részeként** kezelni, és biztosan nem mondja majd azt például, hogy a 45 °C-os vizet két rész hidrogénre, egy rész oxigénre, cseppfolyóságra és 45 °C hőmérsékletre lehet felbontani, illetve hogy a 45 °C-os víz ezekből a részekből állna össze, pedig őt itt elsősorban ez a két utóbbi minőség érdekli.

A hangok fonetikai jellemzőiről mi eddig mindig mint az illető hangok tulajdonságairól vagy minőségéről beszéltünk, nem pedig mint részeiről, és azt hiszem, akkor tesszük jól, ha ezután is ugyanúgy fogunk. Ha azonban a fonéma megkülönböztető jegyek nyalábjaként van de-

⁶⁰ Hogy a [kerek] valóban megkülönböztető jegye az almának, a [piros] meg a rózsának, azt az ilyenek is bizonyítják, mint az a találós kérdés, amely így kezdődik: „Kerek, de nem alma, piros, de nem rózsza, ...” A [kerek] tehát olyannyira hozzátartozik az almához, hogy ha az mondjuk, hogy *kerek*, akkor rögtön az elvárástól *de*-vel kell jelezni, hogy most mégsem almáról lesz szó.

finiálva, akkor könnyen az az érzéki csalódásunk alakulhat ki (mert ez is nyelvi csapda tulajdonképpen), hogy a megkülönböztető jegyek nem tulajdonságai, hanem részei a fonémának. Ezt különösen megkönnyíti, ha a fonémát jegymátrixszal ábrázoljuk. Ebben az esetben a magyar /ü/ például a következőképpen fog előttünk megjelenni:

+	felső
–	alsó
–	hátsó
+	kerek

Itt már szemmel is látható, hogy milyen részekből áll (vagy áll össze!) az /ü/ fonéma. Ebből aztán rögtön megállapíthatjuk azt is, ha nem vagyunk elég figyelmesek – és éppen ez az, amit valakinek valamikor nem kellett volna így mondania –, hogy a fonéma igenis osztható, és ha így van, akkor nem a fonémát kell alapegységnek tekinteni, hanem a részeit, a megkülönböztető jegyeket, mert azok már csakugyan nem oszthatók tovább. (Ami igaz is: minőségeket igencsak bajos volna részekre osztani.)⁶¹

Az olvasó most már valószínűleg azt várja, mondjam meg végre, hogy akkor hogyan is fogjuk hát itt definiálni a fonémát. Erre nagyon egyszerű a válasz: sehogy. Nem lesz ugyanis rá szükségünk. Alapegységre természetesen nekünk is szükségünk van, de erre a célra a hang nagyon jól megfelel, hiszen az megvan készen, ki sem kell találni. Sőt eddig már sok mindent el is mondtunk róla, és mindmostanáig semmi bajunk sem származott abból, hogy nem voltak közben absztrakt alapegységeink is. Ha pedig eddig nem származott, akkor ezután sem valószínű.

De mire is kellhetne nekünk a fonéma? Az egyik érv az lehetne, hogy ezáltal tudjuk világosan különválasztani egymástól a releváns és az irreleváns különbségeket. Ezen azonban mi már túl vagyunk (persze nem itt, hanem a teljes leírásnak ebben a módszertani szakaszában), és ezt fonéma nélkül is meg tudtuk állapítani. Sőt még aki fonémákat is posztulál a maga modelljébe (de igazából, mint láttuk, sokszor nem is mint modell-elemeket, hanem mint a hangoknak valamilyen „lényegét”, amely vagy az absztrakt nyelvnek eleme mint invariáns, vagy valahol a hangok mélyén vagy mögöttük rejtőző „nyelvi tartalom”, vagy esetleg mind a kettő egyszerre), az is ugyanígy jár el, mint mi, hiszen fonémákat posztulálni nem is tudhatna addig, amíg **előbb** a releváns és irreleváns különbségeket nem azonosítja. Hogy aztán ő ráadásul a végén ezek alapján még egy absztrakt egységet is posztulál, az ehhez érdemben már nemigen adhat hozzá semmit.

A másik érv inkább módszertani jellegű, az tudniillik, hogy munkánkat nagyon megnehezíti az, ha a hangokat mindig a maguk konkrétságában vesszük tekintetbe, tehát már csak az egyszerűség és áttekinthetőség kedvéért is célszerű ilyen absztrakt egységeket posztulálni. Ha azonban az egyszerűsége törekszünk, akkor egyszerűsíteni kell csakugyan, ennek pedig nem a legeredményesebb módja az, hogy a meglevő bonyolultságtól újabb kategória bevezetésével próbálunk szabadulni, hiszen ezzel igazából csak még bonyolultabbá lehet tenni azt, amit már amúgy is nehéz áttekinteni. Ezenkívül ráadásul meg kell oldanunk egy sor olyan elméleti problémát is, amely enélkül fel sem merült volna. (A helyzet csak akkor lesz egyszerűbb, ha ettől kezdve csakis a magunk posztulátumait vizsgáljuk, a hangokat véglegesen kiiktatjuk érdeklődésünk köréből, a felmerülő problémákkal pedig nem törődünk.) Egyszerűsíteni persze lehet, sőt kell is, a következő lépésben éppen ezt fogjuk tenni, de ennek sokkal megbízhatóbb és egyszerűbb módja is van, mint a fonéma bevezetése.

⁶¹ A generatív fonológiában csak bonyolítja a helyzetet, hogy ezt művelőinek nagy része beszédtevékenység-grammatikának véli, és azt feltételezi, hogy a beszélő „fonológiai tudása” is ezeken az egységeken alapszik, ami pedig már csak azért sem lehet valószínű, mert ezek még a nyelvész grammatikájában is tulajdonképpen egy félreértés következtében válhattak alapegységekké.

Ha nem akarunk mindenáron fonémákkal dolgozni, akkor a helyzetünk máris sokkal előnyösebb, mint amúgy. Hiszen azzal a kérdéssel például, amelynek nehézségeit fentebb jeleztem a hangok újradefiniálásának kockázatairól szólva, most már egyáltalán nem is kell foglalkoznunk. Azok ugyanis csak akkor problémák, ha a releváns és irreleváns különbségek ismeretében az „irreleváns jegyeiktől” el akarunk tekinteni. (Ott nem mondtam, de most már megjegyzem: először releváns és irreleváns **különbségekről** beszéltünk ott, és ez még teljesen világos is volt eleinte, a probléma akkor jelent meg, mikor észrevétlenül átcúsztuk arra, hogy ne a különbségeket, hanem a hangok bizonyos **fonetikai jellemzőit** nevezzük irrelevánsnak, abszolút módon mégpedig.) Eltekinteni meg csak azért akartunk tőlük, hogy létrehozassuk a fonémát. Így viszont nem kell tőlük eltekinteni (olyan értelemben, hogy a hangok definícióiból is törölni kelljen őket, vagy hogy meg kelljen változtatni az egyes hangok definícióit), elég nekünk ide az a tudásunk, hogy melyik két-két hang között van releváns **különbség**, és az miben áll.⁶²

3.3. A beszédmű F-modellje

Mikor a beszédmű modelljével legutóbb foglalkoztunk, akkor az indexelés bevezetésének következtében óhatatlanul nehezen áttekinthetővé is tettük. A H-modell ugyanis most már explicit módon tartalmaz mindent, amit a módszernek abban a szakaszában tudni lehet és érdemes a beszédműről. Ha azonban azzal a modellel abban a formájában akarunk továbbmenni, akkor gondot okozhat az, hogy egyszerre nagyon sokféle tudásunkat kell benne explicité tennünk, ráadásul, mivel a következőkben másfajta kérdéseket kell majd megvizsgálnunk, mint addig, a különböző természetű dolgokra és jelenségekre vonatkozó tudásunk minduntalan össze is keveredne benne, márpedig nekünk azt is pontosan kell látnunk, mi hová tartozik.

Ha jól meggondoljuk, mire is jutottunk eddig, azt mondhatjuk, hogy tulajdonképpen minden munkát elvégeztünk, amit csak a beszédszünettől beszédszünetig terjedő szekvenciákon a szó- és toldalékhatárok figyelembevétele nélkül el kellett és el lehetett végezni. Most tehát nemcsak az egyszerűsítés (tehát további munkánk megkönnyítése) érdekében tesszük meg a következő lépést, ez inkább csak amolyan kellemes mellékterméke lesz annak, amit azért teszünk, mert a módszerrel a kutatás egyik fontos szakaszának elértük a végét. Ezért most már megtehetjük, hogy eddig megszerzett tudásunkat egyszerűen „összecsomagoljuk”, és a beszédmű modelljében bizonyos értelemben láthatatlanná tesszük (a rendszer modelljét pedig mostani állapotában egy időre teljesen félretesszük, csak bizonyos részeit tartjuk szem előtt). Ezt azzal érjük el, hogy átírjuk a H-modellt, anélkül azonban, hogy ehhez egyetlen hangot is újra kellene definiálni.

⁶² Ennyi a hallgatónak is minden bizonnyal bőven elég, mikor a beszédművet meg kell értenie. Ezt kell tehát a mi modellünknek is tartalmaznia, ha a beszédtevékenység nyelvészetében a mi eredményeink alapján kell majd ezt a problémát értelmezni. Ha mi itt fonémát posztulálunk, akkor amott nagy lesz a kísértés, hogy valamilyen módon megpróbáljuk kimutatni a fonéma pszichológiai realitását, vagy azt vizsgáljuk, hogy a beszélő hogyan bánik a fejében levő fonémákkal. Ha azonban mi itt beérjük annyival, hogy világosan elkülönítjük a releváns különbségeket az irrelevánsaktól, akkor a beszédtevékenység nyelvészetében sokkal könnyebb lesz majd azt is megállapítani, hogy az ún. fonematikus hallás valójában nem a mi fonémaink (mint absztrakt egységek) hallásán alapszik, hanem alkalmasint azon, hogy a hallgató is más-másképpen bánik a releváns, illetve irreleváns különbségekkel, de ezt a „tudását” ő valószínűleg nem valamilyen ténylegesen működtetett szabály alapján használja fel, hanem úgy tud ez érvényesülni, hogy a nem releváns különbségekre olyan magasra van beállítva a különbségi küszöbértéke, hogy ő az ilyeneket egyszerűen nem is hallja, tehát igazából dolga sincs velük.

3.3.1. Az átírási szabályok

A modell átírása is módszeresen történik. Ha az eddig tárgyalt disztribúciós kikötéseket figyelmesen megnézzük, azzal a tapasztalattal immár, amit a releváns és irreleváns különbségek megállapítása során szereztünk, akkor azt vesszük észre, hogy azokkal a hangpárokkal, amelyek valamely H-korlátozásban olyan módon szerepelnek, hogy az egyik a másikat helyettesíti, egyetlen esetben sem fordulhat elő elvileg sem, hogy különbségük releváns legyen olyan értelemben, hogy a hallgató valamely szekvencián aszerint érthetne mást-mást, hogy ezek közül melyik fordul benne elő, ezek ugyanis komplementáris disztribúciós viszonyban vannak egymással, tehát ugyanabban a környezetben nem jelenhetnek meg. A [p] és a [b^p] például sohasem lehet ugyanabban a környezetben. Most tehát megtehetjük, hogy a beszédmű egyszerűsített modelljében, amelyet alább **F-modellnek** fogunk hívni (az F a *fonológiai* kezdőbetűje, szemben a H-val, mely a *hangtani*-é), az ilyen párok közül mindig és következetesen csak az egyiket szerepeltetjük, mégpedig azt, amelyiknek nincs indexe. Ez egyet jelent azzal, hogy minden [b^p]-t átírunk [p]-re.

Az ilyen műveleteinket átírási szabályokban rögzítjük, ehhez rögtön hozzá kell tennem, hogy ezek csakugyan szabályok, mert azt mondják meg egyértelműen, hogy **nekünk**, nyelvészeknek mit kell tennünk, mikor ezt a műveletet végezzük: ezek tulajdonképpen ahhoz hasonló kikötések lesznek, mint amilyeneket a hangok aluldefiniálása során alkalmaztunk (nem a fonológiai rendszer modelljének tartozékai tehát, hanem a módszernek). Itt például ez a következő formájú lesz:

(Ász-1e) /p/ \Leftarrow [p] \cap [b^p]

Ezt pedig úgy kell olvasni, hogy az F-modellben (amelyet nem szögletes zárójellel fogunk most már jelölni, hanem két ferde vonallal, hogy végig lássuk, melyik beszédmű-moddellel dolgozunk) a /p/ névvel jelöljük azt, ami a H-modellben [p]-ként, és azt is, ami ott [b^p]-ként szerepel. Hogy e kettő közül mikor melyik fordul elő ténylegesen a beszédműben, azt itt nem szükséges feltüntetni, hiszen azt a (H-2) alapján bármikor meg tudjuk mondani. Ha jól végiggondoljuk, az F-modellre való átírásnak ezt kikötését általános formában is megfogalmazhatjuk a következőképpen:

(Ász-1) /A_i/ \Leftarrow [A_i] \cap [B^{A_i}]

ahol A és B a beszédmű modelljének bármely elemét jelölheti. (Az *i* azt jelzi, hogy ugyanolyan hangokról van szó.)

Ennek megfelelően a beszédművekbeli *részben* és *résztől* alakok modelljei például a következőképpen viszonyulnak egymáshoz (az F-modellben már a toldalékhatar is fel van tüntetve, erről ugyan eddig még nem volt szó, de ez csak azért van, mert az F-modell kialakításának menetét valamilyen sorrendben kell ismertetnem, mivel egyszerre nem tudhatom, ez azonban nem jelenti azt, hogy ami csak alább kerülhet szóba, az egy olyan külön szakasza is lenne az F-modell építésének, amely okvetlenül az átírás után kellene hogy következzen):

Adat	H-modell	F-modell
<i>részben</i>	[részben]	/rész-ben/
<i>részben</i>	[rész ^{sz} ben]	/rész-z-ben/
<i>résztől</i>	[résztől]	/rész-től/
<i>résztől</i>	[rész ^z től]	/rész-z-től/

A modell tehát nem úgy egyszerűsödött, hogy csökkent volna a különböző alakok száma, hiszen az elég baj is lett volna, mert azt jelentené, hogy fontos tudnivalót veszítettünk el, és azokat most már semmiből sem tudhatnánk megjósolni. Hanem azzal lett egyszerűbb, hogy az F-modellben nem tartjuk számon az olyan H-korlátozásokkal kapcsolatos különbségeket, mint amilyen például a (H-1) vagy a (H-2), így itt most bizonyos egybeesések is világosan különválnak, és az kerül szemmel láthatóan előtérbe, hogy mi minek az ismétlődése a beszédműben: a /réz-ben/ és /réz-től/, illetve a /rész-ben/ és /rész-től/ tövének egyezése.

Az átírás másik szabálya az lesz, hogy a hosszú mássalhangzókat két egymás mellett álló röviddel helyettesítjük:

(Ász-2) /C_iC_i/ ⇐ [C_i:]

Ezt így olvassuk: az F-modellben két egymás mellett álló ugyanolyan mássalhangzóra írjuk át a H-modell minden hosszú mássalhangzóját, illetve: ha az F-modellben két egyforma mássalhangzó áll, ehhez hozzáértendő, hogy ezzel a névvel a H-modell megfelelő hosszú mássalhangzóját nevezzük meg. Ezt a szabályt is annak alapján tudjuk felállítani, hogy fentebb ezzel H-korlátozásként találkoztunk: mint emlékszünk rá, konkrétan a [g:] -re írtunk fel egy ilyet, amely így szólt:

(He-8) gg ↓↑ g:

Ezt a H-korlátozást mi csak az olyan esetek alapján tudtuk megállapítani, amelyekben a [g:] -t két hangalak találkozásának helyén figyelhetjük meg (tehát a (He-8) -beli [g:] bizonyosan mindig gemináta), a szavak belsejében azonban (például az *aggodalom* esetében) nem tudhatuk biztosan eldönteni, hogy a [g:] a kizárt [gg] helyett áll-e, vagy nem, mert ilyen pozícióban ezt nem lehet kísérleti úton ellenőrizni. (Azaz: a (He-8) alapján még mindig nem tudhatjuk biztosan, hogy azokon kívül, amelyek azonosíthatóan gemináták, más pozícióban nincsenek-e az adataink között olyan mássalhangzók is, amelyek nem gemináták, azaz nem két egyforma mássalhangzó helyett állnak ott, hanem egyszerűen hosszúak, és mint ilyenek tartoznak a fonológiai elemkészlethez.) Ez tehát ugyanolyan természetű bizonytalanság, mint az, amiről fentebb a *hanygya* [ny]-ének indexelése kapcsán már elmondtuk, hogy elvileg sem lehet megszüntetni. Annyit azonban a beszédmű megfigyelése alapján megállapíthatunk, hogy abban két ugyanolyan mássalhangzó nem szokott egymás mellett előfordulni, hanem csak (fonetikailag) hosszú mássalhangzók, és ez a beszédmű bármely pontján érvényes, akár tudjuk az adott esetre igazolni, hogy a hosszú két rövid helyett fordul elő, akár nem.⁶³ Az azonosítható H-korlátozás alapján bizonyos esetek értelmezése világos, a többi eset pedig nem olyan, ami ennek ellentmondana, hanem bizonytalan. Mivel azonban már van rá igazolható precedens, most az egyszerűség kedvéért azt a megoldást választjuk, hogy F-modellünkben úgy kezeljük ezeket, mintha a be-

⁶³ Ez itt most nagyon általánosan van megfogalmazva, és nem biztos, hogy mindegyik mássalhangzó minden kapcsolatára egyaránt érvényes. Ha azonban valahol nem így van, az még a H-korlátozások megfogalmazásakor elő kellett hogy kerüljön, a teljes leírásban pedig itt azok alapján, azok figyelembevételével dolgozunk. A *bölcs csere* például – mint erre Siptár Péter is felhívta a figyelmemet opponensi véleményében – „normális esetben [bölcs | csere], két felpattanással, esetleg [böls | csere], tehát az első cs helyett s-sel, és csak igen lezser ejtésben lehet [bölcs:ere], de akkor meg már inkább [bölcser]. Ezzel szemben a *lőccsel* csak [löcs:el] lehet, *[löcs | csel] nem: vagyis ezúttal éppen az a helyzet, hogy egy gemináta (két egymás mellé került azonos rövid mássalhangzó) nem (vagy legalábbis nem feltétlenül) ugyanúgy hangzik, mint egy (hasonulással létrejövő) hosszú mássalhangzó”. Ez tehát a kivételt is megengedő H-korlátozások közé fog kerülni, és ott, a megfelelő helyen azt is pontosabban meg lehet mondani, hogy mikor melyikre számíthatunk inkább.

szédmű minden hosszú mássalhangzója két rövid helyett álló lenne, ebből ugyanis nem származhat baj, hiszen amúgy ezzel a megoldással nem definiáljuk át a hosszú mássalhangzót geminátává, az fonetikai értelemben továbbra is hosszú mássalhangzó. (Vagyis: a H-modellbeli [g:] az F-modellben /gg/-ként fog szerepelni, erről pedig végig tudjuk, hogy a H-modellben [g:] felel meg neki. Tehát ha esetleg volnának is olyan [g:]-k a H-modellben, amelyek nem [gg] helyett állnának, a mi arra vonatkozó predikcióink, hogy a beszédműben az adott helyen mit fogunk találni, mindenképpen helyesek lesznek.)

A harmadik átírási szabály pedig a következő lesz:

(Ász-3) /C_i/ ⇐ [C_i^o]

Ez meg azt jelenti, hogy a H-modellben hiányzó elemként feltüntetett hangokat itt nem hiányzóként tüntetjük fel. A beszédműbeli *aszt monta* és *asz monta* alakok F-modellbeli megfelelője tehát egyaránt /aszt monda/ lesz (itt azonban határjelölők még nincsenek feltüntetve, nem mintha még nem lenne szabad, hanem mert én még nem értem el addig az F-modell ismertetésével.)

Mint látjuk, ezzel az átírással az F-modell valóban sokkal egyszerűbb lesz, mint a H-modell. Miután az összes H-korlátozást figyelembe véve minden átírási szabályt megfogalmazunk (ezekből nem lesz sok, hiszen a fenti hárommal már szinte mindet elintéztük), utána megnézzük, hogy a nem releváns különbségek közül mi nincs még így „összecsomagolva”. Előreláthatólag nem sok ilyet fogunk már találni. Amit találunk, azt is átírási szabállyal tüntetjük el. Például a [t] és [t̥] különbsége eddig nem tűnhetett el, mert az utóbbi előfordulása nem valamely H-korlátozással függ össze. Az is világos azonban, hogy ezt a különbséget nekünk a továbbiakban már nem érdemes számon tartanunk, hiszen erről már mindent elmondtunk, amit csak kellett és lehetett. Ezt a következő szabállyal oldjuk meg:

(Ász-4) /t/ ⇐ [t] ∩ [t̥]

Ezt úgy kell olvasni, hogy az F-modellben a /t/ névvel jelöljük azt, ami a H-modellben [t]-ként szerepel, és hozzáértjük a [t̥]-t is (azaz mindkettőt ugyanúgy hívjuk az általánosabb /t/ névvel).

Miután mindezekkel megvagyunk, azt vesszük észre, hogy minden előnyét élvezzük annak, amit a fonéma posztulálása útján értünk volna el, sőt még többet is, mégpedig a fonémával járó kellemtelenségek nélkül. Ha ugyanis mi a fonéma bevezetésének klasszikus módszerét alkalmaztuk volna, akkor elég nehéz értelmezési problémával kellett volna szembenéznünk minden olyan esetben, mint mikor például a *részben* fonémáit kellene megállapítanunk. A fonéma azonosításának klasszikus elve ugyanis az, hogy eltekintünk a hangok irreleváns jegyeitől, és megtartjuk a relevánsakat. Ennek alapján a *z* és *sz* világosan két különböző fonéma. Ha következetesek vagyunk, és szigorúan ehhez tartjuk magunkat, akkor a *részben* fonémasorként való ábrázolása csakis *részben* lehet,⁶⁴ olyankor is, ha a mi F-modellünkben a /rész-ben/ felel meg neki, de olyankor is, mikor a /rész-ben/. Ha meg figyelembe vesszük ezt a különbséget is, és azt mondjuk, hogy a *részben* két különböző fonémasor realizációja lehet, mármint a *részben*-é meg a *részben*-é, akkor ott zavarodik majd teljesen össze a dolog, hogy a *z* hangot hol a *z*, hol meg az *sz* fonéma realizációjának kell tekintenünk, ami már egészen más fonémadefiníciót feltételez, mint amiből kiindultunk, hiszen az ezt a lehetőséget nem tartalmazza, sőt egyenesen ki is zárja. Ha meg a prágai iskola gyakorlata szerint archifonéma bevezetésével bonyolítjuk tovább a dolgot, akkor az fog kijönni, hogy a *részben* öt fonémát meg egy archifonémát tartalmaz, s ez az

⁶⁴ Hogy a jelöléseket ne keverjük össze, itt most a fonémát dőlt félkövér betűvel jelölöm.

archifonéma hol *z*, hol meg *sz* fonémában realizálódik, a környezettől függően. Csakhogy ezzel meg a /*rész*-ben/ és /*rész*-ben/ különbsége tűnt el megint, hiszen az archifonémát a neutralizáció gondolata alapján posztuláljuk, tehát ennek nem lehet két különböző formája (mármint **Z** és **SZ**). (Ezt a hiányosságot E. Seidel mint a fonológiai rendszer egyik paradoxonát elemezte kitűnő elméleti érzékre és jó megfigyelő szemre valló könyvében: Seidel 1942. 29–31.) Nekünk azonban, mivel fonémát nem posztuláltunk, ilyen problémákkal nem is kell foglalkoznunk.

A generatív fonológiában ez a kérdés természetesen nem merül fel, mert ott a fonémát (amelyről amúgy azt mondják pedig, hogy az csak egy rövidítés, mivel az alapegység a megkülönböztető jegy⁶⁵), a mögöttes ábrázolás részének tekintik,⁶⁶ és ebből vezetik le a megfelelő szabályok alkalmazásával a felszíni ábrázolást, a *részben* kétféle interpretációjának lehetőségét pedig az adja, hogy eleve más-más mögöttes ábrázolása van mindegyiknek. Az pedig, hogy mi kerül a mögöttes ábrázolásba, általában azon múlik, hogy a különféle lehetőségek kipróbálása során melyik bizonyul a legpraktikusabbnak a felszíni ábrázolások levezetésének megoldására.

Mivel mi nem posztuláltunk fonémát, újabb egységet sem hoztunk létre, ennek elméleti-ontológiai státusáról (vagy prózaiban mondva: „lelőhelyéről”) sem kell tehát számot adnunk; elég reménytelen vállalkozás is volna ezt érthetően és hihetően világossá tenni. Változatlanul a hangokkal dolgozunk tovább mint alapegységekkel, csak **F-modellünkben** olyan **neveket** adunk nekik, amelyeknek használata során a nevekhez tartozó definíciók értelmében átcsoportosulnak az egyazon névvel általános módon megnevezhető hangok. Ehhez magukat a hangokat nem kell átdefinálni, mert az átcsoportosítás az eredeti definíciókat nem érintheti. Ha tehát ezentúl a /*b*/ nevet használjuk, akkor ezen nemcsak a [b] hangokat fogjuk érteni, hanem a [p^b]-ket is. Az így megnevezhető hangok csoportja alapján azonban nem hozunk létre valami új egységet, illetve arra olyan fonetikai definíciót is, amelyben a [–zöngés] jellemzőt mondjuk a [–zöngés ~ +zöngés]-sel helyettesítsük, hiszen ez abszurdum volna: olyan hangot el sem lehet képzelni, amely „zöngés és zöngétlen”, esetleg „zöngés vagy zöngétlen” lenne. Ilyesmire már csak azért sem gondolhatnánk, mert akkor a /*b*/ meg a /*p*/ a hangoknak ugyanarra a csoportjára vonatkozna, holott az nagyon fontos, hogy /*b*/-nek a [b]-ket és a [p^b]-ket fogjuk hívni, /*p*/-nek pedig a [p]-ket és [p^b]-ket.

De mi lesz akkor, ha esetleg menet közben kiderül, hogy valami a továbbiakban is azon fog múlni, hogy az, amit innen kezdve /*p*/-nek nevezünk, egészen pontosan [p]-e, vagy [p^b]? Hiszen a /*p*/ névvel ezt a különbséget „összecsomagoltuk”! Hogyan vesszük hát elő mégis szükség esetén? Ezzel kapcsolatban először is: úgy gondolom, hogy erre a különbségre nekünk az F-modellt alapul vevő kutatás során egyetlenegyszer sem lehet már szükségünk. Ez ki van zárva. Másodszor: ha mégis szükségünk lenne rá valamilyen csoda folytán, akkor a /*p*/-t azon nyomban „kicsomagolhatjuk”, hiszen ebben – éppen mert nem hoztunk létre új egységet – semmi sem veszett el a [p] és [p^b] különbségéből, azt pedig, hogy adott pozícióban e kettő közül melyik fog állni, a megfelelő H-korlátozás alapján mindig pontosan meg tudjuk mondani. Harmadszor: ha csakugyan „ki kell csomagolnunk” a /*p*/-t, az nagy valószínűséggel arra fog vallani, hogy az előzőekben nem végeztük el rendesen a dolgunkat. Akkor tehát az lesz az első feladatunk, hogy megnézzük, hogyan jelenik meg az a probléma a H-modellben. Várhatóan az fog kiderülni, hogy úgy jelenik meg, hogy a megfelelő korlátozást igazából a H-korlátozások

⁶⁵ „[...] a fonológia alapegységei a **jegyek** lesznek, és a fonémákat megkülönböztető jegyek halmazainak rövidítéseként fogjuk csak használni” (Durand–Siptár 1990/1997. 24).

⁶⁶ [...] a »fonéma« kifejezésen ma már egyszerűen a mögöttes ábrázolásokat alkotó szegmentumokat értjük” (Nádasdy–Siptár 1994. 48).

között kell számon tartani. Ha ezt megoldjuk ott, akkor utána itt már nem lesz szükségünk a [p] és [b^p] különbségének számon tartására.

3.3.2. A határjelölők bevezetése

Az F-modell az átíráson kívül abban is különbözik a H-modelltől, hogy ebben explicit módon feltüntetjük azt a tudásunkat is, hogy hol van szóhatár vagy toldalékhatar.

3.3.2.1. A szóhatárok

A H-modell esetében a beszédszünetről beszédszünetig terjedő szekvenciákkal dolgoztunk, az ilyenek állhatnak egy vagy több szóból, vagyis belsejükben lehetnek olyan helyek, ahol tulajdonképpen szóhatár van, de abban a fázisban mi szóhatárt nem vehettünk észre, mert ha azon a helyen a szekvencia csakugyan megszakadt, akkor azt beszédszünetként rögzítettük, ha meg nem szakadt meg, akkor nem volt mit észrevennünk. Az F-modellben azonban az ilyen helyeket is azonosítanunk kell, mert enélkül nem is tudnánk továbblépni.

A szóhatárt a „#” jellel fogjuk jelölni. Nem árt már itt az elején tisztázni, hogyan is értsük ezt a szóhatárt. Jelölésünk ugyanis félrevezető lehet, hiszen ha azt látjuk leírva, hogy /#hajó#/ , akkor ebben hajlamosak vagyunk nem négy, hanem hat szegmentumot látni, mivel a # írásjel külön helyet foglal el ebben a sorban, tehát a #-t is ugyanolyan szegmentumnak tekinteni, mint a többit. Pedig ebben csak négy szegmentum van, az első # jellel pedig azt tesszük explicitté, hogy a rá következő /h/ egyben szókezdő is, az utolsóval pedig azt, hogy az előtte álló /ó/ egyben szóvégi is. Nekünk azonban praktikusabb, ha ezt így jelöljük, ezért aztán biztosan fogunk majd olyanokat is mondani, mert ezek után ez alighanem elkerülhetetlen, mint például azt, hogy „#-t követő pozícióban” vagy „# előtti pozícióban” ez meg ez várható, mert így könnyebben tudunk erről beszélni. Mindezt pedig éppen azért kellett itt tisztáznunk, hogy ha ilyesmivel találkozunk, ezeket mindig úgy kell érteni, hogy a megfelelő szókezdő vagy szóvégi szegmentum esetére mi várható. Vagyis: a beszédműben szóhatár „mint olyan”, mint külön szegmentum biztosan nincs, de vannak benne szavak, ezek pedig lineárisak, tehát van elejük és végük, és mi erről beszélünk tulajdonképpen, amikor ezt jelöléstechnikánkban a szóhatárra vonatkoztatva fogalmazzuk meg. A szóhatár tehát megint nem olyasmi, amit mi találunk ki, absztrakció meg éppen nem lehet, hiszen egyrészt miből is lehetne ezt absztrahálni, másrészt meg nem is valami önkényesen posztulált fiktív dolog, amelyről tudjuk ugyan, hogy nincs, sőt lehetetlen is volna, hogy legyen, de valamilyen műveletvégzéshez átmenetileg jól jön nekünk (manapság már az ilyesmit is szokták absztrakciónak nevezni, mert ez a szó hovatovább ellenőrizhetetlenül vonatkozik szinte mindenre, ami nem szemmel látható vagy füllel hallható), ezzel ugyanis mi csak azt a tapasztalati tényt tesszük explicitté, hogy ha valaki kimondja a *hajó* szót, akkor annak a legelején *h* van, a végén meg *ó*, illetve hogy a *h* szókezdő, az *ó* szóvégi pozícióban van. Ehhez pedig nincsen szükség semmiféle absztrakcióra.

Az első dolog, amit a szóhatárral kapcsolatban megállapíthatunk, az lesz, hogy ahol beszédszünet van, ott egyben szóhatár is van,⁶⁷ mégpedig úgy, hogy ha a beszédszünetet megelőzi és követi is egy másik (ugyanattól a beszélőtől származó) szekvencia, akkor a beszédszünet előtt és után is szóhatár van, ha nem előzi meg, de követi, akkor csak utána, ha megelőzi, de nem követi, akkor csak előtte van szóhatár. Ha tehát most a H-modellt úgy akarnánk átírni F-modellre, hogy a beszédszünetnek az adott beszédműben megállapított helyére vonatkozó

⁶⁷ Ezt nagyjából egyet jelent azzal, hogy beszéd nem szokott fél vagy csonka szóval kezdődni vagy végződni. Nem prototipikus esetekben persze előfordulhat ilyesmi is, de általános érvényű kijelentéseinket nem azok alapján fogalmazzuk meg, és azok éppen ezért minősülhetnek majd kivételeseknek.

információ se vesszen el, akkor a fentebb jellemzett helyzetek ebben a modellben /#|#/ , /|#/ , /#|/ kombinációkként jelennének meg. Ez azonban nemcsak kényelmetlen lenne, hanem teljesen fölösleges is. A mi modellünkhöz ugyanis csak annyit szükséges tudnunk, hogy melyek azok a szegmentumok, amelyek egyben szókezdők vagy szóvégzők is, az azonban már nem tartozik egy fonológiai modellre, hogy ennek alapján még azt is biztosan meg lehessen mondani, hol várható a beszédműben ténylegesen regisztrálható beszédszünet, és hol nem, hiszen az, hogy azon a helyen, ahol az F-modell szempontjából elvileg lehetne tartani, lesz-e tényleg beszédszünet, vagy nem, már nem a fonológiai rendszeren múlik. Az azonban hozzátartozik ehhez a modellhez, hogy ennek alapján előre meg tudhassuk mondani, **hol lehet elvileg** egyáltalán beszédszünet, és hol nem. Azt az információt tehát, amely a tényleges beszédszüneteknek az éppen vizsgált beszédművekbeli pontos helyére vonatkozik, most nyugodtan elejthetjük, mert ezzel nem csökkentjük modellünk prediktív erejét az értelmezendő jelenségeknek azon a csoportján belül, amelyről ez a modell szól. A beszédszünetet már a H-modellben sem azért kellett figyelembe vennünk, hogy aztán a mi modellünkkel biztosan meg lehessen jósolni, hol lesz csakugyan beszédszünet is, hanem azért, mert egyrészt ott még nincsen más támpontunk a szóhatár helyére vonatkozólag (tehát más módja nincs annak, hogy a szókezdő és szóvégző pozícióban levő hangokat vagy hangkombinációkat azonosítani tudjuk, a beszédszünet azonban nemcsak hogy már ott észrevehető, hanem igen megbízható is, hiszen – ellentétben a szóhatárral – ez milliszekundumokban mérhető tapasztalati tény), másrészt mert a tényleges beszédszüneteket megelőző vagy azt követő pozíciókra bizonyos sajátos korlátozások lehetnek érvényesek, és nekünk azokat is meg kellett állapítanunk. A mi modellünk alapján tehát csak annyit mondhatunk, hogy ahol szóhatár van, ott elvileg lehet beszédszünet is, ahol meg nincs, ott nem lehet. De hogy ahol lehet, ott lesz-e is csakugyan, azt mi a fonológiai modell alapján nem tudhatjuk megmondani, mert az nemcsak a fonológiai rendszeren múlik, ez tehát nekünk szerencsénkre nem is dolgunk.

Semmi szükségünk tehát arra, hogy az F-modellben /#|#/ , /|#/ , /#|/ kombinációkkal dolgozzunk, ezek helyett bőven elég nekünk a /#/ is, így a H-modellbeli ||-eket mindenütt nyugodtan /#/ jelekre írhatjuk át. Ami tehát ott [|megyegbiciklizni|], az az F-modellben indulásból /#megyegbiciklizni#/ lesz (persze nem ez az F-modellbeli végső formája, ide az van írva, amit máris tudhatunk). A H-modellbeli ||-ek alapján ugyanis biztosak lehetünk benne, hogy az /m/ szókezdő pozícióban van, az utolsó /i/ meg szóvégiben. De nekünk az olyan szóhatárokat is számon kell tartanunk, amelyek azért nem jelennek meg maguktól az átírás nyomán, mert azon a helyen nem volt beszédszünet (noha a fonológiai rendszer felől akár lehetett volna is). Most tehát meg kell keresnünk ezeket a helyeket. Ha a korábban azonosított H-korlátozások alapján már tudjuk, hogy [kb] vagy [gb] sem || után, sem || előtt nem állhat, azzal nem is kísérletezünk, hogy ezt a szekvenciát /#megye#kbiciklizni#/ vagy /#megyekb#iciklizni#/ formában próbáljuk szavakra tagolni. A /#megye#/ ugyan előfordul a beszédművekben, de nem annak ismétlődéseként, ami itt van (ezt azokatból az adatokból tudjuk megállapítani, amelyek arra vonatkoznak, hogy a beszélők mit értenek az egyes szekvenciákon). Ha azonban /#megyek#biciklizni#/ formában tagoljuk, akkor két olyan szekvenciát kapunk, amelyeknek a beszédműben az ittenitől különböző szekvenciakombinációkban is vannak ismétlődéseik (pl. /#kenyérért#megyek#/ , /#tudok#biciklizni#/ stb.). Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy itt tehát nagy valószínűséggel szóhatárral számolhatunk, és azt is megállapíthatjuk, hogy bár a /#megyek#biciklizni#/ ténylegesen hangzó formájában a középső # helyén nincs valódi beszédszünet, a /#megyek#/ /k/-ja szóvégi, a /#biciklizni#/ /b/-je pedig szókezdő. Ez pedig azt is jelenti, hogy az előbbi elvileg állhat beszédszünet előtt is, az utóbbi meg beszédszünet után is. (Az tehát, hogy a # egy olyan helye a beszédműnek, ahol elvileg lehetséges a ||, nem azt jelenti, hogy a /#megyek#biciklizni#/ közepén biztosan

lehetne is vagy kellene beszédszünetet tartani, bár tisztára fonológiai szempontból ez sincsen kizárva, hanem azt, hogy mind a /#megyek#/ , mind a /#biciklizni#/ elvileg előfordulhat mind || után, mind || előtt, még ha jelesen a /#megyek#biciklizni#/ közepén esetleg a fonológiai rendszertől független okok miatt nem lehetne is ||.)

Fentebb erre a pozícióra csak nagy valószínűséggel állapítottuk meg a szóhatárt, ugyanis annak, hogy ezt bizonyosan állíthassuk, még van egy feltétele, amit még nem ellenőriztünk. Ez pedig az, hogy más ismétlődéseikhez képest a feltételezett szóhatárt megelőző és követő két szekvencia közül egyiknek se térjen el a formája olyan különbségekben, amelyek a H-korlátozások alapján nem várhatók. A /#megyek#biciklizni#/ ezt a feltételt is kielégíti, hiszen az ugyan igaz, hogy a /#megyek#/ helyett ténylegesen [megyeg] lesz a hangzó forma, de az is, hogy a (H-1) alapján nem is számíthatnánk egyébre. Ezzel szemben figyeljük meg a következőket:

- (a) /#házmellett#/ , /#házban#/ , /#háznak#/ , /#háztól#/
- (b) /#vízmellett#/ , /#vízben#/ , /#víznek#/ , /#víztől#/

Az (a)-ban a /ház/ ismétlődik mind a négy szekvenciában, és a beszélők is mindegyiken ugyanazt értik, de amivel a /ház/ folytatódik, az mind a négy esetben más és más. Ehhez hasonló a helyzet a (b)-ben is, azzal a különbséggel, hogy ott a /víz/ ismétlődik. Ennek alapján arra gondolhatunk, hogy a /ház/ és a /víz/ /z/-je egyben mindenütt szóvégi is, vagyis hogy a /z/-t követő pozícióban # van, annál is inkább, mivel a /#ház#/ és a /#víz#/ így külön, bármiféle folytatás nélkül is előfordulhat a beszédműben (például kérdésre adott válaszként) éppen az itteniek ismétlődéseként. Ha azonban arra figyelünk, ami a /z/-k után következik, akkor csak a /#mellett#/ lesz olyan, amelynek formája független attól, hogy mi van előtte, és amelynek az előtte álló szekvenciával való kapcsolatában semmi olyasmi nem fordul elő, ami a H-korlátozások alapján ne lenne várható. A két szekvencia találkozásának helyét tehát nyugodtan #-nak minősíthetjük: /#ház#mellett#/ , /#víz#mellett#/ . A másik három esetben viszont azt vesszük észre, hogy bár a /#házban#/ és a /#vízben#/ /z/-t követő részei egymás ismétlődései, az előbbiben /a/ , az utóbbiban pedig /e/ fordul elő, mégpedig attól függően, hogy a közvetlenül a /b/ előtt milyen szerkezetű szekvencia áll, és ezt a különbséget a H-korlátozások alapján nem lehet sem értelmezni, sem megjósolni. Itt tehát valami olyan korlátozást gyaníthatunk, amely csak szó belsejében érvényes, szavak találkozásakor pedig nem. Éppen ezért itt nem is fogunk #-ral számolni az F-modellben, hanem úgy vesszük, hogy a /#házban#/ egyetlen szó.⁶⁸

Mivel a továbbiakban gyakran kell használnunk a *szó* terminust, ezt is definiálnunk kell. Lehet ugyan, hogy az alábbi definíció nem fog mindenkit kielégíteni, mert vagy körköröséget lát majd benne valaki, vagy pleonasztikusan semmitmondónak találja, mégsem fogok jobbat mondani annál, mint ami itt következik: fonológiai értelemben egyetlen **szónak** fogunk tekin-

⁶⁸ A szavakra szegmentálás, azaz a szóhatárok helyének megállapítása itt csak elnagyolva van szemléltetve. A beszédszünetről beszédszünetig terjedő megnyilatkozások (utterances) szavakra, morféimákra és fonémákra szegmentálásához különösen az amerikai deskriptív iskola dolgozott ki igen rafinált technikákat és elég megbízható kritériumokat (l. pl. Harris 1951), ezekből sok mindent felhasználhatunk mi is, még ha az a nyelvész, amelyet ők műveltek, ma már majdnem olyan unalmas is, mint az, amivel mi vagyunk itt most kénytelenek foglalkozni, de hát nincsen az sehol előírva, hogy a tudományművelés minden fázisában okvetlenül szórakoztató is kellene hogy legyen.

teni minden olyan szekvenciát, amelynek elején és végén # van, belsejében pedig sehol sincs.⁶⁹ Másképpen ez valahogy úgy hangzana, hogy egyetlen szó minden olyan szekvencia, amelyet a beszédmű két olyan helye fog közre, ahol elvileg beszédszünetet is lehetne tartani, de amelyen belül sehol sem lehetne. Annak alapján, amit itt fentebb mondtunk a szóhatárok helyének megállapításáról, természetesen azt is ideértjük, hogy a szóként való definiálás feltételezi az ismétlődést a beszédműben, és még egyebeket is figyelembe vehetünk, de azt semmiképpen sem tudhatjuk elkerülni, akárhogy csürnénk-csavaránánk is, hogy ne az jöjjön ki mégis, amitől ez a fenti definíció első látásra talán még mulatságosnak is tűnik, hogy tudniillik: a szó olyan egy vagy több hangból álló szekvencia, amely saját szókezdetével kezdődik, és saját szövegével végződik. Ugyanis ebben éppen ez a legfontosabb: hogy a fonológiai értelemben vett szónak van saját kezdete és saját vége, ez pedig nem akármilyen kezdet vagy vég, hanem szókezdet, illetve szöveg is (tehát nem szótaghatár vagy toldalékhatár például), ha tehát egy beszédművet szavakra akarunk szegmentálni, akkor ezt csak mindezek figyelembevételével tehetjük, nem pedig akárhogy, önkényesen.

Egyetlen szó tehát például a /#mondogathatok#/, a /#meg#áll#/ viszont fonológiai értelemben nem egyetlen szó, hanem kettő.⁷⁰ (A *megáll*-t ugyan a helyesírás szabályai szerint egybe kell írni, ezt azonban itt nem vehetjük figyelembe, mert az, hogy mit írunk egybe, és mit nem, olyan konvenciókon alapszik, amelyek a szavaknak nemcsak a fonológiai szerkezetére vannak tekintettel.)

Miután a szóhatárok helyét megállapítottuk, és ezzel az egyes szavakra azt is, hogy metől meddig terjednek, megvan rá a lehetőségünk, hogy amit a H-korlátozások esetében csak részlegesen tudtunk leírni, azt most kiegészítsük és befejezzük. Ott ugyanis már előkerültek bizonyos hangalak-szerkezeti korlátozások a szókezdetekre és szövegekre vonatkozóan, de csak azokra az esetekre, ahol a szóhatár helyén valódi beszédszünet is van. Azok a megállapításaink nyilván egytől egyig érvényesek itt is, most viszont minden szót bevonhatunk a vizsgálatba, azokat is, amelyek valamilyen nem fonológiai természetű ok miatt nem állhatnak közvetlenül beszédszünet előtt, illetve után. A /gyógy#szer/, /gyógy#növény/ stb. alapján például most megállapíthatjuk, hogy magyar szó nemcsak végződhet elvileg, hanem végződik is *ógy* hangkapcsolatban, korábban ez csak azért volt kérdőjeles, mert a /gyógy/ szó nem állhat beszédszünet előtt, tehát ilyen helyzetben nem találkozhattunk vele, ennek azonban nem fonológiai oka van.⁷¹

⁶⁹ Lehet, hogy a „fonológiai értelemben” megszorítás fölösleges is, és csak túlzott óvatosságból került ide, hiszen nehezen tudom elképzelni, hogy „nem fonológiai értelemben” viszont valami mást lehetne szónak nevezni. Ha ugyanis annak alapján, hogy egybeírjuk, valaki azt mondaná, hogy az összetett szó is szó, de ez a definíció arra mégsem áll, akkor jó, ha azt is figyelembe veszi, miért is hívjuk azt **összetett** szónak: nyilván azért, mert több szóból van összetéve. Az itteni definíció meg azokra vonatkozik, amelyekből össze van téve. Azt, ami össze van téve, nem szónak, hanem összetett szónak hívjuk. (Hogy lexikológiai értelemben ezeket önálló egységekként kezeljük, és szintén szónak hívjuk, az más kérdés.) – A „fonológiai értelemben” megszorításnak azonban annyi haszna mindenképpen van, hogy egyértelműen jelzi: itt most a hangalakot vizsgáljuk, ezen kívül pedig egyéb még akkor sem érdekelne bennünket, ha esetleg csakugyan úgy volna, ahogy sok helyen olvasható, hogy ti. a szó hangalak és jelentés egysége.

⁷⁰ Mivel a # állandó jelölése kissé kényelmetlenné teszi az olvasást, innen kezdve csak akkor fogom kitenni, ha a // között két vagy több szó is van egymás mellett, amikor pedig csak egy szót írok le, elhagyom: a /#bokor#/ helyett tehát egyszerűen a /bokor/ formát használom, és azt, hogy az elején meg a végén # van, magától értetődőnek veszem, ugyanúgy, mint a /bokor#mellett/ elején és végén is.

⁷¹ Egyébként *ógy* végű szót már a H-korlátozások vizsgálatakor is találhattunk volna, ha nemcsak a közszavakat vettük volna figyelembe, hanem a tulajdonneveket is: *Algyógy*, *Kórógy*.

Itt azonban nem is annyira az ilyen kiegészítések lehetősége a fontosabb, hanem az, hogy most a szó egészére is meg tudhatunk fogalmazni bizonyos általános kikötéseket, amelyek a szókezdetekre és szóvégekre vonatkozókkal együtt fogják alkotni magyar szavak hangalak-szerkezeti korlátozásainak teljes leírását. Itt tesszük tehát explicitté az olyasmiket, mint például azt, hogy minden magyar szónak kell tartalmaznia legalább egy magánhangzót (természetesen a nagyon nem prototipikus szerkezetű szavak – *pszt*, *brr* stb. – kivételével), vagy hogy a magánhangzók az egyelemű (azaz toldalék nélküli) szavakban nem kombinálódhatnak egészen szabadon, mert vannak bizonyos megkötések. (Az idegen szavak esetében persze itt sem mindig áll az, amit a prototipikus magyar szavakra megállapítunk, de többek között éppen erről lehet észrevenni, hogy idegenek, tehát az ilyen korlátozásokat ezekre való tekintet nélkül fogalmazzuk meg, azt pedig, ami az idegen szavakban van, mint kevésbé prototipikus vagy a prototipikustól meglehetősen távoli eseteket írjuk le.)

3.3.2.2. A szótaghatárok

Miután mindezekkel megvagyunk, lehetővé válik az is, hogy a szavakon belül olyan kisebb hangalak-szerkezeti egységeket különítsünk el, amelyek ugyan mint olyanok nem tartoznak bele az elemkészletbe (ezért itt nem is használhatunk fel olyan adatokat, amelyek arra vonatkoznának, hogy a hallgatók mit értenek az adott szekvencián), de amelyek alapján az egyes szavak szerkezetét egyszerűbben jellemezhetjük, sőt azt is könnyebben meg tudjuk mondani, hogy valamely szekvencia elvileg lehetne-e magyar szó is, még akkor is, ha történetesen nem az, vagy nem. Az ilyen hangalak-szerkezeti egységeket **szótagoknak** fogjuk hívni. Most tehát, miután mind a szóhatárok helyét, mind a szavak hangalak-szerkezeti korlátozásait megállapítottuk, az erre alkalmas szavakat kisebb egységekre tagolhatjuk. Ha abból indulunk ki, hogy a szóhatár egyben szótaghatár is, akkor a szókezdetekről és szóvégekről való tudásunk alapján annyit máris megállapíthatunk, hogy ami lehet szókezdet, az lehet szótagkezdet is, és ami lehet szóvég, az lehet szótagvég is. Ezt a tudásunkat aztán felhasználhatjuk akkor is, mikor a szó belsejében kell a szótaghatárt megállapítanunk. Ha a magyar szavakra általános érvényű kikötés, hogy legalább egy magánhangzót kell tartalmazniuk, és ha szótagon olyan elemi hangalak-szerkezeti egységet értünk, amelyre minden tekintetben érvényesek a szó hangalak-szerkezeti korlátozásai, de amelyet már nem lehet tovább tagolni úgy, hogy ugyanezek mindkét felére érvényesek legyenek, akkor az is világos, hogy egy szót nem tagolhatunk több szótagra, mint ahány magánhangzó van benne. A szóbelseji szótaghatárokat pedig úgy állapítjuk meg, hogy a szótagvégek, illetve szótagkezdetek feleljenek meg a magyar szavak szóvégekre, illetve szókezdetekre vonatkozó kikötéseinek.

Ha tehát a magyar *tábla* szót kell szótagokra bontanunk (a szótaghatárt a „\$” jellel jelölve), akkor elvileg a következő három lehetőség között választhatunk: *tá\$bla*, *táb\$la*, *tábl\$a*. Az utolsóról rögtön látszik, hogy szóba sem jöhet, hiszen magyar szó *bl* szekvenciával nem végződik, a *tábl* tehát nem elégíti ki a magyar szavak hangalak-szerkezeti korlátozásainak feltételeit. A másik kettő esetében azonban már nem ennyire egyértelmű a helyzet. A *tá\$bla*-féle tagolást nem lehet teljesen kizárni, hiszen magyar szó végződhet magánhangzóra, sőt jelesen *á*-ra is, habár ilyenből elég kevés van (*hoppá*, *reá*, *soká* stb.), és kezdődhet is *bl* szekvenciával (*blabla*, *blama*, *blende*, *bliccel* stb.). A *táb\$la*-féle tagolás azonban szintén olyan szótagokat eredményez, amelyek teljes mértékben kielégítik az említett feltételeket. A kettő közötti választást az fogja eldönteni, hogy melyik szótagolás eredményez olyan szekvenciákat, amelyek a magyar szavakra prototipikusabban jellemzőek. Itt tehát statisztikai szempontokat is figyelembe vehetünk. A *bl* szókezdetre az ÉKsz.-ban csak 25 szó van, és ezek is idegen szavak, ezzel szemben (az összetett szavakat is beszámítva, hiszen az, hogy mivel keletkezik sok összetett szó, szintén mond valamit az illető szó prototipikusságáról) *áb* végű van 88, *la* kezdetű pe-

dig 337, ezek után tehát világos, hogy a *táb\$la*-féle tagolást kell választanunk. (A szótagolás tehát nem kizárólag fonetikai tényezőkön múlik, hanem az adott nyelv hangalak-szerkezeti korlátozásaitól is függ. A román nyelvben például, ahol *bl* kezdetű szavak jóval számosabban vannak, és nemcsak a neologizmusok, hanem a gyakori használatú, jellegzetes román szavak között is, a *tablă* 'tábla' szótagolása: *ta\$blă*.)

A szótagolás további problémáit most nem érintem, egyre azonban alább, a megfelelő helyen még visszatérek.

3.3.2.3. A toldalékhatárok

Toldaléknak az olyan szekvenciát nevezzük, amelynek csak a végén van #, az elején viszont nincs (és természetesen a belsejében sincs).⁷² Hogy mi van az elején, arról most csak annyit mondhatunk, hogy toldalékhatár, ezt azonban egy kicsit részletesebben meg kell vizsgálnunk.

A toldalék a fenti definíció értelmében nem önálló hangalak, így sohasem történhet meg, hogy bármely beszédmű is toldalékkal kezdődjön. A beszédmű rendjének pedig van egy olyan általános korlátozása, amely kizárja azt, hogy #-t közvetlenül toldalékhatár kövessen. Ezért minden olyan esetben, ahol egy szót közvetlenül követ egy toldalék, a tövégi # hiányzik. Ennek következtében a kettő együtt alkot egyetlen szót, amely a szó fent megadott definícióját pontosan kielégíti. Az ilyen szavakban azt a hangalakot, amelyhez a toldalék kapcsolódik, **szótőnek** vagy egyszerűbben csak **tőnek** nevezzük, és mást nem is hívunk így, csak azt, amit közvetlenül követ egy toldalék. Így a szótő és a toldalék olyan módon kerül egymás mellé, hogy nincs köztük #, csak toldalékhatár, és ilyen helyzetben olyan további disztribúciós korlátozások azonosítására és értelmezésére nyílik lehetőségünk, amelyeknek csak két #-ral határolt szekvencián, vagyis egyetlen szón belül van érvényessége. Ezek a korlátozások mindeddig éppen azért nem kerülhettek elő, mert mi módszeresen csak azokkal foglalkoztunk eddig, amelyek számára közömbös az, hogy van-e a kérdéses elemek között #, vagy nincs, tehát amelyek „átléphetnek” a #-on (hiszen éppen ez volt a kritériuma annak, hogy mit vehetünk be a H-korlátozások közé, és mit nem).

Mivel a további disztribúciós korlátozások azonosítására nekünk csak a toldalékos szavak vizsgálata révén nyílik lehetőségünk, ezek mindegyike valamilyen módon összefüggésben lesz a toldalékhatárral. Ezt azért jó itt megállapítani, hogy előre tudjuk, hol érdemes ilyeneket keresni, és hol nem. A továbbiakban tehát elsősorban a beszédmű toldalékos szavaival kell foglalkoznunk. Ez lesz egyben az egyetlen kritériumunk is akkor, mikor azt kell eldöntenünk, hogy mit kell toldaléknak tekintenünk, és mit nem: egy hangalakot akkor és csakis akkor tekinthetünk toldaléknak, ha az előtte álló szótővel alkotott kapcsolatában – akár csupán néhány esetben is – olyan rendszeresen érvényesülő korlátozást tudunk azonosítani, amely nem szerepel az eddig azonosítottak, vagyis a H-korlátozások között (tehát azok közt, amelyek a szóhatárra való tekintet nélkül érvényesek). Erre ugyanis éppen az lesz a magyarázatunk, hogy itt nem szóhatár van, hanem toldalékhatár.

⁷² Annak tehát, hogy mi toldalék, és mi nem, kizárólag fonológiai kritériumai vannak. A fonológiában csak a *toldalék* terminust alkalmazzuk. Hogy egy toldalék más szempontból micsoda (képző, jel, rag vagy egyéb), az fonológiai szempontból olyan esetlegesség, amellyel nekünk nem kell törődnünk, az ugyanis nem tartozik hozzá a hangalak problémájához (szemben azzal, hogy ha valami toldalék, az kizárólag a hangalak kérdése). Persze mi az egyes toldalékokat könnyebb azonosításuk végett emlegethetjük „az -s képző”-ként, de modellünk építésében azt nem vesszük figyelembe, hogy ez éppen képző, és nem rag.

Először azonban a toldalékhatár helyzetét kell világosabban látnunk. Figyeljük ehhez meg a következő alakokat:

	#	/kor#/, /ként#/	/ban#/	/k#/
/az/	/az#kell/	/akkor/	/abban/	/azok/
/ez/	/ez#kell/	/ekkor/	/ebben/	/ezek/
/tíz/	/tíz#kell/	/tízkor/	/tízben/	/tízek/
/madár/	/madár#kell/	/madárként/	/madárban/	/madarak/
/bokor/	/bokor#kell/	/bokorként/	/bokorban/	/bokrok/
/kő/	/kő#kell/	/kőként/	/kőben/	/kövek/
/fa/	/fa#kell/	/faként/	/fában/	/fák/
/körte/	/körte#kell/	/körteként/	/körteben/	/körték/

Ha az egyes oszlopokat összehasonlítjuk egymással, az első megfigyelésünk az lesz, hogy a /kor#/ meg a /ként#/ toldalékos szavak majdnem olyanok, mintha a toldalék nem is volna igazán toldalék, hanem #-ral kezdődne: csupán az /ekkor/ és /akkor/ alakokban figyelhetünk meg olyasmit, ami különbözik attól, ami két szó egymás mellé kerülésekor várható. Amit azonban itt látunk, hogy ti. az /az/ és /ez/ /z/-je helyén egy másik mássalhangzót találunk, éspedig ugyanolyat, amilyennel a toldalék kezdődik, a /ban#/ toldalék oszlopában is felfedezzük: /abban/, /ebben/. Márpedig a /ban#/ egyértelműen toldalék, amit nemcsak abból az eddig még egyszer sem tapasztalt feltűnő dologból gondolhatunk, hogy magánhangzója attól függően /a/ vagy /e/, hogy a töben milyen magánhangzók fordulnak elő, hanem abból is, hogy a két utolsó sorban a tövégi /a/ és /e/ helyett is /á/-t, illetve /é/-t találunk. (A /ként#/ toldalékos szavakban azonban ezek a tövek is ugyanolyanok, mint mikor # követi őket.) Ha viszont az utolsó oszlopot figyeljük meg, akkor azt vesszük észre, hogy ebben az esetben a /madarak/, /bokrok/, /kövek/ töve minden előző oszlopbelihez képest más (pedig azokban végig egyforma).

Ha most jól végiggondoljuk, amit itt láttunk, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a fenti toldalékok közül a /k#/ a „legtoldalékabb toldalék”, a /kor#/ meg a /ként# pedig a legkevésbé az. A /ban#/ pedig valahol a kettő között van. Ezt a különbséget tehát nekünk valamilyen módon okvetlenül számon kell tartanunk, és az F-modellben is explicitté kell valahogy tennünk.

Ehhez azonban értelmeznünk kell először is azt, hogy mi különbözik itt tulajdonképpen. Ha arra gondolunk, hogy a H-korlátozások szóhatáron át is érvényesek, mások meg nem, akkor azt, mint láttuk, nem úgy kell érteni, hogy csak ha szóhatár is van ott, hanem úgy, hogy minde-
nütt, **még szóhatáron át is**. Ezek tehát a „leghatékonyabb” korlátozások. A # ugyanis a legerősebb határ, de természetesen csak a beszédszünet után, mert ezt már egyetlen disztribúciós korlátozás sem lépheti át. Ehhez képest a /ként#/ és a /kor#/ toldalékhatára csak valamivel gyengébb, a leggyengébb toldalékhatár pedig a /k#/-é, mert ezen át olyan korlátozások is érvényesek, amelyek az előzőkön át nem. Úgy látszik tehát, hogy a kérdéses különbségek a toldalékhatár sajátosságaihoz tartoznak, célszerű lesz tehát ezt a háromféle toldalékhatárt más-más jellel is jelölnünk, mégpedig így:

1. lazán kapcsolódó toldalék erős határát a „-” jellel: /-ként#/, /-kor#/
2. közepesen szorosan kapcsolódó toldalék közepesen erős határát a „-” jellel: /-ban#/
3. szorosan kapcsolódó toldalék gyenge határát a „·” jellel: /·k#/

Ennek megfelelően magukat a toldalékokat is csoportosíthatjuk a toldalékhatár minősége szerint (hiszen a toldalékhatár maga is jellemzője a toldaléknak!), így sokkal könnyebb is lesz velük dolgozni. Első, második és harmadik típusú toldalékoknak fogjuk őket nevezni, a toldalékhatárok fenti számozása szerint. Az egyes toldalékok hovatarozását, azaz toldalékhatáruk

minőségét éppen aszerint fogjuk megállapítani, hogy bizonyos korlátozások átléphetik-e őket, vagy sem.

Az imént a toldalékhatárok háromféle voltát szigorúan szinkronikus módszerrel, kizárólag mai adatok alapján állapítottuk meg. Ez azonban jól illeszthető a diakronikus folyamatokhoz, hiszen ha ezek történeti háttérét is megnézzük, rögtön észrevesszük, hogy a mi szinkronikus kritériumaink szerint harmadik típusúaknak minősülők ugyanakkor a legrégebbi toldalékaink, ezek már az ősmagyar korban is azok voltak, a második típusúak legnagyobb része már később, az ómagyar-középmagyar korban vált toldalékká (de nem mindegyik, hiszen ide tartozik például a *-tok*, *-tek*, *-tök* igei személyrag, a felszólító mód *-j* jele vagy a múlt idő *-t*, *-tt* jele is, pedig ezek korábbiak), az első típusúak meg a legújabbak, úgyannyira, hogy némelyikről még azt sem tudjuk eldönteni biztosan, hogy toldalék-e (már), vagy „akar-e” egyáltalán az lenni. Ilyen például a *-szerű*, amely a magyar nyelvészek elég nagy részének véleménye szerint toldalék (ezért kell a helyesírási szabályzat értelmében *ésszerű-t* írni, nem *ésszerű-t*), ezt azonban nem lehet sem bizonyítani, sem cáfolni, hiszen ha toldalék, akkor csakis első típusú lehet, de hogy csakugyan az-e, azt csakis úgy tudhatnánk ellenőrizni, ha hozzákapszthatnánk az *ez*-hez vagy az *az*-hoz, hogy kipróbáljuk, mit találunk a *tő z*-je helyén: *z-t* vagy – a toldalék kezdőhangjának megfelelően – *sz-t*. Csakhogy akármilyen lenne ott „amúgy”, mi mindenképpen csak *eszszerű-t* hallhatnánk, mert a [z¹sz] kapcsolat ki van zárva. Ráadásul még ennek elfogadhatóságát is csak nagy kétséggel állíthatjuk, mert ilyet sohasem szoktunk mondani, ehelyett az *ilyenszerű-t* vagy az *olyanszerű-t* használjuk. A *-szerű-t* tehát csak pusztán konvenció alapján tarthatjuk toldaléknak. (Több jel is vall arra, hogy a beszélők elég nagy része ebben a kérdésben más véleményen van, mint a nyelvészek, és nagyon nehezen érti meg, miért kell az *ésszerű-t* *ésszerű*-nek írni. Ráadásul ha ennek indoklására is kíváncsi, nem is kaphat más választ, csak azt, hogy higgye el a nyelvésznek becsületszóra, hogy ez toldalék, hiszen ennél jobb érve a nyelvésznek sem lehet. Az ugyanis, hogy ez a *-szerű* képzőszerűen viselkedik, még nem garancia arra, hogy akkor nem is lehet más, mint toldalék, hiszen az, hogy mi toldalék, és mi nem, kizárólag hangalak kérdése.)

Mivel jó az, ha már az elején van néhány támpontunk ahhoz, hogy az egyes toldalékokat be tudjuk sorolni valamelyik csoportba, a különböző toldalékos szavakat előzetesen megfigyelve, de magukat a korlátozásokat még nem értelmezve nem sok munkával találhatunk néhány olyan szót, amelyet a toldalékok tesztelésére használhatunk. Csak három jól beváló támpontot írok most ide:

a. Ha a /ló/ és /kő/ vagy /ró/ és /sző/ szóhoz kapcsoljuk az illető toldalékot, és azt tapasztaljuk, hogy e tövek fenti alakja helyett olyat találunk, amelyben egy /v/ is van, és az /ő/ helyett is /o/-t, illetve az /ő/ helyett is /ö/-t, akkor biztos, hogy a toldalék harmadik típusú: /lova-m/, /lova-d/, /lov-a/, /lov-unk/, /lova-tok/, /lov-uk/, /lova-t/, /lova-k/, /lova-cska/, /lova-s/ stb.; /szöv-ök/, /szöv-öm/, /szöv-öd/, /szöv-i/, /szöv-és/, /szöv-et/, /szöv-ő/ stb.⁷³

b. Ha a toldalékban magánhangzó-illeszkedés van, az biztosan nem lehet első típusú. Ha az ilyet az előző pontbeli tesztszavakhoz kapcsolva a szótő alakja ugyanolyan, mint toldalék nélkül, akkor az illető toldalék biztosan második típusú: /ló-nak/, /kő-nek/, /ló-ra/, /kő-re/, /ló-ból/, /kő-ből/ stb.

⁷³ Az ilyenekben a toldalékhatár helyét külön meg kell állapítani, ami itt van, az az egyik lehetséges megoldás.

c. Ha a toldalékot az /alma/ és /körte/ szavakhoz kapcsolva a tövégi /a/ és /e/ helyett /á/-t, illetve /é/-t találunk, az a toldalék biztosan nem lehet első típusú: /almá-nak/, /almá-é/, /almá-t/, /almá-k/ stb.

Itt a helye, hogy tisztázzunk egy technikainak látszó, pedig valójában módszertani szempontból fontos dolgot: azt, hogy miért jobb, ha a határjelölőket a H-modell F-modellre való tényleges átírása után vezetjük be. Tulajdonképpen elvi akadály a annak sem volna, hogy fordítva csináljuk, csak akkor bizonyos esetekben ezt nem tudhatnánk megoldani, és mindenképpen vissza kellene térnünk oda az átírás után. Ezt rögtön megértheti bárki, ha kipróbálja, hová tudná beilleszteni a szó- vagy a toldalékhatárt például a [nem:ost], [ak:or], [tut:am] alakokba. Valahova az egyetlen hosszú mássalhangzó közepére kellene, úgy, hogy annak egyik fele az előző, a másik meg a következő hangalakhoz tartozzék. Az átírás után azonban ilyen gondunk nincs: [nem#most], [ak–kor], [tud-ta-m].

3.3.3. További pontosítások elvégzése

Nem mondtam meg az alcímbe, milyenfajta pontosításokra kell itt gondolni, mert a legkülönbözőbbek lehetnek. Miután ugyanis a határjelölők is megvannak, lehetőségünk nyílik arra, hogy bizonyos problémákat, amelyek korábban a H-korlátozások értelmezése közben úgy merültek fel, hogy ott nem tudtuk őket megnyugtatóan tisztázni, most, a határjelölők helyének ismeretében még egyszer megvizsgáljunk. (Az ilyeneket alkalmasint a kivételt is megengedő H-korlátozások alfejezetében kell majd keresnünk, hiszen a többivel, amely kivétel nélkül minden esetre érvényes volt, aligha lehet már ilyen gondunk.) De másrészt még az a különös dolog is kiderülhet most, hogy esetleg módosítanunk kell átírási szabályainkon.

Azt a korlátozást például, amely klasszikus nevén „az azonszótagú *l*, *r*, *j* nyújtó hatása”-ként ismert jelenséggel függ össze, egyértelműen a H-korlátozások előző csoportjában kell leírni, amint azt a következő adatok is mutatják (a balra dőlő ékezetes betűk félhosszú magánhangzót jelölnek):

[vonàl], [vonàlvezetés]	[vonalak], [vonal alatt]
[étèl], [étèlhördó]	[ételek], [étel árán]
[bámùl], [bámùl téged]	[bámulatos], [bámul ec:er] ⁷⁴

A korlátozás általános formáját a maga helyén így írhattuk volna fel:

$$(H-4) \quad \left[\begin{array}{c} \text{rövid} \\ \text{magánhangzó} \end{array} \right] \downarrow \uparrow [\text{félhosszú}] / \text{---} \left\{ \begin{array}{c} l \\ r \\ j \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{c} C \\ || \end{array} \right\}$$

Ezzel az lesz az első gond, hogy hiányosnak tűnik: nem látszik ugyanis benne világosan, hogy a magánhangzó a [vonàl:al] [l:] -je előtt is félhosszú, a környezetjelölő részben ugyanis az [l:], [r:] meg a [j:] nem szerepel. Ez ugyan megoldódik magától, ha azzal a H-korlátozással együtt vesszük figyelembe, amelyet szintén nem fogalmaztunk most meg a maga helyén általános módon, de már tudunk róla:

$$(H-5) \quad C_i C_i \downarrow \uparrow C_i:$$

⁷⁴ A *bámul* inkább csak hagyománytiszteltből került most ide, mert abban – mint általában az *-ul*, *-ül* képzős szavakban – az *u*-t sokszor félhosszan vagy egyenesen hosszán ejtjük akkor is, ha a szót magánhangzó követi (legalábbis bizonyos nyelvváltozatokban). Egy teljes fonológiai leírásban a maga helyén ezt is gondosabban meg kell majd vizsgálni.

azaz: két ugyanolyan mássalhangzó kapcsolata kizárt, helyette pedig a megfelelő hosszú más-salhangzó áll. A környezetjelölő részében szereplő C-ről ugyanis nincs olyasmi kikötve, hogy az bármi lehetne, csak éppen [l], [r] vagy [j] nem, így ha történetesen [l] lenne, amely előtt szintén az [l] állna a három közül, akkor természetes, hogy ezek előtt ugyanúgy félhosszú a magánhangzó, mint bármely hasonló helyzetben, az viszont már az [ll] „magánügye”, hogy ki-zárt kapcsolat lévén, [l:] fog állni helyette. (Az F-modellre való átirás után ez még világosab-ban meglátszana, mert ott az [ll]-t kizáró korlátozással már nem számolunk.)

A probléma azonban még mindig nincs megoldva. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy az ada-tok elég szeszélyesen igazolják is, meg nem is ezt az értelmezést olyan esetben, ha a kérdéses magánhangzót [l:] követi, ugyanis bizonyos esetekben a magánhangzó mégsem félhosszú:

[vonál:əl], [vonál:əhet]

de: [bal:ag], [pal:ó]

[étél:əl], [étél:évén]

de: [kel:emes], [jel:eg]

A H-korlátozások értelmezésekor (a H-modell alapján) ezzel nem tudunk mást tenni, mint hogy ezt a korlátozást a nem kötelező érvényűek közé soroljuk, hiszen az látszik, hogy H-korlátozásról van szó, de olyan kivételek is vannak, amelyeket ott semmilyen módon nem tudhatunk értelmezni.

Most tehát ezeket az eseteket újra elővesszük, és megnézzük, mit látunk bennük, miután át-írjuk őket F-modellre. És ekkor ezt látjuk:

/vonál-lal/, /vonál#lehet/

de: /ballag/, /palló/

/étél-lel/, /étél#lévén/

de: /kellemes/, /jelleg/

Ha további példákon is kipróbáljuk, azt találjuk, hogy csakugyan úgy van, ahogy ezekből az itteniekből kiolvashatjuk: a magánhangzó csak akkor félhosszú, ha az F-modellben a két /l/ között valamilyen határjelölő van. Ha nincs, akkor rövid. (Erről l. még Szilágyi 1980. 112–113.)

Most tehát megnyugodhatunk afelől, hogy a (H-4) jól van megállapítva: ennek ugyanis az van a környezetjelölő részében, hogy egy [l]-t egy C követ, amely lehet akár [l] is. Ez meg csak két hangalak határán fordulhat elő. Az [ll] helyett a (H-5) korlátozás értelmében [l:] vár-ható, vagyis egy olyan [l:], amely itt az [ll] helyett áll. Azt azonban mi sehol sem kötöttük ki, hogy minden [l:] csakis [ll] helyett állhatna. Állhat például a [kel:emes] belsejében is. Erre azonban nem vonatkozik a (H-4), hiszen abban szó sincs arról, hogy a magánhangzó minden [l:] előtt félhosszú.

Másképpen megfogalmazva ezt úgy is mondhatjuk, hogy a beszédműben kétféle [l:] fordul-hat elő: az egyik egyszerűen **hosszú**, ez fordul elő a [kel:emes]-ben, a másik meg **gemináta**, ez az, amely a kizárt [ll] helyett áll. A (H-4) csak a gemináta [l:]-ekre érvényes, a hosszúakra meg nem.

Ezt a különbséget azonban mi mindmostanáig fel sem fedezhettük, mert határjelölők nélkül ezt nem is lehetett volna. Éppen ezért nem is vehettük figyelembe akkor, amikor a H-modellt F-modellre írtuk át, pedig most látjuk, hogy szükséges lett volna. Ezt tehát most helyre kell hoznunk. Miután az F-modellben a határjelölők is ott vannak, megfogalmazhatunk egy olyan szabályt, miszerint:

(Ász-5e) /l:/ \Leftarrow /ll/

Ez azt jelenti, hogy az F-modellben hosszú /l:/-t is számon kell ezentúl tartanunk, és ezek fognak megfelelni a H-modellbeli hosszú [l:]-eknek, a határjelölőkkel elválasztott /l/-ekre azonban az (Ász-5e) nem vonatkozik, így ezek maradnak úgy, ahogy voltak, és ezek fognak megfelelni a H-modellbeli gemináta [l:]-eknek.

Az [l:] esete ezzel rendben is volna, de a (H-4) ugyanígy érvényes az [r:] és a [j:] esetére is: ennek alapján az várható, hogy a magánhangzó ezek előtt is csak akkor lesz félhosszú, ha gemináták, ha meg hosszúak, akkor nem. A [j:] esetében csakugyan észre is veszünk ilyesmit, hiszen a [legäj:a] és a [legaj:az] – az F-modell mostani, kiinduló állapota szerint: /leg#aj-ja/ és /le#gajja-z/ – [ä] és [a] hangja között hallható időtartambeli különbség van (én legalábbis így hallok, ezt azonban a fonetikusnak is ellenőriznie kellene, mert lehet, hogy csak én hallok bele). Ugyanezt tapasztaljuk a [pöröj:ël] és [nejöj:ön] párokban is (/pöröj-jel/ – /ne#jö-jjön/.)

Az [r:] esetében ezt nehezebben tudjuk megállapítani. Az kétségtelen, hogy a gemináta [r:]-ek előtt jól hallhatóan félhosszú a magánhangzó (sőt tényleges időtartamát figyelembe véve olykor egyenesen hosszú, például az [a:ra] alakban), de hogy mi van a hosszú [r:] előtt, azt elég nehéz megmondani, mert a legtöbb ténylegesen megfigyelhető beszédműben érvényesülni látszik egy olyan (kivételt is megengedő) korlátozás, amely magának az [r:]-nek a használatára vonatkozik, így helyette [r]-t találunk, nyomként pedig előtte egy félhosszú vagy egyenesen hosszú magánhangzót: [o:rom], [fo:ral] stb.

Mindezek alapján úgy látszik, hogy nem elég csak az /l:/-re megszabni az (Ász-5e) szabályt, hanem általános érvénnyel is meg kell fogalmazni, éspedig nem is csak az /ll/, /rr/, /jj/-re, hanem minden mássalhangzóra. Ebből aligha lehet baj: a geminátákat nem érinti (hiszen azok között hangalakhatár van), és ha e három mássalhangzó esetében biztosra vehetjük, hogy hosszúakkal is számolni kell, akkor legalábbis elképzelhető, hogy a többi esetében is lehet. Hogy ez esetleg még jó is lehet majd valamire, az csak a továbbiakban fog kiderülni. Ha meg azt vesszük észre, hogy olyan bonyodalmaink támadnak, amelyek arra vallanak, hogy itt most tévesen jártunk el, akkor azt megfelelő indokok alapján utólag is helyre lehet majd hozni. Az általános szabály tehát ez lesz:

(Ász-5) /C_i/ ⇐ /C_iC_i/

Az (Ász-5) átírási szabályt csak azután alkalmazhatjuk, miután az F-modellben a határjelölőket is bevezettük, így azokra az esetekre nem vonatkozik, amelyekben a két C_i között valamilyen határjelölő van. Ez a sorba rendezettség a módszer linearitásával függ össze: ezek a szabályok ugyanis nem a modellnek (vagy az elméletnek) részei, hanem a mi módszerünknek. Magában a modellben sorba rendezettség nem fog megjelenni semmiféleképpen, ez lehetetlen-ség is volna.

Itt kell visszatérnünk ahhoz a problémához, amelyet fentebb a szótagokra bontás kapcsán jeleztem. Ha csakugyan úgy volna, ahogy a klasszikus terminus mondja, vagyis hogy valóban csak **azonszótagú** *l*, *r*, *j* előtt fordul elő félhosszú magánhangzó a rövid helyett, de ott minden esetben, akkor ez egyet jelentene azzal, hogy a gemináta [l:] első fele az előző szótagba kerül, a második fele meg a következőbe (*vo-nál-lal*). A hosszú [l:] viszont az előtte álló magánhangzó rövidege alapján, ha tényleg igaz a fenti megállapítás, mindenestül a következő szótagba kellene hogy kerüljön (mert csak úgy nem lesz belőle semmi „azonszótagú”), ezzel viszont az a nehézség, hogy ha magyar szó sohasem kezdődhet hosszú mássalhangzóval, akkor valószínűleg szótag sem.⁷⁵

⁷⁵ A szavak írásbeli (sorvégi) elválasztásának helyesírási szabályai erre nincsenek mindig tekintettel, de azok olyan konvenciók, amelyek egy másik (gyakorlati) problémára vonatkoznak. A helyesírási szabályzat 223. pontja szerint ugyan „Az elválasztásnak [...] a szótagolás az alapja”, ez azonban legfeljebb csak tendenciaszerűen van így, hiszen különben a *madzag* előírt elválasztása biztosan nem lehetne *ma-dzag*, itt ugyanis a *-dzag* hosszú mássalhangzóval kezdődik, holott szótagként a fonológiai korlátozások ezt kizárják, akárcsak az *Innsb-ruck*-féle tagolást, hiszen szó(tag) nem végződhet [nszb] szekvenciával.

A hosszú [l:]-ek előtti rövid magánhangzó, illetve egyáltalán a hosszú (tehát nem gemináta) mássalhangzókat tartalmazó szavak szótagolása problémájának, ha jól meg-
nézzük, igazából nincs jó megoldása, mármint olyan, amelyet mi szeretnénk itt minden-
áron találni. Ez biztosan nem azt jelenti, hogy rossz a rendszer, inkább arra kell gya-
kodnunk, hogy mi itt alighanem olyasmit akarunk megoldani, ami csak a nyelvésznek
lehet problémája, mert amúgy annak semmi jelentősége nem lehet beszéd közben. Hi-
szen bárhogy próbáljuk is ezt értelmezni, mindenképpen furcsa dolog sül ki belőle.
Mert az is furcsa, hogy a *ballag*-ban a hosszú [l:] első fele az egyik szótagba kerüljön, a
második fele meg a másodikba (hiszen mikor azt mondjuk: „hosszú [l:]”, azon nem két
szegmentumot értünk, hanem egyetlen hosszút!), de az is elég bizarr lenne, hogy a szó-
tag hosszú [l:]-l el kezdődjön. A harmadik megoldás már csak a *ball-ag* lehetne, de ez
sem olyan, amittől a nyelvész tapsolni kezdene örömeiben. (Sőt az sem megnyugtató
magyarázat, hogy a *ballag*-ban hosszú [l:] van akkor, ha a nyelvész nem akarja szóta-
golni, és gemináta [ll] akkor, ha szótagokra bontja.) Ez alighanem azért van így, mert
mi, nyelvészek nem akarjuk beérni annyival, hogy ez egy két szótagból álló szó, hanem
mindenáron szótagokra is akarjuk bontani, a szótaghatár pontos helyének megjelölésé-
vel. Ez valahogy hozzátartozik ahhoz, ahogyan mi a beszédmű-fonológiát elképzeljük.
Beszéde-tevékenység-grammatikában azonban lehet, hogy úgy kellene ezt értelmezni,
hogy a beszélő és hallgató szempontjából szótaghatár sincs igazából, a beszélőnek eb-
ből csak annyi a fontos, hogy mondjuk a *ballag* kétagú (és úgy tűnik, ennyi csakugyan
fontos neki), de hogy pontosan hol a határ a kettő közt, azzal ő valószínűleg nem törő-
dik, de nincs is miért törődnie vele, hiszen azzal ő nem bánik, tehát teljesen mindegy le-
het neki. Az, hogy a *ballag* spondeus, az ő füle számára nyilvánvaló, de ahhoz nem kell
neki a szót okvetlenül szótagokra is bontania (úgy értem: pontos szótaghatár megvoná-
sával), hogy ezt meg tudja állapítani.

3.4. Az F-modellben azonosítható korlátozások

A határjelölők bevezetése után már biztosan látszik, mi fog most következni: valami ahhoz
hasonló, amivel a legelején kezdtük, csakhogy ezúttal nem a H-modell, hanem az F-modell
kezdeti állapotát vesszük kiindulópontnak, ennek alapján sorra azonosítjuk és általános módon
megfogalmazzuk azokat a korlátozásokat, amelyeket mindeddig nem vizsgálhattunk meg. Ezek
a fonológiai **rendszer** modelljének egy külön részéhez fognak majd tartozni. Közben pedig,
akárcsak az előző részben, itt is folyton pontosabbá és explicitebbé tesszük a **beszédmű**-
modellt is (vagyis az F-modellt).

A jó rendtartás végett is célszerű, de a módszer logikája is azt követeli, hogy most azzal
kezdjük, hogy állítsuk össze a beszédművekben előforduló vagy várható toldalékok teljes listá-
ját. Ehhez nagy segítség az, hogy az eddigi hagyományos taxonomikus nyelvtanok szerzői ezt
a munkát már elég tisztességesen elvégezték előttünk, a MMNyR. például ilyen szempontból
tökéletesen megfelel céljainknak: azt hiszem, onnan egyetlen toldalék sem maradt ki azok kö-
zül, amelyekkel nekünk itt okvetlenül foglalkoznunk kell. Sőt éppen az okoz gondot, hogy ott

(Ha a hosszú *dz*-t a magyar helyesírás általános elvei szerint *ddz*-nek kellene írni, akkor egyszerű lenne az
elválasztás is: a *maddzag* szót *madz-dzag*-ként kellene elválasztani, ugyanúgy, mint ahogy a *hattýú*-t is
haty-tyú-ként. Ha pedig a helyesírás szabályai csakugyan a magyar fonológiai rendszeren alapulnának,
akkor az *Innsbruck* elválasztása csakis *Inns-bruck* lehetne.)

csakugyan mindenféle toldalék megtalálható, produktívak és nem produktívak, nagyon gyakoriak és nagyon ritkák egyaránt. Nekünk azonban arra is gondolnunk kell közben, hogy azt, amit mi itt csinálunk, a beszédtevékenység nyelvészetében kell majd felhasználni, és akkor az, ami nekünk most talán nem tűnik túl fontosnak, ott nagyon is azzá válhat. Ott ugyanis azt kell megmagyarázni, hogy a beszélő hogyan hozza létre ezeket a toldalékos alakokat, illetve hogyan érti meg őket, s ha mi a százszázalékosan produktívakat és az egyáltalán nem produktívakat egyformán kezeljük, akkor a másik nyelvész mindegyiknek meg akarja majd magyarázni a létrehozását is a beszélő valamilyen szabályával, holott lehet, hogy a nem produktív toldalékos szavakat vagy ezek egy részét inkább egyszerű szóként kellene kezelnie, amelyet a beszélő mint olyat tud használni, nem maga hozza tehát létre szükség esetén valamilyen módon.

Vagy ott vannak az olyan szavak, mint például a /fenyves/. Értelmezhetnénk éppen mint a /fenyő/ /s/ képzős alakját, csakhogy a tőnek ez a változata sohasem fordul elő máskor, hanem csakis ebben az egy szóban. A harmadik típusú toldalékok hozzákapscsolásakor sem veszünk észre semmi különbséget: /fenyő-t/, /fenyő-k/, /fenyő-m/ stb. Hogy a végén álló /s/ az /s/ toldalék ismétlődése, az egyértelműnek látszik, de mi legyen a /fenyves/ tövével? Hiszen az ma már egy kövület!

A legcélszerűbb eljárásnak az látszik, hogy először válogassuk ki az abszolút produktivitású toldalékokat (tehát a ragokat és jeleket mindenestül, s a képzők közül is az olyanokat, mint az /-ás/, a /-ság/, az /-ó/ – pl. /olvas-ó#gyermek/ – és az ezekhez hasonlókat), és írjuk le azokat a korlátozásokat, amelyeket úgy tudunk észrevenni, hogy ezeket különböző tövekhez kapcsoljuk. Ami így összeáll, az lesz majd a rendszer modelljének központi része. Utána megnézhetjük, hogy mi az, amit ennek alapján minden nehézség nélkül meg lehet magyarázni, anélkül hogy ahhoz újabb korlátozást kellene értelmeznünk, s ezzel az olyan toldalékok kérdését is elintézettnak tekinthetjük. Az ezután sorra kerülő toldalékok kapcsolódásának elemzése során azonosított korlátozásokat pedig már a modell perifériájához tartozóként írjuk le, ezek egy része közelebb lesz a központhoz, más része meg távolabb. Ennek alapján aztán a beszédtevékenység nyelvészetében is könnyebben el tudjuk majd dönteni, mit kell tennünk.

A rendtartás és a módszeresség ugyanakkor azt is megköveteli, hogy tartsuk magunkat ahhoz a sorrendhez is, amely szerint eddig is haladtunk. A toldalékok közül tehát az első típusúakat kell először megvizsgálni, mert ezek kapcsolódnak a leglazábban a tőhöz, majd a második, végül pedig a harmadik típusúakat, mert így a tágabb érvényességű korlátozások felől haladunk továbbra is a szűkebb érvényességűek felé. Ez azért is fontos, mert akkor mindent ott értelmezzünk, ahol arra először lehetőség adódik, és utólag nem kell egy-egy korlátozás érvényességének kiterjesztése végett minduntalan visszatérnünk ennek általános megfogalmazásához, hogy módosítsunk rajta. A produktivitásra vonatkozó szempontot mindig ezeken a csoportokon belül kell figyelembe venni.

Az F-modell a következőkben sokat fog változni mostani kiinduló állapotához képest. Mivel az első, második és harmadik típusú toldalékok tőhöz kapcsolódásának vizsgálata során különböző jellegű F-korlátozásokkal fogunk találkozni, célszerű, ha ezeket együttesen is emlegetni tudjuk az egyes toldaléktípusokra vonatkoztatva. Az F-modell állapotainak könnyebb azonosíthatósága végett tehát ezentúl a következő jelölést alkalmazzuk: az **F-modell** a beszédmű-modellt jelenti általában, az **F1-modell** pedig ennek az első, az **F2-modell** a második, az **F3-modell** pedig a harmadik típusú toldalékok kapcsolódására vonatkozó tudásunkat is explicit módon tükröző állapotát. Ugyanígy különböztetjük meg alább az **F1-**, **F2-** és **F3-korlátozásokat** is, mert így látni lehet, hogy mi mivel tartozik össze, sőt alább az első, második és harmadik típusú toldalékokat is **T1-**, **T2-** és **T3-toldalékoknak** fogjuk hívni.

3.4.1. A T1-toldalékok

Figyeljük meg a következő toldalékos alakokat:

(1)	/ez/ + /-kor/ :	/ek-kor/	/tíz/ + /-kor/ :	/tíz-kor/
	/az/ + /-beli/ :	/ab-beli/	/ház/ + /-beli/ :	/ház-beli/
(2)	/ez/ + /-ként/ :	/ek-ként/	/tűz/ + /-ként/ :	/tűz-ként/
	/az/ + /-képp(en)/ :	/ak-képp(en)/	/máz/ + /-képp(en)/ :	/máz-képp(en)/
(3)	/ez/ + /-fajta/ :	/ef-fajta/	/gáz/ + /-fajta/ :	/gáz-fajta/
	/az/ + /-féle/ :	/af-féle/	/víz/ + /-féle/ :	/víz-féle/

Ezzel nagyjából együtt is van minden T1-toldalék, sőt alighanem még több is, mint kellene. A fenti lista ugyanis inkább az akadémiai véleményt tükrözi (amely aztán a helyesírási szabályzatban válik mindenkire kötelezővé), semmint a megfigyelhető adatokbeli állapotot. Az (1) alá soroltak csakugyan toldaléknak látszanak, itt *[ekor], *[akor], *[ebeli], *[abeli] változat nem is lehetséges. A (2) és (3) alattiak azonban előfordulnak [ek:ént] ~ [eként], [ek:ép:en] ~ [ekép:en], illetve [ef:ajta] ~ [efajta], [ef:éle] ~ [eféle] alakban is, sőt a (3) esetében az [f]-es változat olyan gyakorinak tűnik, hogy az [f:]-es inkább kivételszámba megy, és aligha tartozik hozzá a prototipikus magyar nyelvű beszédművekben megfigyelhető adatokhoz.⁷⁶

Számunkra azonban itt most az a fontosabb, hogy észrevegyük: a /z/ helyett csak az /ez/ és /az/ esetében találunk másvalamit, a többi /z/ végű töben nem. Ez azt mutatja, hogy a korlátozást nem fogalmazhatjuk meg általában a /z/-re, más szóval: az /ez/ /z/-je valamiben különbözik a /ház/ /z/-jétől. (Mert azt aligha tarthatnánk elfogadható magyarázatnak, hogy ez csak azért van, mert éppen az /ez/ és /az/ szóban fordul elő, bár alább majd jelzem, hogy ez, ha nem is így, de bizonyos körülményeket figyelembe véve nem is olyan valószínűtlen. De akkor sem úgy, hogy bizonyos korlátozások csak bizonyos szavakra – mondjuk a mutató névmásokra – lennének érvényesek, hanem úgy, hogy a magyarban lehetnek olyan speciális hangalak-szerkezetű szavak, amelyekre ugyan csak ez a két példánk van, de amelyek esetében olyan korlátozások is érvényesülhetnek, amelyek másutt nem.) A különbség nyilván nem a fonetikai jellemzőkben van, olyan tekintetben mind a két /z/ egyforma. Hanem valahogy úgy különböznek mégis, hogy más-másfajta korlátozások vonatkozhatnak az egyikre, mint a másikra.

Mivel itt adódik rá először alkalom, álljunk meg egy kicsit az ilyen természetű különbségeknél, mert később is szükségünk lesz arra, amit itt megállapítunk. Mi itt most bizonyos disztribúciós korlátozásokat azonosítunk, és ezeket általános módon meg is fogalmazzuk. Érvényes kijelentéseket kell tehát megfogalmaznunk az F-modell elemeire. Megtörténik azonban, hogy az ilyen kijelentéseink a fonetikai jellemzőik tekintetében teljesen egyforma (tehát az F-modellben azonos nevű) elemeknek csak egy részére érvényesek, más részére azonban nem. Ilyenkor természetesen azt kell először megvizsgálnunk, hogy teljesen egyforma-e a környezetük. Ha elég okunk van arra, hogy a környezetet ugyanolyannak minősíthessük, és kijelentéseink mégis csak az illető elemek egy részére érvényesek, akkor már csak az az egy lehetőségünk marad a helyzet értelmezésére, hogy azt mondjuk: itt maguk az egyes elemek különböznek. Ennek az elvnek az alapján a továbbiakban ahhoz tartjuk magunkat, hogy **az F-modell bármely két elemét csakis akkor tekintjük teljesen egyformának, ha (1) fonetikai jellemzőik teljesen egyformák, és ha (2) minden korlátozás ugyanúgy érvényes mindkettőre** (beleért-

⁷⁶ Ezért is olyan keserves dolog megtanulni, hogy ezeket két *ff*-fel kell írni, olyannyira, hogy tapasztalatom szerint a *-fajta* és *-féle* „toldalékot” még némelyik magyar szakos egyetemista is egyenesen különírja, önálló szóként.

ve azt is, hogy ha valamely korlátozás egy adott környezetben kizárja előfordulásukat, akkor az adott helyen ugyanaz az elem álljon mindegyik helyett). Ha e két feltétel valamelyike is hiányzik, akkor a két elemet különbözőnek kell tartanunk, és ezt a különbséget valamilyen módon explicitté kell tennünk az F-modellben, annál is inkább, mert különben a dolog természeténél fogva magát a korlátozást sem tudhatjuk egyértelműen megfogalmazni.

A kétféle /z/ különbségét tehát a továbbiakban számon kell tartanunk, és erre az lesz a megoldás, hogy az /ez/ és /az/ tövégi /z/-jét az F1-modellben megjelöljük valamivel, és ezzel különböztetjük meg a többitől: ez tehát ezentúl a /z¹/ nevet fogja viselni. Ezek után a rá vonatkozó F1-korlátozást egyértelműen meg tudjuk fogalmazni (az „F1-1”-ben az első egyes azt mutatja, hogy ezt a korlátozást T1-toldalék kapcsolódásának megfigyelése során azonosítottuk, a második egyszerűen sorszám):

$$(F1-1) \quad z^1 \downarrow \uparrow C_i z^1 / ____ - C_i$$

Ez az eddigiek alapján érthető, csupán a C_i z¹ szorul talán magyarázatra. Ennek azért ilyen bonyolult a formája, mert közben tanultunk valamit korábbi tapasztalatainkból. A H-modell végső formájának kialakításakor az indexelést utólag kellett elvégezni, ezt most azzal takarítjuk meg, hogy az indexet eleve feltüntetjük a korlátozás explicit leírásában. Ezt tehát így fogjuk olvasni: /z¹/ nem állhat /-/ előtt, ilyenkor mindig egy ugyanolyan mássalhangzót találunk helyette, amilyen a /-/ utáni, s ez a mássalhangzó ebben a pozícióban a /z¹/ helyett vesz részt a tö hangalakjának felépítésében. Lehet, hogy valaki azt mondja majd, hogy ez így túl van magyarázva, pedig nagyon fontos dolgot csinálunk itt. Ha ugyanis mi ezt egyszerűen csak C_i-vel jelölnénk, akkor az [eb:e] F-modellbeli alakja mindig /eb-be/ lenne, így viszont /eb^z-be/ lesz, ha az /ez/ szó /-be/ toldalékos alakjáról van szó, és /eb-be/, ha 'kutyába' értelmű.

Mivel az ilyen helyekre az F-korlátozások megfogalmazásakor mindig kitesszük az ilyen indexeket, könnyű belátni, hogy minden ilyen módon felírt korlátozás egyértelműen megfordítható. Ennek szem előtt tartására szükségünk is lesz később, ezért ezt most explicit módon ki is mondjuk:

$$(F) \quad (A \downarrow \uparrow B / X ____ Y) = (B \downarrow \uparrow A / \text{non } [X ____ Y])$$

Az (F) azt jelzi, hogy ez minden F-korlátozásra igaz. Ennek megértéséhez azt kell figyelembe vennünk, hogy itt a beszédmű modelljét építjük, ez pedig éppen attól modell, hogy explicit módon ott van benne az, amit a nyelvész tud a beszédműről. Ebből természetesen következik az is, hogy a korlátozások explicit megfogalmazása mindig megfordítható kell hogy legyen, ha ezek pontosan vannak megfogalmazva, hiszen akkor nem egyszerűen azt jelentik, hogy „**ha** a környezet X Y, **akkor** az egyébként várható A helyett B-re számíthatunk”, hanem egészen pontosan azt, hogy „A helyett B-re számíthatunk **akkor és csakis akkor**, **ha** a környezet X Y”, ha meg más, akkor **A és B közül** csakis A-ra számíthatunk. Ha meg arra is gondolunk, hogy A és B komplementáris disztribúciós viszonyban van egymással, akkor még világosabb, hogy ez másképp nem is lehet.

A megfordíthatóság szükségszerűségét akkor értjük meg igazán, ha arra gondolunk, hogy a beszédtevékenység nyelvészetében a mi modellünkben kell majd kiindulni. Ott ugyanis nem lesz elég csak azzal foglalkozni, hogyan hozza létre a beszélő a beszédművet, hiszen azt valakinek meg is kell majd értenie. A nyelvésznek tehát pontosan tudnia kell, mit vehet egyáltalán észre a hallgató a hallott beszédműben, és milyen támpontjai lehetnek megértés közben. Persze a hallgató más természetű és formájú szabályokkal érti meg azt, amit hall, de a nyelvésznek tudnia kell majd, hogy abban, amit a hallgató hall, milyen értelmezési lehetőségek vannak, és a hallgatónak milyen támpontjai lehet-

nek a megfelelő kiválasztásához, hiszen a nyelvész csak így tudhat arra következtetni, hogy a beszélő eközben milyen szabályokat végez. Az /eb-be/ és /eb^{z1}-be/ különbségét a hallgató nyilván nem hallja, hiszen hangzása szerint mindkettő [eb:e], de ahhoz, hogy az adott szövegkörnyezet alapján mindig el tudhassa dönteni, hogy ezt most éppen hogyan kell értenie, annyit tudnia kell, hogy az [eb:e] lehet olyan szó is, amely toldalék nélkül [eb]-nek hangzana, és olyan is, amely [ez]-nek. A beszédmű modellje alapján megíjósolhatjuk, hogy az /eb-be/ esetén a hallgató az előbbi, az /eb^{z1}-be/ esetén pedig az utóbbit fogja választani. (Ez viszont távolról sem jelent olyasmit, hogy akkor a mi F-modellünk a beszélő vagy hallgató tudását tükrözné, hiszen ez beszédmű-, nem pedig beszédtevékenység-modell. Az ő fejében nincsenek ilyen szörnyűségek, mint ezek az indexes karácsonyfabetűk, neki bőven elég annyi, hogy ez a szó, amit éppen hallott, *eb*-bel kezdődik, *-be*-vel végződik, az ilyen együtt azt szokta jelenteni, hogy 'kutyába', de ide ez most sehogy se illik, tehát akkor inkább úgy kell érteni, hogy az eleje csak azért nem *ez*, mert ha *be* jön utána, máskor is *eb* kezdetű szokott lenni, az *eb* tehát itt csak az ez helyett van, nem 'kutyá'-ként kell érteni.)

Az (F1-1)-et nem jelöljük meg mint kivételt is megengedő korlátozást, ugyanis úgy vesszük, hogy minden esetben érvényes. Az adatokban megfigyelhető változatosságot nem az (F1-1) korlátozott vagy esetleges érvényességével magyarázhatjuk meg, hanem azzal, hogy a beszédműben kétféleképpen is megjelenő alakokhoz kétféle formát rendelünk az F-modellben is: az [ek:ént]-nek az /ek^{z1}-ként/, az [éként]-nek viszont az /e#ként/ felel meg. Vagyis az utóbbi esetben nem toldalékkal számolunk, hanem önálló szóval, a /ként/ és a /-ként/ tehát alakpárok (azaz hasonlóak a /fent/ ~ /fönt/ párhoz). Hogy melyik beszédműben melyikre számíthatunk a kettő közül, azt nem tudhatjuk megíjósolni, mert ez attól függ, hogy a beszélő, aki létrehozza az illető beszédművet, hogyan kezeli ezeket.

Az /e#féle/ egyébként éppen olyan, mint az /e#fölet:/, /e#mel:et:/, /e#körül/ stb., és ebben az az érdekes, hogy a névmás ilyenkor aszerint *e* vagy *ez* alakú, hogy a következő szó mássalhangzóval kezdődik-e, vagy magánhangzóval: *enélkül*, *emiatt*, *emögött* – *ezután*, *ezalatt*. Majdnem ugyanolyan tehát ez is, mint a határozott névelő *a*, az alakjainak megoszlása, csak bonyolultabb annyival, hogy nem általános: alanyként (prototipikus magyar beszédművekben) csak *ez*, az lehetséges (*ez volt*, *az ment oda*), de jelzőként már mindkettő, a mondott megoszlás szerint: *e hónapban*, *ez évben*. Az *e* minden toldalékos alakja ugyanolyan, mint az *ez-é*: *e hónap* – *ennek a hónapnak*.

Ezt azonban itt most nem értelmezzük, sem a határozott névelő *a*, az alakjának megoszlását. Első ránézésre, mivel a névelő és a következő szó között #-t veszünk észre, arra gondolunk, hogy ezt a H-korlátozások között kellene leírni, hiszen a *z* attól függően van ott, vagy nincs, hogy a #-on túl mi van. Pedig nagyon is valószínű, hogy mégsem ott kell értelmezni, hanem azért olyan furcsa ez a dolog, mert az *az* névelő tulajdonképpen prefixum: /#az-/, sőt a névmásnak is lehet ilyen alakja is. Bennünket pedig csak a különírás szabálya téveszt meg. Vegyük azonban észre, hogy ezzel az olyan alakokat is jól lehetne értelmezni, mint az [em:ár igen], [em:ögöt:], [em:iat:], [ek:örül] stb., amelyek pedig nem is csak nyelvjárási beszédben hallhatók. Ha a fenti logikát követnénk, akkor az ilyeneket is /-már/, /-mögöt:/, /-miat:/ stb. „toldalékokkal” kellene magyaráznunk, ami pedig igencsak valószínűtlen. Emígy viszont teljesen érthető, hogy miért csak az /ez/ és /az/ esetében kell nekünk egyáltalán T1-toldalékokkal számolnunk. Könnyen meglehet tehát, hogy ilyen toldalékaink csak azért lettek most, mert nem vigyáztunk

eléggé magunkra, és a megengedhetőnél jobban ráhagyatkoztunk a magyar grammatikai hagyományra.⁷⁷ (De még ez sem biztos, hiszen elvileg semmi akadály, hogy a /-/ határral végződő prefixumhoz is kapcsolódhasson T1-toldalék, ha van, csak ezt nem könnyű azonosítani.)

Ehhez csak annyit teszek még hozzá, hogy mostanában egyre gyakrabban találkozom az *ez mellett* és *ez miatt* alakokkal az *emellett*, *emiatt* helyett, erre a szociolinguistáknak érdemes lenne odafigyelniük.

3.4.2. A T2-toldalékok

Ezek már számosabban vannak, és itt már nem kétséges, hogy igazi toldalékokról van szó. Ráadásul – talán éppen ezért – az F2-korlátozások is szorosan összetartoznak, és egymás nélkül nem is érthetők meg igazán. Ezért most, mikor azt kell eldöntenem, hogy mivel is szemléltessem az F2-korlátozások jellegzetességeit, olyat kell kiválasztanom, amely tanulságos is legyen, de viszonylag független is a többitől, még ha talán kevésbé alkalmas is arra, hogy a módszer ebben a szakaszában megoldandó legjellegzetesebb problémákat illusztrálja.

Mielőtt azonban továbbmennénk, először is azt kell explicit módon megfogalmaznunk, hogy az (F1-1) a T2-toldalékokra is érvényes: /eb^{z1}-ben/, /en^{z1}-nek/, /at^{z1}-tól/, /ar^{z1}-ről/ stb. Hogy ez világos is legyen, meg egyértelmű is, nem szükséges feltüntetnünk a /-/ toldalékhatárt is az (F1-1) környezetjelölő részében is, hanem egy aluldefiniálási kikötéssel tudjuk általános érvénnyel explicitté tenni:

(Ad-5) /-/ \Leftarrow /-/

Ez pedig úgy olvasandó, hogy a /-/ toldalékhatárhoz tágabb értelemben hozzáértendő a /-/ is, tehát minden olyan F-korlátozás, amelyben a /-/ -nak szerepe van, ugyanúgy érvényes abban az esetben is, ha /-/ a toldalékhatár (fordítva azonban nem, és most látszik, miért olyan praktikus ennek jelölésére ez az egyirányú egyenlőségjel). Ezért a /-/ -t azokban nem szükséges külön feltüntetni.

3.4.2.1. A magánhangzó-harmónia

Azt hiszem, fonológusnak nem kell magyaráznom, miért esett éppen erre a választásom. A magyar magánhangzó-harmónia ugyanis olyan probléma, amely a legkülönbözőbb értelmezések kipróbálását teszi lehetővé, emiatt már mondhatni slágere lett a fonológiának, sokan írtak róla, magyarok és nem magyarok egyaránt.⁷⁸ Úgy gondolom, ha erről nem szólok, azt többen egyenesen hiányolták volna, hiszen a magánhangzó-harmónia értelmezése kimondatlanul is amolyan „Hic Rhodus, hic salta” lett a magyar fonológiai rendszert leíró elméletek tesztelésében: ha még ezt is értelmezni lehet velük, akkor már komolyan lehet őket venni.

Bár maga a probléma közismert, a legelejétől kell elindulnunk itt is, mint mindig. A magyar magánhangzó-harmónia alapja a következő. Ha a szavakat (tehát a két # közötti, #-ral meg

⁷⁷ Volt azonban másféle hagyomány is. Fogarasi János például a CzF. terjedelmes bevezető tanulmányában, a maga nemében kitűnő, mai szemmel nézve korát több mint egy évszázaddal megelőző módon modern fonológiai elemzésében azt írja: „A *kor*, *ként* [...], *beli*, *kép* ragok, illetőleg képzők előtt pedig azért nem nyújtatik meg az önhangzó, mert ezek még ma is önálló szónak tekinthetők, tehát a megelőző egész szóra nincsenek befolyással” (CzF. I. 42–43). Ebben az a figyelemreméltó, hogy amúgy ragoknak, illetőleg képzőknek nevezi őket, de világosan látja, hogy ettől még nem lesznek rögtön toldalékok is, hiszen ez csakis azon múlik, hogy a megelőző egész szóra vannak-e vagy nincsenek befolyással.

⁷⁸ A SMNy. II. például 59 teljes oldalt szentel neki (Nádasdy–Siptár 1994. 94–152).

nem szakított szekvenciákat) olyan szempontból figyeljük meg, hogy milyen magánhangzók fordulhatnak elő bennük együtt (teljes fonológiai leírás esetében ezt fentebb, ahol a magyar szavak hangalak-szerkezeti korlátozásairól esett szó, meg is kellett volna tenni), azt vesszük észre, hogy azok nem kombinálódhatnak akármilyen módon. A magánhangzónak két csoportját lehet így azonosítani, és az a jellemző, hogy egy-egy szóban csak egyazon csoportbeli magánhangzók kombinálódhatnak. A bonyodalmat pedig az okozza, hogy vannak olyanok, amelyek mindkét csoportbeli magánhangzóval előfordulhatnak egyazon szóban. Ennek megfelelően a következő csoportokat állapíthatjuk meg:

(1) /a/, /á/, /o/, /ó/, /u/, /ú/

(2) /ö/, /ő/, /ü/, /ű/

(3) /e/, /é/, /i/, /í/

Amit az adatok közvetlen megfigyelése nyomán, tehát minden értelmezés nélkül állíthatunk, az annyi, hogy egyazon szóban

(a) bármelyik magánhangzó kombinálódhat bármelyik azonos csoportbelivel;

(b) az (1) és a (2) csoportbeliek közül egyik sem kombinálódhat a másik csoport egyik tagjával sem;

(c) a (3) csoportbeliek bármelyike kombinálódhat az (1) és a (2) csoport bármelyik tagjával.⁷⁹

A magánhangzó-harmónia tehát egy **kombináció-korlátozás**. Mivel ez a korlátozás a szóként definiált szekvencia teljes terjedelmére érvényes,⁸⁰ és mivel a szótövek között bőven vannak olyanok, amelyekben csak (1), illetve (2) csoportbeli magánhangzók fordulnak elő, minden olyan T2- és T3-toldaléknak, amelynek magánhangzója az (1) vagy a (2) csoportba tartozik, szükségképpen kell hogy legyen egy olyan változata is, amelynek magánhangzója a másik csoport tagja, vagy esetleg a (3)-é, mert különben – ha csak egy változata volna – a tövek egy részéhez kapcsolódva a toldalékos szóban nem érvényesülne a harmóniára vonatkozó korlátozás. Mielőtt tehát bármiféle értelmezésbe fognánk, lássuk, mi a helyzet az ilyen toldalékokban.

/ház-ba/	/kép-be/	/föld-be/
/ház-nál/	/kép-nél/	/föld-nél/
/ház-tól/	/kép-től/	/föld-től/
/ház-ul/	/kép-ül/	/föld-ül/
/ház-ú/	/kép-ű/	/föld-ű/
/ház-hoz/	/kép-hez/	/föld-höz/
/ház-on/	/kép-en/	/föld-ön/

Az első, ami ebből látszik, az, hogy a toldalékokban a magánhangzók kettes, ritkábban hármas kölcsönös megfelelése érvényesül. (Itt ennek rendszeressége csak azért nem látszik, mert csak egyet-egyet tüntettünk fel mindegyikből, de tudjuk, hogy az itt megfigyelhető magánhangzó-megfelelések minden ilyen toldalékra érvényesek.) Ezek a megfelelések a következők:

⁷⁹ Most a jobb áttekinthetőség végett egyelőre nem vesszük figyelembe a *sofőr*-, *allűr*-féle, a magyarra kevésbé jellemző, nem prototipikus eseteket.

⁸⁰ Itt pontosítanunk kell, mégpedig éppen a T1-toldalékok felemás volta miatt: azok ugyanis a magánhangzó-harmónia szempontjából is éppen olyanok, mintha önálló szavak volnának, ilyen szempontból tehát a /-/ egyenértékű a #-ral.

/a/ ~ /e/, /á/ ~ /é/, /ó/ ~ /ő/, /u/ ~ /ü/, /ú/ ~ /ű/, illetve /o/ ~ /e/ ~ /ö/. Olyan toldalék azonban nem lehetséges, amelyben a kettes, illetve a hármas megfelelések tagjai együtt fordulnának elő (például az */a/ ~ /o/ ~ /e/ ~ /ö/ megfelelés egyazon toldalékban kizárt).

Ez egyet jelent azzal, hogy van egy korlátozás, amely bizonyos megfeleléseket megenged a toldalékokban, másokat meg kizár. A korlátozás a magánhangzók mindegyikére egyértelműen megfogalmazható kell hogy legyen, hiszen ez közvetlenül rájuk vonatkozik. Ezt minden nehézség nélkül azonosíthatjuk mindegyik magánhangzóra, az /e/ kivételével: itt ugyanis az a helyzet, hogy ha a /-nek/ toldalékot próbáljuk a /ház/-hoz kapcsolni, akkor a /ház-nak/ alakban az /a/ felel meg neki, ha meg a /-hez/ toldalékot, akkor az /o/: /ház-hoz/. Ettől pedig mi semmiképpen nem tekinthetünk el. A két /e/ ugyan fonetikai jellemzőit tekintve teljesen egyforma,⁸¹ de különböznek a rájuk vonatkozó korlátozások. A kettőt tehát meg kell egymástól különböztetnünk.

Ha eddigi jelölési technikánkhoz hűek akarunk maradni, akkor ezt a különbséget ezentúl egy felső indexszel kellene megjelölnünk, /e^a/ jelölhetné tehát azt, amelyiknek /a/ felel meg, /e^o/ pedig azt, amelyiknek az /o/. (Az utóbbi indexe azért *ö*, nem *o*, mert az utóbbit mindenki *o* indexnek nézné.) Ez azonban azzal járna, hogy a jelölés egybeesne azzal, ahogyan azt tesszük egyértelművé, mi **helyett** áll az illető hang az adott pozícióban, márpedig itt a toldalékok nagy részének nem lévén e korlátozástól független változata (hiszen ezek csakis a harmónia korlátozásainak feltételeit kielégítve lehetnek részei bármely szónak), illetve azonosítható főváltozata, nem is beszélhetünk olyan értelemben helyettesítésről, ahogy az eddigi esetekben. Az /e^a/ mégis olyasmit sugallna, hogy a /-be^an/ esetében az /e/ az /a/ helyett áll, viszont a /-ban/ /a/-ja nem sugallná, hogy ez meg most az /e/ helyett van itt, így fennállhatna az a veszély, hogy a /-ban/ ~ /-be^an/ közül a /-ban/-t egyszer csak főváltozatnak nézzük.

Van azonban erre egy praktikusabb technikai megoldás: az, hogy ezentúl az /e/ csak az /a/-nak megfelelő /e/-t fogja jelölni, az /o/-nak megfelelőt pedig mindig az /ë/.⁸² (Ebből egy olyan technikai előnyünk is származik, hogy a felső index helye szabadon marad, és lehetséges, hogy arra még majd szükségünk is lesz.) Nem tettem hozzá, hogy ez a különbségtétel csak a toldalékok magánhangzóinak esetében volna érvényes, hiszen nincs rá semmi okunk, ami miatt ne hihetnénk azt, hogy másutt is lehetnek még /ë/-ként felfogható /e/-k, csak mi ezt eddig még sehol másutt nem tudtuk kimutatni, hanem csak most először a toldalékokban. Jobban járunk tehát, ha azt mondjuk, hogy amiről nem tudjuk eldönteni, micsoda, azt /e/-nek vesszük mindaddig, amíg okunk nem lesz rá, hogy /ë/-nek nevezzük. Azt ugyanis, hogy adott esetben éppen /e/-vel vagy /ë/-vel állunk-e szemben, nem mindig lehet eldönteni (hacsak nem olyan magyar beszédműveket vizsgálunk, amelyekben az *e* és *ë* fonetikailag is különbözik), de megnyugtató, hogy amikor viszont valamilyen korlátozás egyértelmű megfogalmazásához szükségünk van e különbség figyelembevételére, olyankor mindig el lehet, márpedig bennünket ez a különbség csakis ilyen esetben érdekel. Ezzel az /a/ ~ /e/ és az /o/ ~ /ë/ ~ /ö/ megfelelés mindegyik magánhangzóra egyértelmű.

⁸¹ Ez persze a magyar beszédművek elég nagy részére biztosan nem igaz, de mi itt most szándékosan csak azokat vesszük figyelembe, amelyekre igaz, mert ezekben valamivel bonyolultabb a probléma értelmezése. Ha az olyan beszédműveket vennénk alapul, amelyekben az *e* és *ë* világosan különbözik, és erre a fonetikai különbségre építenénk az értelmezést, akkor homályban maradna, mit csinálunk majd azokkal, amelyekben csak egyféle *e* hangokat találunk.

⁸² Tudom, hogy ide sokkal egyszerűbb lett volna nem ilyen körülményesen eljutni, hanem mindjárt az elején megmondani. Csakhogy akkor nem lehettem volna benne biztos, hogy teljesen világos-e az, hogy e különbséghez nem a fonetikai jellemzők, hanem kizárólag a két hangra vonatkozó disztribúciós korlátozások különbsége alapján jutottunk el.

Most pedig a fenti (3) csoportba sorolt /e/, /é/, /i/, /í/ magánhangzókat kell közelebbről megfigyelnünk. Ha azt látjuk, hogy ezek mindegyike mind az (1), mind a (2) csoport magánhangzóinak bármelyikével kombinálódhat, az első gondolatunk nyilván az lesz, hogy akkor ezek a harmónia korlátozására közömbösek, azaz semlegesek. Ezt azonban igazolnunk is kell valahogy. Ha semlegesek, akkor az azt jelenti, hogy kívül maradnak ezen a korlátozáson, rájuk tehát ez egyáltalán nem vonatkozhat semmilyen formában. Ebből pedig egyenesen következik az, hogy ha egy fő csak ilyen magánhangzót tartalmaz, akkor a toldalékokbeli magánhangzó előfordulását sem korlátozhatja semmi, tehát az egymásnak megfelelő magánhangzók akármelyike állhat az illető toldalékban. Ez a hipotézisünk azonban rögtön megbukik, mihelyt kipróbáljuk: az ennek alapján várható */sír-ben/ ~ /sír-ban/, /víz-ben/ ~ */váz-ban/ helyett ugyanis mindig és következetesen csak /sír-ban/ és /víz-ben/ alakokat találunk, a */sír-ben/ és a */váz-ban/ pedig ugyanolyan egyértelműen kizárt, mint a */sor-ben/ vagy a */kör-ban/. Ha ugyanazokhoz a csak /i/ magánhangzót tartalmazó tövekhez különböző toldalékokat kapcsolunk, akkor meg a következőt látjuk:

/sír-ba/	/szív-be/
/sír-nál/	/szív-nél/
/sír-tól/	/szív-től/
/sír-ul/	/szív-ül/
/sír-ú/	/szív-ű/
/sír-hoz/	/szív-höz/
/sír-on/	/szív-én/

Az egyes oszlopokban tehát a toldalékok magánhangzói a harmónia korlátozásának szempontjából mind egyneműek, az első oszlopban például a toldalékokban csak olyan magánhangzó fordul elő, amely fenti besorolásunk szerint az (1) csoportba tartozik, s a másodikbeliekben egy sincs olyan, amely az (1)-be tartozna.

Innen pedig nyomban látszik az is, hogy a /sír/-beli /i/ a harmónia korlátozásának ebből a szempontjából teljesen ugyanolyan jellegű, mint az (1) csoportbeli magánhangzók, a /szív/ /i/-je pedig, mint a (2)-beliek. Ez tehát megint egy ugyanolyanfajta különbség, mint az /e/ meg az /é/ közötti: fonetikai jellemzőikben teljesen egyformák, de a disztribúciós korlátozás szempontjából (funkcionálisan) különböznek. Ezt a különbséget is számon kell tehát tartanunk. A /sír/-beli /i/-t tehát ezentúl az /i^x/ fogja jelölni (az x betű ugyanis nem szerepel az F-modellben használt nevek között, tehát az /i^x/-t nem lehet valami helyett állónak érteni), a /szív/-belit meg egyszerűen az /i/. És hasonlóképpen: /ki-nek/, de /fi^x-ról fi^x-ra/, /kerék-be/, de /de^xré^x-ba/.

És ezzel a (3) csoportot tulajdonképpen fel is számoltuk, és maradtunk a következő kettővel:

- (1) /a/, /á/, /o/, /ó/, /u/, /ú/, /e^x/, /é^x/, /i^x/, /í^x/
- (2) /ö/, /ő/, /ü/, /ű/, /e/, /é/, /i/, /í/

Tudom, hogy itt most sok kérdés merülhet fel. Az első magával az eljárással lehet kapcsolatos. Aki ugyanis nem figyelt jól oda, hogy mit is csináltunk itt, arra gondolhat, hogy valami „mögöttes” „absztrakt szegmentumot” vezettünk be, amely majd valahol egy következő lépésben, miután betöltötte a szerepét, kiküszöbölődik. (Különösen azok lehetnek hajlamosak ebben ilyesmit látni, akik nagyon hozzá vannak szokva a generatív fonológia észjárásához.)

Pedig itt szó sincs ilyesmiről. Hiszen ha azt mondjuk, hogy a *sír* szó modelljében /i^x/ van, a *szív*-ében meg /i/, az semmi egyebet (azaz semmi többet) nem jelent, mint azt, hogy a *sír* szó toldalékolása során nem azt találjuk, amit pedig a látszólag pontosan

ugyanolyan *szív* alapján váránk. A különbség tapasztalati tény, adat, nem lehet vita tárgya. Mármost ha a *sír* egyedülálló kivétel volna, azt mondhatnánk, hogy ennek az egynek valami miatt ez a szokása, nem tehetünk róla, punctum. Kivétel. De nem így van. Minden okunk megvan tehát rá, hogy azt higgyük: ez a két *í* **valamilyen szempontból** (a fonetikait azonban biztosan kivéve!) nem egyforma. (Azt hiszem, senki sem mondhatná jó lélekkel, hogy az, ha egyszer a toldalékok következetesen más-másfajták. Mert a toldalékolásbeli nyilvánvaló különbséget mégsem magyarázhatjuk azzal például, hogy a *sír* *r* végű, a *szív* meg *v* végű, vagy más hasonlókkal. A legvalószínűbb, akárhogy is nézem, az, hogy az *í*-k körül kereskedjünk, azokat ne higgyük egyformáknak.) Teljesen világos tehát, hogy ezek különböznek, de az is, hogy szigorúan fonetikai jellemzők alapján ezt a különbséget nem lehet értelmezni. A különbséget tehát valamilyen módon megjelöltem, hogy a nyelvésznek az erről való tudása a modellben is legyen explicit. De nem úgy, hogy azzal az */iː/-t* átminősítettem volna fonetikailag. Mármost akinek ez ellen valami kifogása lenne, attól nem azt kérdezném, hogy tud-e jobbat, hanem azt, hogy egyáltalán elvileg lehet-e itt ennél jobbat találni. Hiszen vegyük észre, hogy ez a megoldás jelenti a „minimális beavatkozást” a dologba, mert nincs benne semmi erőszaktétel: mindössze explicitté tesszük a jelöléssel, hogy ez a két *í* nem egyforma. Hogy aztán a különbség világosabb megjelölése és az összefüggés általános megfogalmazása végett alább bevezetem még azt is, hogy az */iː/* <mély> (ennek pontosabb értelme ott fog majd kiderülni), abban meg semmi egyéb nincsen, mint annak kimondása, hogy ez egy olyanfajta *í*, amelyhez mély hangrendű toldalék kapcsolódik. Ez pedig nem belemagyarázás, még csak nem is magyarázat, hanem egyszerű ténymegállapítás. Prediktív pedig éppen attól lesz a modell, hogy abban */szív/*, illetve */síːr/* fog szerepelni, és a megfelelő F-korlátozás ismeretében ennek alapján meg lehet jósolni mind a *szív-ben*, mind a *sír-ban* alakokat. Viszont nem tudok elképzelni olyan modellt, amely prediktív tudna lenni olyan esetben, ha a kétféle *í* különbsége nincs benne explicit módon. Azzal kár is kísérletezni, mert egyszerűen képtelenség, hogy olyat fel lehessen építeni.

A másik kérdés arra vonatkozhat, hogy a */deːrɛːk-ba/* esetében miért */eː/* van, nem */e/*. Tulajdonképpen */e/* is lehetne, az a modell prediktív voltát szigorúan a toldalékolás vonatkozásában nem érintené, ahhoz ugyanis bőven elég, ha a */k/* előtt */éː/* van, nem */é/*. Azért került ide mégis */eː/*, mert ha amúgy teljesen mindegy, hogy a kettő közül melyik, akkor inkább választottam azt a megoldást, amely szerkezetében jobban megfelel a magyar szavak hangalak-szerkezeti korlátozásainak: így a szó mély hangrendű, amúgy meg vegyes lett volna. Ha pedig így jártam el, akkor ennek ráadásul olyan kellemes, bár nem szándékolt mellékterméke is lesz, hogy ha egyes magyar nyelvjárásokban a *derék* szó *darék* vagy *darak* alakjával találkozunk, azon sem fogunk nagyon csodálkozni. (És ez nem került nekünk semmibe. Ránézésre ugyan a */deːrɛːk-ba/* bonyolultabbnak látszik, mint a */derɛːk-ba/*, de ez csak tipográfiai értelemben igaz, a modell semmivel sem bonyolultabb sem az egyik, sem a másik esetben.)

Ezek után már megpróbálkozhatnánk a magánhangzó-harmónia korlátozásának explicit megfogalmazásával. Ehhez azonban előbb meg kell vizsgálnunk az egyes csoportokba sorolt magánhangzókat fonetikai jellemzőik szerint is, mert annak most jött el az ideje: először ugyanis azt kellett megállapítanunk, hogy pontosan **mit** is kell nekünk értelmeznünk (mármint

a disztribúciós korlátozás összetevőit), és majd csak azután azt, hogy ezt mivel és **hogyan** értelmezzük.⁸³

Ha most már ilyen szempontból is megnézzük az (1) csoportba sorolt magánhangzókat (az utólag oda irányított ^x-indexesek nélkül), akkor azt vesszük észre, hogy mindegyik hátul képzett, azaz [+hátsó]: /a/, /â/, /o/, /ô/, /u/, /û/, és hogy mindegyik [+hátsó] kivétel nélkül itt van. Az eredeti (2) csoportbeliek mindegyike [+elülső] és ajakkerekítéssel, azaz [+kerek]: /ö/, /õ/, /ü/, /ű/, a (3)-beliek pedig [elülső] és [–kerek] magánhangzók: /e/, /é/, /i/, /í/. Itt tehát világos összefüggés látszik a magánhangzók fonetikai jellemzői és a magánhangzó-harmónia korlátozásának szerkezete között, ezt tehát jól fel is lehet majd használni.

Világos azonban, hogy ezek a fonetikai jellemzők egymagukban még nem elégségesek a kérdéses korlátozás értelmezéséhez, mert van valami, ami a magánhangzó-harmónia szempontjából hierarchikusan fölötte áll még a fonetikai jellemzőknek is, hiszen különben nem történhetne meg, hogy a fonetikailag teljesen egyforma /i/ és /i^x/ különbözőnek minősüljön ilyen tekintetben. Ez a valami pedig a **hangrend**. (Azért nevezem így, mert ez a terminus már használatban van, és könnyen érthető. Általában az egész szót szokták vele minősíteni, ettől azonban most eltérek, és az egyes magánhangzókhoz azt a minőségét nevezem meg vele, amely elsődleges szempont a magánhangzó-harmónia korlátozásának érvényesülésében.)

Minden magánhangzónak vannak tehát **fonetikai jellemzői**, és van ezekről olykor független **hangrendje** is. A fonetikai jellemzők az egyes hangok **képzésével** vannak kapcsolatban (ezeket artikulációs terminussal jellemezzük), és ezeknek közvetlenül semmi közük ahhoz, hogy a magánhangzók hogyan kombinálódhatnak egy szón belül. A hangrend viszont kizárólag arra vonatkozik, hogy mi mivel **kombinálódhat** a szóban, egy olyan **funkcionális jellemző**, amely a fonetikai jellemzőkkel korrelál ugyan az esetek többségében, de a magánhangzó-harmónia korlátozása tulajdonképpen azokra való tekintet nélkül vonatkozik rá (és csakis rá a hangból). Hangrendjük tekintetében pedig a magánhangzók kétfélék lehetnek: **mélyek** és **magasak**. Ezt tehát szinesztézián alapuló névvel nevezzük meg, hogy megkülönböztessük a fonetikai jellemzőtől (amely szerint – artikulációs terminussal! – minden magánhangzó vagy [+hátsó], vagy [+elülső]).⁸⁴

A hangrendet tehát most bele kell foglalnunk a magánhangzók definíciójába. Eddig nem tehattük ezt meg, mert csak most derült ki, hogy erre is szükség van. A fonetikai definíciót azonban nem változtathatjuk meg, de ki sem egészíthetjük úgy, mintha a „magas” és „mély” is valamilyen (artikulációs) fonetikai jellemző volna. Ez ugyanis nem artikulációs (vagy fizikai), hanem funkcionális (kombinatorikus) jellemzője a magánhangzónak. Az ilyeneket tehát úgy foglaljuk bele a definícióba, hogy hegyes zárójelbe tesszük: <magas>, <mély>, a következőképpen:

⁸³ Szerencsénkre nem mentünk bele abba a csapdába, hogy a fonetikai jellemzők vizsgálatával kezdjük, mert akkor nagyon meggyűlt volna a bajunk. A magánhangzó-harmónia legtöbb értelmezése ugyanis eleve a fonetikai jellemzőkből indul ki, és mivel ott olyan világos összefüggéseket lehet észrevenni, amelyekre egy darabig baj nélkül alapozni lehet, az a látszat alakul ki, hogy a teljes magyarázatot csakis ilyen alapon kell megadni, ez pedig csak annak árán volna lehetséges, ha például az /i^x/ [+elülső] jellemzőjét átdefiniálnánk [+hátsó]-vá. Ezért aztán némelyik értelmezés reménytelenül belebonyolódik abba, hogy valamilyen választ találjon egy rosszul feltett kérdésre.

⁸⁴ Most teljesen mindegy, hogy a fonetikai jellemzőket pontosan hogyan nevezzük meg, hiszen a [+hátsó] helyett mondhatnánk [–elülső]-t is; egy teljes leírásban ez még az elején megoldódna.

/i/	/iˣ/
$\begin{bmatrix} + \text{ elülső} \\ - \text{ kerek} \\ + \text{ felső} \\ + \text{ hosszú} \\ < \text{ magas} > \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} + \text{ elülső} \\ - \text{ kerek} \\ + \text{ felső} \\ + \text{ hosszú} \\ < \text{ mély} > \end{bmatrix}$

Ezt azonban nem vesszük be ténylegesen minden egyes definícióba, hanem a hangrendet aluldefiníálási kikötéssel rendeljük hozzájuk, mégpedig:

(Ad-6) [+hátsó] \Leftarrow <mély>

(Ad-7) $\begin{bmatrix} + \text{ elülső} \\ + \text{ kerek} \end{bmatrix} \Leftarrow$ <magas>

(Ad-8i) {/e/, /é/, /i/, /iˣ/} \Leftarrow <magas>

(Ad-9) {/eˣ/, /éˣ/, /iˣ/, /iˣˣ/} \Leftarrow <mély>

Ennek nemcsak a praktikusság az előnye, hanem az is, hogy explicit módon megfogalmaztuk és nyilvánvalóvá tettük a hangrendnek a fonetikai jellemzőkkel való összefüggését ott, ahol a hangrend ezek alapján megjósolható, és azt is, hogy melyek azok a hangok, amelyek esetében ezt nem lehet megtenni. (Az (Ad-8i) nevében az *i* azért van ott, mert ideiglenes, a véglegest alább fogalmazzuk meg.)

Most pedig a toldalékokban egymásnak megfelelő hangok kérdésére rátérve először is egészítsük ki az /a/ ~ /e/, /á/ ~ /é/, /ó/ ~ /ö/, /u/ ~ /ü/, /ú/ ~ /ű/, illetve /o/ ~ /ë/ ~ /ø/ megfeleléseket a következőkkel: /éˣ/ ~ /é/, /iˣ/ ~ /i/, /iˣˣ/ ~ /i/. Ennek értelmét rögtön láthatjuk a következő párok-ból (a hasznát majd csak később fogjuk): /kert-é/ – /ház-éˣ/, /kert-ig/ – /ház-iˣg/, /szép-it/ – /vak-iˣt/.

Ha most ezeket fonetikai jellemzőik szempontjából nézzük meg, akkor a következő csoportokat különíthetjük el:

- (a) fonetikailag egyformák: /éˣ/ ~ /é/, /iˣ/ ~ /i/, /iˣˣ/ ~ /i/;
- (b) csak a [+hátsó] ~ [–hátsó] jellemzőben térnek el: /o/ ~ /ö/, /ó/ ~ /ő/, /u/ ~ /ü/, /ú/ ~ /ű/;
- (c) a [+hátsó] ~ [–hátsó] és a [legalsó] ~ [középső] jellemzőben térnek el: /á/ ~ /é/;
- (d) a [+hátsó] ~ [–hátsó] és a [+kerek] ~ [–kerek] jellemzőben térnek el: /a/ ~ /e/.

(Az /ë/-t most nem vettük számításba, ez ugyanis egy másik problémához tartozik.)

Mindezeket látva azt vesszük észre, hogy a magánhangzó-harmónia értelmezésében nem is az a legnagyobb probléma, hogy például az /iˣ/ és /i/ különbségével mi legyen, hanem az, hogy mit csináljunk ezekkel. Ha ugyanis a legnépesebb (b) csoportot vesszük alapul, és a toldalék-beli magánhangzó előfordulásának korlátozását a [+hátsó] ~ [–hátsó] jellemző különbségére alapozva akarjuk megfogalmazni, akkor nemcsak az (a) csoportbeliek fognak gondot okozni, hanem a (c) esetében is a nyelvtanbeli különbség. Fonetikai értelemben ugyanis az /á/-nak nem [–hátsó] párja az /é/, funkcionálisan viszont az. Az F-korlátozások szempontjából pedig elsősorban az ilyen funkcionális különbségek és jellemzők számítanak, éppen ennek alapján tudjuk ezeket egyáltalán észrevenni.

Ugyanakkor a másik problémáról se feledkezzünk meg közben: arról, amely az /é/ ~ /éˣ/ és /é/ ~ /á/ egymás mellé helyezéséből rögtön látszik. Nem tehetjük meg ugyanis, hogy ne értelmezzük, hogyan lehetséges az, hogy ha /é/-t tartalmazó magas hangrendű toldalékot mély hangrendű tőhöz próbálunk kapcsolni, akkor az /-ék/ toldalék esetében /éˣ/ lesz benne (/pap-éˣk/), a /-nél/ esetében viszont /á/ (pap-nál/). Ez, akár tetszik most nekünk, akár nem, ott

van az adatainkban, nem mi találtuk ki. (De nem is annak a következménye, hogy az /é/ ~ /é^x/ megfelelést is felvettük a listába: hiszen nem az /é^x/ okozza itt a problémát, hanem az /é/, ugyanis bármilyen elmélet alapján próbáljuk is ezt értelmezni, mindenképpen figyelembe kell venni, hogy – a legkevésbé teóriához köthető megfogalmazással élve – az /é/ egyszer illeszkedik, máskor meg nem. Akár ha semlegesnek vennénk is az /é/-t, a különbség akkor is megvan, és értelmezést követel.)

Most tehát tudomásul vesszük a különbség meglétét, és az /é/ ~ /é^x/ megfelelésbeli /é/-t elnevezzük /é¹/-nek. (Hogy ezt indexeljük így, nem a másikat, annak praktikus oka van, ezzel ugyanis sokkal ritkábban kell majd bánnunk.) Most tehát pontosabbá tehetjük az (Ad-8i)-t:

(Ad-8) {/e/, /é/, /é¹/, /i/, /i/} ⇐ <magas>

Azt már látjuk, hogy a <magas> ~ <mély> párok egymáshoz rendelésének problémáját teljesen nem tudhatjuk megoldani a fonetikai jellemzők segítségével, ugyanis az (a) csoport miatt mindenképpen szükség volna egy olyan kikötésre (K2-1), amellyel a megfelelő párokat meghatározhatjuk. Ha meg úgysí szükség van rá, akkor egyszerűbb most, ha mindet ugyanazzal oldjuk meg:

(K2-1)	<mély>	↔	<magas>
	↓		↓
	/a/	↔	/e/
	/á/	↔	/é/
	/o/	↔	/ö/ (~ /ë/)
	/ó/	↔	/ő/
	/u/	↔	/ü/
	/ú/	↔	/ű/
	/é ^x /	↔	/é ¹ /
	/i ^x /	↔	/i/
	/i ^x /	↔	/i/

Ez pedig azt jelenti, hogy <mély> / <magas> relációban ezek így és csakis így feleltethetők meg egymásnak, és úgy olvasandó, hogy: valahányszor a „<mély> vagy <magas>” fordul elő egy korlátozásban (illetve fordítva), az úgy értendő, hogy „/a/ vagy /e/”, „/á/ vagy /é/”, stb.⁸⁵

Ezek után megfogalmazhatjuk a toldalékok magánhangzójának hangrendjét megjósolhatóvá tevő korlátozás explicit formáját is. Ha azonban ezúttal is az eddigi „A ↓↑ B / X ___ Y” for-

⁸⁵ Jól tudom, hogy a (K2-1) a mai fonológia gyakorlata szempontjából nem túl elegáns megoldás: igaz ugyan, hogy teljesen egyértelmű, de semmit sem mond a fonetikai jellemzőkkel való összefüggésről, pedig az is látható. Egy „elegánsabb” megoldáshoz azonban – éppen az F-korlátozások szoros kapcsolata miatt – egyrészt számos közvetlenül nem ide tartozó kérdésre kellene kitérni, másrészt meg amúgy is ezt látom megfelelőbbnek a probléma értelmezésére. Ha ugyanis a harmónia-korlátozást úgy fogalmaznám meg, hogy a kérdéses elemeket fonetikai alapon definiálom, a környezetét meg a hangrend alapján, akkor az egy heterogén megoldás lenne, és inkább egy egybeesést értelmezne, semmint magát a korlátozást a maga természeténél fogva. A hangrend ugyanis elsősorban auditív jellemzőjének tűnik az egyes magánhangzóknak, és egyáltalán nem véletlenül választottam a <mély> és <magas> megnevezéseket: ugyanis ezek az auditív hangélményre utalnak, nem az artikulációra. Ezért nem is pártolnám a korlátozás heterogén megfogalmazását. (Annál is inkább, mert nagyon is lehetséges, hogy a beszédtevékenység nyelvészetiében a (K2-1) formája alapján jobban lehet értelmezni az ottani problémákat.)

mát alkalmaznánk, az nagyon félrevezető lenne, hiszen az azt jelentené, hogy pl. a /magyar-ul/ esetben az /u/ az /ü/ **helyett** áll (illetve a /német-ül/ esetben az /ü/ az /u/ **helyett**), holott itt teljesen másról van szó: az /u/ és /ü/ közül egyiket sem lehet alapértelmezés szerinti fő változatnak tekinteni, amely helyett bizonyos speciális környezetekben a másikkra számíthatnánk, az itt megfogalmazandó korlátozásnak tehát inkább azt kell kifejeznie, hogy minek alapján jósolhatjuk meg azt, hogy a kettő **közül** az adott környezetben melyiket fogjuk találni. (A korlátozás megfogalmazásának egyszerűsége érdekében a <magas> helyett <+magas>, a <mély> helyett pedig <-magas> szerepel, az α szimbólumok pedig vagy a „+”-t, vagy a „-”-t helyettesítik, de minden esetben mindkét α csakis ugyanazt. A (C_n) meghatározatlan számú mássalhangzó esetleges jelenlétére utal.)

$$(F2-1) \left\{ \begin{array}{l} <+magas> \\ <-magas> \end{array} \right\} \rightarrow <\alpha \text{ magas}> / <\alpha \text{ magas}> (C_n) - (C_n) ______$$

Ez pedig így olvasandó: ha egy F2-toldalékban <+magas> vagy <-magas> (azaz <mély>) magánhangzó között választhatunk, és azt kell eldöntenünk, hogy melyikre számíthatunk, akkor azt választjuk ki, amelyiknek hangrendje megegyezik a szótó utolsó magánhangzójáéval. Vagyis ha ez <+magas>, akkor a <+magas>-at, ha <-magas>, akkor a <-magas>-at.⁸⁶ (Mivel ez a megfogalmazás más szerkezetű, mint a többi korlátozásé, a megfordíthatóság (F)-ben előírt követelménye erre nem vonatkozik, hiszen annak itt értelme sem lenne.)

Próbáljuk most ki, mit lehet az (F2-1)-gyel értelmezni. Az /ember-nek/, /kutyá-nak/ és hasonló „problémamentes” eseteket természetesen lehet. Ezenkívül az /allűr-nek/, /parfüm-ről/, /nüansz-ra/ stb. is értelmezhető vele. Ezek ugyan vegyes hangrendű szavak (tehát eleve megsértik a harmónia-korlátozást – ezért is nem fogalmaztuk ezt meg fentebb a toldalék nélküli szavak belső szerkezetére is, mert kivétel ugyan nincs nagyon sok, de mindet nem tudtuk volna itt felsorolni), az (F2-1)-ben azonban csak a tő utolsó magánhangzója van feltüntetve, így a tő vegyeshangrendűsége eleve nem számít. Az olyanok is érthetők, mint a /fi^xú-é^x-i^x-nak/, /gyermek-é-i-nek/, hiszen az utóbbiban például az /é/ hangrendjét a tő utolsó magánhangzója alapján lehet megjósolni, az /i/-ét az /é/ alapján, a /-nek/-beli /e/-t pedig az /i/ alapján. Csak az olyanok okozhatnak tehát értelmezési problémát, mint a [fotelba] és [fotelbe]. Ez azonban alighanem azért van, mert az egyik [fotel] meg a másik [fotel] nem ugyanaz a /fotel/, hanem tulajdonképpen alakpárok, és F-modelljük: /fote^xl-ba/, /fotel-be/. Mindkettőre érvényes az (F2-1). Hogy melyik fog a kettő közül előfordulni, azt ugyanúgy nem tudjuk megjósolni, mint ahogy azt sem tudhatjuk előre megmondani, hogy a /fel/ és /föl/ közül mikor melyikkel fogunk találkozni. (A kettő közti választással, illetve az alakpár tagjainak használatbeli megoszlásával a szociolingvisztika foglalkozhat tovább. Arra azonban nem lehet semmi garanciánk, hogy amit a [fotelbe]/[fotelba] esetre megállapítunk ott, az okvetlenül érvényes lesz a [hotelbe]/[hotelba] esetre is, hiszen – alakpárokról lévén szó – ezek használata nagyon is különbözhet.)⁸⁷

⁸⁶ Ezzel a formával tulajdonképpen visszatértem ahhoz a fentebb már említetthez, amellyel 1969-ben elkezdtem (l. a 42. sz. jegyzetet), az itteninek nagyjából ugyanaz az értelme, mint annak volt, csak a környezetjelölő részét alakítottam át úgy, hogy a mai fonológus könnyebben át tudja látni. A „→” tehát itt nem váltakoz(tat)ást, átalakítást, átváltoz(tat)ást, átírást vagy realizációt jelöl, hanem a bal oldalán az van, ami között választani kell, a jobb oldalán pedig az, amit kiválasztunk.

⁸⁷ Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni egy érdekes jelenséget: „Az ingadozó toldalékolást egyesek szerint befolyásolja a távolabbi környezetben jelenlévő váltakozás. Eszerint gyakoribb az *ezzel a pulóverrel*, *azzal a pulóverrel*, mint az *ezzel a pulóverrel*, *azzal a pulóverrel*. Ha és amennyiben ez igaz, akkor e jelenséget »távharmoníának« nevezhetjük” (Nádasdy-Siptár 1994. 107). Igaznak igaz kell hogy le-

Ebben a megközelítésben természetesen másképp jelenik meg a vegyeshangrendűség kérdése is. Az olyan szavak, mint a /he^xnyó/, /tányé^xr/, /vi^xrág/, /káv^x/ stb. nem vegyes, hanem mély hangrendűek. A /fote^xl/ sem az, de a /fotel/ igen. Vegyes hangrendű az /október/ meg a /november/, és nem is alakpár tagjaként, hiszen nincs */októbe^xr-ban/, */nove^xmbe^xr-ban/.

Csak ötletként jegyzem meg, mert nem áll mögötte semmiféle empirikus kutatás, hogy az ilyen vegyes hangrendű szavakat, amelyeknek utolsó magánhangzója /e/, érdekes lenne nagyobb számban megvizsgálni olyan szempontból, hogy hány szótagból állnak. Hipotézisem alapján az várható, hogy a kétagúak esetében sokkal több lesz az alakpár, mint a három- vagy négytagúak esetében, a háromtagúak nagy része pedig egyértelműen vegyes hangrendű lesz, magas hangrendű toldalékkal. Ezt pedig arra alapozom, hogy a kétagúakban a tő utolsó szótagja (tehát az /e/) mindig hangsúlytalan, így – mivel másik hipotézisem szerint a magánhangzó-harmóniát a beszélő az idegen szavakban sem artikulációs kritériumok szerint, hanem hallásra (azaz auditív alapon) alkalmazza – a hangsúlyos [+hátsó] sokkal evidensebben uralja a **szó** hangzását (márpedig az (Ad-6)-ot minden beszélő „ismeri”), mint akkor, ha a háromtagú szóban a mellékhangsúlyos /e/ ezt elnyomja: /konkrét-nek/ ~ /konkré^xt-nak/, /hotel-be/ ~ /hote^xl-ba/, de: /november-be/, /bukarest-be/. Sőt azt is figyelembe kell venni, hogy a kétagúak utolsó magánhangzója micsoda, hiszen éppen a fentiek alapján az is várható, hogy itt ennek hangzóssága is számít (megint auditív szempont!). Az /i/ és /í/ ugyanis kevésbé hangzós, mint az /e/ vagy /é/, így az ilyenekben a hangsúlyos [+hátsó] sokkal inkább dominálja az **egész szó** hangzását, ezért az várható, hogy ezek meg egyértelműen mély hangrendűek lesznek: /papi^xr-ba/, /takszi^x-ba/, /dózi^xs-nak/, és úgy tűnik, hogy ez kivétel nélkül így is van csakugyan (l. Nádasdy–Siptár 1994. 108). – Ezt meg azért érdemes megjegyezni, mert innen az is látszik, hogy a hangok fonetikai jellemzőit egytől egyig csakugyan végig számon kell tartani, egyet sem szabad belőlük elejteni menet közben, mert lám, itt lehetséges, hogy egy F-korlátozás pontosabb megfogalmazásához egy olyan jelentéktelennek tűnő jellemzőre lesz éppen szükségünk, mint a hangzósság. (Ennek esetleges jelenléte egy ilyen korlátozásban azért nem vezet heterogenitáshoz, mert mind a hangrend, mind a hangzósság auditív jellemző.)

Ezzel ráterhetünk a következő problémára, ami még hátravan, vagyis az /o/ ~ /ë/ ~ /ö/ magánhangzókat tartalmazó toldalékokéra. Ezzel hamar megleszünk, mert a problémát ismerjük. Értelmezéséhez egyetlen kiegészítő korlátozást kell explicit módon megfogalmaznunk:

gyen, hiszen ez módszeres kísérlettel ki van mutatva (l. Kontra–Ringen 1986), az tehát aligha lehet vitás, hogy legalábbis a kísérleti helyzetben gyűjtött adatokban a gyakoriság így oszlik meg. Mégsem biztos azonban, hogy ezt távharmóniának kellene nevezni, hiszen ez azt sugallja, mintha a *pulóverrel* toldaléka az *az* tövel harmonizálna (pedig ezt nyilván a szerzők sem így gondolták). Magam inkább úgy értem, hogy az alakpárok egyik vagy másik tagjának előfordulása mutathat bizonyos korrelációt a vele szintaktikai kapcsolatban álló vagy esetleg csak a közelében előforduló másik szó hangrendjével. (Avagy beszédtevékenység-nyelvészeti megközelítésben: ha valaki felváltva szokta használni az alakpárok tagjai közül mindegyiket – /pulóver/, /pulóve^xr/ –, akkor beszéd közben bármelyik változatot előveheti, de a közel eső szavak hangzása befolyásolhatja a választást, különösen ha ilyenekről van szó, mint a fentiek, ahol ugyanazon rag hangzása már „előrerímeli” a következő közeli előfordulásra, s ilyenkor tulajdonképpen a raghoz választja ki a megfelelő tövet, nem pedig fordítva. Ilyen jelenséggel pedig – mármint a közeli hangzásokörnyezet figyelembevételével – az olyan alakpárok tagjai közti választás esetében is lehet találkozni, mint a *fel* ~ *föl*.)

$$(F2-2) \left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} \text{középső} \\ + \text{kerek} \\ < + \text{magas} > \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{l} \text{alsó} \\ - \text{kerek} \\ < + \text{magas} > \end{array} \right] \end{array} \right\} \rightarrow < \alpha \text{kerek} > / \left[\begin{array}{l} < + \text{magas} > \\ < \alpha \text{kerek} > \end{array} \right] (C_n) - (C_n) \text{---}$$

Ez meg azt jelenti, hogy ha egy F2-toldalékban lehet a [+kerek] /ö/ és a [-kerek] /ë/ között választani, akkor a megjelölt környezetben /ö/-t várhatunk akkor, ha a tő utolsó magánhangzója [+kerek], és /ë/-t, ha [-kerek]. Ez pedig azért van ilyen feltételhez kötve, mert nem mindig lehet: a /szó-nok/ és /fő-nök/ mellett nincs */mér-nëk/, csak /mér-nök/. Itt tehát nincs választási lehetőség, így erre az (F2-2) nem is vonatkozik. A /ház-hoz/, /föld-höz/ az (F2-1)-ből is érthető, de annak alapján az (F2-2) nélkül */kert-höz/, */víz-höz/ alakot várnánk.⁸⁸ Az (F2-2) alapján azonban a /kert-hëz/, /víz-hëz/ alakokat is megjósolhatjuk.

Mivel az (F2-2)-ben is csak a tő utolsó magánhangzója számít, semmi jelentősége sincs, ha a tőben másutt [+kerek] magánhangzó is van: /üreg-hëz/, /csütörtök-i-hëz/.

Ezzel a két korlátozással tehát kielégítően értelmezni lehet az F-modellben a magyar magánhangzó-harmóniát.

A magyar magánhangzó-harmónia értelmezésének bonyodalmainak akkor értjük meg igazán, ha történeti háttérét is figyelembe vesszük. (Ezt már csak azért is meg kell tennünk, hogy kipróbáljuk a mi értelmezésünknek a diakroniához való illeszthetőségét.) Mint tudjuk, az /i^x/ és /i^ʰ/ valamikor [hátsó] volt, vagy – akárcsak a többi ^x-indexes magánhangzó – [hátsó] magánhangzóra vagy ilyet tartalmazó diftongusra vezethető vissza (vö. *szakajt* ~ *szakít*). Időközben azonban olyan történeti változások mentek végbe, amelyeknek szerkezete a következő:

$$\left[\begin{array}{l} < \text{mély} > \\ \text{hátsó} \\ \text{felső} \\ - \text{kerek} \end{array} \right] \rightarrow \left[\begin{array}{l} < \text{mély} > \\ \text{elülső} \\ \text{felső} \\ - \text{kerek} \end{array} \right]$$

Vagyis az történt, hogy a fonetikai jellemző megváltozott, de a hangrend változatlan maradt. Ez pedig (beszédmű-nyelvészeti szempontból nézve a dolgot) csakis úgy történhetett meg, ha az egyes magánhangzóknak már akkor sem csak fonetikai jellemzőik voltak, mikor a harmóniát még kizárólag az utóbbiak alapján is egyértelműen értelmezni lehetett, hanem hangrendjük is, hiszen különben nem lett volna, ami változatlanul maradjasson. (Az ilyen nyelvek esetében a nyelvész biztosan bele is esik abba a kísértésbe, hogy ilyenkor csakugyan kizárólag a fonetikai jellemzők alapján értelmezze a harmóniát, hiszen minek bonyolítaná a dolgát azzal, hogy hangrenddel is számoljon, mikor amúgy egyszerűbbnek látszik? Pedig nem biztos, hogy azzal csakugyan a legfontosabbat vette észre. Ha azonban a fent jelzett változás utáni állapotot is **csakis** a fonetikai jellemzők alapján akarja értelmezni, akkor már egész biztos, hogy reménytelen dologra vállalkozik.) Mivel azonban a hangrend funkcionálisan már akkor is viszonylag független volt a fonetikai jellemzőtől, mikor még az utóbbiból mindig biztosan meg lehetett jósolni az előbbit, a fonetikai jellem-

⁸⁸ Bizonyos beszédművekben azonban (amelyek egyébként nem ö-ző nyelvjárási szövegek), éppen ezek fordulnak elő, az ilyen beszédművek tehát csak annyiban különböznek a többitől, hogy abban a nyelvváltozatban a -hoz, -höz is olyan, mint a -nok, -nök.

ző megváltozhatott anélkül, hogy ez a hangrendet is érintette volna. A kettő szoros összefüggése csak a hangrend történeti kialakulása szempontjából egyértelmű, hiszen világos, hogy ez eredetileg csakis a fonetikai jellemzők alapján válhatott a hang funkcionális jellemzőjévé. (Ezt meg most beszédtevékenység-nyelvészeti szempontból érdemes továbbgondolni. Hogyan tudhat egy ilyen kettősség kialakulni? Alighanem azért, mert a [hátulsó] artikulációs, a <mély> pedig auditív alapú. Ha pedig a beszélő teljes grammatikája auditív alapú, és a szavak az ő számára nem tagolódnak olyan világosan hangokra, ahogyan azt mi a beszédmű nyelvészetében megszoktuk, akkor a <mély> éppen azért maradhat meg a [hátsó] → [elülső] változás után is, mert a hangrend a beszélő és hallgató számára a hangalak egészéhez van kapcsolva – eredetileg a tényleges hangzás alapján, később azonban már csak funkcionálisan –, így a szó azonossága őrzi meg a <mély> hangrend folytonosságát is.)

Az /i/ és /iˣ/, /é/ és /éˣ/ és más így megkülönböztetett hangok mai különbségének történeti háttérében tehát mindig valamilyen hajdani fonetikai különbséget tudunk azonosítani. Az ilyen hangok a konvergens változások eredményeképpen fonetikailag egyformák lettek, de minden korábbi különbségük nem tűnt el, hiszen egyesek a rájuk vonatkozó disztribúciós korlátozások különböző voltával igazolhatóan ma is megvannak, de nem fonetikai, hanem funkcionális különbségekként immár. (Hogy hogyan történik az olyan változás, amelynek során egy fonetikai különbség funkcionális különbséggé lesz egy későbbi korban, illetve milyen formái lehetnek az ilyen változásoknak, azt a történeti nyelvészetben lehet és érdemes megvizsgálni.)

Mindezekből azt látjuk, hogy a magánhangzó-harmónia fenti értelmezése jól illeszthető a diakróniához is, sőt a történeti folyamatnak egy amúgy homályban maradó aspektusát is megvilágítja.

3.4.2.2. További problémák

A T2-toldalékoknak a szótőhöz való kapcsolódását vizsgálva több F2-korlátozás azonosítására nyílik lehetőségünk. Csupán az ebben a szakaszban értelmezhető fontosabb problémákat sorolom most fel, anélkül hogy a részletekre kitérnék.

1. A /szoba/ ~ /szobá-ban/, /zene/ ~ /zené-ről/ tövégi magánhangzóinak disztribúciója – a környezet itt ez: „/____-”, vagyis a T2-toldalék határa előtti helyzet (de még ez sem annyira egyszerű, amilyennek első látásra gondolná az ember, hiszen a /buta-ság/ és más -ság, -ség toldalékos alakokban nem /á/, /é/ van, ez tehát további érdekes következtetéseket tesz lehetővé); az F2-korlátozás megfogalmazása mellett itt adódik alkalom annak értelmezésére, hogy funkcionálisan az /a/-nak az /á/, az /e/-nek az /é/ a párja, holott fonetikai jellemzőik szerint ez nem így van.

2. A /fá-val/, /kő-vel/, /ház-zal/, /föld-del/, illetve /fá-vá/, /kő-vé/, /ház-zá/, /föld-dé/ toldalékainak /v/-jére vonatkozó F2-korlátozás: ezt a /v/-t inntől kezdve /vˠ/-nek fogjuk nevezni, hiszen meg kell különböztetnünk a /kér-ve/, /ad-ván/ toldalékaiban levőtől. Mivel az F2-korlátozás képletszerű felírása nem okoz nagy gondot, akár itt is állhat máris:

(F2-3) $v^1 \downarrow \uparrow C_i^{v^1} / C_i - ______$

Mint látjuk, ez szerkezetében az (F1-1)-hez hasonlít (l. /ezˠ/ ~ /enˠ/-nek/), csak fordítva, ezért a két korlátozás ütközik egymással. Ezért nem mi vagyunk a felelősek, ilyen a rendszer. Mivel az (F1-1) és (F2-3) között nincs szigorú hierarchia, a kettő közül akármelyik szerinti megoldással találkozhatunk, és a /-vˠal/ ~ /-vˠel/-re nem is lehet megjósolni, hogy melyikkel: (F2-3) /ezˠ-zˠel/ ~ (F1-1) /evˠ-zˠel/. Az (F2-3)-nak mégis elsőbbsége van, ezt nemcsak az ez-

zel és evvel gyakoriság szerinti megoszlása mutatja különböző szövegtípusokban, hanem az is, hogy a /-v¹á/ ~ /-v¹é/ esetében már inkább csak az /ez¹-z¹é/, /az¹-z¹á/ formával találkozunk.

A toldalék F-modellje tehát a /-v¹al/ ~ /-v¹el/; az olyan értelmezést, amely szerint ez a toldalék egy „üres mássalhangzóval” kezdődne (mi esetleg valami hiányának nevezhetnénk itt), s ezt magánhangzó után (azaz két magánhangzó közötti pozícióban) a /v/ helyettesítené, másutt meg a tövégi mássalhangzó ikerítődne (vö. Siptár 1994. 264–265), nemcsak azért nem tudnám támogatni, mert úgy az /ev¹-v¹el/ alak előfordulásának lehetőségét igencsak nehéz lenne megérteni (hiszen miért éppen /v¹/, és nem akármi egyéb áll itt, ha a toldalék nem /v¹/ kezdetű?), hanem azért sem, mert ezt a toldalékot kapcsolatba kell hogy lehessen hozni a /vele-m/, /vele-d/ stb. alakokkal is, amelyeknek pedig világosan /v/ van az elején. (Arra, hogy egyes nyelvjárásokban egyenesen *embervel*-féle alakokkal találkozunk, csak azért nem alapozok most érvet, mert itt másfajta beszédművekkel foglalkozunk.)

3. A /j/ kezdetű toldalékok problémái: /hány-ny¹a/, /hagy-gy¹a/, /mos-s¹a/ stb., a /j/-k különböző volta az igeragokban, illetve a felszólító mód jelében, az utóbbival kapcsolatos F2-korlátozások a /t/ végű igékben, a /tegyen/, /vigyen/ /gy/-je stb. Ez az egész problémakör olyan szerteágazó, hogy itt most még csak a felvázolására sem tudok vállalkozni.

4. A /lát-sz/, /két-szer/, /két-ség/ stb. /t/-jére, illetve /sz/, /s/-ére vonatkozó F2-korlátozások.

5. A T2-toldalékok előhangzói, az ezekre vonatkozó F2-korlátozás (/árt-asz/, /mond-asz/, /fűt-eni/ stb.

6. Az *alszik*, *fekszik*, *alkuszik*, *esküszik* típusú tövek F-modellje és a rájuk vonatkozó F2-korlátozás.

Ezeket kívül természetesen még egyéb problémákat is értelmeznünk kell itt, de ezek lesznek talán a legfontosabbak. (A fent felsoroltakra részletesebben l. Szilágyi 1980. 122–133. – de ami ott van, abból azóta már nem minden igaz, vagy nem úgy igaz.) Ahogy haladunk előre, úgy lesz egyre pontosabb az F2-modell, és egyre kidolgozottabb a rendszer modellje, ahogy az újabb és újabb F2-korlátozások beleépülnek. (Az ilyen korlátozásokból egyébként meglepően kevés van ahhoz képest, amire az ember első látásra számíthatna.)

3.4.3. A T3-toldalékok

Miután a módszerrel lépésről lépésre haladva eljutunk ennek a szakasznak is a végére, tulajdonképpen megtehetnénk, hogy megint átírjuk ezúttal az F-modellt, hogy az T1- és T2-toldalékok elemzése során azonosított F-korlátozások által egymásnak megfeleltetett elemeket is „csomagoljuk össze”, és egy újabb egyszerűsített modellel kezdjük el a T3-toldalékok kapcsolódásakor megfigyelhető problémák vizsgálatát. Ezt azonban valamivel nehezebb lenne megoldani, mert ez óhatatlanul azzal járna együtt, hogy például a magánhangzó-harmónia esetében vagy szimbólumokkal dolgozunk tovább (pl. /-nÆk/, /-hEz/), vagy eldöntenénk, hogy mondjuk csak a mély hangrendű magánhangzót vesszük tovább, és ezzel olyasmit sugallnánk, mintha az volna a fontosabbik. Ennek azonban semmi értelme sem volna, sem az egyiknek, sem a másiknak, hiszen valamit mindenképpen oda kell írni, helyet nem takarítunk meg vele, csak annyit érünk el, hogy kényelmetlenné tennénk a munkánkat semmi hasznára. Annyi fáradsággal ugyanis akár az éppen odaillő magánhangzót is leírhatjuk.

Itt is explicitté kell tennünk, hogy az F2-korlátozások a T3-toldalékok tőhöz kapcsolódásakor és érvényesek, ezt tartalmazza a következő aluldefiniálási kikötés:

(Ad-10) /-/ ⇐ /-/

Ezt azonban majd a végén ellenőrizni kell, hogy így van-e csakugyan, hiszen ez most még csak előzetes hipotézis. Az (F2-1) meg az (F2-2) biztosan érvényes, az (F1-1) azonban nem,

amint ezt az /etz/, /azt/ alakokból látjuk (ezek amúgy */ett/, */att/ alakúak volnának, de az is igaz, hogy ezen a két szón kívül nincs több adatunk erre), de vegyük észre, hogy ez szigorú értelemben nem is várható az (Ad-10) alapján, hiszen ebben nem szerepel a /-/ toldalékhatár, az (Ad-5) pedig az (Ad-10)-et nem tartalmazza.

Mihelyt rátérünk a T3-toldalékok kapcsolódásának vizsgálatára, először is egy olyan problémával találjuk szemben magunkat, amilyennel eddig még nem. Eddig ugyanis nem merült fel az a kérdés, hogy hol állapítsuk meg a *tő* és a toldalék határát, itt viszont ez nem látszik világosan, amire nem is kell jobb bizonyíték, mint az, hogy a magyar nyelvészetben a kötőhangzó-vitának több mint egy évszázados hagyománya van immár.⁸⁹ Mivel itt ezzel kezdődik minden, és ennek valamilyen megoldása nélkül el sem lehet kezdeni semmit, most választanom sem kell, hogy a fonológiai módszernek ebben a bemutatásában mire térjek ki részletesebben.

3.4.3.1. A toldalékhatárok helye

Az tehát a probléma, hogy hogyan tagoljuk pl. a /házak/ szót. Mivel szerencsére csak háromféleképpen lehet, ennél több elmélet nincs is. Az egyik szerint a /k/ előtti /a/ a toldalékhoz tartozik, ebben a felfogásban tehát a magánhangzó tulajdonképpen **előhangzó**, a szó tagolása pedig: /ház·ak/. A másik szerint a *tő*höz tartozik mint **tővéghangzó**, tehát a szó szerkezete: /háza·k/. A harmadik szerint ez a hang **kötőhangzó**, amely nem tartozik szorosan egyikhez sem (ezt általában így szoktuk mondani, pedig lehet, hogy úgy kellene inkább, hogy egyformán tartozik hozzá mindegyikhez), szerepe csak annyi, hogy összekapcsolja a toldalékot a *tő*vel: /ház·a·k/.⁹⁰

⁸⁹ Ezt nemcsak tudománytörténeti ténynek lehet felfogni, hanem bizonyos értelemben egyfajta „adatnak” is: ha ennyire bizonytalanságban vagyunk, lehet, hogy azért van, mert rossz maga a kérdés. Mi ugyanis általában azt szoktuk ilyenkor kérdezni, hogy **hol van a határ** a *tő* és a toldalék között, mégpedig nyilván egy olyan evidenciának vélt előfeltevés alapján, hogy a /házak/, /kertek/ stb. alakokban kell lennie egy határnak, és annak valahol, egy jól meghatározott (tehát egyértelműen meg is állapítható) helyen kell lennie. De hátha igazából nincs is határ, s amit mi itt a T3-toldalékok határának hívunk, az tulajdonképpen azt jelenti, hogy a toldalék teljesen egybeolvad a *tő*vel? Márpedig akkor értelme sem sok van annak, hogy a határ pontos helyét keressük. A mi problémánk azonban ettől még nem tűnik el, mert a beszédmű nyelvészetében nekünk értelmeznünk kell bizonyos összefüggéseket, és ha egybeolvadt hangalakoknak fogjuk is fel az ilyen alakokat, akkor is tudnunk kell, hogy **mi** van itt egybeolvadva **mi**vel. Erről a „mi”-ről pedig nem tudunk értelmesen beszélni, csak úgy, ha valahol végződőnek, illetve kezdődőnek fogjuk fel. A beszédtevékenység nyelvészetében azonban nem biztos, hogy erre szükség lesz, könnyen meglehet ugyanis, hogy ott az fog kiderülni, hogy a beszélőnek az ilyen toldalékos alakok létrehozásához egyáltalán nincs szüksége semmiféle toldalékhatárra, azaz teljesen mindegy neki, meddig tart a *tő*, és hol kezdődik a toldalék.

⁹⁰ A magyar kötőhangzó-vita részleteire nem térek most ki, itt nincs is erre szükség. A vita során eddig felhasznált érveket részletesebben elemeztem egy régebbi tanulmányomban (Szilágyi 1977), amit ott mondtam, azzal tulajdonképpen ma is egyetértek, leszámítva akkori szemléletem naiv objektivizmusát. (Ez ugyan tudományos vizsgálat során még mindig termékenyebb, mint a szélsőséges konvencionálizmus, mert az objektivista, ha többet hisz is kutatásának tárgyáról, mint kellene, legalább gyermeki hittel megbízik abban, hogy a probléma megoldásának ott kell valahol lennie a tárgyban, csak meg kell keresni azt az egyetlen lehetséget, ezért a kritériumokat is ugyanott keresi, míg a konvencionalistának az is elég, ha egy számára kényelmesen használható megoldást talál, akár ha véletlen egybeesésekre alapozva is, s ha ez megvan, be is éri vele, pedig lehet, hogy nem sokkal több fáradsággal annál jobbat is találhatott volna. Ezért gondolom úgy, hogy az a jó, ha kutatás közben a kutató módszeresen objektivista, akár még ha naiv is, az így elért eredményeinek elméleti értékelése során viszont józan és körültekintő, tehát tudja kritikusan is értelmezni azt, amire jutott. Ez utóbbi elmaradását hiányolom tulajdonképpen említett tanulmányomban.)

Lássuk tehát az adatokat:

/házak/	/házam/	/házad/	/házas/	/házat/
/özek/	/özem/	/özed/	/özes/	/özet/
/gázok/	/gázom/	/gázod/	/gázos/	/gázt/
/gőzök/	/gőzöm/	/gőzöd/	/gőzös/	/gőzt/
/késék/	/késēm/	/késēd/	/késēs/	/kést/

Hogy minek alapján került a /késék/ szóba /ē/, nem pedig /e/, azt az utolsó oszlop alapján érthetjük meg. Ott ugyanis azt látjuk, hogy a /+t/ toldalék előtt nincs meg minden esetben az ilyen magánhangzó. Ha a /házat/ és a /gázt/ párt a /házak/ és /gázok/ párral hasonlítjuk össze, akkor semmi egyébbe nem gondolhatunk, csak arra, hogy ha ez a magánhangzó /a/, akkor a /+t/ előtt is megjelenik, ha meg /o/, akkor nem. És – mint látjuk – akkor sem jelenik meg, ha /ö:/ /gőzt/. Az /e/ azonban az /özet/-ben ott van. Itt tehát azt kell megállapítanunk, hogy ez az /e/ nem ugyanaz, mint amelyik a /kés/ ilyen toldalékos alakjaiban figyelhető meg. De mi már találkoztunk is egyszer egy pontosan ilyen különbséggel, mikor a magánhangzó-harmóniáról volt szó: ott azt láttuk, hogy az egyik az /a/-nak, a másik meg az /o/ ~ /ö/-nek felelt meg, itt meg azt, hogy az egyikre ugyanaz az F3-korlátozás érvényes, mint az /a/-ra, a másira pedig az, amely az /o/-ra meg az /ö/-re. Ennek alapján mi sem természetesebb, mint megállapítani, hogy az előbbi /e/, az utóbbi meg /ē/. Mivel ezt a megkülönböztetést itteni adataink alapján akkor is meg kellett volna tennünk, ha a magánhangzó-harmóniát még nem értelmeztük volna, és mit sem tudnánk az /e/ és /ē/ különbségéről, megállapíthatjuk, hogy két, egymástól független úton ugyanolyan eredményre jutottunk (vagyis arra, hogy e kettő között bizony különbséget kell tenni), a két egybeeső eredmény tehát kölcsönösen igazolja a hozzájuk vezető következtetések helyességét.

Ugyanakkor ha nagyobb mennyiségben vizsgáljuk meg az ilyen adatokat, azt vesszük észre, hogy az /o/, /ē/, /ö/-t tartalmazó szavakban erre a magánhangzóra is érvényesnek látszik az (F2-2), olyan értelemben, hogy itt sem fordulhat elő az /ö/, ha az előtte levő magánhangzó [-kerek]: nem lehetséges tehát */késök/ szerkezetű szó, ugyanúgy, ahogy /kés-höz/ sincs (egyes nyelvjárásokban persze van, de most a prototipikus magyar beszédművekről van szó), hanem csakis a /késék/ fordulhat elő (vö.: /kés-hēz/). Az (F2-2) a [+kerek] magánhangzó jelenléte esetére is érvényes, és így is azt találjuk, hogy nemcsak a */gőz-hēz/ kizárt, hanem a */gőzēk/ szerkezetű szó is.

Ebből tehát arra következtethetnénk, hogy ezt a magánhangzót a toldalékhoz tartozónak kell tekinteni, ha egyszer ennyi minden érvényes rá, amit eddig csak a toldalékokban tudtunk kimutatni. Csakhogy abból, amit mi ki tudtunk mutatni, még nem lehet egyenesen azt mondani, hogy akkor más nincs is. Hiszen még sok mindent meg sem vizsgáltunk, nemhogy végig is gondoltunk volna. Ne hamarkodjunk el tehát a dolgot: ha több okunk lesz rá, hogy ezt a következtetést vonjuk le, ide még visszatérhetünk.

Rátérve most már a tagolás kérdésére, a fenti adatok alapján bizonyos lehetőségeket máris biztosan kizárhatunk. Biztos például, hogy mindet nem tagolhatjuk az előhangzós felfogás szerint úgy, hogy közben a toldalék egysége is megmaradjon. Ha ugyanis ezt tennénk, akkor egy */ak/ ~ /ek/ ~ /ok/ ~ /ēk/ ~ /ök/ toldalékot kapnánk eredményül, márpedig azt épp itt fennebb tisztáztuk a magánhangzó-harmóniáról szólva, hogy legalábbis azokban a toldalékokban, ahol az elhatárolás kérdése nem merül fel (amelyekre tehát egyáltalán alapozni lehet), ez egyértelműen ki van zárva. Annak értelmezésére tehát, hogy adott esetben az öt magánhangzó közül melyikre kell számítani, az (F2-1) és (F2-2) nem lenne elég.

A problémát esetleg úgy oldhatnánk meg, hogy két külön, egymással felcserélhető toldalékváltozatra osztanánk az ilyen toldalékokat, ebben az esetben tehát a többes szám jelének például lenne egy /·ak/ ~ /·ek/ és egy /·ok/ ~ /·ëk/ ~ /·ök/ változata, így az ezeken belüli különbségeket a magánhangzó-harmónia alapján már értelmezni tudnánk. A két toldalékváltozat közti választás azonban továbbra is megoldatlan maradna. Erre tehát külön magyarázatot kellene adni, csak hogy ez elég reménytelen, hiszen ha a /házak/ és /gázok/, /őzek/ és /gőzők/ párok tagjait összehasonlítjuk egymással, világosan látszik, hogy a szótó szerkezete semmiféle támpontot sem nyújthat ahhoz, hogy megmagyarázzuk, miért van /a/ a /házak/-ban, de /o/ a /gázok/-ban, /e/ az /őzek/-ben, de /ö/ a /gőzők/-ben, illetve az itt felvetett lehetőség elve szerint azt, hogy miért kell a /ház/-hoz és /öz/-höz az /ak/ ~ /ek/, a /gáz/-hoz meg a /göz/-höz pedig az /ok/ ~ /ëk/ ~ /ök/ toldalékváltozatot kapcsolni. Itt már csak egy megoldás segíthetne: ha minden egyes mássalhangzós végű névszótőre megadnánk, melyik toldalékváltozat tartozik hozzá, és azért csak a névszótövekre, mert az ige-tövek ilyen tekintetben mind egyformák: ott csak /o/, /ë/, /ö/ fordulhat elő ilyen helyzetben.⁹¹ Ez azonban nem látszik jó megoldásnak, sőt egyenesen rossznak tűnik. Hiszen nem vittünk figyelembe hozzá valamit, ami pedig ott van az adatainkban: azt, hogy a kérdéses magánhangzó soronként egyezik az egyes szavak esetében, azaz nemcsak a /házak/-ban van /a/, hanem a /házam/, /házad/, /házas/, /házat/ szavakban is. Ez pedig azt jelenti, hogy igazából nem annyira az ige elkülöníthető toldalékváltozatok valamelyike az, ami – ahogy mondani szokták – „a töre jellemző”, mint inkább maga ez a magánhangzó.

Ezt a fajta tagolást tehát jobb, ha most elejtjük mint lehetőséget. De az is világos, hogy a fent jelzett gondok a kötőhangzós tagolás esetében is ugyanígy jelentkeznek, ha nem osztjuk ezeket is két csoportra. Hiszen akkor csak annyi változik az előzőhöz képest, hogy most már az /a/ ~ /e/ ~ /o/ ~ /ë/ ~ /ö/ kötőhangzóról kell elmondanunk ugyanazt, amit az előbb. Ennek ugyan volna egy kétségtelen előnye a másikhoz képest, ha itt is két csoportba választanánk szét a kötőhangzókat: így ugyanis nem magukat a toldalékváltozatokat kellene hozzárendelnünk az egyes tövekhez, hanem csak az /a/ ~ /e/, illetve /o/ ~ /ë/ ~ /ö/ kötőhangzó-változat valamelyikét. De éppen emiatt ez a megoldás sem tűnik a legjobbnak, hiszen ez azt jelentené, hogy most tovább sem tudnánk menni addig (vagy legalábbis nem lenne ajánlatos), amíg ezeket a hozzárendeléseket el nem végeznénk minden mássalhangzós végű főnév esetében, hiszen különben minek az alapján fogunk eztán dolgozni? Az ilyesmit nem jó implicit módon hozzáértendőként kezelni. A nagyobb gond viszont nem ez, mert ez csak gyakorlati nehézség (és nem is lenne olyan nehéz megoldani, hiszen elég lenne csak az /a/ és /e/ kötőhangzósakat megjelölni, amelyekből viszonylag kevés van, és kikötni,

⁹¹ Ezt figyelembe véve esetleg az az ötletünk támadhatna, hogy ezt a tudásunkat használjuk valahogy fel az F3-korlátozások megfogalmazásában is, tehát némelyekbe szerkesszük bele azt is, hogy „ha IGE”, „ha FÖNÉV”, „ha MELLÉKNÉV” stb. Nem volna ez egészen példátlan dolog, hiszen a generatív fonológiában találkozunk is ilyen megoldásokkal. Mégsem tudnám ezt a javaslatot pártolni, mert mi azt már az elején kikötöttük, hogy itt a **hangalakok** problémájával foglalkozunk, s ha egyebet is figyelembe vennénk, az az F3-korlátozások explicit megfogalmazásának heterogenitáshoz vezetne. (Ráadásul az ilyenfajta heterogén értelmezések komoly problémát okoznának akkor, mikor a mi szinkronikus értelmezésünket illesztenünk kell a diakronikushoz, hiszen ez azt hozná magával, hogy kellene változtatnunk a diakronikus vizsgálatnak azt a tételét, sőt axiómáját, hogy a hangváltozások a jelentésre való tekintet nélkül mennek végbe, amibe természetesen az is beleértődik, hogy szófajra való tekintet nélkül is.) Az más kérdés, hogy az egyes szófajokhoz tartozó szavaknak lehetnek közös és csak rájuk jellemző hangalak-szerkezeti sajátosságaik is, de ezeket nekünk külön kell megállapítanunk akkor, mikor a toldalék nélküli szavak hangalak-szerkezeti korlátozásait azonosítjuk, az olyan F3-korlátozásokat azonban, amelyek a hangalakok összekapcsolódásakor mutathatók ki, csakis az F3-modellbeli környezet sajátosságai alapján értelmezhetjük.

hogy ami nem ilyen, az mind /o/, /ë/ vagy /ö/ kötőhangzós), hanem az, hogy ha megpróbálnánk, hogyan csinálnánk. Mi itt a hangalakokkal dolgozunk, és másképpen nem is rendelkezhetünk hozzá egy kötőhangzót egy szóhoz, mint úgy, hogy ezt a szóban valamilyen módon feltüntetjük. (Megoldhatnánk ezt persze úgy is, hogy listaszerűen felsoroljuk az /a/ és /e/ kötőhangzósakat, és definiáljuk kimondjuk róluk, hogy ezek ilyenek. Praktikus megoldás volna, de azzal a kellemetlen következménnyel járna, hogy ez a forma egybeesne azzal, ahogyan a kivételeket tudjuk megjelölni, márpedig ez kivételként egy kicsit hosszú lenne.) Jobbnak látszik tehát, ha ezt sem fogadjuk el rögtön mint a probléma megoldását, hanem előbb megvizsgálunk minden lehetőséget, amit csak el tudunk képzelni.

Úgy látszik, miután kettőt elejtettünk, már csak egy lehetőségünk maradt. Pedig nem így van. A megmaradón belül ugyanis kétféle módon oldhatjuk meg a problémát.

(a) Az egyik lehetőség az, hogy a kérdéses magánhangzót minden ilyen toldalékos szóban a tőhöz tartozónak vesszük a tövéghangzós tagolás szerint. Ebben az esetben /háza-k/, /őze-k/, /gázo-k/, /göző-k/, /kés-e-k/ alakokat kapjuk, a fenti probléma pedig – hogy tudniillik mikor melyike számíthatunk – nem megoldódik, hanem egyszerűen eltűnik. Hiszen az, hogy ha a /háza-k/-ban /a/ a tövéghangzó, akkor a /gázo-k/-ban miért /o/, semmivel sem volna értelmezőbb kérdés, mint az, hogy ha a /ház/ /z/-re végződik, akkor a /hát/ miért végződik /t/-re. Ez tehát egy olyan megoldás volna, amelynek alapján biztosan jól tudnánk dolgozni a továbbiakban, hiszen itt a szóban forgó magánhangzót nem kell külön hozzárendelni a tövekhez, mert eleve ott van bennük, csak meg kell állapítanunk, és tudomásul kell vennünk. Mégse hamarodjuk el a dolgot, mert van még egy másik lehetőség is!

(b) Ha minden tő esetében így járunk el, akkor a továbbiakban olyasmi is lesz az F-modellben, ami nyugodtan el is maradhatna, mert a nélkül is megjósolható lenne. Az F-modellről azt mondtuk, hogy explicit módon benne kell lennie mindennek, amit csak az egyes szavakról tudhatunk és tudnunk kell. Ha azonban tudjuk, hogy minden olyan tő, amely egyáltalán ilyen tövéghangzóra végződik, csakis /a/, /e/, illetve /o/, /ë/, /ö/ végű lehet, akkor tulajdonképpen elég volna, ha a tövéghangzók közül csak az egyik fajtát kapcsolnánk hozzá a tőhöz, mert akkor a többitől is tudhatnánk, hogy azok nem ilyenek.

Ha így akarunk eljárni, akkor az egyik megoldás az lehet, hogy az /a/, /e/, illetve /o/, /ë/, /ö/ csoportok valamelyikébe tartozó magánhangzókat **előhangzóként** a toldalékhoz kapcsoljuk, és akkor a magánhangzó-harmónia alapján, az (F2-1) és (F2-2) szerint mindig tudni fogjuk azt is, hogy melyikre számíthatunk éppen. Ebben az esetben most már csak azt kell eldöntenünk, melyik csoportot kapcsoljuk a tőhöz. A praktikus szempont azt diktálná, hogy az /a/-t meg az /e/-t, mert ilyen tövekből – mint mondtam – jóval kevesebb van. Ez azonban fontosabb kérdés annál, semmint hogy praktikus szempont alapján döntsük el. Előbb meg kell néznünk, milyenek is ezek a szavak. És akkor azt látjuk, hogy az olyanok, amelyekről tudjuk, hogy neologizmusok, mind az /o/, /ë/, /ö/-s csoportba tartoznak, tehát a töveknek ez a csoportja az, amely ilyen értelemben produktív, azaz új elemekkel gazdagodhat. Így ha ezeket tekintjük előhangzónak, akkor ezzel nemcsak azt tesszük érthetővé, hogy ez miért van így, hanem azt is meg tudjuk jósolni, hogy ha holnap megjelenik egy újabb mássalhangzós végű főnév, akkor – mivel annak nincs honnan legyen /a/ vagy /e/ tövéghangzója – az ahhoz kapcsolódó többesjel biztosan az /-ok/ ~ /-ök/ ~ /-ök/ lesz. Sőt nemcsak a neologizmusok alapján tudjuk ezt a produktivitást megállapítani (hiszen erre azt lehetne mondani, hogy megszegettük a vizsgálat szigorúan szinkronikus voltával kapcsolatos előzetes kikötésünket, és ebben alighanem volna is valami), hanem annak alapján is, hogy a szónevek toldalékos formáiban is ugyanezt találjuk. Márpedig a szónevek – mint a megnevezett szó (hallható) formájának tiszta ikonikus leképezései – mint főnevek olyanok, amelyek mindig alkalmilag kerülnek a beszédműbe, és az ilyenek toldalékolását is értelmeznünk kell, ezt pedig nem is tehetjük meg másképp, mint egy olyan megoldással,

amelyben benne van a produktivitás elve.⁹² Hiszen különben azt kellene feltételeznünk, hogy a *csak* vagy az *aztán* két példányban van meg a magyar szókészletben, egyszer mint olyan, és egyszer mint az előbbieik neve, főnévként, és ebben az esetben hozzájuk tartozik a toldalékolás során használt magánhangzó minőségére vonatkozó információ is, mert különben érthetetlen lenne, miért jelenik meg mindig /o/, /ë/, /ö/ az olyan mondatokban, mint: *Te „csak”-ok meg „hát aztán”-ok nélkül nem tudsz beszélni?* Világos, hogy az ilyeneket nem lehetne megfelelően értelmezni akkor, ha a produktivitás elve teljesen kimaradna a leírásunkból. Ezek után pedig megállapíthatjuk, hogy abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy más meggondolás alapján is ugyanazt kellene választanunk, ami praktikus szempontból is előnyösebb.

Most már talán megkönnyebbülve azt is mondhatnánk, hogy akkor tehát maradjunk ennél. Csakhogy nem olyan egyszerű ez a dolog, hogy ebben meg is nyugodhatnánk. Gyakorlati szempontból esetleg megfelelne ez is, sőt akár nagyon jó is lehetne, de nekem továbbra sem tetszik ez sem. Mégpedig az nem tetszik benne, hogy úgy látom, túl sok olyan engedményt ten-nénk vele, ami igazából inkább a mi további munkánk kényelmesebbé tételét szolgálná, sem-mint annak kiderítését, hogy tulajdonképpen hogyan is kellene ezt a problémát megoldani. Hi-szen vegyük észre, hogy ezzel a megoldással mi határozottan állást is foglalunk olyan értelemben, hogy az /o/, /ë/, /ö/ a toldalékhoz tartozik, pedig mi ezt nem bizonyítottuk be sehol, hanem egyszerűen kiválasztottunk egy olyan megoldást, amelyről úgy gondoljuk, hogy mi azzal könnyebben és egyszerűbben tudhatunk dolgozni. (A mai nyelvészetben ugyan ez általában elég szokott lenni ahhoz, hogy egy megoldást jónak lehessen minősíteni, de hát nem kell min-dent rögtön elhinni csak azért, mert sokan mondják.)

De meg ha jobban utánanézzünk, akkor kislül, hogy ez a megoldás csak jónak látszik, pedig biztosan nem az. Vannak ugyanis olyan toldalékok, amelyek bármilyen mássalhangzós végű tőhöz kapcsolódnak, mindig csak olyan magánhangzók lesznek a kérdéses pozícióban, ame-lyek mint megfelelések ott vannak a magánhangzó-harmónia (K2-1) kikötésében is. Például mindig csak az /o/ ~ /ë/ ~ /ö/ fordul elő az /-on/ ~ /-ën/ ~ /-ön/ superessivus-ragos szavakban (vö. /házak/, de /ház-on/), mindig csak /u/ ~ /ü/ az /-unk/ ~ /-ünk/-ben (/ház-unk/). Ha tehát mi a fenti megoldási lehetőség szerint /-ok/ ~ /-ëk/ ~ /-ök/, /-om/ ~ /-ëm/ ~ /-öm/, /-od/ ~ /-ëd/ ~ /-öd/ stb. alakokkal számolnánk a továbbiakban, akkor az magában foglalja ugyan a produktivitás elvét, de reménytelenül nehéz helyzetbe kerülünk vele, mikor azt akarjuk értelmezni, miért a /házak/ alakkal találkozzunk a várható */házok/ helyett, ha a pontosan ugyanilyen szerkezetű /-on/ ~ /-ën/ ~ /-ön/ toldalékos alak /ház-on/, illetve miért nem */házán/ ez is, ha a /ház/ többi ilyen toldalékos alakjában /a/ van. Erre nem volna más megoldás, mint valamilyen módon ki-kötni, hogy az /-on/ ~ /-ën/ ~ /-ön/ magánhangzója „erősebb”, mint a /ház/ /a/ tövéghangzója, a többi toldaléké meg „gyengébb”. Ezt meg nem is tudhatnánk másképp megoldani, mint úgy, hogy az /-on/ ~ /-ën/ ~ /-ön/ előhangzóját indexszel jelölnénk meg. Márpedig ezt jó lenne elke-rülni, mert indexes megkülönböztetéshez csak akkor szabad folyamodni, mikor arra elégséges okunk és alapunk van (de akkor viszont kell is), az azonban nem látszik annak, hogy mi itt a toldalékhatárt alkalmasint nem tudtuk rendesen meghatározni.

Ez sem lehet tehát a mi megoldásunk. Mostanra azonban annyi változatunk lett már, hogy jó lesz rögzítenünk, mi az, amit a következőkben véglegesen eldöntöttnek vehetünk, mert lát-szik, hogy annál jobb megoldást bajosan tudhatnánk már találni.

⁹² A produktivitás elvének figyelembevétele nem úgy értendő, hogy azzal valamiféle dinamizmust is bevinnénk egyszersmind a modellünkbe, hanem úgy, hogy annak alapján a teljesen alkalmilag használt olyan szavakra is pontos jóslást tudunk tenni, amelyek amúgy esetleg nem is részei a magyar szókészlet-nek (pl. a halandzsaszavakra).

1. Az ilyen pozícióban levő /a/-t és /e/-t **tővéghangzónak** vesszük, ezt bizonyos mértékben (de nem teljesen) több olyan F3-korlátozás is indokoltá teszi, amely csak ennek a kettőnek az esetében vonatkozik a szó bizonyos többelseji elemeire (pl. /kéz/ ~ /kezek/ stb.).

2. Az /-abb/ ~ /-ebb/, /-on/ ~ /-ën/ ~ /-ön/, /-unk/ ~ /-ünk/-féle toldalékok magánhangzóit **előhangzónak** fogjuk tekinteni, hiszen az ilyen toldalékokkal ellátott alakokban mindig csak a rájuk jellemző magánhangzók fordulnak elő, függetlenül attól, hogy a tő más toldalékos alakjaiban milyen magánhangzó van (vö.: /vakot/, de: /vak-abb/, /házak/, de: /ház-on/), ez pedig egyenesen arra utal, hogy itt a kérdéses magánhangzó csakugyan a toldalék része.

Ami tehát függőben van, az már csak a többi ilyen helyzetben levő /o/, /ë/, /ö/ (/gázok/, /gőzők/, /késék/ stb.). Ezek azok az esetek, ahol a produktivitás elvének is benne kell lennie a megoldásban. Ebből pedig egyenesen következik, hogy nem lenne jó megoldás az, amely fentebb még jónak látszott, hogy tudniillik ezeket is kapcsoljuk eleve a tőhöz mint tővéghangzókat, mert azzal magát a rendszert biztosan le lehetne ugyan írni baj nélkül, de a produktivitást annak alapján nem lehetne értelmezni. Ha pedig ezek előhangzók sem lehetnek, akkor már csakugyan úgy látszik, hogy nem marad más lehetőségünk, mint az, hogy az ilyeneket **kötőhangzónak** tekintsük, úgy, hogy az F3-modellben ez /o/ ~ /ë/ ~ /ö/-ként szerepeljen, és pedig eleve # nélkül a végén.⁹³

Ezzel a megoldással most már világosan különbséget tudunk tenni az előhangzó és a többi között, és nem is kell a /gázok/ /o/-ját mindjárt egyértelműen a toldalékhoz tartozónak mondanunk, mikor még azt sem tudjuk, hogy igazából nem volna-e véletlenül jobb mégis tővéghangzónak venni. Hiszen a fenti (a) megoldási javaslatot mi nem vetettük el mindenestül valamilyen érv alapján, abban elvileg semmi kifogásolnivalót sem találtunk, hanem csak függőben hagytuk valamely még jobb megoldás reményében. A tővéghangzós megoldási lehetőséget pedig tulajdonképpen a produktivitás szempontja sem hatástalanítja, hanem csak annyit zár ki, amennyit fentebb mondtam, azt tudniillik, hogy ezeket a magánhangzókat eleve kapcsoljuk is hozzá a szótőhöz. A produktivitást ugyanis úgy is meg lehet magyarázni, ha mi a toldalék nélküli szótövet /gáz/, /kés/, /gőz/ alakúnak vesszük ugyan, de feltételezzük, hogy egy hangalak szerkezeti korlátozás kizárja a T3-toldalékok mássalhangzós végű tőhöz kapcsolódását, s az ilyen helyett mindig egy /o/, /ë/, /ö/ tővéghangzós tövet találunk.⁹⁴

⁹³ Ezt most sajnos csak külön megmondani tudjuk, jelölni viszont már nem, mert korábban kényelmi okokból bevezettünk egy olyan jelölési konvenciót, hogy a hangalak végén a #-t nem írjuk ki, hanem mindig odaértjük. Most meg azt látjuk, hogy ezt igen rosszul tettük. A tanulság: a kutató ne csináljon máskor pusztán a maga kényelméért olyasmit, amiről nem tudhatja előre, hogy nem fogja-e aztán megbánni.

⁹⁴ Beszédtévékenység-nyelvészeti terminusokra lefordítva ezt olyanformán fogalmazhatnánk meg, hogy a beszélő szabálya valahogy így szól: hacsak nincs rá más oka (azaz tudomása róla, hogy az illető szót nem úgy kell toldalékolni), **alapértelmezés szerint** minden esetben az *asztalok*, *kések*, *gőzők* szerkezetűek hangzástípusát vegye alapul. Ez a rendkívül ökonomikus szabály természetesen minden neologizmusra, illetve alkalmilag használt szónévre is vonatkozni fog, hiszen azokra eleve nem is lehet olyan másféle szabálya, amely felfüggeszthetné ezt az alapértelmezést. A szónevek esetében viszont bizonyos esetekben felfüggesztheti az, ha a megnevezett szó /a/ vagy /e/ tővéghangzós – bár az utóbbi ilyen használatát nehezen lehet azonosítani –, ugyanis ilyenkor a szónév ezt a tővéghangzót is tartalmazhatja, pl.: A „ház”-at *kisbetűvel* kell írni. (Az írásképp ne tévesszen meg bennünket: F3-modellbeli alakjában ez is /háza-t/.) Ha azonban nagyobb az eltérés, akkor már inkább az alapértelmezés érvényesül: A „madár”-t *is kisbetűvel* kell írni. Nem éppen ilyen, de hasonló eset az olyan címek toldalékolása, mint pl. a *Korunk*: itt kétféle megoldással is találkozunk, mert van, aki a *Korunkot*, és van, aki a *Korunkat* olvassa. Az utóbbi esetben az ilyen szavakra vonatkozó alapértelmezés az *-unk* toldalék /a/ tővéghangzója miatt függesztődik fel.

Világos tehát, hogy akár kötőhangzónak, akár tövéghangzónak tekintjük a kérdéses magánhangzót, még az utóbbi esetében sem kapcsolhatjuk hozzá eleve minden szótőhöz, hanem egy-egy F3-korlátozás megfogalmazásával kell értelmeznünk (azaz pontosan megjósolhatóvá tennünk) az előfordulását, legalábbis az alkalmoszerűen előforduló szavakban. Mind a kettőt meg lehet fogalmazni, s a szerkezetük természetesen nagyon hasonlítani fog egymáshoz, az azonban mégsem egészen mindegy, hogy melyikkel haladunk tovább, mert az itteni választásnak további következményei lesznek más F3-korlátozások azonosítása és explicit megfogalmazása során.

Ha most a kötőhangzós megoldást részesítjük előnyben, akkor a továbbiakban a következőképpen tagolt szavakkal dolgozunk: (a) /háza·k/, /őze·k/ – (b) /gázo·k/, /gőz·ö·k/, /kés·ë·k/ – (c) /ház·on/, /öz·ön/, /gáz·on/, /kés·ën/. A kötőhangzót tartalmazó szavakban tehát nem kapcsoljuk a magánhangzót egyértelműen sem ide, sem oda (de úgy is mondhatnánk, hogy nem választjuk el nagyon határozottan egyikőtől sem), hanem „függőben hagyjuk”. A tövéghangzós megoldás esetében annyi lenne a különbség ehhez képest, hogy a (b) csoportbeliek tagolása is olyan lenne, mint az (a)-belieké: /gázo·k/, /gőz·ö·k/, /kés·ë·k/, az azonban mindegyikben közös volna, hogy ezek toldalék nélküli alakjai „sima” mássalhangzós végűek lesznek.

Most pedig azt vesszük észre, hogy észrevétlenül lett egy olyan következménye is ennek a dolognak, amit sokan nagyra értékelnének, magam azonban kevésbé, ezért sem vettem eddig egyszer sem figyelembe: az, hogy mindkét megoldás egyben a lehető legegyszerűbb is abból, amit csak el lehet képzelni, mert a szótövek legnagyobb része esetében nem kell a tövéghangzót is beleszerkeszteni a tö hangalakjába, de /om/ ~ /ëm/ ~ /öm/ toldalékunk sincs például, hanem csak /m/. Mondom, ez magától jött így ki, magam az egyszerűsége elvből nem töreksem, mert nem látom eléggé megalapozottnak azt az előfeltevést, ami emögött van, azt tudni illik, hogy amit mi vizsgálunk, annak okvetlenül a lehető legegyszerűbbnek kellene lennie, mégpedig éppen a mi egyszerűség-kritériumaink szerint. Mert lehet, hogy ami nekünk nagyon bonyolultnak tűnik, az valójában a legegyszerűbb, csak mi nem tudjuk, hogy mi szerint. Az egyszerűség kritériumait ugyanis nem lehet abszolút módon megállapítani, ahhoz tudni kell azt is, hogy mire való az a valami, amit minősítünk. A számítógép például kétségkívül bonyolultabb, mint a varrógép, de arra, amire való, éppen ilyen bonyolultan való. (Más kérdés, hogy azt esetleg egyszerűbben is meg lehetne oldani.) Mi pedig a beszédmű leírásakor azért nem tudhatjuk eldönteni, hogy amit mi bonyolultságnak nézünk, az csakugyan az-e, vagy egyszerűség, mert alig tudunk valamit a beszédtevékenységről, márpedig az egyszerűséget csak onnan nézve lehetne igazán értékelni: a beszédmű ugyanis nem a nyelvész, hanem a beszélő meg a hallgató dolgának megkönnyítéséért kell hogy egyszerű legyen, azt meg, hogy nekik hogyan egyszerűbb és miért, a nyelvész egyelőre nemigen tudja. (Az egyszerűség kritériumát ezért csak technikai értelemben tudom figyelembe venni: például a korlátozások megfogalmazásának módjában – vagy stílusában – az egyszerűbb technikai megoldást csakugyan jobban szeretem, mint a bonyolultabbat.)

A két lehetséges megoldás között azonban a módszernek ebben a szakaszában nem tudunk úgy választani, hogy ilyen vagy olyan választásunkat megfelelő érvekkel is alá tudnánk támasztani. Megtörténhetik azonban, hogy a T3-toldalékok kapcsolódásának ezután azonosítandó F3-korlátozásai olyan részleteket hoznak felszínre, amelyeket figyelembe véve megfelelőbb szempontok alapján tudhatnánk eldönteni, melyik a jobb választás. Ezért bármelyiket választanánk is itt ki, végig érdemes lesz arra is odafigyelni, hogy ha valahol nehezen boldogulunk majd az értelmezéssel, az nem azért van-e, mert a rosszabbik megoldást választottuk. A legbőlcsebb eljárás természetesen az lenne, ha ettől kezdve párhuzamosan építenénk az F3-modellnek egyszerre két változatát, és ha valahol kiderül, hogy az egyikkel nem lehet továbbjutni, mert ez elvileg is lehetetlen, akkor azt ott elejtenénk. (Hogy mit tudhassunk tenni

akkor, ha netán a másikkal is ugyanígy járnánk aztán, arra nekem most nem lehet ötletem, mert ahhoz látni kellene azt a problémát.⁹⁵)

A továbbiakban magam most a kötőhangzós változatot részesítem előnyben (noha eddigi tapasztalataim alapján tudom, hogy a tövéghangzós változatnak milyen előnyei vannak ehhez képest, mert én eddig mindig azzal dolgoztam, l. Szilágyi 1972, 1974, 1980), de természetesen itt sem írok le részletesen minden olyan problémát, amelyet a T3-toldalékos szavakban értelmezni kell, hiszen itt csak annyi a célunk, hogy a módszernek ezt a szakaszát néhány példával szemléltessük, tehát a következőkben csak a tövéghangzóval, illetve kötőhangzóval kapcsolatos F3-korlátozások közül mutatok be néhányat.

3.4.3.2. A tövéghangzó és a kötőhangzó

Ha a /ház/ ~ /háza·k/, /öz/ ~ /öze·k/ alakokat összehasonlítjuk egymással, rögtön látjuk, hogy a /ház/ tőalakból **hiányzik** valami, ami a /háza/ tőalakban megvan. Ezért ezt éppen hiányként fogjuk feltüntetni a szóban, alsó 0 indexszel. (Az F3-modellben általában alsó indexeket fogunk használni, nem felsőt, mint az F2-modellben.) A [ház] F3-modellje tehát /háza₀/, az [öz]-é meg /öze₀/ lesz. Eddigi jelölési gyakorlatunknak megfelelően a [házak] és [özek] az F3-modellben /háza⁰·k/ és /öze⁰·k/ formájú kellene hogy legyen, de egyszerűbb lesz, ha /háza₁·k/ és /öze₁·k/-ként jelöljük őket. Mivel tudjuk, hogy az ilyen /V₀/ mindig csak /a₀/ vagy /e₀/ lehet, ezeket közös néven /Æ₀/-ként is emlegethetjük a továbbiakban.

Most tudjuk meghatározni azt is, hogy milyen tövek esetében állapítunk meg tövéghangzót. Ha a szó mély hangrendű, akkor egyszerű a dolgunk, hiszen kimondhatjuk, hogy valahányszor /a/-t találunk ebben a pozícióban, azt mindig tövéghangzónak vesszük: /háza·k/. A magas hangrendűekkel már több gondunk lesz. Ha a tő utolsó magánhangzója [+kerek], és a kérdéses helyen /e/-t találunk (/öze·k/), akkor azt biztosan tövéghangzónak kell vennünk, hiszen ha ez /ë/, tehát kötőhangzó volna, akkor itt az (F2-2) alapján /ö/-re számíthatnánk: /göz·ö·k/. Ha azonban az utolsó magánhangzó [-kerek], akkor sok esetben nem tudhatjuk rögtön eldönteni, melyik a jó megoldás: a /gépek/ például egyaránt lehetne /gépe·k/ és /gép·ë·k/. A rendszer további részleteinek leírása során azonban a legtöbb ilyen kérdés eldöntéséhez mégis tudunk támpontokat találni. Ha például tudni fogjuk már, hogy a tövéghangzós tövekhez a /t/ és /d/ végűek kivételével az -a, -e, -ja, -je toldaléknak mindig az /a/ ~ /e/ változata kapcsolódik, sohasem a /-ja/ ~ /-je/, akkor a /gép·je/ alapján a /gép·ë·k/ megoldás mellett fogunk dönteni. Bizo-

⁹⁵ Ez biztosan nagyon kellemetlen lenne, pedig elvileg még ez sincs teljesen kizárva. Mi csak azért hisszük, hogy ki van, mert a beszédműbeli rendszert egyértelműen koherensnek hisszük olyan értelemben, hogy sokszor úgy gondoljuk, nem is lehetnek belső ambivalenciái. Pedig nem biztos, hogy ez így van. Hiszen mikor a beszélő létrehozza a beszédművet, sohasem azért és arra való tekintettel hozza létre, hogy azt majd a nyelvész minél egyszerűbben és minél egyértelműbben tudja a maga terminusaival leírni, hanem avégett, hogy a másik ember megértse. S ha annak erre jó, a többi nem az ő dolga. (Olyanokat mond például, mint az *el kell menjek*, mert úgy találja, hogy ez egyszerűbb, illetve rövidebb, mint az *el kell mennem* vagy az *el kell hogy menjek*, s a hallgató ezt mindig úgy érti, ahogy kell. Azzal pedig, hogy a nyelvész mit szól majd ehhez, nem törődik, hiszen hogy mi lehet itt igazából az alany meg az állítmány, az csak a nyelvészt hozhatja zavarba, a beszélőt meg a hallgatót azonban soha, hiszen nekik ez beszélgetéshez kell, nem mondatelemzéshez.) Mi pedig itt a T3-toldalékok kapcsolódásának egy olyan értelmezésével dolgozunk, amely nem valószínű, hogy közvetlenül, pontról pontra megfeleltethető lenne a beszélő grammatikájával, hanem csak áttételesen és átértelmezve, hiszen mi itt toldalékhatárokkal dolgozunk, mert másképp nem tudunk, a beszélő viszont valószínűleg nem a toldalékhatárok helyére alapozva hozza létre ezeket a szavakat, ha pedig nem kell olyan műveleteket végeznie, amelyekhez tudnia kellene, hol a toldalékhatár, akkor az ő számára ez annyi, mintha nem is lenne.

nyos tőtípusok esetében pedig a többeli F3-korlátozások érvényességének figyelembevétele alapján lehet a kérdéses magánhangzót tövéghangzónak venni, pl. /verebe•k/, mert az ugyanebbe a típusba tartozó mély hangrendű szavakban itt mindig /a/ van: /madara•k/.

Ha most fel akarjuk írni az erre vonatkozó F3-korlátozás általános formáját, akkor az lesz a célszerű, ha ebben a szakaszban ezt egyelőre nem a fonetikai jellemzőkre alapozzuk, hiszen később még lesz lehetőségünk arra, hogy azokat is figyelembe vegyük, hanem egyszerű megálapításként, a fonetikai pontosítás nélkül rögzítjük:

$$(F3-1) \quad \text{Æ}_o \downarrow \uparrow \text{Æ}_1 / ___\cdot \text{C}$$

Ennek alapján azt várhatjuk, hogy valahányszor csak mássalhangzóval kezdődő T3-toldalék kapcsolódik a tövéghangzós tőhöz, a tövéghangzót mindig hangzó formájában fogjuk ott megtalálni. Mivel összevont jelölést használtunk, a (K3-1) kikötéssel tesszük egyértelművé a megfeleléseket:

$$(K3-1) \quad \left| \begin{array}{ccc} / \text{Æ}_o / & \downarrow \uparrow & / \text{Æ}_1 / \\ \downarrow & & \downarrow \\ / \text{a}_o / & \leftrightarrow & / \text{a}_1 / \\ / \text{e}_o / & \leftrightarrow & / \text{e}_1 / \end{array} \right|$$

A kötőhangzók jelenlétét pedig a következő F3-korlátozás alapján lehet megjósolni:

$$(F3-2) \quad \uparrow \cdot \text{ö} / \text{C} ___\cdot \text{C}$$

Ez azt jelenti, hogy ha egy mássalhangzós végű tőhöz mássalhangzóval kezdődő T3-toldalék kapcsolódik, akkor a tő utolsó mássalhangzója és a toldalékhatár között mindig lesz egy /•C/ kötőhangzó is (hogy melyik éppen, azt az (F2-1) és (F2-2) alapján mindig meg lehet mondani, az (F3-2)-ben a három lehetséges közül bármelyik állhatna). Ezúttal, mint látjuk, nem „↓↑”, hanem „↑” jel van itt, mert nem helyettesítésről van szó, hanem egy elem biztos jelenlétének a megjósolásáról (a „↓↑” jelben ugyanis a „↓” azt jelenti, hogy „az előtte álló biztosan nem”, a „↑” pedig azt, hogy „az utána álló biztosan igen”, ennek a kettőnek pedig együtt éppen az az értelme, hogy „az előbbi helyett az utóbbi”). Ennek általános érvényét is további korlátozás fogja majd szűkíteni, de még nem tartunk ott. (Mivel tudjuk, hogy ez tulajdonképpen a tövéghangzóhoz hasonló jellegű, esetleg jelölhetnénk •ö₁-ként is. Mégis jobb, ha most így hagyjuk, s csak akkor térünk át erre a jelölésre, ha megfelelő okunk is lesz rá.)

A fentiek alapján bizonyos toldalékoknak máris megállapíthatjuk az F3-modellbeli alakját. A /háza₁•ka₁•t/, /földa₁•ke₁•t/ alakokból például látszik, hogy a /•k/ toldalékot az F3-modellben /•ka_o/ ~ /•ke_o/ alakban kell számon tartanunk, a [házak] F3-modellje tehát: /háza₁•ka_o/ lesz. (Az (F2-1)-hez tartozó (K2-1) kikötésben ugyan nem szerepelnek alsó indexes magánhangzók, de ezt a pontosítást egy későbbi szakaszban meg lehet, sőt meg is kell oldani.)

3.4.3.3. További problémák

Itt most már az következne, hogy vegyünk sorra minden T3-toldalékot, és minden tőtípusra vizsgáljuk meg ezek kapcsolódását. Ennek eredménye egyrészt az lesz, hogy mind az egyes toldalékoknak, mind a különböző típusú töveknek meghatározzuk az F3-modelljét, másrészt meg az, hogy explicit módon megfogalmazzuk a megfelelő F3-korlátozásokat. Itt is csak jellem a fontosabb értelmezniezőket:

1. A *gyorsok* – *gyorsak*-féle párok, amelyekben a főnévi értelmű szó kötőhangzós, a melléknévi meg tövéghangzós. Ez addig nem probléma, amíg az egyes alakokat kell értelmezni, hiszen a megoldás az, amit itt mondtam: /gyors•o•ka_o/, /gyorsa₁•ka_o/.

figyelembe vesszük, hogy az utóbbi forma is produktív (pl. /releváns₁·ka_o/). Ezt már bajosan oldhatjuk meg anélkül, hogy először az egyes szófajokra vonatkozó hangalak-szerkezeti korlátozásokat is meg ne állapítsuk. Ennek részleteibe most nem megyek bele.

2. A *v*-s változatú tövek kérdése. Itt elég egyszerű a dolgunk, a *mű* F3-modellje /múv_oe_o/ lesz, a *művek*-é /múv₁e₁·ke_o/, az ezekhez tartozó F3-korlátozás pedig a következő (a környezet-jelölő része azonban itt még nem teljes):

$$(F3-3) \quad v_o \downarrow \uparrow v_1 / \text{---} \mathcal{A}E_1$$

Az ilyen tövek elemzésével aztán további korlátozásokat lehet azonosítani (pl. a *kő* – *kövek*, *hó* – *havak*, *daru* – *darvak* stb. értelmezése során).

3. A *h*-s változatú tövek kérdése. Olyannak látszik, mint az előző, mégis bonyolultabb annyival, hogy mivel ezek nem $\mathcal{A}E_1$ tövéghangzósak (vö. [dű] – [dühös], [ju] – [juhok], a /h_o/-ra vonatkozó F3-korlátozást nem lehet egyszerűen az (F3-3) mintájára megfogalmazni (csak a /v/-t cserélve /h/-ra). Tehát először is az (F3-2)-t kell egyértelműbbé tenni olyan értelemben, hogy a „/C---C” első C-je a /h_o/-t is biztosan foglalja magába, hiszen különben nem értjük, mit keres itt a kötőhangzó. Ezután már meg tudjuk fogalmazni az erre vonatkozó F3-korlátozást is:

$$(F3-4) \quad h_o \downarrow \uparrow h_1 / \text{---}.$$

Ennek alapján tehát az F3-modellben ilyen alakjaink lesznek: /düh_o/ – /düh₁·ö·se_o/, /juh_o/ – /juh₁·o·ka_o/ – /juh₁·a/ – /juh₁·ász/, /cseh_o/ – /cseh₁·ë·ke_o/.

Mivel az *-ul*, *-ül* nem T3-, hanem T2-toldalék, /cseh_o-ül/ (azaz [cseül]) a várható alak, ez talál azzal, hogy [cseül beszél], ezt így is szoktuk mondani csakugyan, de nem azzal is, hogy [csehül áll]. Ezt is értelmezni kell tehát, akárcsak azt a valamivel bonyolultabb problémát, amely abból adódik, hogy a *fa* – *fát*, *eke* – *ekét* tövégi magánhangzójára vonatkozó F2(!)-korlátozásnak valamilyen módon „tudnia kellene” arról a tövégi /h_o/-ról, mert különben */csé-nek/, */csé-vel/ alakokra számíthatnánk a /cse-nek/, /cse-vel/ helyett,⁹⁶ viszont az (F2-3)-nak nem kellene róla „tudnia”, vagy legalábbis nem kell figyelembe vennie, hiszen különben */cseh-hel/ volna a várható alak (olykor azonban a [csehhe] csakugyan elő is fordul beszéd közben). Az ilyen problémák értelmezése során újabb sajátosságai fognak kiderülni az F-rendszernek.

4. A *vászon* – *vásznak*, *bokor* – *bokrok* típusú tövek problémája. Ennek értelmezése során arra gondolhatunk, hogy alighanem a tövéghangzós megoldással jártunk volna mégis jobban, hiszen most egy nyilvánvalóan ugyanolyan problémát a tövéghangzós, illetve a kötőhangzós esetekben két különböző szerkezetű F3-korlátozással tudunk csak explicit módon leírni (legfeljebb egybeszerkeszthetjük őket). A *bokor* – *bokrok*, illetve a *motor* – *motorok* összehasonlítása alapján látjuk, hogy a második szótagbeli /o/ nem egyforma a két töben, tehát a *bokor*-beli /o₂/-vel jelöljük meg (ezek a jelölések ebben a mutatóban természetesen helyi értékűek, egy teljes leírásban ezt praktikus okokból jól át kell gondolni), így a megfelelő F3-korlátozás a következő lehet:

$$(F3-5) \quad \mathcal{E}E_2 \downarrow \uparrow \mathcal{E}E_2^o / \text{---} \left\{ \begin{array}{l} C\mathcal{A}E_1 \\ C \cdot \end{array} \right\}$$

⁹⁶ De az is lehet, hogy mégsem kell mindig „tudnia” a /h_o/-ról, hanem az /a/-t és /e/-t T2-toldalék előtt kizáró korlátozást kell úgy megfogalmazni, hogy az az egytagú szavakra ne vonatkozzék. Legalábbis a szónevek esetében ugyanis ez látszik: *Őt szónak kell megtalálni az angol megfelelőjét: az „almá”-nak, a „te”-nek, a „körté”-nek, a „ha”-nak meg a „be”-nek.* A *fa* – *fának* azonban arra vall, hogy ez csak a szónevekre áll.

(A tövéghangzós megoldás szerint a környezetjelölő rész egységesen „/____CV₁” volna minden töre.)

A *sátrak* és *sátorok* esetét a /sáto₂ra₀/, illetve /sátor/ F3-modellek különbségével magyarázzuk, ennek megfelelően lesz a toldalékos alak is /sáto₂⁰ra₁·ka₀/, illetve /sátor·o·ka₀/, Ennél bonyolultabb valamivel a *gázló* és *gázoló*, *ebédlő* és *ebédelő* különbségének értelmezése.

5. A további problémák közül csak jelzésszerűen említem meg a *nyár* – *nyarat*, *kéz* – *kezet* típusú töveket, aztán a *borjú* – *borjas*, *lassú* – *lassan* típusúakat (ez utóbbiak F3-modellei, úgy tűnik, mind /jú/, illetve /jú/ végűek⁹⁷), az *-a*, *-e*, *-ja*, *-je* toldalék problémáit, a *sárga* – *sárgít*, *savanyú* – *savanyít* értelmezését stb., egyszerűen mindent, ami itt még hátravan.

3.4.4. Az F-korlátozások együttes elemzése

Miután minden F-korlátozást explicit módon megfogalmaztunk, ezeket összegyűjtjük egy helyre, és együttesen vizsgáljuk meg őket olyan szempontból, hogy egyrészt melyek azok, amelyeket a fonetikai jellemzők felhasználásával, vagyis azokra építve is megfogalmazhatunk, s ezt meg is tesszük, másrészt hogy milyen összefüggések vannak az egyes F-korlátozások között, együttesen mennyire alkalmasak arra, hogy ellentmondásmentesen értelmezni tudjuk velük adatainkat (az F-modell felhasználásával). Ebben a szakaszban ugyanis kiderülhet, hogy bizonyos F-korlátozások megfogalmazásakor nem vettünk figyelembe olyasmit, amit csak egy később azonosított F-korlátozás alapján vehettünk volna észre, így az előbbieket megfogalmazása pontatlan. Ezt a hiányosságot tehát most kiküszöböljük. Most azt is észrevehetjük, ha egyesek olyan módon hasonlítanak egymáshoz, hogy akár egyesíteni is lehet őket, ilyenkor végig kell gondolni, hogy ez miért lehetséges, illetve milyen összefüggés rejlik e lehetőség mögött. Mindez pedig azzal az előnnyel fog járni, hogy észrevevessük a rendszer szerveződésének főbb tényezőit, tehát jobban megértjük az egészet, s a végén együtt tudjuk látni az F-korlátozások rendszerének teljes modelljét. A H-korlátozásokkal együtt ez fogja alkotni a teljes rendszer-modellt. Ez azonban egymagában csak prediktív értékű, tehát minden esetre lehetővé teszi annak előrejelzését, hogy mikor mire számíthatunk, de nem magyarázó is, hiszen magyarázni az adatainkat kell. Ehhez pedig végleges formát kell adni az beszédmű-modellnek is.

3.4.5. A beszédmű-modell végleges formája

Mikor az F-modellt kezdtük építeni, munkánk megkönnyítése végett először a H-modellt ártírtuk F-modellre, a H-korlátozásokat tehát „becsomagoltuk”. Most azonban, a legvégén ezeket is „kicsomagolhatjuk”, így a beszédmű-modell mindent explicit módon tartalmazni fog abból, amit a beszédmű éppen magyarázandó részéről tudunk. Például a [hász₀tól] beszédmű-modellje most már /hász^a₀-tól/ alakú lesz, s az ide tartozó disztribúciós korlátozásokkal együtt ez lesz ennek a szónak a fonológiai magyarázó modellje: itt ugyanis már nem előrejelzéseket teszünk, hanem egy tényleges beszédműbeli formát magyarázunk a fonológiai modell segítségével.

⁹⁷ Ez talán meglepő lehet, de valahogy azt is nyilvánvalóvá (explicitté) kell tenni, hogy ezeknek tulajdonképpen nemcsak az utolsó *-ú*-juk egyforma, hanem az azt megelőző mássalhangzójuk is, vö. egyrészt: *borjú* – *borjas*, *varjú* – *varjak*, *gyapjú* – *gyapjas*, *ifjú* – *ifjak* és: *fijú* – *fijam* (mert hogy amúgy ezt *j* nélkül kell írni a szabály szerint, az teljesen mellékes dolog, tulajdonképpen annak az iskolázatlan embernek van igaza, aki következetesen a *Kedves fijam*-nak írja a leveleit, mert még nem értesült róla, hogy azoknak, akik a helyesírás konvencióit meghatározták, mi volt erről a véleményük), másrészt: *hosszú* – *hosszan*, *lassú* – *lassan*, *könnyű* – *könnyen*, *szörnyű* – *szörnyen*, ez utóbbiakban csak azért nem *j* van, mert az *szj*, *sj*, *nyj* kapcsolat szó belsejében ki van zárva, ezt legkönnyebben a *-j* kezdetű F2-toldalékok kapcsolódásakor figyelhetjük meg: *kihalász-sza*, *mos-sa*, *hány-nya*. Ezért lehet indokolt a *lassú*-t az F-modellben /lass^h_ú/-ként értelmezni, ami az (Ász-1) alapján egyszerűbben /lasjú/.

4. A legfontosabb tanulságok

Ha a módszer fenti elnagyolt bemutatásával sikerült elérnem azt, amit szerettem volna, akkor ennek az kellene hogy legyen az eredménye, hogy ne szoruljon további bizonyításra az, hogy ezzel a módszerrel csakugyan eredményesen le lehet írni a beszédmű fonológiai rendjének teljes rendszerét (vagy legalábbis ennek nincs elvi akadály), mégpedig statikus modell segítségével.⁹⁸ (Ha azonban ez még mindig nem volna hihető, akkor nem marad más hátra, mint hogy a teljes rendszert írjam így le, töviről hegyire aprólékosan végigelemezve minden problémát; ezt egyébként szeretném is egyszer kíváncsiságból elvégezni.)

Ha itt szerzett tapasztalataink alapján megpróbáljuk összegezni a belőlük levonható tanulságokat, akkor a következő fontosabbakat állapíthatjuk meg:

1. A beszédmű leírása során eddig egyszer sem volt, és ezután sem lehet már szükségünk arra, hogy absztrakciókat vagy absztraktumokat vezessünk be. Nem valamiféle tisztázatlan státusú absztrakt nyelvet vizsgálunk ugyanis, hanem konkrét, valóságos adatokat próbálunk magyarázni. Az absztrakt fonémára sem volt tehát szükségünk, sőt nem is igen tudtunk volna vele mit kezdeni, mert ha képzeletünkben nem lebeg ott valahol az absztrakt, csupa invariánsokból álló nyelv (azaz a *langue*) ideája, akkor a fonémát nem is lett volna, hová tegyük: a beszédműbe ugyanis nem posztulálhatjuk bele, hiszen ott az adataink vannak, nem a modellünk, a beszélő fejébe megint nem, mert mi itt most a beszédművet vizsgáljuk, nem a beszédtevékenységet, tehát csak a modellünkbe szerkeszthettük volna bele esetleg, de ott meg csak a bajunkat gyűjtötte volna meg. Ez pedig, hogy absztraktumokat nem használtunk, azzal a nem elhanyagolható nyereséggel járt, hogy mindig pontosan tudhattuk, miről beszélünk éppen, mert nem tisztázatlan (és reménytelenül tisztázhatatlan) státusú kategóriákkal dolgoztunk, hanem végig a konkrétumokról beszélve fogalmaztuk meg kijelentéseinket általános érvénnyel.

2. A módszertani következetességre való törekvés megőrzött bennünket attól a csapdától, hogy modellünket akár véletlenül is összetévezzük magával a rendszerrel, amit értelmezni akarunk. Nem mondtunk tehát, és nem is gondoltunk olyasmit például, hogy a modellben explicit módon megfogalmazott F-korlátozások vagy a beszédmű F-modelljébeli explicit alakok „mögöttesen” ténylegesen ott volnának a beszédműben, annak „felszíne alatt”, illetve valahol a beszélő fejében vagy esetleg valamilyen meghatározhatatlan státussal e kettő mögött mint absztrakt alapja egyszerre annak is, amit a beszélő tud, és annak is, amit mi a beszédmű rendjeként tudunk azonosítani, hanem ezeket végig mint a mi magyarázó modellünk tartozékait fogtuk fel, amelyeket másutt, mint ebben a modellben, keresni sem érdemes. A beszédműnek ugyanis, amelyet mi figyelhetünk, nincs „felszíne” meg valami rejtett „mögöttes síkja” vagy „lényegi oldala”: itt minden a felszínen van, sőt nincs is más, mint a felszín, amelyet viszont éppen ezért nem is volna sok értelme így nevezni. Az meg, hogy a beszélő hogyan hozza létre a beszédművet, illetve a hallgató hogyan érti meg, nem a beszédmű, hanem a beszédtevékenység nyelvészetére tartozik.

Aki azonban a generatív fonológia különböző változataihoz van hozzászokva, ezt nem biztos, hogy azonnal el is hiszi, mert ha minden igyekezetem ellenére mégsem sikerült a fentieket úgy előadnom, hogy még az ilyen műveltségű olvasó is csakis úgy olvashassa, ahogy kell, akkor az indexes betűket és minden egyebet, ami a beszédműben közvetlenül nem figyelhető meg, valószínűleg

⁹⁸ Az itt bemutatott módszernek egy korábbi változatára l. Szilágyi 1974. 77–99. Ott még, akárcsak 1972-beli szakdolgozatomban, hat kategóriával dolgoztam, és dinamikus (noha a generatív fonológiákban megszokottól eltérő) modellben gondolkoztam, de tulajdonképpen nem is modellben, hanem még mindig „a nyelvet” akartam megismerni mindenáron, azt a bizonyos absztraktumot tudniillik. – Mivel ez az írásom egy olyan kötetben jelent meg, amelybe Bretter György akkor még ifjú filozófusok írásait szerkesztette egybe, az ő kíváncságra lett a címe az, ami, hogy ez az írás ne tűnjön kakukktojásnak a filozófiai esszék között, és részben maga a szöveg is ezért lett valamivel filozofikusabb, mint amennyire okvetlenül kellett volna, bár ez akkoriban tölem sem állt éppen távol (akkor ugyanis még meglehetősen hegelianus voltam).

rögtön le is fordította a maga terminusaira, hogy könnyebben megértse, akkor pedig nem egészen azt olvasta ki ebből, amit kellett volna. Ha például azt látva, hogy a *ház* F3-modellbeli megfelelője /háza₀/, ezt netalán úgy fordította le a maga számára, hogy a *ház* mögöttes reprezentációja /háza₀/, akkor ez már nagyon nem az, ami pedig oda volt írva, hiszen akkor a /háza₀/ (és ebből is főleg az /a₀/) már nem olyannak látszik, mint ami nyelvész nélkül, az ő magyarázó modelljén mint tudományos konstruktumon kívül mint olyan biztosan nincsen is sehol, hanem olyannak, amelyről azt lehetnénk, hogy olyankor is van valahol, mikor a nyelvész nem foglalkozik vele: vagy a megfigyelt adat felszíne mögött (ahonnan mi ezt feltártuk), vagy annak tényleges keletkezéstörténetében, azaz a beszélő fejében, az ő magyar nyelvtudásának tartozékaként. Hiszen ha – mint számtalan helyen olvashatjuk – a generativista fonológus nem arra kíváncsi, amit a beszélő ténylegesen csinál adott esetben, hanem arra, amit tud (mármint hogy amit csinál éppen, azt hogyan kell csinálni), és ő deklaráltan a beszélőnek ezt a tudását akarja leírni, akkor a /háza₀/-féle alakok láttán arra kell gondoljon, hogy ez azt ábrázolja, ahogyan a *ház* szó tárolva van a beszélő fejében. (Ezen pedig mit sem segít az, ha a beszélőt nem Jancsinak vagy Juliskának, hanem Ideális Beszélő/Hallgatónak hívjuk, és azt mondjuk, hogy itt mi az ő grammatikáját írjuk le, hiszen a vége csak az, hogy mi úgy konceptualizáljuk az általunk konstruált grammatikát, mint ami éppen ilyenként működik egy ideális elmében, amely azonban legfeljebb csak tökéletesebb – és/(mert) „nyelvészbarátabb” – lehet, de elvileg akkor sem más, mint a Jancsi vagy a Juliska gyarlóbb esze.)

Pedig a /háza₀/ nem erről szól, és a végén levő /a₀/ sem absztrakció: sem abban az értelemben, hogy ezt elvonatkoztatással hoztuk volna létre a sok egyedi eset megfigyelése alapján (hiszen nem is lett volna, mit: mi a beszédműben csak a *ház* szót figyelhetjük meg, annak a végén pedig a *z* után nem következik semmi), sem absztraktként, azaz olyan közvetlenül nem megfigyelhető „entitásként”, amelynek valamilyen módon mégis „objektív léte” volna. Szó sincs ilyesmiről: a /háza₀/ kizárólag annak a magyarázó modellnek a tartozéka, amelyet a nyelvész hoz létre, és amelyet azért rendel hozzá a megfigyelhető adatokhoz, hogy az illető adatról való minden tudását explicitté tudja tenni vele, és ennek alapján előre megmondhassa, hogy az éppen ilyen elvek szerint megszerveződő beszédmű rendjében mire lehet számítani, és mire nem. Jelesen a /háza₀/ esetében az /a₀/ semmi más, mint jelöléstechnikai eszköz, praktikus megoldás, amellyel a nyelvész azt a tudását teszi explicitté, hogy a *ház* az olyan szavak közé tartozik, amelyhez ha például *-k* toldalék járul, akkor a *z* és a *k* között *a* fog állni, nem pedig *o*, de ez nemcsak a *házak* esetében lesz így, hanem a *házam*, *házad*, *házas*, *házat*, *házacska* stb. esetében is. Mivel ezt nem állapíthatja meg egyetlen érvényes kijelentéssel minden szóra, hiszen vannak olyanok is, ahol nem így van (pl. *gáz* – *gázok*), és neki semmi támpontja sincs (és úgy látszik, elvileg sem lehet) arra, hogy bármi másból megjósolhassa, melyik szó esetében várható *a*, és melyikében *o*, más megoldása nem marad, mint az, hogy az erre vonatkozó tudását egyenként rendelje hozzá az egyes szavakhoz, ezt pedig a *ház* F3-modelljében úgy oldja meg, hogy a /z/-t követő pozícióba, tehát arra a helyre, ahol bizonyos környezetekben egy /a/ várható, beír egy /a₀/-t is, és ezen mindig azt fogja érteni, amit itt fennebb csak elég hosszan tudtam elmesélni, bármennyire röviden akartam is. Az /a₀/ tehát nem egy mögöttes szegmentumot reprezentál, és nem is egy absztrakt entitást, hanem a nyelvésznek az amúgy csak elég hosszan elmondható tudása van benne igen tömören összecsomagolva. Az más kérdés, hogy mikor a nyelvésznek azt a korlátozást kell megfogalmaznia képletszerűen, amely arról szól majd, hogy mikor, milyen körülmények között várható az, hogy az illető pozícióban tényleges, hangzó *a* legyen a beszédműben, ezt ahhoz hasonló formában írhatja le, ahogyan amúgy valóságos szegmentumokról szokott beszélni, hiszen az *a* (aminek tulajdonképpen a hiányát jelöljük meg az /a₀/-val az illető pozícióban) egy tényleges, valóságos szegmentuma a beszédműnek. Az (F3-1), vagyis az „Æ₀ ↓ ↑ Æ₁ / ____ ·C” korlátozás azonban akkor sem úgy értendő, hogy itt (mögöttes vagy absztrakt) szegmentumokkal bárki is műveleteket végezne (akár nyelvész, akár anyanyelvi beszélő lenne is). Nincs itt szó semmiféle műveletről, hanem egyszerűen azt a tudásunkat tesszük explicitté vele, hogy ha bármely olyan szóhoz, amelynek F3-modellje /a₀/ vagy /e₀/ végű (ezen azt értve, amit fentebb elmondtam) mássalhangzóval kezdődő F3-toldalék kapcsolódik, akkor az illető szótó utolsó mássalhangzója és az illető toldalék kezdő mássalhangzója között

egész biztosan lesz egy *a*, illetve *e* is, és ezt bármikor ellenőrizni lehet, ki lehet próbálni, hogy úgy lesz-e csakugyan. Ehhez pedig biztosan nincs szükség absztrakciókra vagy absztraktumokra.

De miért ne mondhatnánk mégis esetleg azt, hogy ha mindaz, amit mi a beszédműben megfigyelhetünk, annak a végterméke, amit korábban a beszélő csinált, akkor ez az (F3-1) tulajdonképpen az ő tudását tükrözi, illetve azt is? Azért, mert az egyikből még nem következik okvetlenül a másik is. Amit a beszélő csinál, azt sokféleképpen csinálhatja úgy, hogy a végtermék ez legyen, ehhez neki nincs arra szüksége, hogy mindent tudjon, amit a nyelvész a beszédmű rendjéről tud. Bőven elég lehet például, ha azt tudja, hogy a *ház* is olyan, mint a *láb* vagy a *gyár* meg egy sereg más szó, és ha bizonyos helyzetekben azt szokta mondani, hogy *gyárak*, akkor az is jó kell hogy legyen, ha hasonló helyzetekben *házak*-nak mondja a *ház*-at, hiszen ez úgy viszonyul a *ház*-hoz, mint a *gyárak* a *gyár*-hoz. Ehhez neki még toldalékhátára sincs szüksége, nemhogy azzal kellene vesződnie, amivel a nyelvésznek, hogy az vajon hol lehet egész pontosan.

3. A statikus modell, mint láttuk, semmivel sem bizonyul kisebb magyarázó erejűnek, mint a dinamikus, viszont megvan az az előnye, hogy így nekünk nem kell most mindenféle elméleti manőverekhez és ügyeskedésekhez folyamodnunk, hogy számot tudjunk adni arról, amiről lehetetlen is volna, azaz hogy miféle státusa lehet a dinamizmusnak az egyértelműen statikus beszédműben. Mindazt amit fentebb elmondtunk, meg lehetne ugyan fogalmazni dinamikus modellben is, úgy, hogy – ellentétben a generatív elmélettel, ahol a nyelvész a dinamikusként értelmezett, de tulajdonképpen beszédmű-fonológiai szabályokat a beszélő fejében levő rendszer, a beszélő nyelvtudása részének vagy tartozékának képzelet (vagy legalábbis úgy kezeli, noha időnként explicit módon ennek az ellenkezőjét állítja) – mi a dinamizmust a saját modellünkhöz tartozónak fogunk fel. Ezzel azonban olyasmit magyaráznánk bele a beszédműbe, ami pedig abban biztosan nincs. Ha viszont valamilyen célból mégis dinamikus (de nem magyarázó!) modellre volna szükségünk (például ha számítógépen akarnánk tesztelni ezt a statikus modellt, és ehhez meg kellene írunk a szükséges programot), annak semmi akadálya sincs, hogy a statikus modellt dinamikussá alakítsuk. Ebben az esetben természetesen sorrendezési problémák is felmerülhetnek, amelyeket meg kellene oldani, általánosan annyit lehet most mondani, hogy a kiinduló alapalak az F3-modellbeli forma lehetne, ezekre kellene alkalmazni az F3-korlátozások dinamikus szabállyá átvitt formáit, utána az F2- és F1-éit, majd végül a H-korlátozásokéit. Ez tehát éppen fordított irányban követné azt az utat, amelyen mi a módszerrel haladtunk előre, és ez tulajdonképpen nem véletlen, hiszen a dinamikus modell a kész elméletnek volna egyfajta gyakorlati alkalmazása.⁹⁹ (Az átírást egyébként érdemes is volna elvégezni, mert ott esetleg még kiderülhetnének a statikus modell bizonyos rejtett hiányosságai.)

4. A fent bemutatott módszer, mivel szigorúan lépésről lépésre halad, egyben szintézise is az eddigi fonológiai kutatási módszereknek, a prágai iskolától a generatív fonológiáig, és ez magától alakul szintézissé, anélkül hogy mi magunk csakugyan valamiféle szintézist akarnánk létrehozni. Az eddigi kutatási irányzatok és fonológiai elméletek keretében dolgozó kutatók ugyanis mindannyian az itt elkerülhetetlenül sorra kerülő problémák valamelyikével foglalkoztak, és arra, amit ők a legfontosabbnak tartottak a fonológiából (vagy talán jobb úgy mondani, hogy amit ők a fonológia igazi tárgyának és feladatának tartottak), igen hatékony módszereket dolgoztak ki, amelyeket mi természetesen nagyon jól fel is tudunk használni. Ezt menet közben jeleztem is, egyedül a generatív fonológiához való viszony maradt kissé homályban, ezt tehát most pótolnom kell.

Mint észrevehettük, különösen az F2- és F3-korlátozások, illetve a megfelelő F2- és F3-modellek értelmezése közben sok minden feltűnően emlékeztetett arra, ahogyan az ilyen problémákat a generatív fonológiában kezelik. A hasonlóság nemcsak a technikai részletekben (tehát a jelölési konvenciókban), hanem bizonyos mértékben a gondolkodásmódban is észrevehető volt.

⁹⁹ Ez meg ahhoz hasonlít, ahogy a lexikális fonológiában sorrendezik a szabályokat: először a lexikális szabályokat kell szintenként alkalmazni, majd a posztlexikálisakat, amelyek tulajdonképpen a mi H-korlátozásainknak felelnek meg.

Ráadásul vizsgálni is olyasmit vizsgáltunk itt, amit általában a generatív fonológiai elméletek keretében szoktak értelmezni. Ez a hasonlóság nem véletlen, ugyanis a generatív fonológia is jellegzetesen beszédmű-fonológia, tehát egyébbel nem is foglalkozhat, mint a beszédmű értelmezésével. Azt is észrevehettük, hogy mindent, amit a generatív elmélet keretében értelmezni lehet, a mi modellünkkel is értelmezni tudunk, sőt – ezt azonban csak a teljes rendszer leírásával lehetne igazán szemléltetni – még annál többet is és nagyobb magyarázó erővel, és (ami talán valakinek fontos lehet) ráadásul sokkal egyszerűbben is, mégpedig úgy, hogy a szigorúan szinkronikus modell a diakronikus folyamatokkal is illeszthető legyen, és hogy az egyes fonetikai jellemzőket ne kelljen menet közben átdefiniálni úgy, hogy adatokkal nem igazolható hipotetikus „mögöttes ábrázolásokhoz” folyamodnánk. Mi viszont ezt anélkül tesszük, hogy ehhez olyasmit kellene feltételeznünk, ami pedig a generatív elmülethez szorosan hozzátartozik, például az univerzális grammatika veleszületett alapelveit, vagy azt, hogy a mi modellünk tulajdonképpen a beszélő nyelvi kompetenciáját modellálná. Ez viszont azt jelenti, hogy mindezekre tulajdonképpen magához a generatív alapú értelmezéshez sem volna igazából szükség, ha művelői annak tudnák felfogni, ami valójában (vagyis beszédmű-fonológiának), ha pedig a generatív fonológiából mindezeket kihagyva a generativista fonológusok megkönnyítenék saját dolgukat, és ezáltal bármely mostaninál jóval egyszerűbbé tennék modelljüket, akkor nekem tulajdonképpen már csak a modell dinamizmusával szemben volnának komoly (és azt hiszem, megalapozott) fenntartásaim.

5. A következő tanulság az, ami a tudományban általában olyan természetes dolog, hogy mondani sem kellene, ha a mai nyelvészetben is így volna: az, hogy mégiscsak megvan annak a haszna és az értelme, ha kutatás közben van egy módszerünk, és ezt megpróbáljuk következetesen alkalmazni, mégpedig – hogy úgy mondjam – „módszeres tudatossággal”, azt értve ezen, hogy közben nagyon odafigyelünk arra, hogy mit is csinálunk éppen, s hogy annak alapján milyen következtetéseket lehet levonni, és milyeneket nem. Az Első részben ez más vonatkozásban már felmerült, és az ott idézett szövegrész alapján is sejthetjük, hogy Chomskynak erről alighanem lesújtó véleménye volna, de hadd álljon ez most itt explicit formájában is: „Az a tudományág, amelyben merő eljárásokat lehet alkalmazni, nagyon primitív szinten van. [...] A cél az igazság megtalálása. Hogy hogyan? Azt senki sem tudja. Nincsenek előre kidolgozható eljárások, amelyekkel meg lehet találni a tudományos igazságot. [...] A tudósoktól azt várjuk, hogy új elveket, új elméleteket, sőt új verifikációs módszereket fedezzenek fel ... ez nem úgy megy, hogy megtanulnak bizonyos rögzített eljárásokat. Nem tudjuk megmondani senkinek, hogy milyen eljárásokat kell alkalmaznia ahhoz, hogy megtalálja egy nyelv generatív grammatikáját. Olyan új jelenségek után kutatunk, amelyek alapján kiderülhet, hogy a javasolt elméletek tévesek, hogy meg kell változtatni őket, új kérdéseket keresünk, olyanokat, amelyeket még senkinek sem jutott eszébe feltenni, vagy nem sikerült világosan megfogalmazni, új ismereteket akarunk felfedezni, amelyekhez talán új »módszerek« vezetnek. S nem utolsósorban új eszmék és új elvek után kutatunk, amelyek rávilágítanak majd, hogy mennyire korlátozottak, tévesek és felületesek a ma érvényesnek számító feltevések” (Chomsky 1977/1985. 120–122. – Ebben az a figyelemreméltó, hogy Chomsky szerint tehát **van** tudományos **igazság**, a cél ennek **megtalálása**, ehhez – még ha idézőjelesen is – **módszerek** vezetnek, mégsem tartja fontosnak ezek explicit kifejtését vagy egyáltalán az ezekkel való foglalkozást.)

A módszerre azonban nem azért van szükségünk, hogy abból bárki hamar megtanulhassa a „merő eljárások” alkalmazását, és így gondolkodás nélkül is, egyszerű mintakövetéssel, rutinszerűen tudjon tudományt művelni. (Ha valaki így akarna, akkor annak számára a generatív grammatika programszerű módszertelensége sem lehet akadály, legfeljebb módszertelenül fogja majd gondolkodás nélkül hangoztatni a generatív grammatika alapelveit mint valami dogmákat, és így fogja rutinszerűen alkalmazni e grammatika eljárásait és leírásbeli konvencióit, ezen a – Chomsky szavával – „primitív szinten” maradvá, még ha generativista is.) A módszernek egyrészt az az értelme, hogy a kutató igenis járja végig az elmélet végső formájához vezető utat, ne hagyjon ki egy

lépést sem, mert azzal nagyon sokat kockáztat,¹⁰⁰ másrészt meg az, hogy ezt a szemünk láttára tegye, hogy ellenőrizni is lehessen aztán, milyen meggondolások és következtetések alapján jutott el éppen ahhoz az eredményhez, amelyhez eljutott, hiszen így minden tévedése sokkal könnyebben ki tud derülni, mint ha ezt nem lehet látni. A tudósnak sohasem lehet az a célja, hogy „győzzön”: a tudomány nem versenysport, ahol az élre kellene törekedni, hanem egy olyan közös vállalkozás, ahol az új eredmények elérése mellett ugyanolyan fontos az is, hogy a tévedések minél könnyebben kiderülhessenek. A tudós ugyan biztosan nem azért dolgozik, hogy lebukjon (hiszen ezt nagyon kevés erőfeszítéssel bárki rövid idő alatt elérheti, ha akarja, de egy könnyű lebukásért nem is érdemes nekifogni semminek), de úgy kell dolgoznia mégis, hogy minél inkább megkönnyítse más kutatók abbéli igyekezetét, hogy őt lebuktassák, ha véletlenül nagyot tévedett valahol. A tudomány nem diadalmenet: nem a nagy győzelmek, hanem a nagy lebukások viszik mindig előre. Nagy lebukásokat mondtam, mert a kicsik nem sokat számítanak. Ehhez meg az kell, hogy a kutató másrészt úgy támassza mindig alá kijelentéseit a megfelelő érvekkel, hogy szinte kikezdehetetlennek tűnjenek a következtetései, hiszen csak az ilyenek jelenthetnek igazi kihívást más kutatók számára, és csak ezek bukása lehet igazi nagy lebukás, amiért csakugyan érdemes volt dolgozni.

6. Végül fontos tanulsága a módszer fenti bemutatásának, hogy egy ilyen szemléltetés során ugyan még be lehet érni tulajdonképpen ad hoc terminusokkal is, de a teljes rendszer leírása során már pontos és praktikus használható terminológiával kell majd dolgozni. Ehhez itt azért nem ragaszkodtam, mert bizonyos előnyök is származtak ebből: nem az egyes terminusok definícióira kellett folyton figyelni, hanem arra lehetett koncentrálni, amiről éppen beszéltünk. Ezenkívül az itt bemutatott módszernek is nevet kellene majd adni, de az most még ráér, hiszen ez biztosan nem tartozik legfontosabb tennivalóink közé.

¹⁰⁰ Ezt a módszer fenti bemutatásában is meg lehetett figyelni: az elején még viszonylag könnyen haladtunk előre, mivel azonban itt nem vizsgáltunk meg mindent részletesen az egyes lépések során, mert nem ez volt a célunk, a továbbiakban már, ahogy haladtunk a vége felé, egyre inkább érezhattuk a hiányát annak, hogy az előzmények nincsenek rendesen tisztázva, mert egyre több olyan ismeretre lett volna szükségünk, amelyhez csak a teljes leírás juttathatott volna hozzá bennünket.

Szakirodalom

A. Idézett művek

- Atkinson et al. 1993/1994** – Rita L. Atkinson, Richard C. Atkinson, Edward E. Smith, Daryl J. Bem: *Pszichológia*. Osiris–Századvég, Budapest, 1994.
- Boas 1938/1975** – Franz Boas: *Népek, nyelvek, kultúrák*. Válogatott írások. Gondolat, [Budapest], 1975.
- Chambers 1995** – J. K. Chambers: *Sociolinguistic Theory*. Linguistic Variation and its Social Significance. Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA, [1995].
- Chomsky 1957–1968/1995** – Noam Chomsky: *Mondattani szerkezetek – Nyelv és elme*. Osiris–Századvég, Budapest, 1995.
- Chomsky 1977/1985** – Noam Chomsky: *Generatív grammatika*. (Beszélgetések Mitsou Ronat-val). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Csányi 1994** – Csányi Vilmos: *Etológia*. [Nemzeti Tankönyvkiadó Rt.], Budapest, 1994.
- CzF.** – Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Pest (Budapest), 1862–1874.
- Durand–Siptár 1990/1997** – Jacques Durand – Siptár Péter: *Bevezetés a fonológiába*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- Fauconnier–Sweetser 1996** – Gilles Fauconnier – Eve Sweetser: *Spaces, Worlds, and Grammar*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1996.
- Fónagy 1963** – Fónagy Iván: *A metafora a fonetikai műnyelvben*. NytudÉrt. 37. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
- Hamp 1969** – Eric P. Hamp: *Underlying Forms, Basic Forms and Reconstructions*. Actes du Xe Congrès International des Linguistes I. Éditions de l'Académie de la R.S.R., Bucarest, 1969. 253–256.
- Harris 1951** – Zellig S. Harris: *Structural Linguistics*. Phoenix Books, The University of Chicago Press, Chicago & London, [Seventh Impression, 1966 – az 1951-es első kiadás címe: *Methods in Structural Linguistics*].
- Humboldt 1836/1975** – Wilhelm von Humboldt: *Az emberi nyelv szerkezetének különbözősége és hatása az emberiség szellemi fejlődésére* (Részletek). In: *Nyelvelméleti tanulmányok*. Válogatta és az életrajzi jegyzeteket összeállította Péntek János és Teiszler Pál. Az előszót Teiszler Pál írta. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975. 13–37.
- Jakobson 1969/1972** – Roman Jakobson: *Hang – Jel – Vers*. 2. bővített kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972.
- Karácsony 1938** – Karácsony Sándor: *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon*. Exodus, Budapest, 1938.
- Karácsony 1939** – Karácsony Sándor: *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*. Exodus, Budapest, 1939. – Második, bővített kiadása: Gondolat, Budapest, 1985.
- Karácsony 1945** – Karácsony Sándor: *A magyar demokrácia*. Exodus, Budapest, 1945.
- Kassai 1994** – Kassai Ilona: *A fonetikai háttér*. SMNy II. 581–665.
- Kontra–Ringen 1986** – Kontra Miklós – Catherine O. Ringen: *Hungarian Vowel Harmony: The Evidence from Loanwords*. UAJb. 58. 1–14.
- Lorenz 1978/1985** – Konrad Lorenz: *Összehasonlító magatartás-kutatás*. Az etológia alapjai. Gondolat, Budapest, 1985.
- MMNyR.** – *A mai magyar nyelv rendszere*. Leíró nyelvtan. Akadémiai Kiadó, Budapest, I.: 1961, II.: 1962.

- Nádasdy–Siptár 1994** – Nádasdy Ádám – Siptár Péter: *A magánhangzók*. SMNy. II. 42–182.
- Pléh 1998** – Pléh Csaba: *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek. Budapest, 1998.
- Riemsdijk–Williams 1985/1986** – Henk van Riemsdijk és Edwin Williams: *Bevezetés a grammatika elméletébe*. In: Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény* VI. Második rész. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.
- Sándor 1998** – Sándor Klára: *Amiért a szinkrón elemzés foszladozik*. In: *Nyelvi változó – nyelvi változás*. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai. Szerkesztette: Sándor Klára. JGYTF Kiadó, Szeged, 1998. 57–84.
- Saussure 1916/1967** – Ferdinand de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Budapest, 1967.
- Seidel 1942** – Eugen Seidel: *Fonologia și problemele ei actuale*. București, 1942.
- Siptár 1994** – Siptár Péter: *A mássalhangzók*. SMNy. II. 183–272.
- Siptár 1995** – Siptár Péter: *A magyar mássalhangzók fonológiája*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, [Budapest], 1995.
- SMNy.** – *Strukturális magyar nyelvtan*. Szerk. Kiefer Ferenc. 1. kötet: *Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992., 2. kötet: *Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- SPE** – Noam Chomsky – Morris Halle: *The Sound Pattern of English*. New York, Harper & Row, 1968.
- Szende 1976** – Szende Tamás: *A beszéd folyamat alaptényezői*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- Szilágyi 1972** – Szilágyi N. Sándor: *A hat kategóriás fonológia módszere és elmélete*. Egyetemi szakdolgozat. Szakirányító: dr. Teiszler Pál egy. adj. Kézirat.
- Szilágyi 1974** – Szilágyi N. Sándor: *A fonológia módszere mint filozófiai kérdés*. In: Ágoston Vilmos – Huszár Vilmos – Molnár Gusztáv – Szilágyi N. Sándor – Tamás Gáspár Miklós: *Szövegek és körülmények*. [Szerk. Bretter György]. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974.
- Szilágyi 1977** – Szilágyi N. Sándor: *Módszertani észrevételek a kötőhangzó-vitához*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXI (1977), 145–160.
- Szilágyi 1978** – Szilágyi N. Sándor: *Világunk, a nyelv*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978. (Második kiadása: Osiris Kiadó, Budapest, 2000.)
- Szilágyi 1980** – Szilágyi N. Sándor: *Magyar nyelvtan*. Első rész. Tankönyv a pedagógiai liceumok IX–X. osztálya és a filológia-történelem szakprofilú liceumok XI. osztálya számára. Editura Didactică și Pedagogică, București, [1980].
- Szilágyi 1988** – Szilágyi N. Sándor: *Vannak-e beszélőszerveink?* TETT 1988/3. 11–12.
- Szilágyi 1996** – Szilágyi N. Sándor: *Hogyan teremtsünk világot?* Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár, 1996.
- Twaddell 1935/1982** – W. Freeman Twaddell: *A fonéma definíciója*. In: Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény II*. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1982.
- Trudgill 1997** – Peter Trudgill: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1997.
- Vojsvillo 1967/1978** – J. K. Vojsvillo: *A fogalom*. Gondolat, Budapest, 1978.

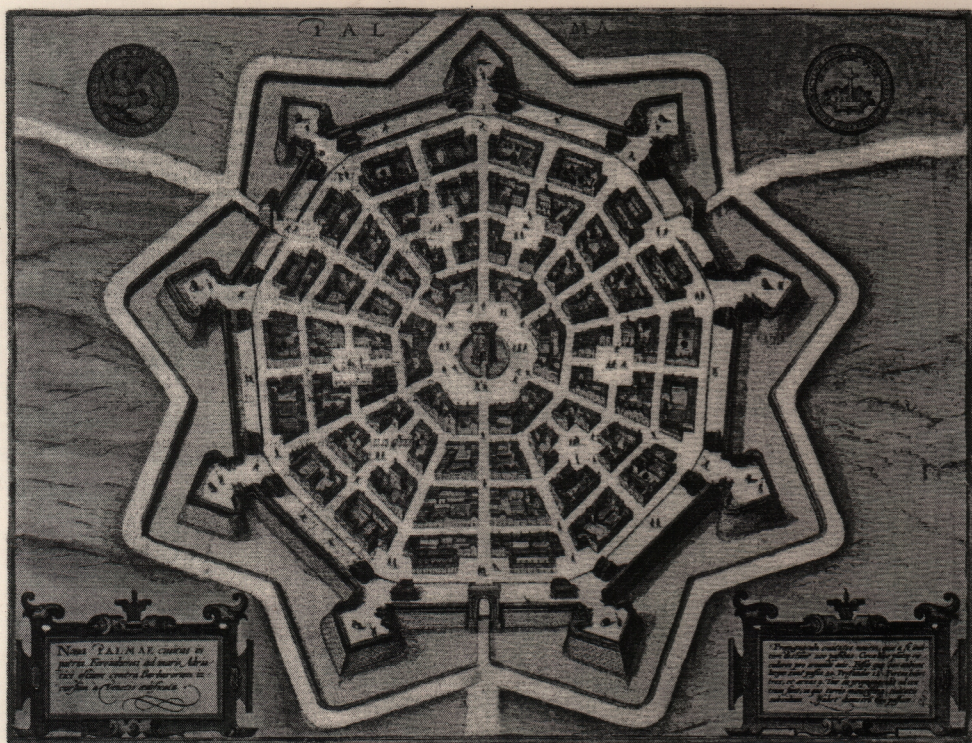
B. További szakirodalom

- Abondolo, Daniel Mario: *Hungarian Inflectional Morphology*. Budapest, 1988.
- Antal László: *A formális nyelvi elemzés*. Budapest, 1964.
- Antal László: *Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról*. MNy. LV, 351–357.
- Antal László: *Mitől függ, hogy hány morféma?* MNy. LVI, 358–360.
- Apreszján, J. D.: *A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei*. Budapest, 1971.
- Arany A. László: *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere*. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárástanba. Pozsony, 1944 – Bloomington, 1967.
- Berrár Jolán – Szépe György – Tompa József: *A magyar főnév birtokos ragozásáról*. MNy. LVI, 43–51.
- Berrár Jolán – Tompa József: *A morfémahatárok megállapításáról*. MNy. LVI, 465–468.
- Bolla Kálmán (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró hangtanból*. Budapest, 1982.
- Deme László: *A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásáról*. NytudÉrt. 17. sz., 134–154.
- Deme László: *Hangtan*. MMNyR. I. 55–119.
- Hjelmslev, Louis: *Prolegomena to a Theory of Language*. Madison, 1961.
- Laziczus Gyula: *Bevezetés a fonológiába*. Budapest, 1932.
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatisztikus rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis). Budapest, 1975.
- Roca, Iggy: *Generative Phonology*. London and New York, 1994.
- Rosetti, Al. – Lăzăroiu, Aurelian: *Introducere în fonetică*. București, 1982.
- Saumján, Sz. K.: *Двухступенчатая теория фонемы и дифференциальных элементов*. ВЯ 1960, № 5, 18–34.
- Saumján, Sz. K.: *Проблемы теоретической фонологии*. Москва, 1962.
- Siptár Péter (szerk.): *Modern fonológiai szöveggyűjtemény I*. Szemelvények a generatív fonológia irodalmából. Budapest, 1989.
- Siptár Péter (szerk.): *Modern fonológiai szöveggyűjtemény II*, Szeged, 1993.
- Szende Tamás: *Phonological Representation and Lenition Processes*. MFF/HPP 24. Budapest, 1992.
- Szépe György: *Az alsóbb nyelvi szintek leírása*. ÁNyT VI. (1969), 359–466.
- Szépe György (szerk.): *A nyelvtudomány ma*. Szemelvények korunk nyelvészetéből. Budapest, 1973.
- Telegdi Zsigmond: *A nyelvtudomány meg hasonlításáról*. ÁNyT I. (1963), 295–305.
- Telegdi Zsigmond: *Megjegyzések általános nyelvészetünk helyzetéhez*. NyK. LXXI, 227–241.
- Tompa József: *A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe*. NytudÉrt. 14. sz.
- Troubetzkoy, N. S.: *Principes de phonologie*. Paris, 1957.
- Vago, Robert M.: *The Sound Pattern of Hungarian*. Washington, 1980.
- Vasilu, Em.: *Fonologia limbii române*. București, 1965.
- Vasilu, Em.: *Fonologia istorică a dialectelor daco-române*. București, 1968.
- Vértes O. András: *A hangkapcsolódások osztályozásáról*. NytudÉrt. 17. sz., 130–135.

Tartalom

Előszó	5
Bevezetés	9
Az absztraktumok csapdája	10
ELSŐ RÉSZ	
Módszertani alapelvek, előfeltevések és kikötések	41
Mit vizsgálhat a nyelvész?	41
1. A beszédtevékenység nyelvészete és a beszédmű nyelvészete	46
1.1. A beszédtevékenység nyelvészete	49
1.1.1. Hasonló kódok – a közös nyelv helyett	58
1.1.2. Kiket vizsgáljon a nyelvész?	60
1.1.3. Milyen lehet egy beszédtevékenység-grammatikai modell?	72
1.2. A beszédmű nyelvészete	83
1.2.1. Mit vizsgál a nyelvész a beszédműben?	84
1.2.2. Milyen rendszert kereshetünk a beszédműben?	89
1.2.3. A magyarázó modell kérdése	90
1.2.4. A generatív grammatika mint dinamikus beszédmű-grammatikai modell	101
1.2.5. A beszédmű-nyelvészet adatai	125
1.3. A kétfajta nyelvészet egymáshoz való viszonya	130
2. A szinkronia és diakronia kérdése	133
2.1. Általános megjegyzések a szinkronia és diakronia viszonyáról	133
2.2. A szinkronia a kétféle nyelvészet viszonylatában	138
MÁSODIK RÉSZ	
A beszédmű-fonológia módszere	143
1. A beszédmű fonológiájának általános korlátozó feltételei	143
2. A fonológia tárgya, módszere és elmélete	150
3. A fonológiai modell felépítésének lépései	152
3.1. A hang mint a beszédmű megfigyelhető eleme	153
3.1.1. A hangok önmagukban	153
3.1.1.1. A hangkészlet megállapítása	153
3.1.1.2. Az egyes hangok fonetikai jellemzése	155
3.1.1.3. A hangok paradigmatis rendszerének modellje	158
3.1.2. A hangok a beszédmű lineáris rendjében	161
3.1.2.1. A beszédművekben előforduló hangkapcsolatok azonosítása	162
3.1.2.2. Az elő nem forduló (hang)kapcsolatok	162
3.1.2.3. A H-korlátozások általánosabb megfogalmazása	165
3.1.2.4. A kivételt is megengedő H-korlátozások	176
3.1.2.5. A beszédmű H-modellje	177
3.2. A hangok különbsége a beszédműbeli rend szempontjából nézve	179
3.3. A beszédmű F-modellje	185
3.3.1. Az átírási szabályok	186
3.3.2. A határjelölők bevezetése	190
3.3.2.1. A szóhatárok	190
3.3.2.2. A szótaghatárok	194

3.3.2.3. A toldalékhatárok.....	195
3.3.3. További pontosítások elvégzése	198
3.4. Az F-modellben azonosítható korlátozások	202
3.4.1. A T1-toldalékok.....	203
3.4.2. A T2-toldalékok.....	206
3.4.2.1. A magánhangzó-harmónia	207
3.4.2.2. További problémák	217
3.4.3. A T3-toldalékok.....	218
3.4.3.1. A toldalékhatárok helye	219
3.4.3.2. A tövéghangzó és a kötőhangzó	226
3.4.3.3. További problémák	228
3.4.4. Az F-korlátozások együttes elemzése.....	229
3.4.5. A beszédmű-modell végleges formája.....	230
4. A legfontosabb tanulságok.....	230
Szakirodalom	235

A problémák végiggondolását [...] messzebből kellett indítanom – vagyis tulajdonképpen a legelejéről –, ez határozza meg dolgozatom szerkezeti felépítését is. A Bevezetésben olyan kérdésekkel voltam kénytelen foglalkozni, amelyek a tudományos terminusok és elméleti kategóriák általános problémáihoz, illetve részben az ismeretfilozófiához tartoznak, a nyelvészeti szempont azonban nemcsak a célban van jelen, vagyis annak szem előtt tartásában, hogy mire kellenek majd nekünk az itteni eredmények, hanem az itt tárgyalt problémák elemzésének is módszertani háttérét adja. [...] A Bevezetést követő Első rész a nyelvészet általános elméletének kérdéseivel foglalkozik, ebben írom le részletesen azt az elméleti keretet, amelyben aztán a fonológiai elméletet is el lehet helyezni. A Második rész [...] ennek konkrétan a fonológiában való alkalmazásaképpen arról fog szólni, hogy mindannak figyelembevételével, amit korábban megállapítottunk és rögzítettünk, hogyan lehet fonológiát írni: milyen lépései vannak a módszernek, milyen terminusokat kell bevezetni, ezeket hogyan kell értelmezni, és hogyan lehet a szinkronikus beszédmű-fonológiai modellt felépíteni. Az Első rész foglalkozik tehát az elméleti kérdésekkel, a Második rész pedig a módszertaniakkal, mégpedig – mivel itt már konkrétan a fonológiai kutatás módszeréről van szó – nem általában, hanem egyértelműen a fonológiára építve.